

Medeltiden materialiserad

Medeltiden materialiserad
-
om etablerandet, aktiverandet och bevarandet
av minnesplatser i Ranrike

Henrik Alexandersson

With an English summary

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Utgiven med stöd av:
Lennart J Hägglunds stiftelse
Stiftelsen Mary von Sydows, född Wijk, donationsfond

Bidrag till forskning och resor har tacksamt mottagits från:
Berit Wallenbergs stiftelse
Birgit och Gad Rausings Stiftelse för Humanistisk Forskning
Gunvor och Josef Anérs stiftelse
Helge Ax:son Johnsons stiftelse
Herbert och Karin Jacobssons stiftelse
Herman Zetterbergs stiftelse
Jacob Letterstedts stipendiefond
Johan och Jakob Söderbergs stiftelse
Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur
Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg
Kungl och Hvitfeldtska Stiftelsen
Lars Hiertas Minne
Lili Kaelas Stiftelse för Arkeologisk Forskning
Rådman och Fru Ernst Collianders Stiftelse
Signhild Engkvists Stiftelse
Svensk-Danska kulturfonden
Wilhelm och Martina Lundgrens Vetenskapsfond 1

Avhandling för filosofie doktorsexamen i arkeologi
Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet

© Henrik Alexandersson 2021

GOTARC, Series B. Gothenburg Archaeological Theses 76
ISSN 02 82 - 6860
ISBN 978-91-85245-82-6

English summary: Judith Crawford
Tryck: Stema Specialtryck AB, Borås 2021
Grafisk formgivning: Stema Specialtryck AB, Borås
Distribution: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet,
Box 200, 405 30 Göteborg

Omslagsbild: Det romanska kyrkorummet på Jubileumsutställningen
i Göteborg 1923. Bild ur arkiv: Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen
1923. Foto: Regionarkivet, Göteborg.

Abstract

Title: Medeltiden materialiserad - om etablerandet, aktiverandet och bevarandet av minnesplatser i Ranrike
English title: Middle Ages Materialised – On the Establishment, Activation and Preservation of Places of Memory in Ranrike
Author: Henrik Alexandersson
Language: Swedish, with an English summary
Supervisors: Elisabeth Arwill-Nordbladh and Thomas Lindkvist
Department: Department of Historical Studies, University of Gothenburg
Series: GOTARC, Series B. Gothenburg Archaeological Theses 76
ISBN: 978-91-85245-82-6

This thesis revolves around medieval material culture and the way it has been activated, circulated and used in arrangement and creation of memories in a long-term perspective. Focus is on medieval churches, church sites and the furnishings of churches in Ranrike, which is the medieval name of the northern parts of the province of Bohuslän on the west coast of Sweden.

The following questions are central to the study: Where has the medieval material culture been located over time, and how and when is it activated and rearranged? Based on material culture, the purpose is to investigate and problematise the formation and maintaining of a culture of memories. The theoretical perspective of the thesis involves a discussion and problematising of the creation and maintaining of places for memories, which may, as shown in the study, be of a temporary or long-term nature. The methodology can be characterised as a close-up study of materiality, text, pictures, landscape and places. Particular emphasis is directed towards archives as depots of memories and communicators of knowledge about material conditions. Several layers of time, activation and movement can be revealed by following the material culture in different categories of sources.

The Middle Ages materialise not only physically in various forms of spatiality but also through the information of the written material. Further, the conditions for collecting knowledge are considered, as well as the standard of documentation and archiving.

The three first case-studies of the thesis deal with the places of the local community and their religious, political, economic, social and cultural functions. The two final case studies are thematic. The first focuses on abandoned churches, memory and forgetting, and the other discusses the exhibition of ancient church art at the Gothenburg tricentennial Jubilee Exhibition in 1923.

The study shows that it is difficult to tie an artefact to a specific placement, site or time. Objects change direction, meaning and significance over time. A particular object may have had a broad range of simultaneous meanings at the same point in time. Activation and circulation of the creation of memories has been uncovered at a local, regional and national level.

The preserved medieval material culture of Ranrike is greatly varied, even though the major part of it has disappeared. Items and memories stretch out in time, but get a foothold and materialise in different places, in diverse forms of spatiality and in various categories of source material. The concept of the Middle Ages is loaded, and each period produces, arranges and maintains its own ideas of the Middle Ages.

Keywords: memory, churchyard, cemetery, archive, medieval, material culture, maritime history, itineraries, Bohuslän, Ranrike.

Det är svårt med arkeologi.

Saker betyder oftast inte det

de verkar betyda.

Gunnar D. Hansson, Långrösenas gåta

Innehåll

1. INLEDNING	13
Vägar till och från Svenneby gamla kyrka – en problemformulering ..	13
Arkeologi - glömskans vetenskap?	15
Kyrka och kyrkplats	16
Den närvarande medeltiden	18
Platsen i landskapet.....	18
Perspektiv på Ranrikes medeltida materiella kultur	21
Medeltidsbegreppet.....	23
Romansk och gotisk.....	25
Perspektiv på tid och ting	26
Syfte och målsättning	32
Frågeställningar	33
Avhandlingens disposition	33
2. TEORETISKA FÖRHÅLLNINGSSÄTT	35
Arkeologi som minnesvetenskap och något om försvinnandets återkomst.....	38
Pierre Nora – om omvandlingen från minnesmiljö till minnesplats	41
Tingens färdvägar, anhalter och betydelsebredd.....	43
Forntiden är borta och kommer aldrig igen – Laurent Olivier och arkeologins möjligheter och problematik	46
På spaning efter en faktakyrkogård – något om arkeologins förhållande till arkiv och samlingar	48
I Sigurdarnas tid – ett tankekollektiv formeras.....	55
3. METOD OCH MATERIALPRESENTATION.....	67
4. TIDIGARE FORSKNINGSSÄTT.....	75
Inventerings- och forskningsinsatser i Bohuslän	79
Skilda perspektiv på Bohuslänns medeltid	81
5. UNDERSÖKNINGSOMRÅDE OCH BAKGRUND –	
en värld av sten och berg	87
Viken	90
Riken i Viken?	92
På spaning efter Ranii och Rodvulf	93
Havsbruk och jordbruk i Ranrike.....	95
Vikingatid och kristnanden i Vikenområdet	98

6. FALLSTUDIER	105
KVILLE HÄRAD	105
Vägar till och från Kville	105
Minnesplatser i Kville ytterskärgård	108
En tidigmedeltida kyrka på Storö i Väderöarna?.....	108
Minnesplatser i Kvilles inre skärgårdsrum	117
Hamnholmen, Skutholmen, Vedholmen – holmar med minnen	124
Landkänning – Gudmundsskäret	128
Landskap och fornlämningsbild.....	129
En bibel i guld?	132
Kungssjöbod	134
Kville härads kyrkplatser	138
Svenneby kyrkplats som minnesplats	138
Kville kyrkplats som minnesplats.....	146
Kvillekrucifixet – ett minnesbärande föremål från äldre medeltid ..	150
Bottna kyrkplats som minnesplats	152
Sammanfattning	157
SOTENÄS HÄRAD	159
Vägar till och från Sotenäs.....	159
Bärfendal.....	165
Bärfendals kyrkplats som minnesplats	166
Föremålets cirkulation	176
Bärfendals krucifix	180
Askum kyrkplats som minnesplats	185
Tossene kyrkplats som minnesplats	187
Sammanfattning	191
BULLARENS HÄRAD.....	193
Vägar till och från Bullaren	193
Mo kyrkplats som minnesplats	196
En stympad medeltid i Mo	199
Stulen medeltid och värderad medeltid	203
Madonnan i Mo	203
Naverstads kyrkplats som minnesplats	205
Mynten i Naverstad	210
Mariabilden.....	211
Altarets återkomst och klockorna i Naverstad.....	212
Minnen från Enningdal	215
Sammanfattning	215

”BEGRAFWEN I THET LÅNGA TYSTHETZ MÖRCKER” – om nedlagda kyrkor i Ranrike	216
Inledning	216
Nedlagda medeltidskyrkor i Ranrike	221
Rambergs kyrka	224
Vättland kyrka	229
Rellen kyrka	230
Aspång kyrka	231
Tose kyrka	232
Åby kyrka	234
Vrem kyrka	235
Sammanfattning	236
MINNESUTSTÄLLNINGEN OM VÄSTSVENSK MATERIELL KULTUR I GÖTEBORG 1923	237
Inledning - Invid en ruinerad utställning om medeltida kyrkokonst....	237
Förberedelser och föregångare.....	241
Utställningen	246
Föremålen	250
Föremål från Svenneby gamla kyrka och Mo kyrka – två exempel från utställningen.....	251
Sammanfattning	254
7. AVSLUTNING	257
Avslutning med utblick	257
English summary	265
Tack.....	269
Förkortningar	271
REFERENSER	272
Arkiv	272
Digitala referenser.....	275
Tryckta källor och litteratur	276

Figur 1. Vykort. Svanneby gamla kyrka, ur Svanneby kyrkoarkiv.

KAPITEL 1

INLEDNING

Vägar till och från Svenneby gamla kyrka – en problemformulering

”Som en rest från ett dunkelt förgånget klamrar den sig fast i nutiden”, så beskrev journalisten Marianne Borgström Svenneby gamla kyrka.¹ Det är en träffsäker beskrivning. Byggnaden, belägen i en liten bergig kustsocken i norra Bohuslän, har länge varit en viktig referenspunkt i landskapet, utsatts för aktiveringar och blivit till en omistlig del i uppfattningen om områdets medeltida historia. På kyrkogården, men även inne i kyrkan, samsas ett virrvarr av materiella spår från skilda tidsperioder som räddats undan glömskan och tidens nötande tand. Kyrkorummets förändringar och föremålens cirkulationer över tid kan följas i arkivens dokument. Genom arkivhandlingar finns möjlighet att spåra hur föremål uppfattades, användes, hanterades och ändrades. Det som en gång var existerar inte längre i orörd och ursprunglig form. ”De svenska kyrkorna äro minst av allt stöpta i en och samma form”, konstaterade museimannen Sigurd Wallin i sin granskning av Forskningsföretaget Sveriges kyrkors verksamhet.² Då hade den verksamheten bedrivits i femtio år. Även den kyrkliga materiella kulturens mångfald och betydelsebredd öppnar upp för olika tolkningar. En träfigur som föreställer Olav den helige bär på en historia som sträcker sig längre än som skapad för ett katolskt kultbruk. En relik kan vara både en skelettdel och ett heligt föremål – samtidigt. Reliker cirkulerade och kunde fungera som gåvor, men också säljas och stjälas.³ Den materiella kulturen har något att betyda och en roll att spela.

För den som försöker fastslå en entydig bild och en linjär kronologisk förståelse, med hållpunkter på en tidsskala, av Svenneby gamla kyrkas materiella kultur, ställer dessa materiella arrangemang och kunskapsluckor till med problem. Några manualer över hur resterna från flydda tider skall användas saknas. Som poeten René Char träffande uttryckte det: ”Vårt arv har inte föregåtts av något testamente.”⁴ Arkiven och litteraturen är dock fyllda med exempel på hur olika tider uppfattade och försökt rekonstruera medeltid.

¹ Borgström, Marianne, *Smultron i september: en verklighet i Bohuslän*, Göteborg, 1989 s. 93.

² Wallin, Sigurd, ”Studier i 103 volymer kyrkoinventeringar”, i *Rig* häfte 2 1960 s. 41.

³ Hallam, Elizabeth & Hockey, Jenny, *Death, Memory and Material Culture*, Oxford, 2001 s. 134f; Nordbladh, Jarl, ”Förhistorien och den tidiga historien hör ihop”, i Harrison, Dick, *Sveriges historia. 600-1350*, Stockholm, 2009 s. 82.

⁴ Citerat ur Jampol'skij, Michail, *Förlusten av framtiden: en essä om kultur, tid, rytm*, Göteborg, 2020 s. 17.

Vänd nu blicken mot vykortet här intill. Det står någon i korin-
gången. En person som blivit delaktig i aktiveringen av en minnes-
plats, och har en viktig roll att spela, den som ”människan - alltings
mått”, och som en kontrast till den materiella, rumsliga och tidsliga
världen. Arkeologin är fylld av foton på sina utövare; människor
i gropar, ovanpå megalitgravar och invid resta stenar. Litteraturvetaren
Johan Svedjedals ord ger oss något att reflektera över i mötet med
Svenneby gamla kyrka. Han vänder på de traditionella och invanda
tolkningsförhållandena i orden om att ”Det förflutna är en främling som
betraktar oss med strängt frågande ögon. Vilka är Ni?”⁵ Om kyrkan ru-
inerats och brefkortet utgjorde det sista bevarade spåret i en lång krono-
logi, som möjligen sträcker sig ner i 1100-talet, hade byggnaden troligtvis
inte aktiverats lika frekvent. Men nu är förhållandena annorlunda. Med ut-
gångspunkt i kyrkobyggnadens olika byggnadsfaser och inventarier har det
skapats en tät väv av berättelser. Dessa har bidragit till en lokal och regional
förankrad historieskrivning. När det funnits ett behov av att lyfta fram en
ursprunglig, välbevarad och medeltida kyrkobyggnad har Svenneby gamla
kyrka aktiverats och avporträtterats. Exemplet visar med tydlighet att idén
om medeltiden har en särskild ställning och laddning i det kollektiva minnes-
skapandet där inte sällan värdeladdade begrepp som skönhet, teknik, stil,
ålder, form, färg och ursprung används.⁶ Även de estetiska kvaliteterna
gällande de medeltida helgonfigurernas skönhet lyfts ibland fram.⁷ Det är
dock inte bara föremålets skönhetsvärde som formar synsätten på äldre
tidens materiella kultur. Arkivens dokument avslöjar skilda tiders värdering-
ar och laddningar. Stora delar av de bibliska, men också de folkliga, berät-
telserna och förklaringarna till den bevarade medeltida materiella kulturen
är främmande för samtidens människor. Olika minnen har över tid knutits
till byggnader och figurer. Både föremålen och minnena till dessa formar
uppfattningen om medeltiden.

Vykortets baksida berättar om ett avsked av en sockenkyrka i adventstid
1915. Men istället för ett slut blev det en start på en omfattande minnes-
aktivering – den om Svenneby gamla kyrka som minnesplats. Varför har
just denna byggnad med sina inventarier förmågan att överleva medan an-
dra försvinner eller faller i glömska? Utgjorde kyrkobyggnaden i Svenneby
en så hållbar konstruktion att den kan ha stått kvar i oförändrat skick
sedan medeltiden? Dessa funderingar öppnar upp för mer övergripande
frågeställningar. Detta föranleder även frågan om vad det egentligen är som
blir medeltid? Vilka källurval gör vi för att observera det förflutna? Är det
blott en illusion av medeltiden som återskapas när fragment av nytt och
gammalt förs samman till helheter eller kan vi förnimma en slags närvaro

⁵ Svedjedal, Johan, *Spektrum 1931-1935: den svenska drömmen : tidskrift och förlag i 1930-talets kultur*, Stockholm, 2011 s. 20.

⁶ Zumthor, Paul, *Speaking of the Middle Ages*, Lincoln, 1986.

⁷ Andersson, Aron, *English influence in Norwegian and Swedish figuresculpture in wood 1220-1270*, Stockholm, 1949 s. 95.

av medeltiden genom föremål och byggnader? Återkommer vi för att dokumentera ett förfall, eller för att ställa till rätta och försvara en helhet? Eller handlar det om att söka fånga in medeltida minnen, drömmen att återse medeltiden, så som den en gång tilldrog sig: en tidsresa? Frågorna hopar sig mellan de röda granitbergen i de trånga dalgångsbygderna i norra Bohuslän och de visar att det är viktigt att ställa nya frågor och vidga perspektiven för att problematisera de komplexa materiella förhållandena samt förstå historiebruket över tid. På ett plan kan vi minnas medeltiden, att vår tanke riktas mot ett föremål eller en kyrka som är medeltida. Mycket handlar om vad som faktiskt sparats och blivit bevarat, men också om försvinnandets och förändrandets historia. Det verkar även många gånger handla om en återupptäckts historia, när sökarljus riktas mot portaler och kyrkliga föremål. Nya bilder och förhållanden kan bli synliga vid när- och djupstudier. Hur långt vågar vi dra detta material utan att bidra till anakronistiska tolkningar?

Arkeologi - glömskans vetenskap?

Arkeologi vilar till stor del på okända, bortglömda, ödelagda, återbrukade och bortkastade fysiska lämningar. I detta sammanhang är det viktigt att understryka att många av artefakternas rörelsekedjor är till stor del okända för oss. Delar av föremålens biografier belyses, medan andra hamnar i en minnesskugga. Trä- och stenfigurernas mänskliga uttryckssätt, men också deras symboler och attribut, har intresserat skilda grupper över tid. Samtidigt är föremålen djupt sammankopplade med en tänkt symbolisk betydelse som kan sökas i den katolska kyrkans föreställningsvärld. Över tid har föremålen flyttats fram och tillbaka. Cirkulationerna har sällan varit föremål för forskningens intresse. Den fasta placering som föremålen ofta får i tid och rum genom kataloger och litteratur är därför en illusion.

Figur 2. Föremålens rörelser. Svennebymadonnan har flyttats ut i ljuset för att fotograferas. Året är 1939.

Foto: Sverker Stubelius, Kville hembygdsarkiv.

Arkeologen Laurent Olivier har en intressant poäng i att "archaeologist's work is essentially that of a 'ragman of the past' [...] picking up the refuse of times gone by".⁸ Arkeologen känner även ett omfattande behov av

⁸ Olivier, Laurent, *The dark abyss of time: archaeology and memory*, Lanham, 2011 s. xvii.

att fylla igen tomrummen och tystnaden med förklaringar. Kanske är arkeologi mer en glömskans vetenskap än minnets, eftersom vi ständigt möter svårtolkade och okända sammanhang? Vad skapas av fragment, nedrivna och oklara omständigheter, rester som förs samman. Ibland fogas dessa ihop till tolkade helheter, till rekonstruktioner och ”stora berättelser”. Kulturskribenten Johan Sjögren framhåller i boken *Återställsens glädje* att ”en av de starkaste drivkrafterna inom konsten och litteraturen är just att återskapa det förgångna, öppna upp minnets katedraler och fånga den flyende tiden”.⁹ Det kan redan här vara på sin plats att med tydlighet slå fast att det som en gång *var* inte längre existerar i orörd och ursprunglig form, vilket med andra ord även gäller den tidsperiod som kallas medeltid och de materiella lämningar som finns kvar från epoken. Föremål, liksom tolkningar, formas och omformas över tid, oavsett om det handlar om lokala berättelser eller uppgifter från en statlig kulturvårdande myndighet. Arkeologi blir ibland ett sensationstyngt ämne där enskilda, eller ett urval nyfynd, eller särskilt värdefulla, artefakter aktiveras och får stor spridning. Arkeologi är en destruerande grävande verksamhet. Samtidigt dokumenterande och sparande. Ämnesfältet lämnar stora mängder material efter sig, som flyttas till och förvaras i samlingar och arkiv. Det som tidigare fanns utomhus, och många gånger under jord, har hamnat inomhus och tas med varsam hand omhand, skrivs in i kataloger och placeras på hyllor. Det är därför viktigt att vara vaksam på vilka riktningar föremålen tar samt vem som styr dessa rörelser och varför. Sett utifrån ett långtidsperspektiv kan ett och samma föremål ha använts, men också tolkats på en mängd skilda sätt.¹⁰ Processer av aktiveringar och inaktiveringar av medeltida materiella lämningar pågår ständigt, både i kyrkor och på museum, hos kulturmiljövården och i lokalsamhället. Det är detta som föreliggande studie kommer att behandla. Med begreppet aktivera/aktivering avses här att visa när, hur eller varför den materiella kulturen, landskapet eller en plats uppmärksammas och görs verkningfullt i skilda sammanhang.

Kyrka och kyrkplats

En kyrkobyggnad påverkar oss på olika sätt. Hur vi talar om den, hur vi beskriver den och vilka förmodade forskningsbegrepp som används. Det skapas både enskilda och kollektiva minnen. Det är viktigt att påpeka att enskilda personer minns möten med föremål, platser eller byggnader på olika sätt.¹¹ Genom det skriftliga materialet och materiella spår kan vi ana

⁹ Sjögren, John, *Återställsens glädje: en essä om att komma hem*, Skellefteå, 2017 s. 13

¹⁰ Burström, Nanouschka, *Ett eget värde: Gotlands tidigaste myntning, ca 1140-1220*, Stockholm, 2008 s. 42; Farge, Arlette, *Smaken av arkivet*, Göteborg, 2019 s. 83.

¹¹ Nilsson Stutz, Liv, ”Minnet och glömskan av de döda i Skateholm”, i Gansum, Terje, Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hållans Stenholm, Ann-Mari, *Minne och myt: konsten att skapa det förflutna*, Lund, 2004 s. 84.

medeltiden, exempelvis i lagmaterialet som förmedlar en väl utvecklad bild av hur det var tänkt att kyrkan och kyrkplatsen skulle materialiseras i det bohusslänska landskapet. Redan begreppet ”kyrka” kan vara nog så problematiskt och inkluderar många olika betydelser. Kyrkobyggnaden kan ses som en bärande materiell manifestation och symbol för medeltiden. Historikern Jaques Le Goff framhåller även själva byggnadsprocessen som viktig i förståelsen:

The building of churches – the first great buildings of the middle ages – gave a stimulus to technical progress, not only in building techniques, but also in the tools used, in methods of transportation, and in the auxiliary skills such as glasswork.¹²

Den medeltida vigda kyrkogården hade en tydlig avgränsning mot det omgivande samhället materiellt, juridiskt och religiöst.¹³ Det som arrangerades i och med den kyrkliga organisationen var något som förändrade samhället på samtliga plan. Det är något nytt som materialiseras i landskapet och på en plats, men också i folks medvetande. Teologen Alf Härdelin pekar på en vidgad förståelse av kyrka, och att begreppet kan uppfattas som ”idéer, normer, regler som kristendomen aktualiserar”. Det ”refererar till ting och företeelser som kan förnimmas med alla de fem sinnen, först och främst till själva kyrkobyggnaden och, om jag går in i den under gudstjänsttid, det som pågår där och de som agerar där”. I ett annat stycke sammanfattar Härdelin det som att det finns ”två kyrkor: den yttre materiella, och den inre andliga”.¹⁴ Det kan vara på sin plats att peka på att den heliga materiella kulturen i form av helgonrelik och sepulkralsten, kalk och patén kan definiera en kyrka.¹⁵ Även invigningen av den materiella kulturen skapar en rörelse, aktivering och riktning. Rörelsen från råmaterial – i form av sten eller trä – till ett heligt föremål är intressant att följa. Genom invigningen gick föremålen över i heligt tillstånd där tiden och förståelsen delvis riktades bort från medeltiden och blev till en del i en större kristet (evigt) sammanhang. Det kunde handla om vigning av kyrka, kyrkogård, kärl och bilder. Om en kyrkobyggnad byggdes om skulle den viga på nytt.¹⁶ Ett stort problem är begreppsapparaten som återkommer i källorna. Vad är egentligen en gårdskyrka, andelskyrka, annexkyrka, dopkyrka, gravkyrka och fylkeskyrka och hur skiljer sig dessa åt?

¹² Le Goff, Jacques, *Medieval civilization 400-1500*, Oxford, 2004 [1988] s. 198.

¹³ Borgartingslagens äldre kristenrätt (Btl), i *Norges gamle love indtil 1387*, i red. R. Keyser & P.A Munch 1846. Btl 1:9; Johansson, Jan, *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige: om bogård, balk och stiglucka*, Stockholm, 1993.

¹⁴ Härdelin, Alf, *Världen som yta och fönster: spiritualitet i medeltidens Sverige*, Stockholm, 2005 s. 37.

¹⁵ Tollin, Clas, ”Härnevi och sockenbildningen i västra Uppland: rumsliga aspekter på Torstuna och Simtuna härader”, i Olle Ferm & Mia Åkestam (red.), *Härnevi kyrka och socken: Perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden*, Stockholm, 2012 s. 129.

¹⁶ KLN M Consecritio; *Benedictio*.

Den närvarande medeltiden

För den som uppehåller sig vid innehållet på den informationsskylt, vilken är placerad vid Svenneby gamla kyrka, känns medeltiden gåtfullt närvarande. Finns medeltidens materiella uttryck fortfarande gömd här, någonstans bakom skikt av kalkputs, ombyggnationer, berättelser, målarfärg, damm och smuts? Den verksamhet som pågick under medeltid och i anslutning till kyrkplatsen kan vi inte fullständigt nå tillbaka till och än mindre förstå fullt ut. Som läsaren kommer att bli varse, verkar aldrig fascinationen av att aktivera det medeltida ursprunget att upphöra. Det handlar dock sällan om katolska föreställningar utan om byggnadsskick, stildrag, ursprung, dateringar, form, storlek, enskilda föremål och bilder.

Trots en osäker kronologi kring byggnaden, och föremålets problematiska proveniens, vittnar både skyltning, skrifter utgivna av församlingen och den levande muntliga kulturens berättelser, att det här i Svenneby rör sig om den ”äldsta bevarade kyrkobyggnaden” eller ”landskapets allra äldsta”.¹⁷ Temat känns väl igen från andra kyrkor. En känsla infinner sig att kyrkobyggnaden aldrig riktigt har fått möjlighet att åldras i sin egen takt. Förfallet, slitaget och nedbrytningens förstörande krafter pågår. Hur människans ständiga påpasslighet och påverkan har skapat riktning, rörelse och förändring för både enskilda ting och byggnaden är särskilt påtaglig i Svenneby.

Platsen i landskapet

Genom kyrkplatsens materiella arrangemang finns det en unik möjlighet att närma sig ett omfattande tidsdjup. Detta till trots, så är större delen av den materiella bas som tidigare existerade borta eller starkt förändrad. Det råder en ojämlikhet mellan de bohuslänska kyrkorna vad gäller bevarandeförhållanden, aktivering, källäge och dokumentation. Något som står klart är att ingenting i längden kan skyddas mot nedbrytning, slitage och glömska. Föremålets skiftande öden över tid har bidragit till försvinnandets historia. Det kan handla om slitage på grund av långvarigt bruk, brand, krig, och tjuvnad vilket vi kommer att bli varse i fallstudierna.¹⁸ De ”ursprungliga” kyrkorna har varit föränderliga sedan de uppfördes och flertalet har i dag byggts om till oigenkännlighet. Kyrkobyggnaderna blir därför tydliga spår efter skilda tiders synsätt på *hur* medeltid ska och kan upprätthållas och uppfattas. Detta har påverkat både byggnaders utseende, föremålets arrangemang och forskningens riktning. Oavsett hur omfattande omvandlingarna har varit finns det dock en lång och stabil kontinuitet vad gäller byggnadens och kyrkplatsens övergripande funktion och syfte: en samlingsplats för kristna ritualer.

¹⁷ Hörman, Ernst, ”Svenneby ödekyrka” i *Vårdrådet* 1921 s 81-83; jfr Wideen, Harald, ”Minnesmärkena och vi”, i *Bohusläns Fornminnes och Hembygdsförbunds Årsbok. Vikarvet*, 1947 s. 9.

¹⁸ Axel-Nilsson, Göran, *Thesaurus Cathedralis Lundensis: Lunds domkyrkas medeltida skattsamling*, Göteborg, 1989 s. 14.

I avhandlingen är den franske mentalitetshistorikern Pierre Noras begrepp minnesplats centralt. Det finns även anledning att helt kort nämna något allmänt om platsbegreppets problem och möjligheter. Platser har likt landskap och den byggda kulturen även tolkats utifrån skilda utgångspunkter där inte sällan estetiska och känslomässiga delar som kärlek till platsen, platsernas själ och mycket annat nämns. Landskapet har även, sett i ett långtidsperspektiv, uppfattats som ett arkiv.¹⁹ Lokaliteterna förändras över tid och är något som människan skapat och avgränsat geografiskt. Platser, tid, minnen och människa är djupt sammanlänkade med varandra. Ibland används begreppet antikvariskt landskap, vilket kan innefatta minnen kopplade till föremål i ett geografiskt område. Skilda minnen och olika aktiveringar leder till att landskap och platser uppfattas på de mest skilda sätt av olika människor över tid.²⁰ Att komma till rätta med och förstå en rumslik avgränsning eller ett område kan vara nog så problematiskt, särskilt sett utifrån ett långtidsperspektiv. På en plats har ofta många betydelseförluster och betydelseförändringar skett över tid. Platsbegreppet är djupt sammanlänkat med föränderlighet, och kan uppfattas som en process, någonting som är i förändring och i rörelse. Att tala om en medeltida plats, kan uppfattas som djupt problematiskt, eftersom medeltiden är passerad och inte kommer tillbaka. Det handlar om rekonstruktioner, eftersom inga sådana orörliga platser existerar.

Sett i ett arkeologiskt perspektiv får inte bara människor en tydlig plats- och tidsbundenhet, utan även fornlämningar och artefakter, vilka länkas samman med platsnamn där de hittades eller grävdes fram. Även sägner har påverkat uppfattningen av landskapet och ibland får folktron diktera namnformerna. Platsnamnen gör det möjligt för orientering i landskapet och bär på minnen med olika tidsdjup som därmed blivit platsbundna. Namngivning är en minnesskapande verksamhet, vilket tydligt visas i mina fallstudier. I fallstudierna berörs även lokalsamhällets platser med sina religiösa, politiska, ekonomiska, sociala och kulturella funktioner. Föremålets relation till landskap och plats blir viktig i fallstudierna, men också hur vi beskriver och rör oss i landskapsrummet.

Det ständiga omskapandet och omdefinitionen av en plats kan sättas i relation till processen hur minnesplatser skapas, upprätthålls och ändras över tid. Kulturgeografen Allan Pred talar om platsen som en historisk process. Platsen karaktäriseras av den ständiga mänskliga aktiviteten och erfarenheterna av denna i tid och rum.²¹ Utgångspunkten är att när man skapar,

¹⁹ Jennbert, Kristina, "Materialiserad tid", i Salomon, Kim (red.), *Tiden*, Nyhamnsläge, 2017 s. 115.

²⁰ Molin, Torkel, "Att prägla landskap", i Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.), *Kulturarvens dynamik: det institutionaliserade kulturarvets förändringar*, Norrköping, 2005 s. 43ff.

²¹ Pred, Allan, "Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of becoming Places", i *Annals of the Association of American Geographers* Vol 74 No 2, 1984 s. 283; Pred, Allan, *Place, practice and structure : social and spatial transformation in southern Sweden*, Totowa, 1986 s. 30; Gräslund Berg, Elisabeth, *Till prästens bruk och nytta: jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*, Stockholm, 2004 s. 36.

ordnar och utformar kyrkoplatsar och bygger kyrkor, så bygger man in och etablerar specifika funktioner och normer som ska återspeglas och förmedlas till det övriga samhället. Etableringen och utvecklingen av en kyrkplats, den lokalitet där kyrkobyggnaden är belägen samt med omgivande arrangemang utanför kyrkogårdens hägn som är avsedda för kyrkobesökare, innebär en omvälvande förändring. Inte bara i människans föreställningsvärld. Vid etableringen av kyrkorna kom både platsen och kyrkorummet att bli nya samlingsplatser, som särskilde sig markant från de förhistoriska gravfälten. Kyrkoplatsen med dess materiella arrangemang är ett medeltida projekt i Ranrike som fortfarande påverkar och pågår. Genom etableringen av en kyrkobyggnad skedde en tydlig materiell omvandling av landskapsrummet. I Ranrike har havet som resurs och element varit en central lokaliseringsfaktor för att förstå kyrkornas etablering. Men om man ställer ting och text mot varandra, stämmer då bilden om en välstrukturerad kyrklig ordning eller möter vi materiella spår av en tämligen vildvuxen kyrklig organisation som anpassats till lokala förhållanden? Bilden av den materiella kyrkliga organisationen som framställs i det normativa källmaterialet – där en välorganiserad och hierarkiskt uppbyggd kyrka snabbt etableras med kyrkobyggnader och kyrklig myndighet, vilken delegeras nedåt – bör problematiseras och undersökas på lokal nivå. Något som intresserar mig är att ta hänsyn till lokala förhållanden, variationer och det omgivande landskapsrummets kulturmiljö, lokala resurser och kommunikationer för att förstå minneskapandet på platserna. Men hur var det under medeltiden, då endast ett fåtal kunde läsa? Uppbars minnesmiljöerna då av berättelser kopplade till den materiella kulturen, där minnen förmedlades av prästen och var tydligt inkapslade i föremålen och gav hänvisningar till en större kristen föreställningsvärld? Att det materiella var viktiga betydelsebärande element i den medeltida föreställningsvärlden visar exempelvis *Stavkirkeprekenen* i Gammelnorsk homiliebok, där kyrkans skilda materiella kultur får en symbolisk framställning. Arkeologen Birgitta Johansen menar att ”Den medeltida kyrkobesökaren kan dessutom antas ha varit en van ”läsare av materiell kultur”.²² Redan på 600-talet skrev påve Gregorius om figurer, och förhållandet mellan text och ting: ”Det en skriven text lär ut till dem som kan läsa, kan de okunniga lära sig av bilder.”²³ Kunskapen om den materiella kulturens sakrala bilder som omgav människorna var och förblev viktig, men också laddad och omtvistad. Genom bland annat helgonfigurerna kunde kyrkan förmedla sin lära genom den materiella kulturen. Tillsammans med liturgin, bilderna och artefakterna kunde kristna minnen hållas vid liv. Detta länkade samman både tid och rum, där äldre tider, samtiden och framtiden ingick. Här fanns föreställningar om ont och gott, evig tid, domens dag, paradiset och helvetes eldar. Helgonfigurerna sågs som helgon, inte som några kopior.²⁴

²² Johansen, Birgitta, *Ormalur: aspekter av tillvaro och landskap*, Stockholm, 1997 s. 192.

²³ Citatet återgivet i Johannesson, Lena, *Konst och visuell kultur i Sverige Före 1809*, Stockholm, 2007 s. 79.

²⁴ Hallam & Hockey 2001 s. 35.

En fördel är att flera av de medeltida kyrkorna i undersökningsområdet är kända, och går att studera direkt i kulturlandskapet. Kunskap om 31 stycken medeltidskyrkor i Ranrike prosteri finns upptagna i biskop Eysteins jordebok, vilken visar en kyrklig organisation och ett kyrkolandskap vid en specifik tidpunkt efter digerdöden kring år 1400.²⁵ Om listan är komplett och tar upp samtliga kyrkor är oklart.

Med begreppet *kyrkolandskap* menar jag var i landskapsrummet kyrko-byggnader etablerades. För att förstå, och sätta in kyrkplatserna i ett vidare sammanhang, har även äldre lämningar i anslutning till dessa samt föremål i museisamlingar integrerats i undersökningen. En del föremål från undersökningsområdet finns numera i museernas magasin och utställningar, där de ingår i en ny kontext och kan nås genom skilda sökvägar. Föremålen har fått en ändrad rumslig tillhörighet genom förflyttningen från kyrkorna till placering och vård i museisamlingar där de erhållit accessionsnummer och blivit kopplade till en dokumentation som arkivlagts. En sådan rörelseprocess bär även tydliga spår efter samlarnas samtid, kronologisk ordning och vilka aktiva urval som gjorts kring vad en samling skall innehålla och vad som lämnats utanför. Stundom är dokumentationen omfattande, ibland saknas den helt. Någon gång är tingen försvunna men dokumentationen bevarad. På grund av akademiska traditioner, insamlingsstrategier och organisationsförändringar på museum och arkiv har materialet splittrats upp. Genom att försöka följa tingens färdvägar finns det däremot goda möjligheter att avtäcka kunskap om hur det förflutna har uppfattats över tid och hur detta och föremålen använts i minnesskapandet.

Perspektiv på Ranrikes medeltida materiella kultur

I denna avhandling undersöks den materiella kulturens placering och rörelser för att förstå skapandet och upprätthållandet av minnesplatser där medeltiden spelat en avgörande roll.²⁶ Avhandlingen rör sig mellan tre huvudsakliga analysnivåer: en allmänt hållen riks nivå, en regional samt en lokalt förankrad. Exemplet hämtas främst in från Ranrike, det medeltida namnet på Norra Bohuslän. Genom fallstudierna vill jag visa på fördelarna med att använda landskap, plats, rum och tid och materiell kultur för att närstudera och förstå minnesarbeten över tid.²⁷ Lokala förutsättningar är mycket viktiga att lyfta fram för att förstå framväxten av en tidig kyrklig struktur, i Bohuslän såväl som på andra platser. De centrala frågorna handlar om hur minnesskapandet kan åskådliggöras i arkiv, på platser i landskapet och

²⁵ *Biskop Eysteins jordebog: Den røde bog : fortegnelse over det geistelige gods i Oslo bispedømme omkring aar 1400*, Oslo, 1958 [1879].

²⁶ För en forskningshistorisk genomgång om de äldre perspektiven, där tingen bl.a. sågs som passiva, se: Cornell, Per & Fahlander, Fredrik, *Social praktik och stumma monument: introduktion till mikroarkeologi*, Göteborg, 2002 s. 50.

²⁷ "Materiell kultur kan vara allt man kan ta på, gå på eller titta på – den materiella världen som omger människan." Jennbert 2017 s. 117.

bland skilda aktörer samt vad som görs för att upprätthålla minnesplatser. Tre frågor är centrala i de följande undersökningarna: *Var* har den medeltida materiella kulturen sina lokaliteter över tid samt *hur* och *när* aktiveras och arrangeras den om? Det som intresserar mig är att söka avtäcka kunskap genom att undersöka några av de rumsliga sammanhang där den medeltida materiella kulturen uppträder. För att närma mig denna problematik används teoretiska förhållningssätt från forskning som behandlar minnespraktik, minnesplatser, minnesmiljöer samt tingens färdvägar. Studiet av skilda aspekter av minne har under senare år behandlats i en lång rad empiriska och teoretiska studier.²⁸ Mitt teoretiska perspektiv söker främst sin inspiration i Pierre Nora och Laurent Oliviers arbeten, vilka kommer att behandlas i avhandlingens teorikapitel.²⁹

För att få perspektiv på skapandet av det förgångna och kunna fördjupa en arkeologisk och kulturhistorisk diskussion gällande minne, föremål och människor är skilda rumsligheter, landskap och plats viktiga aspekter att ta fasta på.³⁰ Det handlar främst om platser där medeltida kyrkobyggnader uppfördes, eller platser som utpekats som sådana. Även bortom kyrkplatsen hägrar medeltid i Ranrike. Detta sker ute i det omgivande landskapet, i forskningen, i de muntliga berättelserna, i arkiven och i museernas samlingar och utställningar. Men det handlar även om människans avtryck i landskapet och om föremålets och landskapets intryck på människor. Skilda tankar kring den byggda miljön och hur den konstruerats, placerats, förändrats och smyckats ut är betydelsefulla att ringa in för att förstå skapandet och upprätthållandet av minnesplatser.

Eftersom Ranrikes medeltida materiella kultur i mycket begränsad utsträckning varit föremål för undersökningar, och det saknas djuplodande kunskap om empirin, ingår även en viktig kunskapsinventerande aspekt i arbetet. En målsättning med avhandlingen blir därför att öka kunskapen och förståelsen av de skilda bohuslänska landskapsrummen, där havet och vattenvägarna bildar sammanbindande kommunikativa faktorer. Framställningen syftar till att belysa, reflektera över samt problematisera hur tingens riktningar, färdvägar och anhalter samt minnesupprätthållande praktiker bidrar till att förmedla och uttrycka minnen och därmed upprätthålla minnesplatser. För att närma mig denna problematik använder jag ett antal

²⁸ Se bidragen i Houts, Elizabeth van, *Medieval Memories: Men, Women and the Past, 700–1300*, Harlow, 2001 som behandlar medeltidens minnesprocesser, samt Dyke, Ruth M. van & Alcocks, Susan E. antologi *Archaeologies of Memory*, Malden, 2003 som behandlar socialt minne och platser. Även i flertalet av publikationerna från det mångvetenskapliga forskningsprojektet Vagar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv vid Lunds universitet är minnet ett återkommande tema. Exempelvis kan här nämnas bidragen i Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hällans Stenholm, Ann-Mari (red.), *Minne och myt: Konsten att skapa det förflutna*, Lund, 2004.

²⁹ Nora, Pierre "Mellan minne och historia", i Sverker Sörlin (i samarbete med Ingemar Karlsson och Richard Pettersson) (red.), *Nationens röst*, Stockholm, 2001 s. 365–389.

³⁰ Gerner, Kristian, "Historien på plats", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är nu: en introduktion till historiedidaktiken*, Lund, 2009 s. 173ff.

teoretiska förhållningssätt från forskningsfält som behandlar tingens färdvägar och minnesprocesser. I den inledande teori- och metoddelen söker jag att erhålla perspektiv på, och skriva fram, den materiella kulturens betydelsebredd och komplexitet.

Medeltidsbegreppet

Medeltidsstudier bedrivs i dag inom ett flertal discipliner som exempelvis arkeologi, historia, konstvetenskap, litteraturvetenskap, idéhistoria och religionsvetenskap.³¹ Begreppet medeltid används inte som en specifik tidsmässig avgränsning i avhandlingen. Det är istället hur epokbegreppet använts över tid, kopplat till den materiella kulturen som är det centrala. Den epok som fått namnet medeltid har uppfattats på skilda sätt, numera ofta som dynamisk, tidigare som en stagnerad mellantid, tämligen ointressant, och som mörk i jämförelse mot den tidigare antika glansperioden. Själva medeltidsbegreppet är subjektivt, kulturbundet och en efterhandskonstruktion, skapad av italienska humanister för att markera den period som låg mellan den antika kulturen och deras egen, som var en renässans, en återfödelse av antiken.³² Även i Sverige har bilden av medeltiden skiftat, som exempel anförs här ett citat från Erik Gustaf Geijers *Svenska folkets historia* (1832):

Sveriges Medeltid är full af oreda och har ingen glans, och därmed besticka ögat Hvad Hierarkien, hvad Feodalismen, vad de uppblomstrande Städernas makt i det öfriga Europa på denna tid hade stort och lysande, sträckte sig föga hit; och vill man tro hvad som vanligen försäkras, så skola dessutom åtskilliga förträffliga egenskaper, som gjorde våra hedniska förfäders ära, med hedendomen gått i qvaf och mest blifvit ersatta af nya odygder och ny vantro.³³

I Geijers nationella historiesyn blev medeltiden en period som inte skulle framhåvas. Det var genom Gustav I som historien tog sin början. Riksantikvarien Hans Hildebrand försökte 1875 nyansera bilden, och menade att ”Medeltiden är ingalunda så mörk och så föga värd att studera som man vanligen föreställer sig henne”.³⁴

Även synen på skiftet från forntid, eller förhistoria, till medeltid har diskuterats utifrån skilda perspektiv, där övergången från en muntlig till

³¹ Även tvärvetenskapliga projekt, nätverk och centrumbildningar med koppling till medeltidsforskning finns. Se exempelvis Medeltidskommitténs arbete vid Göteborgs universitet, där författaren tidigare var sekreterare.

³² Bagge, Sverre, *Europa tar form: år 300 til 1350*, 2. utg., Oslo, 2004 s. 17; Härdelin 2005 s. 12; Blockmans, Willem Pieter & Hoppenbrouwers, Peter, *Introduction to medieval Europe, 300-1550: age of discretion*, London, 2007 s. 2; *Britannica*: ”The middle ages”, ”The idea of the Middle Ages”.

³³ Geijer, Erik Gustaf, *Svenska folkets historia. D. 1, Till Gustaf Vasa*, Örebro, 1832 s. 287.

³⁴ Hildebrand, Hans, *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid: en kortfattad öfversigt*, Stockholm, 1875 s. 3.

en skriftlig kultur och kristnandet har framställts som något avgörande. I dag ses dessa skiften som en i tiden utdragen process. Den tidsmässiga avgränsningen, och frågan när medeltiden börjar och slutar, är problematisk. Frågan är även geografisk, där tidsavgränsningarna skiljer sig åt beroende på var man befinner sig. Utifrån ett kontinentaleuropeiskt perspektiv är medeltiden traditionellt perioden från det västromerska rikets fall, fram till de stora förändringar som bland annat reformationen och upptäckten av Amerika innebär. Vi rör oss alltså i en tid mellan ca 500-1500, och i ett nordiskt perspektiv betydligt kortare, ca 1000-1500. Tiden kring år 1000 brukar traditionellt anges som startpunkt för tidig medeltid i Sverige. Utifrån ett kyrkohistoriskt perspektiv hamnar då missionsfasen av kristnandet i förhistorisk tid.³⁵ Medeltiden i Norden är på många sätt synonym med den katolska tiden med kyrkobyggande och föremål, en tid kopplad till romerska kyrkan och påven. Protestantismen har även använt begreppet papism som ett nedsättande ord. Slutet för medeltiden brukar dras vid Gustaf I makttillträde 1521. Begrepp som ”den påviska tiden”, ”katolska tiden” och ”den påviska villfarelsen” har använts för att beteckna medeltiden, då i likhet med medeltidsbegreppets negativa klang. Samtidigt som de nedsättande orden användes fanns det sedan reformationen ett intresse för den katolska materiella kulturen och dess bevarande med en aktiv minnesvård. Upplysningstidens tankar om religionsfrihet och kritik mot det mesta som förknippades med katolska kyrkan till trots kom 1700-talets fornforskning och prästerskap att intressera sig för äldre kyrklig materiell kultur. Synen på epoken förändrades under 1800-talet och fick delvis ett romantiskt och ärorikt skimmer över sig där bland annat den höviska kulturen framhölls.³⁶ Le Goff har påtalat behovet av att i varje medeltidsstudie ta hänsyn till kyrkans och religionens roll.³⁷ Den försvinnande lilla andel av medeltida föremål och bilder som av skilda anledningar kommit att bli kvar i Bohuslän vittnar om ett katolskt kultbruk, men ligger också till grund för hur vi kan uppfatta medeltiden här och nu.

I norsk nationell historieskrivning kom under 1800-talet högmedeltiden och ett självständigt kungadöme och rike att hamna i fokus. Tiden från Olav den helige (995-1030) fram till borgerkrigstiden (1130-1240) sågs som en särskilt lycklig och enastående period i Norges historia. Det var en storhetstid där historiker på ett idealiserande sätt framhöll maktbalansen mellan kung och folk samt med en litteratur skriven på norrønt språk

³⁵ Se ex. Nilsson, Bertil, *Sveriges kyrkohistoria 1. Missionstid och tidig medeltid*, Stockholm, 1998 s. 12ff.

³⁶ Christensson, Jakob, ”Inledning” i Christensson, Jakob (red.), *Signums svenska kulturhistoria Medeltiden*, Lund, 2004 s. 17f; Jensen, Ola W., *Fornlämningsbegreppets historia: en exposé över 400 år*, Stockholm, 2006 s. 19; Jensen, Ola W., *På spaning efter det förflutna: en historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600-1900*, Stockholm, 2018 s. 76f.

³⁷ Le Goff, Jacques, ”Den långa medeltiden”, i *Res Publica* vol 11 1988 s. 38.

som lyftes fram som äldre än både svenska och danska. Därmed kom ett särskilt norskt medeltidsbegrepp att utkristalliseras.³⁸

Romansk och gotisk

Romansk konst och arkitektur har djupt sammanlänkats med kyrkobyggnader med kraftigt byggda stenmurar från 1000 och 1100-talen. Begreppet är inte bara en stil utan även en viktig tidsmässig markering som utskiljer den från gotiken. Begreppen har använts för att kategorisera konst och byggnader. Att avgränsa och definiera romaniken är problemfyllt. Absiden och rundbågarnas välvningar samt små fönster har framhållits som andra typiska drag. Kyrkobyggnaderna sökte sin ideologiska förebild i Salomos tempel och himlavalvets rundning. I 2. Mosebok ges även noggranna beskrivningar om hur tabernakel och tempel skulle inredas.³⁹ Begreppet romansk är ett sentida stilistiskt begrepp och kan sökas tillbaka till 1820-talet. Genom en variationsrik sammansmältning av fornkristna, bysantinska och antika element skapades en särskild romansk konstyttring.⁴⁰ Latinisten Anders Piltz framhåller att ”När kyrkan nådde Skandinavien samlade kyrkokonsten upp element från den inhemska och uråldriga träskulpturens formspråk och bildade så en egen dialekt i den europeiska gemenskapen”.⁴¹ Den efterföljande gotiken har sin grund i 1140-talets Frankrike och Saint-Denis klosterkyrka, varifrån stildragen spreds ut över Europa. Det romanska formspråket bröts. Gotiken ses som mer enhetlig än den romanska stilen och spetsbågen framträder som typisk. Kyrkorummet blir ljusare och rymligare, men på samma sätt som medeltiden beskrevs gotiken som nedsättande och fick sin uppskattning först under 1800-talet.⁴²

³⁸ Dahl, Ottar, *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*, Oslo, 1959 s. 45ff; Stråth, Bo (red.), *Evaluering av norsk historiefaglig forskning: bortenfor nasjonen i tid og rom : fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning*, Oslo, 2008 s. 80.

³⁹ Martling, Carl Henrik, ”Att läsa och avlyssna rummet”, i *Kulturmiljövård*, 1 1993 s. 12.

⁴⁰ Piltz, Anders, ”I begynnelsen var idén” i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria Bd 3. Den romanska konsten*, Lund, 1995a s. 7. Linscott, Kristina, *Interpretations of old wood: figuring mid-twelfth century church architecture in west Sweden*, Göteborg, 2017 s. 41ff.

⁴¹ Piltz 1995a s. 7. Se även Pernler, Sven-Erik, *Sveriges kyrkohistoria 2 Hög och senmedeltid*, Stockholm 1999 gällande helgonfigurer i trä.

⁴² Piltz, Anders, ”Himlastormande och jordnära” i Augustsson, Jan-Erik (red.), *Signums svenska konsthistoria Bd 4. Den gotiska konsten*, Lund, 1996 s. 9ff.

Figur 3. Den romanska portalen i Svenneby gamla kyrkas sydvägg tas fram bakom putsen. Arbetet genomfördes i samband med att kyrkan stabiliserades och restaurerades 2014-2016. Foto: Författaren.

Perspektiv på tid och ting

Mötet med äldre tiders föremål kan uppfattas som tidsmöten. Men bara för att en artefakt är bevarad, känd och väldokumenterad betyder det inte att vi besitter en omfattande kunskap om bakomliggande tankar om densamma. Äldre föremål tillskrivs ofta andra innebörder i dag, än de en gång hade. Till synes obetydliga föremål eller platser kan laddas med den mest omfattande historieskrivning medan spår efter stora byggnader kan föras till glömskans konto. Det förekommer ofta alternativa och motstridiga tolkningar av ett och samma föremål, eller en kategori av föremål.⁴³ Äldre kyrkliga föremål får representera dåtid här och nu. Till ett antal av dessa föremål saknas det kunskap om sammanhang och ur-

⁴³ Burström, Mats, *Arkeologiskt perspektivmedvetande*, Stockholm, 1989 s. 19.

sprung, exempelvis om i vilken kyrka de från början var placerade.⁴⁴ Utan tydliga rumsliga och tidsmässiga referenspunkter har artefakter en tendens att hamna utanför när översikter och synteser sammanställs, de passar inte in i en tillrättalagd ordning och får bilda en egen grupp. Samtidigt är det viktigt att framföra att det inte finns något känt medeltida skriftligt material som kan länka 1100- och 1200-talets inventarier till den bohusslänska kyrka där föremålen senare fått sina rumsliga placeringar. Härdelin har belyst en viktig sida av förståelsen och kunskapen av föremål i sin intresseväckande bok *Världen som yta och fönster*:

Var finns svaret på frågan vad alla dessa skulpturer, bilder och mönster som mötte kyrkobesökarens sinnen föreställer, säger, betyder? [...] Vad man med oskolade ögon kan iaktta är ju endast själva motiven, vad de ”föreställer” (t.ex. en människa, eller något slags djur, eller någon slags växt). Men vilken denna människa är, vilket detta djur eller denna växt är, står inte omedelbart att läsa i bilden.⁴⁵

Härdelin visar här hur skilda nivåer av kunskap kan vara kopplade till föremål. Samtidigt får vi inte glömma att artefakter, och arrangemang av dessa, är skapade av människohand och sedan tolkade av människor. För att erhålla perspektiv på det förflutna i ”nuet”, och förstå skilda tidsuppfattningar, kan vi ta hjälp av teorier, men även av skilda typer av texter eller reflektioner som står utanför ämnets traditionella gränser. Detta kan vidga förståelsen ytterligare. Vårt synsätt på föremål, tid och sammanhang skiljer sig åt från medeltidens.⁴⁶

Arkeologins kronologiseringar vilar ofta på tankar om likhet, stil, form och en syn på utveckling som hämtats från evolutionsteorin.⁴⁷ På svensk botten kände både Oscar Montelius och Hans Hildebrand till Darwins teorier och båda arbetade nära flera naturvetenskapsmän som även intresserade sig för arkeologi, bensamlade och rasbiologi, bland andra anatomen och etnografen Gustaf von Düben.⁴⁸

Inom det arkeologiska fältet har föremålen använts för att reda ut, eller skapa, långa och hållbara kronologier. Detta har skett efter en linjär historie- och tidsuppfattning.⁴⁹ Strävan mot ordning och exakta dateringar föranleder

⁴⁴ Gardell, Sölve, ”Den kyrkliga konsten i Uddevalla museum – en vägledning för besökande”, i *Vikarvet* 1933 s. 60-71.

⁴⁵ Härdelin 2005 s. 306.

⁴⁶ Johansen 1997 s. 16.

⁴⁷ Myrberg Burström 2008 s. 43. Jensen 2018 s. 12f.

⁴⁸ KVA SSAG Arkiv. A2:1; Niklasson, Pävel, ”Sven Nilsson och Darwinismen”, i *Lychnos* 2013 s. 245; Liepe, Lena, *A case for the Middle Ages: the public display of medieval church art in Sweden 1847-1943*, Stockholm, 2018 s. 66.

⁴⁹ Johansen 1997 s. 32f. som efterlyser diskussion om kulturell och social tid. Olivier, Laurent ”Varaktighet och minne”, i *Res Publica* nr 53 2001 s. 51; I Bradley, Richard, *The past in prehistoric societies*, London, 2002 s. 10ff, 156ff förs en intressant diskussion om hur arkeologin försöker skapa en linjär berättelse och en berättelse om de människor som en gång skapat, exempelvis ett monument.

frågan: vad ska vi med dessa dateringar till? En alltför ensidig fokusering på datering och ”mäta och väga” leder möjligen till att bakomliggande tankar kring tingen och hur dessa har använts i ett långtidsperspektiv hamnar i bakgrunden. Genom tolkningsarbeten skapas tidsliga och rumsliga förhållanden för tingen. Trots att föremålen använts under lång tid får de en rumslig och tidslig låsning. I historikern George Kublers bok *The Shape of Time: Remarks on the History of Things* (1962) diskuteras ting, tid och förändring samt att det är viktigt att förstå att det inte bara finns *en* slags tid, utan flera tidsdimensioner som löper parallellt.⁵⁰ En liknande tanke finns hos poeten och psykologen Tomas Tranströmer. I dennes dikt ”Svar på brev”, framställs ett ifrågasättande av en sådan linjär tidsuppfattning:

Ibland vidgar sig en avgrund mellan tisdag och onsdag men tjugosex år kan passeras på ett ögonblick. Tiden är ingen rak sträcka utan snarare en labyrint, och om man trycker sig mot väggen på rätt ställe kan man höra de skyndande stegen och rösterna, kan man höra sig själv gå förbi där på andra sidan.⁵¹

Tiden uppfattas här ha skilda hastigheter och riktningar. Den arkeologiska verksamheten är inriktad mot att mäta tid och Johansen har på ett tydligt sätt satt fingret på detta

Att *tid* i den arkeologiska forskningen, trots, eller kanske till följd av, att arkeologin sedan 1800-talet ägnat stor möda att försöka periodisera och fastställa olika föremåls och fornlämningars ålder, mycket sällan har behandlat olika sätt att uppfatta och uppleva tid.⁵²

Inom fältet hör ting, tid och rum intimt samman. Byggnadsarkeologen Gunhild Eriksdotter lyfter fram begreppet *tidsrum* i sin avhandling *Bakom fasaderna* och beskriver det som ”något subjektivt och kvalitativt, dvs. som en konkretisering av människans uppfattning av tiden och rummet”.⁵³ Det är också djupt sammanlänkat med en strävan att försöka skapa linjär kronologisk samt rumslig ordning där föremålen placeras in. Som föreliggande studie visar så rumsteras tingen ständigt om över tid, både i kyrkor och på museum. I museets samlingar, bakom kulisserna, blir detta tydligt då föremålens storlek och även materialtyp många gånger får avgöra placeringen i magasinet, alltså inte enbart dateringen eller fyndplatsen. Att utgå från

⁵⁰ Kubler, George, *The Shape of Time: Remarks on the History of Things*, New Haven 1962; Assmann, Aleida, *Tid och tradition: varaktighetens kulturella strategier*, Nora, 2004 s. 14.

⁵¹ Tranströmer, Tomas, ”Svar på brev”, i *Det vilda torget: dikter*, Stockholm, 1983. Även filmen: *Interstellar* (2014) förmedlar intressanta tankar kring av tidimensioner, rumsligheter, artefakter, tidsresor m.m.

⁵² Johansen 1997 s. 32.

⁵³ Eriksdotter, Gunhild, *Bakom fasaderna: byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk*, Stockholm, 2005 s. 21.

föreställningen om att ett ting eller ett dokument ligger fast och enbart kan knytas till *en* tydlig ”hemvist” och isoleras till *en* viss tidpunkt, rumslighet eller förklaring är högst problematisk. Både ting, dokument och platser döljer ofta många förklaringar att ta fasta på. Datering genom stilanalys eller naturvetenskapliga metoder kan bidra med åldersbestämningar, men lämnar sällan, eller kanske rättare sagt aldrig, information om användandet, de olika skikt av tolkningar eller om de skiftande arrangemangen som existerat över tid.

Arkeologen Kristina Jennbert framhåller att:

En viktig byggsten i kunskapen om det förflutna är ålder och datering av föremål och händelser. Lika betydelsefullt är en förståelse för att det också kan finnas andra kulturella identiteter och tidsuppfattningar än dagens bakom det arkeologiska materialet.⁵⁴

I min undersökning vill jag lyfta fram behovet ett sådant vidgat och reflekterande perspektiv som Jennbert här presenterar. Genom människors samtal och etablerande av minnesmärken upptas ständigt relationer mellan samtid och dåtid, men också med framtiden. Om forskare strävar mot exakta dateringar och periodiseringar så finns helt andra tidsperspektiv och förklaringsgrunder i den muntliga traditionen. Här råder istället en slags utpräglad tidlöshet i synen på kyrkklockor, kyrkobyggande, byggmästarmyter och mycket annat.⁵⁵ Tiden för en händelse avslöjas sällan i den muntliga kulturen. Möjligen tillägget, ”för länge sedan”, kan ingå. Kristenhetens tidsuppfattningar lämnar ytterligare dimensioner och lager till tingens komplexitet som är viktiga att ta fasta på. Den ger en tämligen splittrad bild. Här finns många olika tidsuppfattningar som löper parallellt: kalender-tid, evig tid, det liturgiska året med mera.⁵⁶ Även rumsliga uppdelningar i religionens värld är problematisk, vilket tydligt framgår av alla de skissartade försöken att strukturera en modell av den fornskandinaviska religionens världsbild med Midgård, Utgård, Hel, Valhall och alla andra namn utifrån de norröna skrifterna. Det är heller inte bara människor som kan betecknas som goda, onda, heliga eller farliga. Även tiden kan uppfattas så.⁵⁷ Med dessa korta exempel vill jag visa på behovet av att nyansera uppfattningen och förståelsen av tid i det förflutna. Särskilt viktigt är att vi inte per automatik applicerar och länkar samman vår egen tidsuppfattning med äldre förhållanden. ”Utkikspunkten för att tolka de arkeologiska spåren är vår egen samtid och de begrepp vi väljer att använda för att göra oss en bild av det förflutna”, är ännu ett viktigt förtydligande, författat av Jennbert.⁵⁸

⁵⁴ Jennbert 2017 s. 115.

⁵⁵ Gazin-Schwartz, Amy & Holtorf, Cornelius, “As long as ever I’ve known it...” on folklore and archaeology,” i Amy Gazin-Schwartz & Cornelius Holtorf (red.), *Archaeology and folklore*, London, 1999 s. 15.

⁵⁶ Härdelin 2005 s. 168; Johansen 1997 s. 37.

⁵⁷ Johansen 1997 s. 23.

⁵⁸ Jennbert 2017 s. 115.

En kyrkobyggnad är länkad till en lång rad skilda berättelser, minnen, människor och artefakter. Den kan uppfattas som en magnet som drar till sig berättelser och minnen. Det sker aktiveringar. Flertalet berättelser har dock gått förlorande över tid, andra kan vi bara ana genom fragment. Den materiella kulturen har inte bara rört sig genom tiden, utan även över flera sociala och kulturella gränser. I anslutning till tid blir kyrkplatsens materiella mångdubbelhet viktig att lyfta fram i mina fallstudier. Platsens och tingens förändringar, kristna föreställningar, forskarnas synsätt och lokalbefolkningens berättelser öppnar upp möjligheten att studera kyrkplatsen utifrån ett vidgat synsätt. Det är en lång rad tolkningar som visar på komplexiteten och lager av meningar och kunskaper om densamma. Det kan handla om en symbolisk evig och tidlös platsförståelse samtidigt som tingens ursprung kan föras till en mer bestämd kronologi och enskilda personer.

Det finns en antikvarisk strävan att bevara och skydda medeltiden. Den medeltida materiella kulturen förefaller inte heller diskuteras utifrån en betydelsebredd. Det handlar inte bara om konst och stil utan även om hur, när och varför den katolska kristenheten använde föremålen i religiösa praktiker. Hur en religiös, profan eller ämnet arkeologis tidsuppfattning har färgat förståelsen av föremål är därför viktig att lyfta. Konstvetaren Hugo Palm-sköld har framhållit att ett argument var att ”genom att förvandla kulturn till konst så hoppades man kunna verka för att trygga föremålets bevarande”.⁵⁹ Konstvetaren Lena Liepe har lyft fram likheterna mellan kyrkligt material och arkeologi:

Som kultiska objekt, avsedda för bruk i en historisk välavgränsad, liturgisk och spirituellt kontext, har de i många avseenden mera gemensamt med artefakter från förhistoriska perioder och senare tiders folkliga kulturliv, än med konsthistoriens övriga, delvis mera elitära föremålsbestånd.⁶⁰

Datering och tolkning av inventarier och kyrkobyggnader vilar traditionellt på konsthistorisk och arkitektonisk grund. Utifrån bland annat rumsliga komparationer har den omfattande fokuseringen på datering bidragit till en koncentration av kunskapsuppbyggnad gällande medeltida byggnadsskick och stilarter. Att låta dateringar av kyrkor vila på trä- och stensulpturer är problematiskt, särskilt med tanke på att dessa är flyttbara.⁶¹

Arkeologer arbetar med fragment, men försöker ofta etablera helhetsbilder. En ödmjukhet och öppenhet inför ett många gånger fragmenterat, komplicerat och mångtydigt material vore ofta att föredra. Borde kanske

⁵⁹ Palm-sköld, Hugo, ”De tidiga utställningarna av kyrklig konst och Sveriges kyrkor”, i *Konsthistorisk tidskrift*, nr 1-2, 2001 s. 70.

⁶⁰ Liepe, Lena, ”Kulturhistoria, konst och kulturarv: synen på den äldre kyrkliga konsten i går, i dag - och i morgon”, i Karlsmo, Emilie, Lindblad, Jakob & Widmark, Henrik (red.), *De kyrkliga kulturarven : aktuell forskning och pedagogisk utveckling*, Uppsala, 2014 s. 320.

⁶¹ Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar: Upplands kyrkor 1250-1350*, Uppsala, 1987 s. 49, 237.

begreppet *sanning* ersätta med det mer passande – *sannolikt*? För egen del tar jag min arkeologiska utgångspunkt i ett resonerande och tolkande humanistiskt synsätt med inspiration från flera teoretiska perspektiv. Behovet av att granska förklaringsmodeller, analogianvändande samt lyfta fram variationer, lokala förhållanden, förändringar och skilda synsätt blir därför en viktig uppgift för arkeologin. Det är som historikern Elisabeth Elgán skriver, att ”generaliseringar inte får bli ett heligt objekt utan måste ifrågasättas när den inte fångar in mer än en bråkdel av de företeelser och tankegångar som vi kan observera i källorna”.⁶² Kanske strävandena att just generalisera och förklara ligger i vårt behov av att känna igen något bekant, foga samman fragmenten och att ordna världen på ett begripligt och tryggt sätt. Arkeologen Mats Burström framhåller vikten av ”att kritiskt granska befintliga perspektiv och att aktivt söka efter nya”.⁶³ Det är en god utgångspunkt för den arkeologiska verksamheten.

Vad händer när vi lägger samman skärvor och berättelser till helheter? Historikern David Lowenthal har fångat upp problematiken i några kärnfulla rader:

Historien filtreras och nedtecknas av historiker och det verkliga, faktiska förflutna kan inte återskapas. Endast fragment och enstaka glimtar från det förflutna är tillgängliga, men också de filtreras omedelbart genom våra olika sätt att se och tänka.[...] Historien avviker från det förflutna eftersom den är en tolkning snarare än en replik, den är ett synsätt, inte en kopia av det som hände.⁶⁴

Tanken med detta citat är inte att ringakta tolkningar eller hypoteser, utan istället lyfta behovet av att problematisera och finna alternativa vägar att gå för att förstå spåren efter äldre tiders materiella förhållanden. Det är viktigt att lyfta fram olikheter, inte bara söka efter likheter i tingens och texternas vittnesbörder.⁶⁵ Jag utgår ifrån att kontrasterna mellan ting och text även kan spegla grundläggande motsättningar i samhället. Kontrasterna och en dialog mellan källorna blir därmed viktig. Inte bara för att öppna upp för en vidare diskussion om aktiverandet av minne, utan också lyfta fram glömskan.⁶⁶ Materiella förluster och tingens komplexa omvandlingar över tid är ett omfattande forskningsföretag för framtiden. Varför slängdes, såldes och gömdes medeltida ting när andra tiders föremål bevarades? Även bort-

⁶² Elgán, Elisabeth, ”Fernand Braudels artikel ”La longue durée” och svensk historieskrivning idag: några reflektioner”, i *Historisk tidskrift* nr 130, 2010 s. 747.

⁶³ Burström 1989 s. 14.

⁶⁴ Lowenthal, David, *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history*, New York, 1996 s. 106-112 (svensk översättning av Måns Winberg) citatet hämtat från Martinsson, Tyrone, *Nils Strindberg: en biografi om fotografen på Andréas polarexpedition*, Lund, 2006 s. 9.

⁶⁵ Andréén, Anders, *Mellan ting och text: en introduktion till de historiska arkeologierna*, Eslöv, 1997 s. 155.

⁶⁶ Vikström, Björn, *Den skapande läsaren: hermeneutik och tolkningskompetens*, Lund, 2005 s. 328.

tappade ting, inte bara det som försvunnit i landskapet, utan även det som kommit bort i samlingar, stulits eller gallrats ut ur arkiv, behöver lyftas fram.

Det skriftliga materialet och den materiella kulturen kan lämna skilda kunskaper och borde därför inte separeras genom ämnesfältens gränser. Den äldre forskningens tydliga uppdelning mellan arkeologiskt och historiskt källmaterial eller förhistoriskt och historisk material känns ibland förlegad.⁶⁷ Genom att i större utsträckning låta en studie vila på flera källkategorier minskas risken att en syntes vilar på en alltför ensidigt empiri. Historikern Lars Nyström har med tydlighet framhållit vikten av ”att skapa en tät väv av källor där olika materialgrupper både kompletterar och kontrollerar varandra”.⁶⁸ Det är en mycket god utgångspunkt.

I avhandlingen finns en strävan att fokusera på nya perspektiv gällande Ranrikes medeltida materiella kultur kopplat till minnesplatser. Frågan om på vilka sätt minnen och förflutenhet har lyfts fram och materialiserats, bevarats och förändrats över tid bildar den övergripande problemställningen i avhandlingen.

Syfte och målsättning

Avhandlingens övergripande syfte är att, med hjälp av exempel från medeltida materiell kultur i Ranrike, undersöka och problematisera formländet och upprätthållandet av en minneskultur.

Istället för att sluta sig kring en isolerad företeelse eller en föremålskategori strävar avhandlingen mot att öppna upp för en vidgad förståelse för de medeltida föremålsens cirkulationer och anhalter samt vilka förhållanden det finns mellan medeltiden och vår samtid. Därmed görs ett försök att fånga in större strukturella frågor som rör kyrkplatsens mångbottnade historia och föremålsens komplexitet sett utifrån ett långtidsperspektiv. Fokus ligger på den förändringsprocess som sker när en minnesmiljö har övergått till att bli en minnesplats. Det handlar alltså om hur medeltida materiell kultur, platser, landskap och minnen formas och omformas över tid.

Det handlar alltså inte här om att undersöka och försöka fastställa tillkomsthistorien för en kyrka, utröna den materiella kulturens ålder, ursprung eller stormäns eventuella inflytande över uppförande av kyrkor under medeltiden. Den övergripande målsättningen är att titta närmare på vilka

⁶⁷ Här har jag funnit inspiration hos bland andra André 1997; Österberg, Eva, ”Historia och arkeologi. Några reflexioner”, i *Historia och arkeologi. Metodkonferens oktober 1977*; Wienberg, Jes, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Stockholm, 1993 s. 17f; Hed Jakobsson, Anna, *Småldeglars härskares och Jerusalems tillskyndare: berättelser om vikingatid och tidig medeltid*, Stockholm, 2003 s. 46.

⁶⁸ Nyström, Lars, *En industrialisering efter industrialiseringen: industrialiseringsprocesser på landsbygden i västra Sverige under efterkrigstiden*, Möklinta, 2012 s. 58. Jfr. Nordanskog, Gunnar, *Förestäld hedendom: tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*, Lund 2006 s. 38ff; Myrdal, Janken, ”Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket” i *Historisk tidskrift* 2007:3 s. 495-504 där ”Den pluralistiska metoden innebär att en forskare använder flera källor för att besvara en specifik fråga” s. 497.

funktioner medeltida föremål har tillskrivits, hur de aktiverats samt vilka arrangemang samt tolkningar dessa ingått i över tid. Därmed försöker jag undersöka och förklara *hur* och *varför* minnen och kunskap om medeltid skapats och upprätthållits över tid.

Frågeställningar

Var har den medeltida materiella kulturen sina lokaliteter och hur ser tingens färdvägar ut, det vill säga var lagras kunskap om medeltid?

Hur används medeltid och medeltida föremål för att upprätthålla en minnesplats?

Varför har den medeltida materiella kulturen ställts i fokus i förståelsen av kyrkobyggnaden och kyrkplatsens långa historia?

I anslutning till mina fallstudier kommer jag att ta utgångspunkt i en tämligen enkel, men viktig fråga:

Vad finns bevarat och hur har landskap, plats, föremål, byggnader och uppgifter i arkivhandlingar använts för att upprätthålla en medeltida minnesplats?

Även följande frågor kommer att vara centrala i samband med fallstudierna:

Hur har den medeltida materiella kulturen och kyrkplatserna i lokalsamhället uppfattats över tid? Vems historia och/eller perspektiv är det som förmedlats?

Avhandlingens disposition

Avhandlingen består av sju kapitel. I kapitel 1 behandlas de grundläggande förutsättningarna för arbetet utifrån teman som arkeologi som minnesvetenskap, materiell kultur, plats, landskap och tid. Här presenteras även centrala begrepp, syfte och målsättning samt frågeställningar. Kapitel 2 utgör avhandlingens teoretiska del. Här behandlas den materiella kulturens betydelsebredd och komplexitet utifrån teman som minne, glömska, tingens färdvägar samt kunskapsproduktion. I kapitel 3 presenteras avhandlingens metod och källmaterial. Vidare behandlas i kapitel 4 tidigare forskning med en fördjupande del om forsknings- och inventeringsinsatser i Bohuslän. I kapitel 5 skisseras en bakgrund till undersökningsområdet, där Ranrike ställs i förhållande till Viken och övriga Bohuslän. I Kapitel 6 – Fallstudier – lyfts lokalsamhällets platser med sina religiösa, politiska, ekonomiska, sociala och kulturella funktioner fram. Här ställs den materiella kulturen i relation till landskap, plats, rum och tid för att förstå minnesarbeten samt föremålens cirkulationer i ett långtidsperspektiv.

Tre fallstudieområden utgör avhandlingens huvuddel. I Kville härad är perspektivet maritimt, eftersom det handlar om en utpräglad kustbygd med ett omfattande skärgårdsrum. I Sotenäs härad framträder en slätt- och fjordbygd och i Bullarens härad en inlands- och gränsbygd. I avhandlingen finns även två tematiskt inriktade fallstudier. Den första behandlar de numera försvunna kyrkplatserna i norra Bohuslän, där också en diskussion förs kring försvinnandets historia, folkminnen och glömska. Den sista fallstudien tar steget fram till 1923 för en diskussion gällande utställningen om äldre kyrklig konst på Jubileumsutställningen i Göteborg. Här diskuteras bland annat förarbetena samt hur de medeltida föremålen från undersökningsområdet cirkulerade och rumsterades om i samband med utställningen. En viktig poäng med denna sista fallstudie är att titta närmare på hur en tillfällig minnesplats etablerats. Varje fallstudie avslutas med en sammanfattning. I kapitel 7 summeras resultaten upp i en utblickande text med tyngdpunkten lagd på tingens betydelsebredd, rörelser och arkivet som minnesplats och minnesdepå.

KAPITEL 2

TEORETISKA FÖRHÅLLNINGSSÄTT

*Tingen är sannerligen inte bara ting. De är fyllda av starka värderingar och till synes irrationella krafter. Alla ting är ju egentligen bara formad materia, livlös materia så nog är det lite besynnerligt att vi blir så upprörda.*⁶⁹

Sten Andersson

Generationers fotsteg har trampat över kyrkogårdens ojämna underlag, klivit över tröskeln och in genom kyrkporten. En inblick i medeltidens kyrkorum kan anas genom Sikahällen (U529), Uppland, där en avbildad församling står upp i skeppet och prästen befinner sig vid altaret i koret. Det har här knackats in en minnesplats i berghällen. Vilka bilder, byggnader, föremål, berättelser och människor lyfter vi fram för att förstå medeltiden? Förhoppningsvis kan teoretiska perspektiv öka förståelsen om hur komplex den materiella kulturen egentligen är, samt kasta ljus över kunskapsprocesserna.

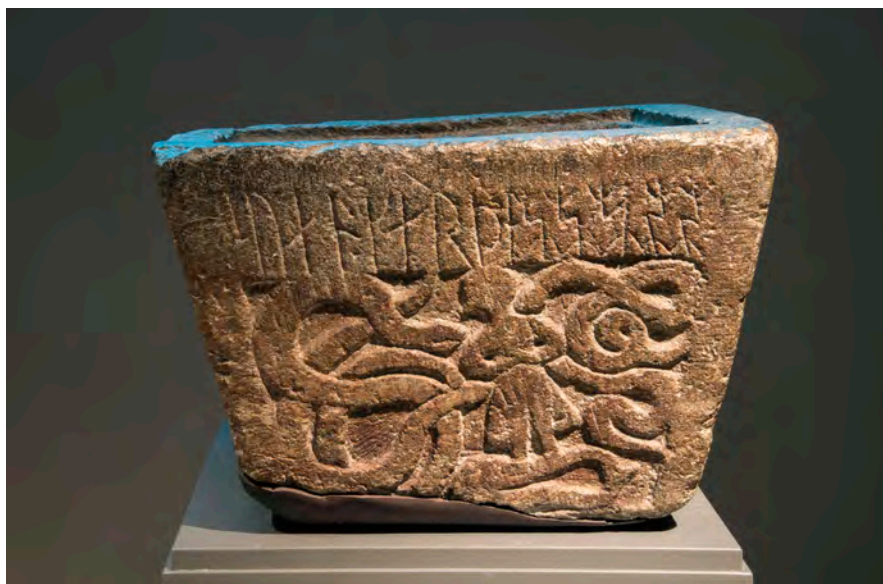
Inne i de svala stenkyrkorummen återfinns spår efter ett omfattande materiellt förflyttande, vilket har påverkats av samhälleliga, teologiska, men också av kulturvårdande samt lokala synsätt från medeltiden fram tills i dag. Det är alltså vilka föremål som gjorts till minnesbärare samt hur man tittat på och tolkat medeltidens materiella kultur och som är centralt i föreliggande avhandling. Numera betonas behovet av undersökningar om människans förhållande till sin omgivning och hur ting brukats och återbrukats över tid.⁷⁰ Etnologen Katarina Ek-Nilsson framhåller att ”studiet av föremål är i själva verket studiet av människan som kulturvaruse. Det är alltså människan, den brukande, skapande människan som utgör studieobjektet”.⁷¹ Genom möten mellan ting och människa, men också människans skapande av berättelser, bilder och text, tar minnesprocesserna sin början. Men de flesta mänskliga handlingar och tankar har aldrig avsatt några materiella spår. Detta kan sammanfattas på följande sätt. Inga lämningar står helt och hållet emot tidens härjningar, vare sig de befinner sig inne i kyrkan, i landskapet eller i museernas samlingar. Inget ting går säkert genom det som vi kallar historien. Ett och samma föremål kan ha använts och

⁶⁹ Andersson, Sten, ”Tingens psykoanalys”, i Andersson, Sten, Johansen, Tom, Nilson, Gert & Østerberg, Dag (red.), *Mellan människor och ting*, Göteborg, 1985 s. 82.

⁷⁰ Se bidragen i Naguib, Saphinaz-Amal & Rogan, Bjarne (red.), *Materiell kultur & kulturens materialitet*, Oslo, 2011.

⁷¹ Ek-Nilsson, Katarina, ”Att forska om ting”, i Nätverket. Etnologisk tidskrift 2016:20 s. 6.

tolkats på en mängd olika sätt, sett över tid. I långa händelse- och berättelsekedjor förändras tingens riktning, datering och betydelseinnehåll. Kyrkans religiösa rekvisita var institutionaliserade objekt som gått över till att bli konst- eller museiföremål. Skilda minnen och bruk kopplas därmed till tingen. Ibland får ett föremål symbolisera ett större arrangemang som inte längre finns närvarande eller bevarat.⁷² Ett ting kan även användas för att spegla en övergångsperiod, eller en brytningstid, vilket många gånger blir tydligt i en museiställning eller i litteraturen. Ett exempel på ett sådant föremål är den fyrkantiga cuppan från Norum kyrka i Bohuslän med Gunnar i Ormgården som bildmotiv. Cuppan har varit placerad i slutet på vikingautställningen på Statens historiska museum i Stockholm (SHM).⁷³ Något som också gör Norumfunten speciell är runinskriften: *Sven gjorde mig*. Stenmästaren lämnar sitt eget namn för att bli ihågkommen, men låter också funten få liv. Föremålet talar direkt till betraktaren. Vi skall återkomma till Gunnarsmotivet i anslutning till Bottna och Bärfendals kyrkor.

Figur 4. Dopfuntscuppa från Norum kyrka i Bohuslän. Föremålet såldes på auktion, höll på att hamna i England men finns numera på SMH i Stockholm. Foto: Ola Myrin, Historiska museet/SHM (CC BY).

⁷² Ett exempel på detta är galjonsfigurer som får symbolisera hela skepp, en förlisning eller en epok med segelfartyg på ett museum. Alexandersson, Henrik, "Från stävprydnad till minnesföremål. Några tankar om galjonsfigurernas förvandlingar och färdvägar", i Annika Bünz *Galjonsfigurens många öden och äventyr: studier av berättande-, minnes- och kunskapspraktiker*, Lund, 2018b s. 43-65.

⁷³ Svanberg, Jan, "Stenskulpturen", i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995 s. 219 f; Nordanskog 2006 s. 338.

Det som förenar många av föremålen som behandlas i denna undersökning är att de tagits ur sina sammanhang. Detta har skett vid många tillfällen, och de har försetts ”med en kulturell mening som blir begriplig för betraktaren – i museets konstgjorda rum. Tingen förvandlas till monument enligt ett ideal som förmår uttrycka allt från funktion till relevans, logik och tidsmässig kontinuitet”, citatet är hämtat från socialantropologen Christer Lindbergs artikel *Det förflutnas framtid* och speglar väl vad som sker över tid.⁷⁴

Det materiella kyrkorummet ändras om för att passa in i rådande liturgiska bruk.⁷⁵ Den ständigt förändrade byggnadskroppen, där delar kom att ersättas eller ändras om i samband med reparationer och restaureringar, skulle kunna liknas vid paradoxen med Theseus skepp: Hur mycket kan bytas ut och ändras på en ursprunglig artefakt innan den förvandlas till en annan? Något verkar dock ändå förbli detsamma, åtminstone i forskningens narrativ om kyrkobyggnaderna. Saker och ting från skilda platser och ursprung fogas samman till helheter, vilka förändras över tid och blir till nya helheter.⁷⁶ I vilken utsträckning förfallet skall fortgå eller om människan ska ingripa har varit en fråga för forskningen.⁷⁷ Försöken till återskapande blir aldrig detsamma som det ursprungliga. Arkeologerna Per Cornell och Martina Hjertman har belyst problematiken om att kopiera och härma äldre förhållanden i den byggda kulturen genom att använda Jacques Derridas begrepp iteration, vilket tydliggör det lånade, vilket aldrig blir identiskt med det ursprungliga.⁷⁸ Det är viktigt att påpeka att det som skapas och framställs kanske inte ens var ämnat att vara en exakt kopia, utan att försöka fånga upp något äldre och göra något nytt av detta.

Cirkulationerna pågick. I en kyrka kunde lokalt timmer och granit samlas med takbeläggning från Lübeck, kalk från Oslotrakten, en dopfont från Gotland och stildrag på utsmyckade stenar som också återfinns på Jylland eller Brittiska öarna. Hur ska man tolka sådana sammanfogningar i ursprung och helheter? Vad är bohuslänskt i ett sådant arrangemang? Hur och när blir ett föremål bundet till en viss topografi eller rumslighet? Den hittillsvarande forskningens argument, bilder och beskrivningar påverkar hur vi uppfattar och aktiverar medeltiden.

Att det råder ett komplext spänningsfält mellan människor och den byggda kulturen vittnar många studier om. Arkitekten Finn Werne menar att: ”Vi formar arkitekturen som i nästa skede formar oss, varefter vi åter-

⁷⁴ Lindberg, Christer, ”Det förflutnas framtid”, i Fibiger, Thomas & Johansson Dahre, Ulf (red.), *Etnografi på museum: visioner og udfordringer for etnografiske museer i Norden*, Aarhus, 2015 s. 86.

⁷⁵ Nilsson, Ing-Marie, *Mellan makten och himmelriket: perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*, Lund, 2009 s. 12.

⁷⁶ Ett gott exempel är Haltdalens och Ålen stavkyrkor i Norge som fogats ihop till en kyrka. Placerad i Trøndelag folkemuseum.

⁷⁷ Gullbrandsson, Robin, ”Tills du återupprättat helgedomarna”: kyrkorestaureringar i Västergötland 1920-1960, Skara, 2008 Kap. 2.

⁷⁸ Cornell, Per & Hjertman, Martina, ”Stadsomvandling, kontinuitet och iteration – Rom och det tidigmoderna”, i Ersgård, Lars (red.), *Visioner och verklighet: arkeologiska texter om den tidigmoderna staden*, Göteborg, 2013 s. 9.

igen förändrar och anpassar byggnaderna till nya behov.”⁷⁹ Från forskarhåll, i de kulturvårdande instanserna och i lokalbefolkningens narrativ har sökarljuset ständigt riktats mot den ursprungliga kyrkobyggnaden, mot de äldsta inventarierna. Spridningsvägar av missionerande kristendom har sökts i arkitektoniska uttryck. Spridningsmodeller och generella tolkningar om kyrkobyggande kan vara vanskliga att använda och överföra mellan områden. Därför är det viktigt att ta fasta på det som är unikt i det lokala; vilka naturgeografiska förhållanden som rådde, vilka samhälleliga förutsättningar som fanns och vilka aktörer som var möjliga kyrkobyggare. Bohuslän är inte Västergötland, inte heller Uppland eller Skåne. Ranrike liknar inte ens Elvsyssel, vilket fallstudiernas geografiska genomgång med tydlighet visar.

För att problematisera och diskutera minnesprocesser kring det medeltida i det nordbohuslänska landskapet behövs metodologiska och teoretiska redskap. Den mångfacetterade empirin likväl som den tidigare forskningen kan inte förstås utan en kritisk analytisk distans. Det finns en mängd skilda perspektiv som jag skulle kunna valt för att tolka den bevarade materiella kulturen och fragmenten på. I föreliggande studie närmar jag mig den materiella kulturen genom att kombinera flera ämnesperspektiv som behandlar minnesprocesser, tingens färdvägar och anhalter. Inspirationen kommer främst från ett forskningsfält med minnesstudier, vilket kan bidra till fördjupning av *hur* och *varför* materiell kultur skapas och omskapas över tid.

Arkeologi som minnesvetenskap och något om försvinnandets återkomst

*Det mänskliga minnet är kort, där omformas
innebörder och blir till nya.*⁸⁰

Torun Zachrisson

Arkeologi kan uppfattas som ett gigantiskt pussel, där de flesta bitarna saknas. Det skapas tomrum över tid som kan uppfattas som tysta. Att fylla ett sådant gapande rum med tolkande innehåll skapar källkritiska problem. Genom att skriva arkeologi skapas arkeologi. Vi för in analogier och drar slutsatser, *då* och *nu* länkas samman.⁸¹ Påverkan från olika tider finns ständigt där, och som litteraturvetaren Walter Ong har skrivit: ”Det förflutna kan aldrig helt och hållet återskapas, eftersom våra tankar aldrig helt kan lämna det välbekanta nuet.”⁸² Samtidigt verkar det finnas ett stort behov av att förstå flydda tider. Men det kan också handla om att skapa kontroll över historien och kontaktskapande med äldre tider i ett identitetsskapande, där

⁷⁹ Werne, Finn, *Den osynliga arkitekturen*, Göteborg, 1987 s. 130.

⁸⁰ Burström, Mats, Winberg, Björn & Zachrisson, Torun, *Fornlämningar och folkminnen*, Stockholm 1997 s. 86.

⁸¹ Johansen 1997 s. 21.

⁸² Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur: teknologiseringen av ordet*, Göteborg, 1999 s. 27.

värderingar ligger bakom argumenten för vad som sker i nutiden. Det skapas en uppfunnen tradition.⁸³

Skilda teorier finns om hur konstruktionen av föremål, byggnader, monument och landskap kan förstås samt hur materiell kultur användes för att skapa samhörighet. Det är dock svårt att isolera vissa objekt till en särskild period. Den materiella kulturen som vi i dag stämplar som exempelvis *MEDELTID* har varit på väg länge. Föremål och byggnadsdelar kan ha flyttats, slitits ned, lagats, ersatts, ruinerats, byggts om, restaurerats, rekonstruerats och återbrukats. Medeltiden bättras på och byggs om. Levde de medeltida människorna i någon slags isolerad och ”ren” medeltidsmiljö? Så var det naturligtvis inte. Skilda samtiders föremål samsades redan då. Arkeologen Visa Immonen har problematiserat medeltidsforskningen och argumenterar för att: “Medieval archaeology should be even more concerned with the issue of modernity, and the entanglements between the Middle Ages and the modern.”⁸⁴ Arkeologen Laurent Olivier menar i sin tur att ”alla arkeologiska kronologier och rekonstruktioner utgår från den grundläggande föreställning som säger att varje historisk epok rymmer sin specifika tidskaraktär. I verkligheten däremot fungerar det inte alls på det viset”.⁸⁵

I humanistiska vetenskaper har kombinationen av flera teoretiska ingångar – ett pluralistiskt ideal – inspirerat till att pröva nya vägar och utveckla förståelsen av komplexa materiella förhållanden.⁸⁶ Komplementaritetsprincipen, där flera teorier används, kommer därför att nyttjas i mitt arbete just för att undvika att bevisa en särskild teoris storhet.⁸⁷ I dag framhålls även behovet av mångvetenskapliga undersökningar om människans förhållande till sin omgivning och hur tingen brukats och återbrukats över tid.⁸⁸ I samtiden har vi börjat ha en tydligare konversation med tingen, som numera verkar ha fått en röst och kan svara, exempel är Google Assistant, Amazon Alexa, Apple Siri.

Jag har valt att rikta sökarljuset mot materiella markörer i landskapet och se dessa som *noder*, där minnen kan få fäste. Kyrkobyggnaden är även ett exempel på en tydlig referenspunkt, ett punctum, som kan dra blickar till sig.⁸⁹ Ett exempel på ett samtida punctum är en så kallad snubbelsten (stolperstein), dit blicken fästs. En grundläggande förutsättning som jag utgår ifrån är att det är människor som minns och att möten med föremål aktiverar minnet. Detta

⁸³ Hobsbawm, Eric. J., *Massproducerade traditioner*, Lund, 2002.

⁸⁴ Immonen, Visa, ”The mess before the modern – Karen Barad’s agential realism and periodization in medieval archaeology in Finland” i Äikäs, Tiina & Salmi, Anna-Kaisa, *Archaeology of Social Relations: Ten Case Studies by Finnish Archaeologists*, Oulu, 2012 s. 8.

⁸⁵ Olivier 2001 s. 48.

⁸⁶ Baudou, Evert, *Den nordiska arkeologin - historia och tolkningar*, Stockholm, 2004 s. 20; Myrberg 2008 s. 37ff.

⁸⁷ Burström 1989 s. 17.

⁸⁸ Naguib & Rogan 2011.

⁸⁹ Punctum är enligt Barthes ”det som träffar mig”, och är något högst personligt. Barthes, Roland, *Det ljusa rummet: tankar om fotografiet*, Stockholm, 1986 s. 44,65.

behöver inte handla om att ge föremålen liv. Marcel Proust skriver i *Contre Sainte-Beuve*: ”Varje timma av våra liv finns förkroppsligad och gömd inuti materiella objekt”. Sjögren har framhållit att ”Tiden finns alltså lagrad och dold inuti tingen. Minnet väcks inte så mycket i människans medvetande som det upptäcks och avtäcks i och genom tingen. Hela världen är en minneskammare, tycks Proust hävda. Tingen är besjälade. Besjälade av minne”.⁹⁰ Minnet kan dyka upp när man står invid, eller berör ett föremål, rör sig genom ett landskap, känner en smak eller en doft. Det kan handla om minnen av en händelse, upplevelse, plats, tid, person eller något helt annat föremål som kanske liknar detta. Vad är det för minnen som arkeologen väcker till liv vid aktiverandet av föremål och lämningar? En stor risk, eller kanske möjlighet, är att helt andra och nya berättelser förs till ett föremål i en sådan tolkningssituation. Nya minnen och berättelser förs ständigt till föremålen i strävan att nå tillbaka till någon ursprunglig betydelse. Sett över tid har tingen en mångfacetterad kraft och symbolvärde. Oavsett om det handlar om förvaringen av ting i ett magasin eller exponering i samband med en utställning, eller i samband med granskning av bilder eller beskrivningar av föremål i arkivhandlingar så aktiveras (aktiv) och inaktiveras (passiv) den materiella kulturen. Tolkningarna kan ha skilda riktningar och syften. De sakrala föremålets färdvägar och aktiveringar kan vara nog så komplicerade. Då och då får de något exotiskt eller arkaiskt över sig när de visas upp eller beskrivs. För att undersöka detta vidare har jag valt ut följande teoretiska ramverk, vilket består av följande delar. Dessa ska inte särskiljas utan är nära sammanlänkande i arbetet med mina fallstudier:

- Pierre Nora - om omvandlingen från minnesmiljö till minnesplats
- Tingens färdvägar, anhalter och betydelsebredd
- Forttiden är borta och kommer aldrig igen – Laurent Olivier och arkeologins problematik
- På spaning efter en faktakyrkogård. Något om arkeologins förhållande till arkiv och samlingar
- I Sigurdarnas tid - ett tankekollektiv formeras

En inspirationskälla är Olivier som menar att ting, oavsett ålder, är närvarande *här* och *nu* och ingår som betydelseskapande sammanhang i vår egen samtid.⁹¹ Utformandet, upprätthållandet och förmedlingen av tingen och kunskapen om dessa måste därför undersökas mycket noga, eftersom de över tid har haft skiftande användningsområden och betydelseinnehåll.⁹²

⁹⁰ Sjögren 2017 s. 15.

⁹¹ Olivier 2011

⁹² En intressant diskussion finns i Myrberg 2008 s. 43f.

Pierre Nora – om omvandlingen från minnesmiljö till minnesplats

Minne är ett svårfångat fenomen och ett begrepp med stor spännvidd. Intresset för minne ingår i flera forskningsfält, inte minst det som kommit att betecknas kulturella minnesstudier.⁹³ För min undersökning är Noras begrepp minnesplats centralt.⁹⁴ Nora ledde arbetet i projektet *Les Lieux de Mémoire* (1984-1992), vilket behandlade hur franska nationella minnen skapades, men arbetet har fått en omfattande spridning. I fallstudierna kommer Noras teori att användas för att få perspektiv på den materiella omvandling som skett över tid på kyrkplatserna samt hur och varför kyrkplatsen som minnesplats upprätthålls.

Nora intresserade sig för skillnaderna mellan historia och minne och forskartraditionen kring kollektivt minne, vilken kan sökas tillbaka till Emile Durkheim och Maurice Halbwach. Skapandet, upprätthållandet och omförhandlandet av minnen sker, enligt Nora, i relation till objekt, konkreta materiella ting, som minnet kan fästa sig vid. Nora kallar denna materiellt skapade kultur för minnesplatser. Dessa har en bredare betydelse och utgörs av plats i tre bemärkelser: materiell-, symbolisk- och funktionell. Den materiella minnesplatsen är given och hanterbar och väl förankrad i verkligheten, den symboliska är skapad i fantasin medan den funktionella har med handling att göra.⁹⁵ Det är viktigt att poängtera att en minnesplats alltså inte behöver vara en fysisk topografisk plats i landskapet, utan kan utgöras av materiell kultur som kan bära på minnen. En mässbok eller en död- och begravningsbok utgör en minnesplats. Enligt Nora syftar minnesplatser på alla slags medvetet producerade minnesmärken. Det övergripande syftet är att stoppa glömskan. Minnet knyter an till handlingar och objekt som det finns olika anledningar att minnas, exempelvis genom ceremonier och minneshögtider. Minnesplatser kan uppfattas som hybrider som är kopplade till bland annat livet och döden samt heligt och profant.⁹⁶ Man kan karaktärisera Noras tankar kring minnesplatser med hans eget uttalande: ”Minnet fäster sig vid platser, historien fäster sig vid händelser.”⁹⁷ Men först måste minnesplatserna skapas och upprätthållas. För min undersökning utgör ett citat från Nora en viktig språngbräda och förhållningssätt:

⁹³ Behandlar bland annat vad det är kulturer väljer att minnas och hur detta sker. Redin, Johan & Ruin, Hans, ”Förord. Det kulturella minnets förvandlingar”, i Redin, Johan & Ruin, Hans (red.), *Mellan minne och glömska: studier i det kulturella minnets förvandlingar*, Göteborg, 2016 s. 7-36; Edquist, Samuel *Att spara eller inte spara. De svenska arkiven och kulturarvet 1970-2010*, Uppsala, 2019 s. 33-41 som behandlar forskningen kring kulturarv, minne och arkiv.

⁹⁴ Nora 2001, s. 365–389.

⁹⁵ Nora, Pierre, ”Mellan minne och historia: Platsernas problem” i Redin & Ruin 2016 s. 99.

⁹⁶ Nora 2001 s. 382.

⁹⁷ Nora 2001 s. 386; Nora 2016 s. 106.

I samma mån som det traditionella minnet försvinner känner vi oss förpliktigade att andaktsfullt samla kvarlevor, vittnesbörd, dokument, bilder, tal, synliga tecken på det som varit, som om denna urkundssamling som bara fortsätter svälla skulle, utgöra bevis i något ännu okänd historiens domstol.⁹⁸

Hos Nora finns en tydlig materiell koppling till minnet som är ”förankrat i det konkreta, i rummet, gesten, bilden och föremålet. Historien fäster bara vikt vid tidsliga sammanhang, utvecklingssteg och samband mellan ting. Minnet är något absolut medan historien bara känner till det relativa”.⁹⁹ Det finns alltså i Noras teori en uttalad motsättning mellan minne och historia.¹⁰⁰

Men vad är det då som utmärker en minnesplats, och hur förhåller sig denna till en minnesmiljö? Nora har dock intresserat sig mindre för hur övergången från minnesmiljöer till minnesplatser gick till, och vad detta berodde på.¹⁰¹ Inte heller någon metodik för att bedriva minnesstudier har utarbetats inom ramen för det stora projektet *Les Lieux de Mémoire*. Enkelt uttryckt så är minnesmiljöer kopplade till något som är ursprungligt, ett autentiskt minne. Nora menar att ”det finns minnesplatser för att det inte längre finns någon omgivning för minnet”.¹⁰² När minnesmiljöerna försvinner skapas minnesplatser. Minnet har blivit historia. Därifrån finns en tydlig sökriktning bakåt, mot något ursprungligt och helt. Nora ser i en målade bild minnesplatser som ”snäckor på stranden när det levande minnets hav dragit sig tillbaka”.¹⁰³ Vad är det då som ligger bakom minnesplatserna? Nora förklarar detta på följande sätt:

Minnesplatserna föds ur och lever av känslan av att det inte finns något spontant minne, att man måste skapa arkiv, upprätthålla årsdagar, organisera högtider, hålla griftetal och protokolföra handlingar eftersom dessa verksamheter inte är naturliga.¹⁰⁴

Hos Nora blir arkiv och museum ”minnets mest symboliska föremål”.¹⁰⁵ Han ser vidare det moderna minnet är starkt kopplat till arkiven, en slags upptagenhet och besatthet vid att förvara och spara.¹⁰⁶ Men vilar minnet

⁹⁸ Nora 2001 s. 373; Nora 2016 s. 89-90. Jfr Derrida, Jacques, ”*Archive fever: a Freudian impression*”, i *Diacritics* vol 25 nr 2 1995 s. 57. Här beskrivs den brinnande passionen och nostalgin för arkiv.

En slags besatthet av att söka de alltför omfattande arkiven. Detta utmärker vår samtid och där man försöker att bevara hela det förflutna och nuet.

⁹⁹ Nora 2016 s. 80.

¹⁰⁰ Nora 2016 s. 85.

¹⁰¹ Se diskussion om Nora och förhållandet mellan minnesmiljö och minnesplats i Hegardt, Johan & Lundemo, Trond, ”Inledning. Minne, medier och materialitet”, i Hegardt, Johan & Lundemo, Trond (red.), *Historiens hemvist 3 Minne, medier och materialitet*, Göteborg, 2016 s. 18f.

¹⁰² Nora 2016 s. 78.

¹⁰³ Nora 2016 s. 87.

¹⁰⁴ Nora 2016 s. 86.

¹⁰⁵ Nora 2016 s. 85.

¹⁰⁶ Nora 2016 s. 88. Se vidare diskussion i Gustavsson 2014 s. 183 och där angivna hänvisningar.

enbart på personliga och direkta erfarenheter? Kan vi minnas medeltiden? Kan vi minnas något som vi själva inte har upplevt? Nora menar att ”det vi kallar minne är i själva verket det väldiga och hisnande upptäckten av materiella lager över allt vi omöjligen kan komma ihåg, en outgrundlig förteckning över allt vi kan komma att behöva erinra oss”.¹⁰⁷ I dag florerar en rad begrepp som världsminne, kulturellt minne, social minne, kollektivt minne, enskilt minne. Minne är som begreppet kyrka ett mångskiftande och problematiskt begrepp att fånga in. Ibland framställs det synonymt med historia, andra gånger har det fungerat som dess motsats.¹⁰⁸

I samband med minne får vi därför heller inte glömma bort glömskan, vilket måste ses som en viktig del i förståelsen av minnesprocesser.¹⁰⁹ Att aktivera glömska kan uppfattas som ett uttryck för makten över minnen. Detta sker genom att avsiktligt bortse ifrån, censurera eller radera arkiv eller materiell kultur som skulle kunna ingå i en vidare eller alternativ förståelsehorisont. Men det finns även något som skulle kunna definieras som passiv glömska där exempelvis en arkivhandling eller ett föremål helt enkelt lämnas, glöms bort eller har gått förlorat utan någon bakomliggande agenda. Det finns även ett motsatt förhållande när någon aktivt förts bort och gömms undan.¹¹⁰

Tingens färdvägar, anhalter och betydelsebredd

*Historians and archaeologists invents the objects they study as much as they discover them.*¹¹¹

Laurent Olivier

Att ting har skiftande användningsområden och betydelseinnehåll över tid står klart. Färdvägen från idé till insamlat museiföremål kan vara lång och krokig. Inget föremål är väl från början tänkt som museiföremål eller som arkeologiskt föremål, om vi bortser från kopior som skapats för just sådana ändamål. Analysbegreppet *färdvägar* kommer här att användas för att belysa den komplexitet och cirkulationshistoria som är djupt sammanlänkad med materiella arrangemangen i avhandlingens fallstudier. Det är tingens färdvägar i landskapet, i olika rumsligheter som kyrkor, museum och samlingar, i det skriftliga materialet, i berättelser som studien inriktas mot.

¹⁰⁷ Nora 2016 s. 89

¹⁰⁸ Nora 2016 s. 80; Hållans Stenholm, Ann-Mari, *Forminnet: Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*, Lund, 2012 s. 15ff.

¹⁰⁹ Forty, Adrian, ”Introduction”, i Adrian Forty & Susanne Küchler (red.), *The Art of Forgetting*, Oxford, 1999 s. 1–18.

¹¹⁰ Brunow, Dagmar, ”Den rörliga bildens kulturarv: minne, arkiv och videoband”, i Hegardt & Lundemo 2016 s. 62.

¹¹¹ Olivier 2011 s. 194.

Byggnader och föremål framställs ofta som orörliga och stabila i litteratur, utställningar och samlingar. Inget kan vara mer felaktigt. Artefakter flyttas, faller sönder, och förändras i snabb eller långsam takt.¹¹² Även små rörelser kan få innebörden att ändra betydelseorientering. Även liturgin och ritualerna bidrar till föremålets rörelse för kyrkorummets laddade föremål. Kyrkporten är en symbol för Kristus i Johannsevangeliet och korttrappan, gränsen mellan skepp och kor, ger hänvisningar till Jerusalems tempel.¹¹³

Genom språket och dokumentation etiketteras ting och får därmed en betydelse, som kan ligga fast eller ändras över tid. Ett exempel på detta är när föremål skrivs in i ett museums föremålsloggare eller databas. Idéhistorikern Emma Hagström Molin har uppmärksammat att ”även om ett specifikt föremål har överlevt sekler materiellt intakt så är det inte stabilt, eftersom de rumsliga och tidliga kontexterna är med om att skapa förståelse av föremålet”.¹¹⁴

Den materiella kulturen kan tömmas på sitt innehåll, men genom tolkningar och aktiveringar tillkommer nya. En undersökning av tingens färdvägar och anhalter synliggör föremålets komplexa och skiftande betydelse och användningsområden. Det bildas ständigt nya sammanhang för ting och människor att ingå i. Föremålets historia har sällan en tydlig början och ett tydligt slut, ofta saknas stora delar av deras objektsbiografier.

Genom närstudiet av empiri, och hur denna kommit att tolkats och användas, finns det goda möjligheter att avtäcka och diskutera betydelsebreddningar. I samband med mitt arbete om sjömärket Saltskärs båk från 1800-talets slut kunde jag avtäcka en omfattande laddning och betydelsebredd – polysemi – som ett enskilt objekt kunde erhålla på en hundraårsperiod.¹¹⁵ När enskilda ting närstuderas, visar det sig ofta, att de bär på omfattande och rika idéinnehåll. Det kan här vara på sin plats att med tydlighet framhålla att det meningsinnehåll som är sammankopplat med ett enskilt föremål kan förändras över tid, utan att tingen förändrar sin form/utseende.¹¹⁶ Som i det nämnda exemplet med sjömärket, kom en kopia att ta över minnen som fästs vid originalet. Är liknande betydelsebreddningar också vanligt i det medeltida materialet i fallstudierna? Det finns ett liknande förhållande med ett krucifix i Bärfendal kyrka. Burström skriver att: ”Tingen överlever de människor som en gång skapade dem och över tid antar tingen nya former och träder in i nya

¹¹² Eriksdotter 2005 s. 36; Andersson, Peter K., ”Kan ingenting hända?: Om orörlig historia och det absurda i la longue durée”, i *Historisk tidskrift*, 2010 (130):4, s. 767.

¹¹³ Martling 1993 s. 13; Joh. 10:9.

¹¹⁴ Hagström Molin, Emma, *Krigsbyttets biografi: byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet*, Göteborg, 2015 s. 28.

¹¹⁵ Alexandersson, Henrik, ”Färd med Saltskärs käring”, i Alexandersson, Henrik, Andreeff, Alexander & Bünz, Annika (red.), *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, Göteborg, 2014 s. 443-458.

¹¹⁶ Grundberg, Malin, Hegardt, Johan, Nordström, Patrik & Svanberg, Fredrik (red.), *Ett museum måste irriteras: fyra röster om Historiska museet*, Stockholm, 2015 s. 189.

sammanhang.¹¹⁷ Iakttagelsen stämmer väl in på föremålen som behandlas i denna studie.

Objektsbiografistudier har bidragit till att bryta upp tidigare synsätt och kommit med omvärderingar av tingens betydelser och användningsområden.¹¹⁸ En kritik som har hörts är att objektsbiografierna skapat långa och eviga liv, där föremålen ibland uppfattas som oförändrade. Istället talar socialantropologerna Hans Peter Hahn och Hadas Weiss om tingens färdvägar, *itineraries*.¹¹⁹ Begreppet används här för att belysa hur föremålen förändras över tid i en pågående cirkulationshistoria. Föremålen rör sig inte hela tiden, utan kan ligga stilla under längre perioder. Cirkulationer leder ofta till ett omfattande slitage och förändring. Det sker transformationer som är viktiga att belysa.¹²⁰ Antropologen och arkeologen Rosemary Joyce har pekat på betydelsen av att vidga förståelsen av föremålens cirkulationer, både innan, men även efter att de grävts fram av arkeologer.¹²¹ Arkeologen Nanouschka Myrberg har på ett tydligt sätt pekat på att: ”Föremål förändras inte av sig själva.”¹²² Ett objekt tillhör heller inte en tid eller ett sammanhang utan flera.¹²³ Nya betydelser tillkommer ständigt, från den tolkande, berättande och innovativa människan. Det är därför viktigt att peka på att föremål även manipuleras, kopieras, rekonstrueras och förändras. Ibland finns inte ens en viss artefakt eller en byggnad kvar för analys; då kan uppgifter ur arkiven aktiveras för att erhålla kunskap. Detsamma gäller efter en arkeologisk utgrävning. Kunskapen om förhållanden som är borta lever på så sätt vidare i pappersform, genom arkiven.

Aktiveringen av ett ting kan ske slumpartat eller till och med hindra en rörelse, händelse eller utveckling.¹²⁴ Ting används och monteras oftast i andra kontexter än som varit planerade från början. Det tydligaste exemplet är museernas utställningslokaler, samlingar och arkiv. Dessa är skapade för ett specifikt ändamål. Föremålens riktningar och rörelser förvirrar, men är viktiga att lyfta fram för att vidga vår förståelse och kunskap om deras komplexa rörelsemönster och vilka kontexter de kan ingå i. Tolkningar av,

¹¹⁷ Burström, Mats, ”Tingens tidsrymd: Arkeologiska perspektiv på samtidens heterogenitet”, i Hegardt & Lundemo 2016 s. 247.

¹¹⁸ En genomgång av forskningen om tingens biografi se Eriksdotter 2005 s. 35ff. Feigenbaum, Gail & Reist, Inge, ”Introduction”, i Feigenbaum, Gail & Reist, Inge Jackson (red.), *Provenance: an alternate history of art*, Los Angeles, 2013 s. 2.

¹¹⁹ Hahn, Hans Peter & Weiss, Hadas, ”Introduction: Biographies, travels and itineraries of things”, i Hahn, Hans Peter & Weiss, Hadas (red.), *Mobility, meaning and the transformations of things: shifting contexts of material culture through time and space*. Oxford 2013 s. 1-14.

¹²⁰ Hahn & Weiss 2013; Shils, Edward, *Tradition*, London, 1981 om hur tingen ändrar mening över tid. Historikern Patrick Geary har intresserat sig för medeltida relikers cirkulationer, se Geary, Patrick, *Living with the Dead in the Middle Ages*, New York, 1994 kap 10.

¹²¹ Joyce, Rosemary A., ”From place to place. Provenience, Provenance, and Archaeology”, i Feigenbaum & Reist 2013 s. 55ff.

¹²² Myrberg 2008 s. 43.

¹²³ Shanks, Michael, ”The Life of an Artifact”, i *Fennoscandia archaeologica*, Vol XV 1998 s. 15-30; Engström, Elin, *Eketorps veckningar: hur arkeologi formar tid, rum och kön*, Stockholm, 2015 s. 245.

¹²⁴ Hahn & Weiss 2013 s. 7.

och berättelser om, artefakter skapar också färdvägar, likaså beskrivningar i arkivhandlingar.

Föremål, arkivalier, bilder och berättelser bildar minnesdepåer. De aktiveras med hjälp av frågor, och om de sätts samman kan de problematisera generaliseringar och avtäckta ny kunskap. Kunskapen om ett specifikt föremål är sällan samlad i en depå. Minnesdepåerna är viktiga för att söka efter idéer, fördjupa förståelsen om hur kunskap uppstår och för att finna nya perspektiv på lämningar och hur dessa dokumenterats. Även en granskning av hur tidigare forskning aktiverat vissa depåer men valt bort andra är viktigt att se närmare på. Vi kan konstatera att vissa depåer aktiveras ständigt, medan andra nyttjas mer sällan. Minnesdepåer utgörs i studien av lämningar i landskapet, artefakter, samlingar på museer, arkiv, muntliga berättelser och ortnamn. Det är i dessa depåer som tingens färdvägar kan skönjas och förstås. Flera av depåerna har även skapats i ett visst syfte, som exempelvis museisamlingar och arkiv. En viktig del i undersökningen är att fästa blicken på bakomliggande intentioner, samt hur dessa formulerats om över tid, vilket tydligast avläses i arkivens dokument. Kombinationen av minnesdepåer bildar mötesplatser mellan ting, men också mellan ting och människor och ting och text.¹²⁵ Dessa kastar ljus över tingens betydelsebredd, karaktär och kontexter.¹²⁶ Utformandet, upprätthållandet och förmedlingen av tingen och kunskapen om dessa måste därför undersökas mycket noga, eftersom de över tid har haft skiftande betydelseinnehåll.¹²⁷

Forntiden är borta och kommer aldrig igen – Laurent Olivier och arkeologins möjligheter och problematik

Olivier menar att arkeologi inte är historia och ska inte syssla med att rekonstruera händelser, utan sätter likhetstecken mellan arkeologi och materiella minnen.¹²⁸ Arkeologen ska studera den materiella kultur som finns kvar av det förgångna i vår egen tid. Ett viktigt kritiskt förhållningssätt om det arkeologiska arbetet återfinns i Oliviers tankeväckande bok *The Dark Abyss of Time* (2011):

Fundamentally, it is an investigation into archives of memory, which is what [material] remains are. But, what do they point back to? What are the original contexts in which they accumulated over time?¹²⁹

¹²⁵ Jag har tidigare använt begreppet minnesdepåer i samband med min studie om galjonsfigurer. Se Alexandersson 2018b.

¹²⁶ Arwill-Nordbladh, Elisabeth, *Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid: förr och nu*, Göteborg 1998 s. 73.

¹²⁷ Myrberg 2008 s. 42f.

¹²⁸ Olivier 2011 s. 99. Jfr Braudel som föraktade den historieskrivning som stannar vid händelser, se Elgán 2010 s. 740.

¹²⁹ Olivier 2011 s. XV.

Problemformuleringen om vad tingen egentligen pekar tillbaka mot är mycket viktig att ställa i allt arkeologiskt arbete. Olivier framhåller även att:

Vår arkeologi är [...] en naiv berättelse om de hundratals sekel som omger oss, ett dåraktigt försök att förklara den ofattbara varaktighet som vår historia är en del av. I grund och botten är vår disciplin ingenting annat än en illusorisk strävan efter att skapa begripliga berättelser av den mörka avgrund av tid som ständigt blir allt djupare under våra fötter.¹³⁰

Enligt Olivier arbetar arkeologin med minnen. Minnen av det förflutna, samtiden och framtiden, eftersom fältet hela tiden är med och skapar nya aktiveringar och arrangemang.¹³¹ Olivier menar vidare att upptagenheten vid en linjär tidsuppfattning måste överges. Det är istället flera tidsskikt som är rådande samtidigt.¹³² Det som arkeologer gör, är enligt Olivier, att studera tillfälliga rester av vad som finns kvar av det förgångna. Han ställer sig kritisk till det arkeologiska "programmet":

It is widely believed that the past can be read from artefacts, and that this allows us to establish the reality of the past as it was: in other words, its historical identity. But this is not at all so. There is no such thing as reading the past as it was. Its original identity was definitively lost in the process of fossilization through which it passed. Its material remains come down to us truncated, or enlarged, or transformed, and we are at a loss to distinguish what existed originally when the past was unfolding from the altered forms that evolved thereafter. The archaeological objects with which we work are essentially hybrids whose original matter and transformations are consubstantial.¹³³

Olivier är noga med att poängtera att lämningar inte kan isoleras i någon specifik tid. Dessa har förändrats över tid och är närvarade just "här och nu" och ingår som delar i vår egen samtid.¹³⁴ Genom att fördjupa kunskapen om det som ligger dolt i landskapet, arkiven och samlingarna finns det goda möjligheter att nyansera och skapa en förståelse av hur exempelvis minnesplatser arrangerats. Djuplodande inventeringar i fält, arkiv och samlingar

¹³⁰ Olivier 2001 s. 47.

¹³¹ Olivier 2001 s. 48; Olivier, Laurent, "The business of archaeology is the present", i González Ruibal, Alfredo (red.), *Reclaiming archaeology: beyond the tropes of modernity*, Abingdon, 2013 s. 128.

¹³² Olivier, Laurent C. "Duration, memory and the nature of the archaeological record", i Gustafsson, Anders & Karlsson, Håkan (red.), *Glyfer och arkeologiska rum: en vänbok till Jarl Nordblad*, Göteborg, 1999 s. 531; Olivier 2011 s. 62: "We are here, in the present, looking out over a landscape that lies before us, a landscape that holds the past, all the moments of the past mixed together."

¹³³ Olivier 2011 s. 47.

¹³⁴ Olivier 2001 s. 47-51; Olivier 2011 s. xvii.

kombinerat med källkritik och teoretiska utgångspunkter kan blottlägga nya kunskaper om tingens komplexitet, insamling, tolkningar och arrangemanget och kan därmed bidra till att problematisera forskningen och finna nya kursriktningar.¹³⁵

På spaning efter en faktakyrkogård – något om arkeologins förhållande till arkiv och samlingar

Föremål, platser och byggnader har kommit att materialiseras på papper eller annan media.¹³⁶ Det förgångna blir därmed – åtminstone delvis – bevarat. Samtidigt finns olika syften och tankar bakom det som nedtecknats, samlats ihop, sparats och förvaltats. Arkivarien har omfattande makt över pappersminnena. I arkiven frikopplas ofta handlingstyper från varandra. Ritningar, foto och dokumentation från handlingskontexten läggs i särskilda skåp. Hur den byggda miljön och den materiella kulturen konstruerats, arrangerats, brukats och återbrukats och hur denna omsatts i bild och text är viktiga komponenter för att förstå skapandet och upprätthållandet av en minnesplats. Det som blir kvar efter den arkeologiska verksamheten får olika riktningar. Det sker en uppdelning, en splittring när föremål hamnar i samlingar och dokumentationen förs till arkivet. Arkivet och samlingen blir minnesplatser och papperslandskap över ett sammanhang som kanske helt eller delvis är borta. Dokumenten får ersätta ett arrangemang som kanske grävts bort eller förändrats. Uppgifterna i arkiven om den materiella kulturen är avgörande i arbetet med att förstå processer där minnesarrangemang skapats och upprätthållits. Det är ett arbete som till stor del handlar om att undersöka hur medeltiden skapas, där minnen och artefakter flätas samman i berättelser. Arkiven fylls av uppgifter om föremål och hur dessa arrangerats om över tid. Det är viktigt att framhålla att de flesta arkiv inte upprättas, ordnas och förtecknas för den historiska eller arkeologiska forskningens skull.¹³⁷ Med hjälp av arkivhandlingar kommer jag att fokusera på hur den materiella kulturen rör sig, både tidsmässigt och rumsligt, genom det skriftliga materialet. Arkivet blir en viktig nyckel för att komma bakom arrangemang och vidga förståelsen för skapandet och upprätthållandet av en minnesplats. Genom arkiven går det att synliggöra kyrkobyggnadens och tingens förändrade betydelseinnehåll, betydelsebredd och undersöka uppbyggnaden och förmedlingen av kunskap. Jag kommer att använda mig av arkivens vittnesbörd för att fördjupa kunskapsläget om det som gått förlorat, cirkulerat, tillkommit, förändrats, och till och med gömts undan.

I arkiven samsas skilda materialtyper som möjliggör granskning av landskapets och den materiella kulturens förändringar över tid. Begreppen

¹³⁵ Svensson, Birgitta, *Varför etnologi?: en ämnesintroduktion för nya studenter*, Lund, 2012 s. 38.

¹³⁶ Ett gott exempel på detta är Nils Månsson Mandelgrens planschverk. Mandelgren, Nils Månsson, *Monuments Scandinaves du moyen age avec les peintures et autres ornements qui les décorent*, Paris, 1862.

¹³⁷ För en diskussion om de teoretiska strömningarna se Edquist 2019 s. 32.

arkiv och samling är högst besvärliga och har ibland använts på de mest skilda vis i forskningen, inte sällan synonymt.¹³⁸ Under 1700-talet kom antikvitetsintendenten Nils Henrik Sjöborg att lyfta fram äldre handlingar som en viktig källkategori i sin uppställning av Antiquiteter.¹³⁹ Den fornforskande prästmannen Axel-Emanuel Holmberg använder begreppet ”fornhandlingar”, för äldre handlingar.¹⁴⁰ En samling skulle kunna definieras utifrån ordets mest grundläggande betydelse: ”skilda föremål som har förts samman av någon”.¹⁴¹ I en samling kan även dokument ingå, och är i stor utsträckning kopplade till tingen. Ett arkiv utgörs, enkelt uttryckt, av ett bestånd av handlingar som efter hand tillkommit hos en arkivbildare till följd av dennas verksamhet. Begreppet arkiv har över tid fått en rad olika betydelser. Historikern Samuel Edquist har i boken *Att spara eller inte spara. De svenska arkiven och kulturarvet 1970-2010* lämnat sin definition, som kan ses som en utveckling av den som föreligger i svensk offentlig förvaltning:

Arkiv är något konkret och inte en metafor för vidare kunskaps- eller minneshorisonter. Jag avser med *arkiv* en samling av arkivhandlingar – betydelsebärande objekt fästa på olika lagringsmedier – som växt fram i anledning till någon bestämd arkivbildare (från enskilda personer till stora myndigheter, företag och organisationer), genom att de inkommit dit eller skapats där, och sedan behållits.¹⁴²

Det är intressant att notera att arkivhandlingar i Edquists definition ses som objekt. Den materiella aspekten fanns redan i *Svensk uppslagsbok* (1929) där handlingarna från en verksamhet ses som ”materiel- la rester”.¹⁴³ Arkiv är mer än en plats eller en rumslighet där dokument samlas och förvaras. Uppfattningen om att arkiv var en neutral plats och djupt sammanlänkat med sanning, fullständighet, exakthet, objektivitet, har starkt kommit att ifrågasättas.¹⁴⁴ Vare sig samlingar eller arkiv är några stabila depåer för slutförvaring minnen av det förgångna. I arkivet sker hela tiden rörelser som delvis speglar den dagliga verksamheten. Där definieras och omdefinieras texter genom att de ordnas, förtecknas och beskrivs. Det skapas därmed nya handlingar om arkivet i form av arkivförteckningar och arkivhistorik som behandlar den verksamhet som

¹³⁸ KLN Arkiv sp. 213.

¹³⁹ Sjöborg, Nils Henrik, *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar*, Stockholm 1815; Jensen 2006 s. 23.

¹⁴⁰ Holmberg, Axel Emanuel, *Bohusläns historia och beskrifning III Fortsättning och slut på den enskilda beskrifningen*, Uddewalla, 1845 s. 3.

¹⁴¹ SAOB Samla. Hagström Molin 2015 s. 26.

¹⁴² Edquist 2019 s. 12f.

¹⁴³ *Svensk uppslagsbok* (1929) uppslagordet ”arkiv”.

¹⁴⁴ Nyblom, Andreas, ”Handen på papperet – arkivet och personminnets materialitet”, i *Lychnos* 2013 s. 146f.

avsatt handlingarna. Ett gott exempel på cirkulationen i arkiven är arbetet vid Riksarkivet att återställa medeltida handlingar som återbrukades under Gustav I förvaltning som omslag och pärmar för exempelvis räkenskaper.¹⁴⁵ Även sammanställningen av medeltida brev i kronologisk ordning är projekt som bedrivits i Sverige, Norge och Danmark. Arkiv är av traditionen djupt sammanlänkat med makt, styrning och kunskapsbevarande. Arkivet har använts som metafor för det förflutna och minne. Innehåll och förvaring präglas därför av administrativa rutiner och av lagstiftning.¹⁴⁶

Arkiven härbärgerar uppgifter om den materiella kulturen och är i sig själv en materiell rumslig kultur med byggnader, hyllsystem, skrin, kistor, pärmar och arkivboxar med skilda ursprung. En våg av uppgifter och perspektiv från skilda tider sköljer över den som öppnar kyrkoarkivens och kulturmiljövårdens arkivboxar. Den ordning och struktur som brukar vara synonym med förståelsen av begreppet arkiv existerar sällan. Originalhandlingar samsas med arbetsmaterial, excerpter och vår egen tids noteringar. En del har gallrats och är därmed borta för alltid, och kan inte återskapas.

I de lokala kyrkoarkiven finns uppgifter som saknas i de kulturvårdande myndigheternas arkiv och vise versa. Detta beror främst på att verksamheterna har haft olika syften med sin verksamhet. För den här undersökningen har inventarieförteckningar, handlingar om kyrkobyggnaden, inventarier, visitationer och kyrkogårdar varit viktiga att hämta in.¹⁴⁷ Olika aktörer har behov av olika uppgifter, och olika aktörer och institutioner har behov av olika minnen. Frågorna som ställts i en verksamhet har varierat, vilket har påverkat den dokumentation och de handlingar som i dag arkivlagts. Det handlar ofta om inventarielistor/inventarieförteckningar över lös egendom, kartor med markägande, ritningar över kyrkor, ändringar och arbeten med byggnader, räkenskaper, klagomål, korrespondens, protokoll och mycket annat. Skilda verksamheter skapar olika innehåll i arkiven.

Källor har påverkat, och påverkar fortfarande, vår förståelse av en plats, ett ting eller en byggnad. De skapade helheter vi möter i arkiven är därför källkritiskt problematiska. De utgör enbart brottstycken av händelser, något som tecknats ner av skilda anledningar vid ett visst tillfälle och sedan arkivlagts i en viss ordning. Syftet bakom upprättandet av en handling är inte alltid enkelt att komma till rätta med.

Arkiv ligger inte stilla utan cirkulerar såsom exempelvis de kyrkoarkiv från avhandlingens undersökningsområde, vilka flyttats från de lokala pastorexpeditionerna till Riksarkivet–Landsarkivet i Göteborg. Detta skedde i samband med att kyrka och stat gick skilda vägar år 2000. Kyrkoarkiven

¹⁴⁵ Abukhanfusa, Kerstin, Brunius, Jan & Benneth, Solbritt (red.), *Helgerånet: från mässböcker till munkepärmar*, Stockholm, 1993; Wolodarski, Anna, Brunius, Jan & Björkvall, Gunilla, "Spåren av medeltida bokkultur: axplock från arbetet med de medeltida pergamentomslagen", i *Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens årsbok*, 2002, s. 127-145.

¹⁴⁶ *Arkivlagen. Offentlighetsprincipen*; Fischer, Otto & Götselius, "Arkivens ordning. Introduktion till ett temanummer", i *Lychnos* 2013 s. 80.

¹⁴⁷ Lönnroth, Louise, "Kyrkoarkiven. Från medeltiden till idag", i Carlsson, Carl Henrik (red.), *Den svenska socknen*, Stockholm, 2016 s. 45-64.

är speciella på flera sätt och skiljer ut sig som källkategori. Arkiven fick sin egen ordning, och förtecknades efter ett särskilt schema. Materialet har setts som särskilt värdefullt både från forskningens sida, men även internt på arkiven och har därmed erhållit en hög status. Placeringen i arkivlokalen är central och arkiven står uppställda i sammanhängande sjok. Genom kyrkoarkiven får vi den kyrkliga organisationens synsätt på kyrkobyggnaden och socknens historia.

I undersökningen kommer arkivmaterial från skilda tider att fungera som en resonansbotten för att förstå minnesplatser och föremålets cirkulation. Den stora fördelen med djupstudier i arkiven och kombinera detta med föremål är att det öppnas upp möjligheter för att finna något lokalt unikt som skiljer sig från en gängse uppfattning.

I arkiven kan tiden uppfattas som uppdelad och sönderhackad, vissa ting aktiveras vid en särskild tidpunkt när något händer, särskilt i samband med renoveringar eller kanske en brand. Radikala och omfattande förändringar tolkas ofta som betydelsefulla och blir avgörande händelser och hållpunkter i historieskrivningen. Det är många skilda aktörer som vill komma till tals genom arkivens handlingar och i folkminnenas uppteckningar. Många gånger motsäger uppgifterna varandra, vilket inte är mindre intressant. Dessa förmedlar skilda minnen och skilda förflutenheter. I presentationer av skilda slag varvas folkminnen med kulturmiljövårdens noteringar. Det gäller att vara uppmärksam på lokala berättelser som många gånger kan innehålla motstånd mot en gängse officiell statlig bild eller mot en överhet. Mellan skilda tolkningar kan spänningar eller rent utav konflikter skönjas. Föremål hamnar mellan olika åsikter och förflyttas i tid.

En lång rad institutioner tillhandhåller arkiv och samlingar som rör undersökningsområdet. Ett problem är att det främst är material på nationell och statlig arkivnivå, exempelvis Riksantikvarieämbetet och Riksarkivet, som använts som utgångspunkt i många studier. Omfattande material finns även på andra regionala och lokala institutioner. Arkiv och samlingar förändras och det är viktigt att söka kunskap om deras bakgrund och syfte samt hur myndigheternas förvaltning, beslutsordning och rapportsystem mellan nationell, regional och lokal nivå fungerar. I arkiven transformeras den materiella kulturen till arkiv- eller pappersminne, men kan även hamna på andra media.¹⁴⁸ Folkminnesarkivets omfattande uppteckningsmaterial vittnar om en intressant process, där det som tidigare varit muntligt har övergått till skriftlig form. Generellt sett är arkivtanken djupt sammanlänkad med minne, förvarande och sparande. I dag råder en strävan efter ett tusenårsperspektiv i arkiven, så länge skall dokumenten hålla. Särskilt påtaglig för vår tid är också rädslan av förlusten av arkiv och samlingar. Detta visas tydligt i den digitaliseringsiver som råder. Till vad det digitaliserade materialet ska göras tillgängligt för, och användas till, diskuteras däremot mer sällan. Genom digitaliseringen sker ännu ett steg bort från originalet, ännu en färd-

¹⁴⁸ Nora 2016 s. 88.

väg för den materiella kulturen som behandlas i dokumenten, men också en slags aktivering med riktning som kan vara intressant att följa. Det material som görs tillgängligt digitalt är ofta det som efterfrågas.

Handlingar som finns tillgängliga i ett arkiv kan variera i omfång och kan ibland liknas vid arkeologins massmaterial. Även arkiv och arkivhandlingar är materiella lämningar, och arbetet med arkiv kan liknas vid en arkeologisk utgrävning.¹⁴⁹ Ett noggrant ordnat och förtecknat arkiv med dithörande arkivbeskrivning underlättar användandet och ingångarna för att söka kunskap. Men äldre arkivhandlingar påverkar också förståelsen om hur exempelvis ett föremål eller lämning kan tolkas eller dateras.

Det framhålls att arkeologins studieobjekt är människans efterlämnade materiella spår. I samband med det arkeologiska fältarbetet, men också i forskningen, skapar arkeologin ett omfattande material i form av dagböcker, rapporter, katalogkort, anteckningar, kartor, utkast med mera. Här återfinns förklaringar till lämningar, hur ett arbete metodiskt gått till. Arkivets uppgifter blir en slags rest, eller vittnesmål, efter en grävning, efter det som inte längre finns kvar eller har förändrats i landskapet.¹⁵⁰ Arkivmaterial har hittills främst använts för att förstå disciplinen arkeologis utveckling. Dokumentens uppgifter har främst nyttjats i arkeologihistoriska och biografiska studier, men måste bedömas ha en mycket större potential för framtida forskningsinsatser om materiell kultur och minne.¹⁵¹ Arkivhandlingarnas traditionella samhörighet med historieämnet, svårigheten att läsa handskrifter, ovana att kombinera ting och text kan uppfattas som några av hindren för ett lyckat arkeologiskt användande av arkiv.¹⁵² Föremål, fasta fornlämningar och platser är dock djupt sammanlänkade med den dokumentation som länkats samman med dessa.¹⁵³

En viktig arkeologisk nytta med arkiv är den källkritiska kontrollfunktion som erhålls genom möjligheten att kunna granska tidigare forskares hänvisningar, tolkningar, dateringar och resultat. Arkivmaterial kan även vara till hjälp för att återfinna bortglömda fornlämningar och tidstypiska föreställningar kring dessa samt att bedriva arkeologihistorisk forskning.

I dag har betydelseinnehållet för begreppet arkiv vidgats avsevärt. Det fungerar som en slags ”kulturteknisk universalmetafor” för alla möjliga former av lagring.¹⁵⁴ Arkiv är något som skapats, något som i sig inte är

¹⁴⁹ Engström 2015 s. 150ff.

¹⁵⁰ Olsen, Bjørnar, *Fra ting til tekst: teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*, Oslo, 1997 s. 290ff.

¹⁵¹ Jensen, Ola W., “Thoughts about archived thinkers: archives and contemporary archaeology”, i *The Nordic TAG Conference, Scandinavian archaeological practice - in theory: proceedings from the 6th Nordic TAG*, Oslo, 2003 s. 272ff; Östergren, Stefan, ”Arkeologi, arkiv och identitet: ett europeiskt forskningsprojekt”, i *Abukhanfusa*, Kerstin (red.), *Av kärlek till arkiv: festskrift till Erik Norberg*, Stockholm, 2002 s. 437-443. Schlanger, Nathan & Nordbladh, Jarl (red.), *Archives, ancestors, practices: archaeology in the light of its history*, New York, 2008.

¹⁵² Jensen 2003 s. 274.

¹⁵³ Nordbladh, Jarl, “Det arkeologiska arrangemang”, i Welinder, Stig, *Sveriges historia. 13000 f.Kr.-600 e.Kr.*, Stockholm, 2009 s. 54.

¹⁵⁴ Götselius, Thomas, “Åter till arkivet”, i Ernst, Wolfgang, *Sorlet från arkiven: ordning ur oordning*, Göteborg, 2008 s 8; Fischer & Götselius 2013 s. 78.

objektivt utan hopfört av en anledning. Många uppfattar kanske arkiv som en slutförvaringsplats för dokument. Men arkiven aktiveras, arrangeras om och växer över tid. I arkiv och samlingar skapas förvaring och rumslighet för skydd och bevarande. Arkiv och samlingar länkas i varandra och leder oss vidare med ny kunskap till andra arkiv och andra samlingar, då materialet i stort sett alltid är utspritt på många ”aktörer”/institutioner.¹⁵⁵ I arkivet finns också en viktig kontrollfunktion, över vilka föremål som finns på ett museum eller vilka inventarier som finns i en kyrka. Arkivhandlingar i form av dokumentation kan också uppfattas ha en säkerhetsfunktion att använda om en byggnad eller föremål inte längre finns kvar.¹⁵⁶

Vid användandet av arkivhandlingar för att rekonstruera en medeltida kyrka aktualiseras även frågan: Vad bär själva anteckningarna om medeltiden på för information? De speglar sin egen tid, men skapar även en riktning bakåt i tiden mot det som vid ett specifikt tillfälle uppfattades som medeltid. Genom att vi använder detta material långt senare, får detta material även en riktning framåt i tiden.

I arkeologins omfattande arkivdokument kan även en arkeologisk genre åskådliggöras, om hur den materiella kulturen översatts till ord, det typiska sätt som den materiella kulturen beskrivs på, och hur detta förändrats över tid.

Handlingar och uppgifter ur arkiv som används om och om igen kan bidra med att konservera en föreställning eller tidsbild, eftersom det handlar om tolkningar som tecknats ned av skilda syften. Arkivens uppgifter och bildmaterial möjliggör kontroll av de omfattande förändringar som ständigt sker i landskapet och i samband med att ting arrangeras om.¹⁵⁷ Arkivens noteringar och foto kan uppfattas som ett fruset ögonblick i ett ständigt pågående sönderförfall och förändring. Det utgör ett minnesmaterial. Därmed blir arkiven även en viktig del i skapandet och upprätthållandet av en minnesplats. Ett stort och viktigt ämne är de arkeologiska arkivhandlingarnas skilda tidsdjup. Dessa kan uppfattas som en slags avlagringar från skilda epoker.

I arkivakter, som exempelvis i Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), vilka behandlar lämningarna från en specifik topografisk plats läggs dels äldre och yngre handlingar tillsammans dels handlingar med olika ursprung och syften. Det skapas därmed ständigt nya sammanläggningar, helheter och tidsdjup. Kompletterande uppgifter har också förts till äldre handlingar. Spår efter överstrykningar av uppgifter som vid ett visst tillfälle uppfattats som felaktiga och ersatts av tillägg är inte ovanliga. Detta bidrar till att både handlingen och innehållet förändras. Även nyskapade listor över äldre byggnader och föremål skapas ständigt, liksom spridningskartor. Dessa har skapats för att sortera material, till att ställa upp saker och ting och

¹⁵⁵ Jensen 2003 s. 274ff; Östergren 2002 s. 437.

¹⁵⁶ Gustavsson, Karin, *Expeditioner i det förfutna: etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*, Stockholm, 2014 s. 199.

¹⁵⁷ Jensen 2003 s. 272.

byggnader i prydlig ordning, men leder också till att skapa nya rörelser och sätta tingen i omlopp.

Arkivets handlingar är ett levande material som är i förändring. Ibland förekommer även ”samma” handling i flera olika arkiv, ett tydligt exempel är handlingar kopplade till den riksomfattande snabbinventeringen av kyrkor.¹⁵⁸ Vad som är original och kopia i sådana dupliceringar är således svårt, för att inte säga omöjligt, att komma till rätta med. I äldre arkivläggningar noteras ofta om det är en kopia, antingen med en påskrift direkt på handlingen, eller med hjälp av en stämpel.

”Att skapa samlingar innebär också att man förändrar den individuella innebörden eller funktionen hos var och ett av de föremål som förs samman”, framhåller Olivier.¹⁵⁹ Samlingsverksamhet ger upphov till arkiv. Artefakter som av skilda anledningar kommit in till ett museum skrivs in och får accessionsnummer och blir därmed en del av samlingen. Det skapas dokumentation genom katalogkort och inskrivningsliggare som kopplas till föremålen. Trots att vi möter till synes enhetliga katalogkort och standardiserade föremålliggare är inskrivningen, klassificeringen, ett sätt att sätta etiketter på ting och arkivhandlingar.¹⁶⁰ Detta sker utifrån subjektiva val och är ett arbete som bidrar till att aktivera och skapa riktning för artefakterna. Museiforskaren Susan Stewart framhåller hur museets klassifikation kom att ersätta ett tings sammanhang, historia och ursprung.¹⁶¹ Vilka slagord som kopplats till ett föremål blir avgörande för att finna detsamma på i museernas katalogkort och digitala databaser. Förvirringen kan lätt bli omfattande, mycket beroende på vilken bakgrundskunskap som den person har som skriver in föremålet, samt vilken abstraktionsnivå som används.

Även i diskussionen om vad arkeologin producerar och den ständigt pågående förändringen ställs arkivmaterialet i centrum, vilket Olivier belyst:

Den process som skapar den arkeologiska dokumentationen – genom att bevara en dokumentation av nuet i fossiliserad form – är samtidigt den process som förstör nuets integritet. Bevarandet av det förflutna, inom den sorts fysiska minne som den arkeologiska dokumentationen består av, är också i grunden ett sätt att förändra det. Att gräva ner eller ta hand om saker innebär att de förskjuts från den levande värld i vilken de en gång ingick.¹⁶²

¹⁵⁸ De förtryckta blanketterna, där lösa föremål förtecknas återfinns i RAÄ ATAs serie F I, Antikvarisk-topografiska dossierer; E 10:2 & E 10:3 Inventeringen av kyrkliga föremål, ”snabbinventeringen; Kyrkoarkiven samt i Göteborgs domkapitels arkiv RA GLA GD F XI L:7.

¹⁵⁹ Olivier 2001 s. 50.

¹⁶⁰ Se ex Nordbladh 2009.

¹⁶¹ Stewart, Susan, *On longing: narratives of the miniature, the gigantic, the souvenir, the collection*, Durham, 1993 s. 151 ff; Svanberg, Fredrik, *Museer och samlande*, Statens historiska museum, Stockholm, 2009 s. 27.

¹⁶² Olivier 2001 s. 50.

Arkivhandlingarna som samlats är en produkt av skilda tiders ofta lika skilda syn på medeltid. Det är ett utmärkt material att använda för att kasta ljus över hur den medeltida materiella kulturen uppfattades vid specifika tillfällen.

I Sigurdarnas tid – ett tankekollektiv formeras

*When you carry the light into one corner, you darken the rest.*¹⁶³

Francis Bacon

En viktig del i förståelsen av forskningsarbetet är att förstå och granska vem och vad som påverkat ett forskningsfälts riktningar. Enligt arkeologen Emma Bentz är det viktigt att ”synliggöra vad som eventuellt har försumrats respektive överbetonats inom ett forskningsområde, något som i förlängningen kan ge oss en möjlighet att förändra rådande förhållanden eller leda oss in på nya frågor”.¹⁶⁴ I den följande texten kommer jag att – på ett översiktligt plan – närma mig ett projekt som har fått omfattande betydelse för synen på utforskandet och kunskapsinsamlingen av medeltida kyrkobyggnader och inventarier.

I den svenska minnesvårdande verksamheten lyftes kyrkobyggnadens medeltida inre och yttre arkitektur fram, och även inventarierna.¹⁶⁵ Samlingar och arkiv samt bestämmelser och instruktioner rörande dessa skapar riktning för den materiella kulturen. Vetenskapshistorikern Bruno Latour framhåller att forskare, oavsett disciplin, på ett eller annat sätt försöker torgföra sina idéer och påverkar andra.¹⁶⁶ Hur ska vi då förstå bakgrunden till inventeringar, dokumentation, kunskapsframväxt, arrangemang och idéerna som format synen på kyrkor och liturgiska föremål? En väg att gå är att använda begreppen *tankekollektiv*, *tankestil* och *tankekvång*. I avhandlingen kommer jag inte att använda termen tankekollektiv som en analyskomponent som fördjupas, utan den kommer här att fungera som ett förhållningssätt för att ge förståelse vad gäller samsyn och metoder som bildat praxis.

I tankekollektivet uppstår det som läkaren och biologen Ludwik Fleck har valt att benämna ”ett särskilt stämmningsläge”, vilket utgörs av idéer och värderingar som annars inte skulle ha kommit till. Där formas en tankestil som upprätthålls och är gemensam för ett kollektiv. Om gruppen existerar under en längre tid kan en tankestil etableras. Om utbytet sedan fortgår och

¹⁶³ Bacon, Francis, *The Works of Francis Bacon*, Vol 1, New York, 1884 s. 299.

¹⁶⁴ Bentz, Emma, *I stadens skugga: den medeltida landsbygden som arkeologiskt forskningsfält*, Lund, 2008 s. 20.

¹⁶⁵ Edman, Victor, *En svensk restaureringstradition: tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*, Stockholm, 1999. Gullbrandsson 2008 kap. 2 & 4.

¹⁶⁶ Latour, Bruno, *Artefaktens återkomst: ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Stockholm, 1998 s. 59ff.

tankarna övergår till att bli definierade skapas ett tanketvång. Inom tankekollektivet finns flera kretsar med skilda kunskaper. Det finns då en inre (esoterisk) krets med specialistkunskaper samt en yttre (exoterisk) krets.¹⁶⁷

Det tankekollektiv som varit tongivande inom forskningen om kyrkobyggnader har formats av arkitekten Sigurd Curma och konstvetaren Johnny Roosval, vilket jag här valt att benämna det Curmanska/Roosvalska tankekollektivet. I deras arbete – det omfattande *Forskningsföretaget Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium* – kom ett tydligt program att utkristalliseras från 1910-talets början. Projektet var från början privat och ägdes av Curman och Roosval. År 1940 flyttades arbetet över till Vitterhetsakademien. I arbetet riktades sökarljuset mot kyrkobyggnader och kyrkoinventarier i varje svenskt landskap.¹⁶⁸ Anvisningarna till detta nationella projekt kom att bli normbildande för hur kyrkobyggnader skulle dokumenteras, undersökas och uppfattas. Den yttre exoteriska kretsen arbetade efter den esoteriska kretsens riktlinjer och fyllde i de efterfrågade uppgifterna ibland annat standardiserade formulär. Genom arbetet skedde en standardisering och professionalisering av inventeringsarbetet och dokumentationen. När tankekollektivets program sattes på pränt i projektets skriftserie konsoliderades det.

I sådana här väl etablerade kunskapsfält är det även viktigt att lyfta fram vad som hamnat i skuggan, kritik som riktats mot verksamheten och söka efter andra aktörer som kanske inte fått komma till tals eller kritiserats. Via arkiven finns det utmärkta möjligheter att granska hur ”forskarna påverkas av de samhällsmiljöer och tidssammanhang inom vilka de verkar”.¹⁶⁹ Curman och Roosval har presenterats på följande sätt, av etnologen och museimannen Sigurd Wallin:

Roosval som lärjungesamlare och en arbetsledare [...] och som Sveriges kyrkors bottenlöst entusiastiske förespråkare, Curman som den utåt mindre synlige väktaren, ordningens stränga samvete kännbart ut i organismens yttersta nervtoppar, garanterat för standardverkets standard på lång sikt.¹⁷⁰

Citatet ger en inblick i arbetsfördelningen, men också samtidens synsätt på tankekollektivet, och visar dess toppstyrning och kontrollfunktion, särskilt Curmans roll framgår särskilt tydligt, inte bara genom citatet utan även

¹⁶⁷ Fleck, Ludwik, *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum: inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*, Eslöv, 1997 s. 52, 103; Arwill-Nordbladh, Elisabeth, ”Där fädrens kummel stå”: om fornlämningsplatser som offentligt rum”, i *En lång historia - : festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen*, Umeå, 2005 s. 37; Gustavsson 2014 s. 18ff; Engström 2015 s. 27; Jensen 2018 s. 283f.

¹⁶⁸ Baudou 2004 s. 241f; Åman, Anders, *Sigurd Curman: riksantikvarie - ett porträtt*, Stockholm, 2008 s. 87. Flera stora projekt tillkom under 1900-talet som Atlas över svensk folkkultur och Svensk stad; Gullbrandsson 2008 s. 22f.

¹⁶⁹ Östergren 2002 s. 438.

¹⁷⁰ Wallin 1960 s. 39.

genom den tillrättalagda och ordnade skriftliga privata kvarlåtenskapen som finns bevarat från hans tid som riksantikvarie. Han gick in i med full kraft i både lokala, regionala och nationella ärenden. Fortfarande är den tidigare riksantikvariens närvaro tydlig för den som besöker ATA och Vitterhetsakademiens bibliotek där en byst av Curman vakar över besökaren. Brev och telegram i arkivet visar på en omfattande arbetsbörda, men också ett kontrollbehov och maktutövande.¹⁷¹ Någon klar åtskillnad mellan privatpersonen och tjänstemannen är svårt att finna, då handlingar av skilda slag finns bevarade i Curmans privata arkiv. Det var i samtiden vida känt att Curman ”hade en enastående förmåga att sprida sina åsikter och få gehör”.¹⁷²

Tack vare ett stort antal medhjälpare, främst studenter i konstvetenskap, kunde arbetet med *Sveriges kyrkor* påbörjas. Projektets egentliga omfattning hade nog vare sig Curman eller Roosval kunnat förutspå när de drog upp riktlinjerna. Projektet har ännu inte slutförts, men stora delar av det omfattande grundmaterialet i form av dokumentation och tolkningar finns i ATA. Forskningsföretagets särskilda arkiv med skilda materialtyper som korrespondens, arbetsmaterial, skisser och förarbeten och manus verkar sällan användas som komplement till de akter i ATA där kyrkligt material till varje svensk socken finns samlat.¹⁷³

Det är viktigt att titta närmare på förutsättningarna för det program och de metoder som utkristalliserades genom Sigurd Curman och Johnny Roosvals samarbete. Den röda tråden i deras arbete var svensk arkitektur och konst, med tyngdpunkten lagd på medeltid. Både ekonomiskt och socialt kapital fanns att tillgå. Curman växte upp i en högborgerlig familj där vurmen för det fornskandinaviska tydligast kommer till uttryck i de Curmanska villorna i Lysekil.¹⁷⁴ Roosval var grosshandlarson och ingift i den förmögna von Hallwylska släkten. Detta gav utmärkta förutsättningar för att bedriva kunskapsverksamhet kring äldre kyrkor.¹⁷⁵

Inom forskningsföretaget växte det fram en dokumentationsmetod och urvalsprinciper av vilka källmaterial och uppgifter som skulle ligga till grund för att förstå och datera kyrkor, samt hur detta skulle användas. Här samlades inte bara äldre källor in, utan det skapades även ett stort material, där iakttagelser i fält omsattes till arkivmaterial i form av ritningar och texter. Inspirationen och bakgrunden till Curmans och Roosvals arbete ska inte fördjupas i denna avhandling, men under slutet av 1800-talet aktiverades ett om-

¹⁷¹ ATA Sigurd Curmans arkiv. Består av 433 volymer och upptar 34 hyllmeter! Att jämföra med Oscar Montelius arkiv som tar upp 15 hyllmeter. Till och med Curmans studentmössa, cylinderhatt, unionsflagga och plånbok finns i hans arkiv på ATA och vittnar om materiella aspekter av personliga minnen.

¹⁷² Bedoire, Fredric, *Restaureringskonstens historia*, Stockholm, 2013 s. 247.

¹⁷³ ATA Forskningsföretaget Sveriges kyrkors arkiv. Jfr ATA serie F 1 Antikvarisk-topografiska dossierer.

¹⁷⁴ Curman, Sigurd, ”Curmans villor i Lysekil”, i *Vikarvet*, 1958/1959 (21), s 3-16; Åman 2008 s 20ff; Pettersson, Richard, *Fädernesland och framtidsland: Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering*, Umeå, 2001 s. 53-63; Baudou 2004 s. 241f.

¹⁷⁵ Åman 2008 s. 57ff.

fattande intresse för medeltida arkitektur och konstyttringar. Det skedde i en tid då många kyrkobyggnader med sin grund i medeltiden hade ruinerats eller byggts om och föremål i viss utsträckning kommit att skingrats och cirkulera ut från kyrkobyggnader. Vissa föremål såldes på auktion och kom därmed att placeras i nya sammanhang.¹⁷⁶

Genom *Sveriges kyrkor* kom byggnader och inventarier att bli betydelsebärande i en inventerings- och dokumentationsprocess. Det skapades nytt källmaterial. Under 1900-talet kom även flertalet utställningar att koncentreras till kyrkliga föremål, vilka jag berör i fallstudien om Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. I samband med Strängnäsutställningen 1910 ställdes medeltida kyrklig konst ut. Det var en dynamisk tidsperiod för samarbetet mellan Curman, Roosval och friherre Carl Ramsell af Ugglas. I Strängnäs framhölls ”värdet af att äga en gammal kultur, styrkan i att äga minnen, som knyta nutid och forntid till ett verkligt, synbart sammanhang”.¹⁷⁷ Detta skulle sedan återkomma i *Forskningsföretaget Sveriges kyrkors* programförklaring, där behovet av ett vidare nationellt perspektiv blev en bärande stomme: ”Hvad vi därföör behöfva är en enhetlig utförd och i enhetliga former utgifven, vetenskaplig beskrifning öfver hela landets konst- och kulturminnen.”¹⁷⁸ Idéhistorikern Richard Pettersson som fördjupat sig i Curmans kulturminnesvårdande arbete skriver att ”syftet med de kyrkliga utställningarna var inte att samla föremål till huvudstadens centralmuseer, utan att levandegöra det lokala kulturarvet och förebygga fortsatt förstöring”.¹⁷⁹ Den praktiska arbetsgången för inventeringsarbetet i *Forskningsföretaget Sveriges Kyrkor* handlade främst om att samla in grundmaterial. Det fanns en uttalad strävan efter enhetligt och objektivt material som skulle fungera som en bas för forskning. Vissa saker valdes aktivt bort, det material som man ansåg ”sakna kulturhistorisk betydelse” lämnades därhän.¹⁸⁰

Vid en närmare titt på forskningsföretagets program så etiketterades kyrkobyggnaderna och inventarierna som exempelvis ”kulturminnesmärken”, ”minnesmärke”, ”nationalskatt” och ”skattkammare”. Kyrkorna skulle, enligt denna argumentation, ha ett ”oersättligt värde”.¹⁸¹ Roosval framhöll med målande ordalag att ”kyrkan utgör ett öppet schakt ned i historiens gruva, till vilket nutidens institutioner och vanor bilda användbara trappor”.¹⁸²

¹⁷⁶ Bonnier 1987 s. 235; Hyltén-Cavallius, Charlotte & Svanberg, Fredrik, *Älskade museum: svenska kulturhistoriska museer som kulturproducenter och samhällsbyggare*, Lund, 2016 s. 120.

¹⁷⁷ Curman, Sigurd, Roosval, Johnny & Ugglas, Carl R. af (red.), *Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910*, Stockholm, 1913 s. 5, 13f.

¹⁷⁸ Curman, Sigurd & Roosval, Johnny (red.), *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium*. Uppland. Bd 4:1, Erlinghundra härad, Uppsala, 1912 s. III.

¹⁷⁹ Pettersson 2001 s. 82.

¹⁸⁰ Roosval, Johnny & Gardell, Sölve, *Kyrkor i Västra Hisings härad: konsthistoriskt inventarium*, Stockholm, 1944 s. III.

¹⁸¹ Curman, Sigurd, ”Kyrkorna såsom kulturminnesmärken”, i *Hävd och hembygd. Svenska fornminnesföreningens årsskrift*, 1923 s. 78.

¹⁸² Roosval, Johnny, ”Öppna fönsterna! Ett ord om de kyrkliga monumentens betydelse i hembygds-kunskapen”, i *Tidskrift för hembygdsvård*, 1920 s. 122.

Förhållandet mellan samtiden och äldre perioder tydliggjordes och genom att arbeta sig bakåt kunde ny kunskap erhållas. Genom sättet att skriva och strukturera publikationerna skapades en tydlig enhetlighet. Det fanns också en bärande tanke i forskningsföretaget att kunskapen om kyrkorna genom publikationerna skulle få spridning till en bredare allmänhet. Det privata forskningsföretaget hade förhoppningar om att sälja stora upplagor av sina böcker och att kunskapen skulle nå ut till befolkningen. Roosval ställer frågan: ”Är det icke en självklar följd, att dess historia på det noggrannaste måste belysas, dess dyrbara existens bevaras och i möjligast fullständiga skrifter göras till varje mans egendom?”¹⁸³ Redaktörerna överskattade nog intresset, och troligen också hur omfattande och arbetsintensivt ett sådant projektarbete egentligen var.

Listan kan göras lång på argument och nyckelord som användes för att lyfta fram och förstå, spara och vårda en viss del av den materiella kulturen. På skylttexter invid kyrkor slås det ofta fast en tydlig och gällande berättelse, som inte går i dialog med besökaren. Skyltar ger ofta sken åt korrekthet. Även den långa kontinuiteten i det svenska nationsbygget som tankekollektivet ansågs sig kunna åskådliggöra lyftes fram, likaså klassfrågan. Sambandet mellan dåtid och nutid tydliggjordes och knöts samman genom fördjupad förhistorisk och historisk kunskap. Curman menade att en ”sådan kunskap utgör måhända den säkraste grundvalen för en sund och hållbar fosterlandskärlek och en vederhäftig medborgaranda”.¹⁸⁴ Att kritiska röster restes mot Curman och Roosvals program där medeltiden bedömdes som särskilt intressant och värdefullt har inte lyfts fram i någon större utsträckning. Detta behöver dock inte ha påverkat värderingarna i tankekollektivet. Från statskyrkan höjdes en känd och mäktig röst. Ärkebiskop Nathan Söderblom torgförde kritik mot Curman där han menade att kyrkorna riskerade att bli ”någon slags modejournal från en flydd tid”.¹⁸⁵ Curman, Roosval och Söderblom satt alla med i Diakonistyrelsens konstutskott som var rådgivande instans för församlingarna, där bland annat äldre kyrklig materiell kultur i kyrkorummet diskuterades.¹⁸⁶ Riksantikvarie Curman och ärkebiskop Söderblom hamnade alltså på kollisionskurs, och Curman tog kritiken personligen, vilket kan utläsas av bevarat arkivmaterial. Även konsthistorikern och arkitekten Erik Lundberg, en av Curmans lärjungar, som jobbade nära honom i Vitterhetsakademien och Riksantikvarieämbetet, fick utstå kritik för sina kyrkorestaureringsarbeten vilka hade retat upp riksantikvarien. Curman menade att Lundberg var för konstnärlig, och kom att anklaga Lundberg för att ”förstört kyrkan”.¹⁸⁷

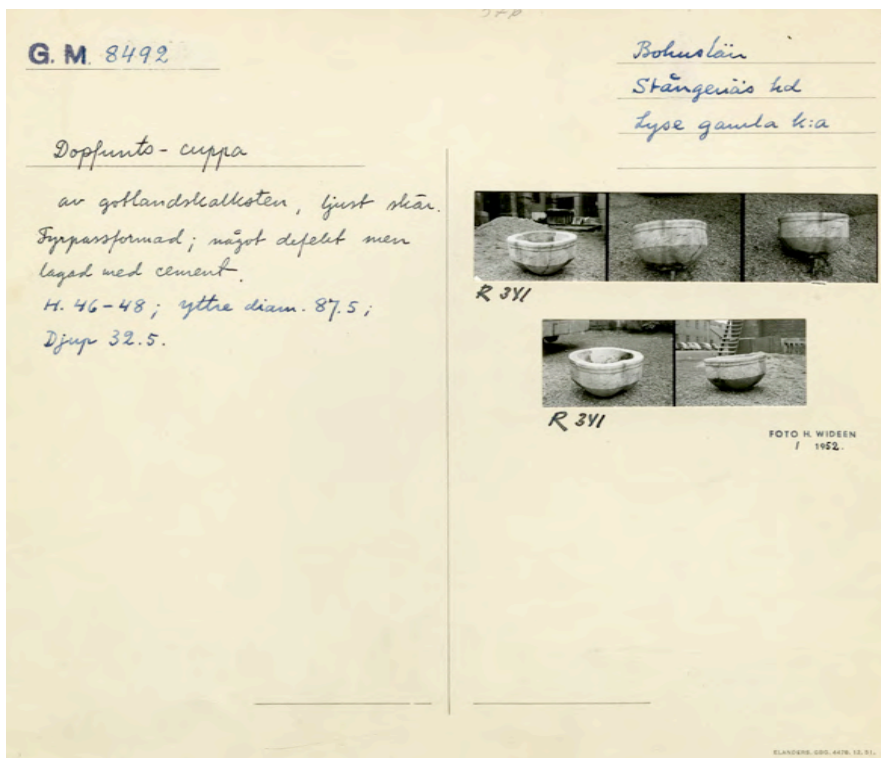
¹⁸³ Roosval 1920 s. 122.

¹⁸⁴ Curman, Sigurd, Nerman, Birger & Selling, Dagmar (red.), *Tiotusen år i Sverige*, Stockholm, 1945 s. 22.

¹⁸⁵ Citatet återgivet i Bedoire 2013 s. 253; Pettersson 2001 s. 148f; Åman 2008 s. 125f, 236.

¹⁸⁶ Gullbrandsson 2008 s. 189.

¹⁸⁷ Åmark 2008 s. 186f; Bedoire 2013 s. 296ff.

Figur 5. Medeltid i rörelse. Dopfuntscuppa som varit placerad i Lyse kyrka. Carl Curman tillvaratog funten på 1880-talet och kom sedan att använda den som fontän i trädgården vid Curmans villa i Lysekil. Skänktes till Göteborgs museum av hustrun Calla och sonen Sigurd Curman 1925 (GM 8492). Foto: Göteborgs stadsmuseum.

Under 1920-talet skedde en rad förändringar både vad gäller verksamheten kring, och synen på arkeologi. Den debatt som återges i tidskriften RIG 1921 är kopplad till Föreningen för Svensk Kulturhistoria och ger en inblick i de perspektiv som fanns gällande undersökningar och vård av fornlämnningar. Inte bara arkeologer deltog utan ämnesfältet etnologi och en konstnär fick sina röster hörda gällande fornminnesvårdsfrågan. Här kommer frågan fram om det materiella försvinnandet, vilket sker i samband med en utgrävning. Några teman som behandlades var vad som skulle sparas till kommande generationer, om gravfrid samt hur de bredare folklagren i samhället skulle erhålla kunskap och intresseras sig för de materiella spåren från förr.¹⁸⁸ När Curman tillträdde som riksantikvarie 1923 kom flera av dessa frågor på agendan gällande statliga kulturminnesfrågor och kunskapsförmedling.¹⁸⁹ Curman var väl insatt och förberedd. Han hade deltagit i ett av de mest

¹⁸⁸ "Arkeologerna och vården av de förhistoriska fornminnena. Diskussion vid föreningens sammanträde den 7 februari 1921", i RIG 1922 s. 6, 12, 14; Arwill-Nordbladh 2005 s. 36.

¹⁸⁹ Pettersson 2001 s. 14ff; Baudou 2004 s. 241.

omfattande statliga utredningsarbetena i Sverige någonsin, vilket behandlade lagen om kulturminnesvård samt hur kulturminnesvården skulle organiseras.¹⁹⁰ Detta arbete pågick mellan åren 1913 och 1921.

Vid sitt tillträde som riksantikvarie sökte Curman skapa en rikstäckande kulturminnesinventering.¹⁹¹ Han sökte metodologisk inspiration från bland annat 1800-talets inventeringar i Bohuslän och den efterföljande göteborgsinventeringen, och ville därför ta del av arkivhandlingarna vid Göteborgs museum. Arkeologen Georg Sarauw meddelade att det gick fint för herrarna från Stockholm att besöka Göteborg för att ta del av innehållet. Det är här viktigt att påpeka att inventeringsarbetet i Göteborgs – och Bohus län inte hade finansierats av statliga medel. Brevväxlingen och en del rörande rapporteringen av utgrävningar i Västsverige skapade en fientlig stämning mellan Sarauw i Göteborg på regional nivå och Curman samt arkeologen Gustaf Hallström på en nationell nivå i Stockholm.¹⁹² Även Sarauws efterträdare Nils Niklasson verkar ha upprört Curman i samband med bland annat organisationen kring landsantikvariefrågan.¹⁹³

Efterhand kom fornlämningar och kyrkor att etableras som viktiga delar i en vidare nationell förståelseram, där SHM kom att spela en avgörande roll som förmedlare av kunskap om medeltid. Alltsammans arrangerades och dirigerades noggrant av Curman. Dennes inflytande över institutioner, kunskapsprocesserna och arkivering kan inte nog understrykas. Som riksantikvarie hade Curman direkt inflytande över SHM, fungerade som sekreterare i Vitterhetsakademien och var därtill en drivande kraft i *Sveriges kyrkor* samt involverade i andra stora projekt. Därmed utövade han en omfattande kontroll och makt över både den arkeologiska och historiska verksamheten på riksplanet.¹⁹⁴

Ytterligare en inflytelserik person inom kulturminnesfären var etnologen Sigurd Erixon, verksam som professor i folklivsforskning och kopplad till Nordiska museets omfattande verksamhet med att kartlägga allmogens kultur.¹⁹⁵ Erixon och Curman var nyckelpersoner i svenskt kulturarbete. Båda hade med sina många uppdrag och nätverk ett omfattande inflytande över de stora kulturminnesinstitutionerna i Sverige. Curman och Erixons vägar korsades i intresset för bebyggelsehistorisk forskning i Sverige, och kom också att bestämma dess riktning, fast på olika sätt. Studenter skickades ut per cykel för att dammsuga bygderna på kun-

¹⁹⁰ SOU 1922:11 & SOU 1922:12; Pettersson 2001 s. 16.

¹⁹¹ Jensen 2006 s. 35.

¹⁹² Sjöberg, Jan Eric, *Att återerövra det förflutna: Georg F.L. Sarauw : botanikern som blev arkeolog*, Göteborg, 2005 s. 250f.

¹⁹³ Gillberg, Åsa, *En plats i historien*, Göteborg, 2001 s. 204,254; GSM, brev till Sigurd Curman från Nils Niklasson 1946-10-07.

¹⁹⁴ Svanberg, Jan, *John (Johnny) A E Roosval*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6854>, *Svenskt biografiskt lexikon*; Åman 2008 s. 57ff.

¹⁹⁵ Arnstberg, Karl-Olov, "Sigurd Erixon (1888-1968)", i Hellspång, Mats, Skott, Fredrik & Bringéus, Nils-Arvid (red.), *Svenska etnologer och folklorister*, Uppsala, 2010.

skap, dokumentera, ställa frågor och genomföra uppmätningar. Den profana allmogebebyggelsen blev Erixons fält och på Curman och Roosvals bord hamnade de heliga rummen med kyrkliga inventarier. Erixon skriver: ”Att insamla och beskriva det material som fanns ute hos de levande människorna själva och som är brukbart för dessa ändamål är etnologens första plikt.”¹⁹⁶ Även i arkivläggandet kan vi finna särskilda ordningar. De vita arkivmapparna för kyrkor i ATAs F-serie vittnar om detta. Men *Forskningsföretaget Sveriges kyrkor* saknar en sådan enhetlighet och ordning, där dokumenten till stor del har lagts i arkivkartonger. Etnologen Karin Gustavsson har i sin avhandling *Expeditioner i det förflutna* uppmärksammat det enhetliga sätt som Nordiska museet förvarar sitt topografiska arkivmaterial med allmogebebyggelse på. Arkivkapslarna med dokumentation liknar böcker, har mässingshakar som låsanordning och är försedda med etiketter. Det omsorgsfulla och enhetliga arrangemanget ger ett mycket stilrent, sakligt och ordnat intryck.¹⁹⁷ Genom ritningar, foto och beskrivningar omvandlas den materiella kulturen till minnen.¹⁹⁸

Ett hastigt arkivnedslag i korrespondensen mellan Curman och Erixon visar brev och vykort, hållna i en ledig stil och i vänskaplig ton. Det är ingen omfattande korrespondens i Sigurd Erixons arkiv från tiden 1923, tills Curman går ur tiden 1966. Erixon hade kritiserat begreppet kulturminnesmärke som alltför snävt definierat i förslaget till den nya kulturminnesvården 1921 och Curman svarade på kritiken.¹⁹⁹ Den intressanta uppmaningen som den nyligen pensionerade Curman ger Erixon den 27/9 1947 är ”arbeta inte ihjäl dig” samt några ord, kanske med en udd av avund, gällande Erixons omfattande bokutgivning: ”Du synes spotta ut böcker”, vilket ju var en högst korrekt analys gjord av den avgående riksantikvarien.²⁰⁰

Båda Curman/Roosval och Erixon bedrev ”uppsökande verksamhet”, med stora insamlingsarbeten, skapade standardiserade metoder för inventering, kunskapsinsamling, dokumentation, arkivläggning samt bokutgivning. Det fanns i projekten en strävan om att samla in ”allt”. Erixon och Roosval arbetsroller liknade varandras. Det var de som var drivande i sina respektive projekt, medan Curmans roll kanske mer hade rollen som övervakare, vilket Wallin belyst i citatet ovan. Institutet för folklivsforskning och bebyggelseundersökningar, som genomfördes på Nordiska museet, framhölls som för tiden samhällsnyttiga och kunde användas som bakgrund till kommande samhällsplaneringar och diskussion kring demokrati och klassamhället. Nordiska museet kan ses som SHM:s motsvarighet utifrån folklivsforsk-

¹⁹⁶ Erixon, Sigurd, *Svensk folkliv: några kapitel svensk folklivsforskning med belysning av dess arbetsuppgifter och metoder*, Uppsala, 1938 s. 14

¹⁹⁷ Gustavsson 2014 s. 181.

¹⁹⁸ Bäckström, Mattias, *Hjärtats härdar: folkliv, folkmuseer och minnesmärken i Skandinavien 1808-1907*, Möklinta, 2012 s. 35.

¹⁹⁹ Burström, Mats, Winberg, Björn & Zachrisson, Torun, *Fornlämningar och folkminnen*, Stockholm, 1997 s. 17.

²⁰⁰ Linköpings stiftsbibliotek. Sigurd Erixons personarkiv vol 4 Brev till Sigurd Curman.

ningen. De både museerna kan uppfattas som parallella strukturer. Vissa likheter finns mellan arkeologi och folklivsforskningen; intresset för den materiella kulturen samt presentationen av materialet genom spridningskartor samt det typologiska ordnandet. Erixon hade en gång börjat som arkeolog. En strävan har funnits att skapa ett objektivet material för forskning.

En viktig bas i folklivsprojektet var försäljningen av böcker, där *Sveriges bebyggelse* på många sätt kom att likna utgivningen av *Sveriges kyrkor*. Projektet var också viktiga i etableringsfasen för ämnesfälten folklivsforskning och konstvetenskap. I Bohuslän kom en av Erixons studenter, Olof Hasslöf, att intressera sig för fiskelägesbebyggelsens utveckling och yrkesfiskarnas lagbildning, vardagsliv och bostadsförhållanden i ett socialhistoriskt långtidsperspektiv.²⁰¹

I arbetet med *Sveriges kyrkor* etablerades en metod för hur konsthistoriker skulle bedriva inventeringsarbetet i kyrkorna. Curmans och Roosvals fascination för, och arbete med, medeltid utmynnade inte i något teoretiskt förhållningssätt, men påverkade arbetsgången och upprättandet av dokumentation för generationer av konstvetare och kyrkoantikvariers arbete och synsätt på källmaterialet. Hur vetenskapliga kunskapsprocesser och tankekollektiv färgat synen på den medeltida materiella kulturen framgår tydligt i studiet av Curman och Roosvals publikationer, men också i arkiven.

Ett kort hållet exempel på en person som ingick i en yttre krets i det Curmanska/Rosvalska tankekollektivet är konstvetaren Hanna Eggertz (gift Hegardt) (1895-1974), som genomförde snabbinventeringsuppdragen i norra Bohuslän somrarna 1918 och 1919. Som en länk mellan Hegardt och Curman fungerade af Ugglas, som i sin tur verkar vara en förmedlande länk mellan den inre och yttre kretsen. Inventeringsarbetet i Bohuslän gick ut på att registrera och dokumentera en rad skilda objekt och notera bebyggelsehistoriskt problemfyllda processer. De personer som skickades ut i bygderna har beskrivits som ”allsidig mångsysslare på de skiftande konsthistoriska problemen i en kyrka”.²⁰² Genom sina inventeringar och fördjupningar av Bohusläns kyrkliga materiella kultur kan även Sölve Gardell, Rune Norberg, Mats Åmark och Sven Axel Hallbäck föras in, vars sammanställningar behandlas under rubriken ”Tidigare forskningsinsatser”.

²⁰¹ Hasslöf, Olof, *Svenska västkustfiskarna: studier i en yrkesgrupps näringsliv och kultur*, Stockholm, 1949.

²⁰² Wallin 1960 s. 39.

Figur 6. Hanna Eggertz har lyft ut krucifixet från Svarteborgs kyrkorum i ljuset för att fotografera. Notera tumstocken och noteringsblocket till vänster om krucifixet. Sidorna från anteckningsblocket drogs loss i samband med arkivläggningen och återfinns i dag i Göteborgs stadsmuseums arkiv. Det är, med tanke på fotot, som Susan Sontag framhållit, att "fotografier anses värdefulla för att de ger information. De talar om vad som finns, de gör en inventering".²⁰³ Här får vi en unik inblick i det pågående inventeringsarbetet och kan genom arkivet upprätta en direkt kontakt med en tidigare situation. Avståndet mellan då och nu tycks därmed minska. Foto: Hanna Eggertz, Riksantikvarieämbetet.

Det Curmanska arbetet med kulturmiljövården har fått en träffsäker karaktärisering som "en arkeologisk version av folkhemstanken".²⁰⁴ Förhistoria och historia skulle dokumenteras och läggas till rätta för att kunna integreras i samtiden och sparas för framtiden. Det skapas något som Baudou har betecknat som en "sammanslagning av arkeologi".²⁰⁵ Inom etnologin kom Erixon på ett liknande sätt att integrera samtiden och sociala förhållanden i folklivsstudierna.²⁰⁶ Det som tydligast skilde Curman/Roosval och Erixon åt var ämnesgränserna, men det som länkar

²⁰³ Sontag, Susan, *Om fotografi*, Stockholm, 2001 s. 31.

²⁰⁴ Carlie, Anne & Kretz, Eva, *Sätt att se på fornlämningar: en teoretisk och metodisk grund för värdebedömning inom kulturmiljövården*, Lund, 1998; Welinder, Stig, *Min svenska arkeologihistoria: ett ekonomiskt och socialt perspektiv på 1900-talet*, Lund, 2003 s. 69ff; Baudou 2004 s. 246; Bedoire 2013 s. 221.

²⁰⁵ Baudou 2004 s. 275.

²⁰⁶ Nilsson, Bo G., "Framtidens salt: om museernas och folklivsforskarnas bidrag till folkhemsbygget", i Hammarlund-Larsson, Cecilia, Nilsson, Bo G. & Silvé, Eva, *Samhällsideal och framtidsbilder: perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*, Stockholm, 2004 s. 74.

dem samman är utgångspunkten i nationen Sverige, museiverksamheten, inventerings- och dokumentationsarbetet, den materiella kulturen, med särskilt intresse för den byggda kulturen på lokal-, regional och nationell nivå. Detta för dem samman i ett tankekollektiv.

KAPITEL 3

METOD OCH MATERIALPRESENTATION

Som i alla forskningssammanhang finns det skilda förutsättningar hos källorna. Arkeologen Anna Hed Jakobsson har satt fingret på detta:

Som jag ser det är en strikt gränsdragning mellan skriftliga och arkeologiska källor främst kontroversiell och kan förhindra resultat eftersom, som många mentalitetshistoriker betonar, samma föreställningar ofta löper genom all sorts mänsklig aktivitet. Även om det inom ett givet samhälle finns flera olika och konkurrerande föreställningssystem, finns det som regel en rad gemensamma drag hos dessa.²⁰⁷

I fallstudierna kommer jag att undersöka vad som blivit kvar på kyrkplatserna i form av medeltida materiell kultur, hur artefakterna cirkulerat, samt hur dessa bevarats och arrangerats om över tid. Upplysningar om den materiella kulturen som behandlas i skriftligt material samlas in för att användas tillsammans med föremål i landskapet och i samlingar. Det skriftliga källmaterialet är spritt och varierande, vilket kan delas upp i flera kategorier och åldrar. En gemensam nämnare är att det behandlar materiell kultur, landskap, plats och personer. Källorna kommer att diskuteras närmare i den löpande texten. I den följande genomgången presenteras källmaterialet helt kort.

Eftersom det saknats en systematisk kunskapsgenomgång av medeltidskyrkorna i Bohuslän har jag genomfört grundforskning i form av insamling av basmaterial i fält, arkiv och litteratur. Som ett första steg upprättade jag korta ”biografier” över varje kyrka. Detta kunskapsmaterial sammanställdes i en katalog/databas.²⁰⁸ Utifrån denna kunskapssammanställning har jag sedan gjort ett urval, med särskild hänsyn till vilka skilda typer av bygder som finns inom Ranrike prosteri. Detta gjordes främst för att visa på bredden och variationen, men också skilda natur- och näringsförhållanden, i undersökningsområdet. Urvalet avspeglar väl den mångfald av landskapsrum och bygder som finns i Viken. De tre huvudsakliga fallstudier/kontextområden, var och ett med sin specifika karaktär, med flertalet kyrkor inom varje respektive område, utgörs av:

²⁰⁷ Hed Jakobsson 2003 s. 46.

²⁰⁸ Alexandersson, Henrik, *Bohusläns medeltida kyrkor – en inventeringskatalog* (outgiven). Grundforskningen genomfördes 2005-2006.

- Kville härad (kustbygd)
- Sotenäs härad (slätt- och fjordbygd)
- Bullarens härad (inlandsbygd, gränsbygd)

I fallstudieområdena finns sedan stenålder en lång kontinuitet med maritim näring och kommunikationsvägar in och ut genom landskapet via havs- och vattenvägar. Underligt nog har det maritima perspektivet varit frånvarande i forskningen om Bohusläns medeltid. Behovet av att vidga och rikta forskningsperspektivet mot maritima förhållanden och förstå infrastrukturen är alltså stor. Ytterligare två tematiska undersökningar ingår i avhandlingen, dels en som behandlar de numera försvunna kyrkplatserna i Ranrike, dels en om Jubileumsutställningen i Göteborg 1923.

Generellt sett är kunskapen om medeltidskyrkorna i undersökningsområdet ojämn. Roosval och Gardell ger sin inledande text om Bohuslän, i Sveriges kyrkors häfte om Västra Hisings härads kyrkor följande bild av problemet: ”Endast genom noggrann granskning av alla socknars kyrkliga minnen – medeltidskyrkan må vara bevarad eller ej – kan man våga hoppas på en lösning av den svåra uppgiften.”²⁰⁹ Naverstad och Svenneby gamla kyrka har sina medeltida planlösningar delvis bevarade, och bortsett från torn och sakristia ger även Bärfendals kyrka ett intryck av medeltid. Skee och Bärfendals kyrkor har sina absider bevarade, och genom arkiven kan kunskapen om flera absidkyrkor ringas in. I flera starkt ombyggda kyrkor ingår även medeltida murverk. Dokumenterade undersökningar under kyrkgolven är få och myntfynd som av traditionen burit upp kronologin i datering saknas i stor utsträckning. Övergripande dateringar har påförts byggnaderna, och det handlar främst om 1100- och 1200-tal. Anmärkningsvärt är att Ranrike uppvisar en unik anhopning av nedlagda kyrkor, hela sex stycken, något som utmärker området i jämförelse med södra Bohuslän.²¹⁰ Grundläggandet av en första helgedom på en plats framställs ofta med hjälp av hypotesen att stenkyrkorna föregicks av träkyrkor.²¹¹ Borgartingslagen ger en hänvisning om att kyrkorna var byggda av trä, då det talas om ”hornstafer”.²¹² Två bohuslänska byggnader av trä omnämns i sagamaterialet, och har en koppling till Elvsyssel: Sigurd Jorsalafars träkyrka i Kungahälla och Håkon Håkonssons på Öckerö.²¹³ Det går inte att utesluta att det funnits provisoriska lösningar i väntan på att den

²⁰⁹ Roosval & Gardell 1944 s. XIV.

²¹⁰ De nedlagda kyrkorna är Rellen, Vettelanda, Aspång, Tose, Vrem, Åby.

²¹¹ KLN M Kyrka sp. 610, 624; Ersgård, Lars, ”Dödens berg och Guds hus: förfäderskult, kristnande och kloster i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland”, i Ersgård, Lars (red.), *Helgonets boning: studier från forskningsprojektet ”Det medeltida Alvastra”*, Lund, 2006 s. 79.

²¹² Btl II:19, III:14. Kyrkan är invigd så länge hörnstavarna står upp.

²¹³ Magnussönernas saga kap 35. Snorre Sturlasson omtalar Korskyrkan i Kungahälla, *Nordiska kungasagor 3 Magnus den gode till Magnus Erlingsson*, Stockholm, 1994. I Haakon Haakonssons saga kap 333 omtalas träkyrkan på Öckerö. *Norges Kongesagaer: 1914-utgaven. 4, Haakons, Guttorms, Inges saga, Haakon Haakonssons saga*, Kristiania, 1914.

kyrkliga organisationen skulle etablera sig i området med ett utbyggt nät av stenkyrkor. Bortser vi ifrån uppgifterna om Enningdals medeltida stavkyrka, saknar Ranrike kända spår efter medeltida träkyrkobyggnader. Den seglivade tanken om kyrkans placering mitt i byn stämmer illa med områden som förklarats ha ensamgårdar och där berg och sten fått diktera villkoren för kommunikationerna och etablerandet av bebyggelse. Områdets kyrkor bör förstås tillsammans med det övriga Oslo biskopsdöme, och närmast Østfolds stenkyrkobyggnade.

Lagmaterialet som behandlar kyrkplatser, kyrkorna, den övriga kristna materiella kulturen och det kristna livet, utgörs av Borgartingslagens äldre kristenrätt (Btl).²¹⁴ Här har det skisserats en planlagd ordning, en systematisk uppbyggnad av en tidig materiell kyrklig organisation.²¹⁵ Kristenrätten är en medeltida norsk provinsiell lag som reglerade de kyrkliga förhållandena i Viken. Den talar om en, för oss okänd kyrklig organisation, vars kyrkor har status och funktioner som inte känns igen från senare förhållanden. Det som gör Borgartingslagen unik är att det är den enda norska lagen där fylkeskyrkorna namnges.²¹⁶ Vilka kyrkor som avsågs som häradskyrkor, gravkyrkor samt högendiskyrkor är oklart.²¹⁷ Den nämnda kristenrätten vittnar om hur förhållandena borde vara utifrån ett visst perspektiv vid en viss tidpunkt. Dateringen av de norska kristenrätterna är problematiska och Borgartingslagens äldre kristenrätt finns bevarade i tre handskrifter som är från 1300-talet. De olika skikten i lagen gör den problematisk att bestämma om vad som egentligen är äldre respektive yngre uppgifter. Genom att jämföra med andra oberoende skriftliga källor kom filologen Magnus Rindal fram till att de äldsta delarna av de norska kristenrätterna går tillbaka till 1020-talet. Ett argument som Rindal för fram är att kristenrätterna i Borgartingslagen inte innehåller några spår av kanonisk rätt vilken gör sig gällande i Norge först efter ärkebiskopsstolens inrättande i Nidaros 1152/1153.²¹⁸ Inte heller några spår efter socknar eller det närverk av sockenkyrkor som vi i dag känner till behandlas i lagtexten. Eftersom det inte finns något facit eller kunskap till vad vi egentligen ska förhålla oss till blir det problematiskt att förstå denna organisation. Att översätta, eller tvinga in, de ovan nämnda kyrktyperna med den tämligen vildvuxna bilden av kyrkor som träder fram i Ranrike låter sig inte göras med enkelhet. En kritisk fråga som jag rest efter inventeringsarbetet är

²¹⁴ Norseng, Per G., "Lovmaterialet som kilde til tidlig nordisk middelalder", i *Rapporter til den XX Nordiske historikerkongress Bd 1*, (red.) Gunnar Karlsson, Reykjavik, 1987 s. 48-77; Sandnes, Jörn, "Lovmateriale og lokalhistorie – våre middelalderlover som kildemateriale i lokalhistorien", i *Heimen* bd 32 1995 s. 161-168.

²¹⁵ Btl I:8, II:16, III:11

²¹⁶ Btl II:16, III:11 Svarteborg var enligt Btl fylkeskyrka i Ranrike.

²¹⁷ Pettersson, Johan, *Medeltidsborgen på Broberg*, Malung, 1987 s. 47; Emanuelsson, Anders, *Kyrkjorden och dess ursprung: Oslo biskopsdöme perioden ca 1000-ca 1400*, Göteborg, 2005 s. 13.

²¹⁸ Rindal, Magnus "kristningen av Noreg og dei norske kristenrettane", i *Misjon og teologi* årg. 3, 1996 s. 79.

om kristenrättens bild någonsin stämde överens med den materiella verkligheten ute i landskapet.

Till skillnad från många andra geografiska områden finns det ett tidigt skriftligt källmaterial som kan lämna kunskap om Ranrikes kyrkor. Även bevarade texter är en materiell kultur i sig, men också fyllda av beskrivningar och tolkningar av medeltida förhållanden och materiell kultur. För att erhålla kunskap om Ranrikes medeltida kyrkor finns det inget enskilt skriftligt material som lämnar någon heltäckande bild. Oslobiskopen Eysteins jordebok, även kallad *Den røde bog*, är ett register över biskopsstolens och sockenkyrkornas jord. Jordeboken har uppgifter om Ranrike från 1390-talet då en översyn av kyrkans intäkter genomfördes.²¹⁹ Kyrkobyggnadernas namn finns upptagna men det saknas uppgifter om byggnadernas utseende, status och inventarier.

När det gäller arkiv kopplat till kyrkobyggnader finns det ett omfattande basmaterial i form av arkivhandlingar främst från 1500-talet och framåt. Det är i samband med visitationer, kontroll, förfall och renoveringar som materialmängden ökar och kyrkorna aktiveras. Det som förts samman i arkiv utgörs av brev, utredningar, protokoll, tidningsklipp, räkenskaper och mycket annat. Det är inte något material som visar vad som fanns under medeltid utan vad som existerade vid aktiverandet vid ett visst specifikt tillfälle, exempelvis vid en inventering. Arkivmaterialet speglar *hur* personer och institutioner uppfattade medeltid vid ett visst tillfälle. Det är genom händelser kopplat till kyrkorna som aktiveringar uppstår, vilka lämnat avtryck i arkivhandlingarna.

Det omfattande *Antikvarisk-topografiska arkivet* (ATA) är ett centralt ämbetsarkiv som administreras under Riksantikvarieämbetet och innefattar kulturminnesvårdens handlingar från 1600-talet fram tills i dag. I ATA finns topografiska dossierer som behandlar fornlämningar. Dessa är upprättade efter landskap, socken och ner på fastighetsnivå. I detta material finns en mångfald av handlingstyper, vissa har brutits loss från andra arkiv och förflyttats hit. Originalhandlingar samsas med excerpter, vilket är vanligt i tematiska och topografiskt ordnade arkiv. Antikvariska reseberättelser, teckningar och foton finns i arkivet. Det är dock inte alltid lätt att komma tillrätta med arkivhandlingarnas tillkomsthistoria, hur tillförlitliga uppgifterna är, men samtidigt lämnar den kronologiska ordningen i arkiven viktiga ledtrådar gällande den materiella kulturens arrangemang och aktiveringar över tid. De diarieförda handlingarna kopplade till olika ärenden underlättar förståelsen avsevärt. I ärendehanteringens möter lokalsamhället statens kulturvård, vilket lämnar inblickar i skilda synsätt och speglar det statliga maktutövandet. Riksantikvarieämbetet ansvarar även för de digitala kunskapsdatabaserna *Bebyggelseregistret*, *Fornsök* och *Kringla*.

²¹⁹ Emanuelsson 2005. Vid 1300-talets mitt ägde den norska kyrkan omkring 40 procent av all jord i riket.

I ATA finns ett unikt grundmaterial om kyrkor som samlats i särskilda vita arkivmappar. Kyrkoakterna är ordnade topografiskt efter landskap och socken. Innehållet kan ses som ett basmaterial där ärenden och uppgifter om en specifik kyrka samlas. Specifika händelser om vad som hänt med byggnaderna över tid kan därmed spåras. I denna avhandling är det först och främst arkivets handlingar som är kopplat till den kyrkliga materiella kulturen som står i fokus. Syftet är inte att återskapa någon ursprunglig bild av de medeltida kyrkobyggnaderna. Handlingar kopplade till restaureringar, inventeringar och uppmätningar gör det möjligt att förstå och följa delar av byggnadernas komplexa historia.

Förteckningar över kyrkliga inventarier återfinns i ATA, Göteborgs domkapitels arkiv, pastoratsarkiven och sockenkyrkoarkiven. Anledningen till att sådana upprättats är att få kontroll över inventarier. Uppgifterna i detta material har – ofta tämligen okritiskt – använts för att kartlägga kyrkornas bebyggelsehistoria. Det skapas även nytt arkivmaterial av gamla listor. Även om materialet ibland har använts, och uppfattas, som fullständigt och uppgifterna som fastställda fakta, så är det viktigt att peka på att det inte är något neutralt material. Det handlar om tolkningar från många gånger komplexa sammanhang i starkt ändrade byggnadskroppar och svårtolkade sakrala föremål. Skilda tiders kulturmiljövård och enskilda personers tolkningar har färgat uppgifterna som återfinns i arkiven. Materialet passar därför utmärkt för att vidare undersöka hur medeltiden uppfattats och aktiverats över tid. Även spåren av cirkulationer – stora som små – blir ofta tydliga.

Kompletteringar till basmaterialet i ATA har även gjorts genom arkivinventeringar på Stadsmuseet i Göteborg, Landsarkivet i Göteborg, Regionarkivet i Göteborg, Riksarkivet i Stockholm, Krigsarkivet i Stockholm, Bohusläns museum, Bebyggelseregistret, Kulturmiljöregistret FMIS/Fornsök samt hembygdsarkiv.

Upprättandet av handlingar som rör kyrkor är nära sammankopplat med lagar, instruktioner och förordningar som utgått från staten. Arbetet med att samla in uppgifter om fornlämningar har många gånger legat på prästerskapet. Intresset har varit blandat. Spår efter tankar gällande bevarande och skydd av kyrkor, kloster och minnesvårdar anges i ett kungligt plakat från 28 november 1666. Då hade Bohuslän varit svenskt i åtta år. Insamlandet av antikviteter och handlingar pågick i Danmark-Norge och fick en mer systematisk form från 1620-talet genom Ole Worm.²²⁰ Kyrkolagen från 1686 framställer ett förbud mot att avyttra kyrklig materiell kultur till privatpersoner. Värdefulla kyrkliga föremål lades i kistor med lås.²²¹ Några antikvitetsrannsakingar från 1600-talet är inte kända från Bohuslän.²²² Genom att studera kyrkoord-

²²⁰ Lundström, Inga & Næss, Jenny-Rita, *Bevarandearkeologi: ett ämnes syn på sitt källmaterial*, Stockholm, 1993 s. 33f.

²²¹ Wellhagen, Julius "Kyrkan och hembygdsrörelsen", i red. Sigurd Erixon & Åke Campbell *Svensk bygd och folkkultur i samling, forskning och vård* vol 2 1947 s. 114; Jensen 2018 s. 52.

²²² Stahre, Nils-Gustaf, "Rannsakingarnas förlopp", i Baudou, Evert & Moen, Jon (red.), *Rannsakingar efter antikviteter: ett symposium om 1600-talets Sverige*, Stockholm, 1995 s. 7-17.

ningar går det att utläsa hur den äldre materiella kulturen uppfattades, åtminstone utifrån ett statligt perspektiv.²²³ För stormakten Sverige var det viktigt att ta vara på spåren efter ett ärofyllt förflutet. Sakristian blev ett viktigt förvaringsrum för äldre föremål som plockats bort ur kyrkorummet.²²⁴ Som vi kommer att se så kom även kyrkvindar och kyrkogården att bli viktiga avställningsplatser för utrangerade föremål från den katolska tiden.

Det sker en tydlig aktivering av medeltiden under 1800-talet.²²⁵ Många kyrkor stod inför stora ombyggnationer och ibland rivningar. Ombyggnationerna är viktiga eftersom det är då medeltiden ändras, definieras om och cirkulerar. Inventeringar av kyrkornas och kyrkogårdarnas minnesmärken har sedan varit återkommande och riktade händelser. I arkiven finns spår efter formulär av skilda slag. En kunglig förordning 1828 påtalade att inventeringar av landets alla kyrkor skulle genomföras 1829-1830, vilket avsatt ett omfattande och tämligen enhetligt material som möjliggör komparativa analyser av kyrkplatsens materiella minnesmärken.²²⁶ Handlingarna som inkom från prästerna skiljer sig åt, men får efterhand en mer ordnad struktur, vilket gör det möjligt att följa och jämföra kyrkornas inventarier och de förändringar, samt få inblickar i synsättet på äldre föremål. Ytterligare ett cirkulär från 7 december 1840 meddelar att kyrkans män ska notera minnesmärken i samband med att kyrkor byggs om.²²⁷ Under 1800-talet uppmärksammas även kyrkorna i samband med att en ny fornminnesförordning 1867 kommer, och att kyrkorna inte får rivras eller byggas om hur som helst. Sakkunniga blev Vitterhetsakademien och Överintendentensämbetet.²²⁸ Det dokumentära materialet som behandlar medeltid har en viktig funktion att fylla i undersökningen. Det finns även arkiv och aktörer som sällan eller aldrig använts av forskningen för att kartlägga kyrkornas historia, ett tydligt exempel är konstnären Nils Månsson Mandelgren och dennes omfattande folklivsdokumentation under andra hälften av 1800-talet. Månsson Mandelgren var med och grundade Svenska fornminnesföreningen, men hamnade på kollisionkurs med Hans Hildebrand, vilket troligen var en av orsakerna till att hans dokumentation inte fick den uppmärksamhet som den egentligen förtjänade.²²⁹

²²³ Zachrisson, Terese, *Mellan fromhet och vidskepelse: materialitet och religiositet i det efterreformistiska Sverige*, Göteborg, 2017 s. 88.

²²⁴ Kyrkoordningen 1686.

²²⁵ Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016 s. 120.

²²⁶ Nådiga Förordning, angående forntida Minnesmärkens fredande och bewarande 17/4 1828. Fornminnesförordningen 17 april 1828.

²²⁷ Westerlund 1946 s. 336.

²²⁸ Westerlund 1946 s. 336; Jensen 2006 s. 28; Bedoire 2013 s. 223.

²²⁹ Mandelgrens fältskisser från kyrkor i Ranrike återfinns i Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet i Lund. Om Mandelgren se: Jacobsson, Bengt, *Nils Månsson Mandelgren: en resande konstnär i 1800-talets Sverige*, Höganäs, 1983; Nordbladh, Jarl, "Mandelbrand och Hildegren: två motparter, som var alldeles för lika", i Engelmark, Roger, Larsson, Thomas B. & Rathje, Lillian (red.), *En lång historia: festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen*, Umeå, 2005 s. 349-361; Axelsson, Tony, *Landskap - visuella & rumsliga relationer i Falbygdens neolitikum*, Göteborg, 2010 s. 63 f; Jensen 2018 s. 180.

Inventeringarna av kyrkorna kom med tiden att bli allt mer standardiserade. Detta blir särskilt tydligt genom snabbinventeringen som genomfördes i norra Bohuslän 1918 och 1919. Uppgifter från fält och arkiv fördes in på färdigtryckta standardiserade blanketter. Det ansågs föreligga ett stort behov av att snabbt få en överblick över hur det stod till med föremål och byggnader, efter att påpekande om vanvård hade inkommit. Det var arkitekten Ferdinand Boberg som under resor genom Sverige året 1918 gjort kulturmiljövården varse om detta.²³⁰ Materialet blev också en viktig bas för den kommande Jubileumsutställningen i Göteborg som var planerad till 1921, men gick av stapeln först 1923.

Även genom domkapitlets biskopsvisitationer och inventarielistor kan kunskap erhållas om bebyggelseförändringar och föremåls rörelser. Ett problem är att många av sockenkyrkornas äldre arkivhandlingar är borta, inte sällan förstörda genom brand i prästgårdarna.

I arkivet efter *Forskningsföretaget Sveriges kyrkor* vittnar instruktioner och korrespondens gällande konst, skulpturer, arkitektur, måleri och mycket annat om en omfattande aktivitet och strävan efter att skapa enhetlighet och ordning. Ambitionerna var högt ställda, vilket fördjupas i avhandlingens diskussion om Sigurd Curman och Johnny Roosval. I programförklaringen till *Forskningsföretaget Sveriges kyrkor* från 1912 framhåller Curman och Roosval att:

Det skall lämna ett i möjligaste mån fullständigt och korrekt material, med ledning af hvilket specialforskare sedermera kunna göra sina mera ingående vetenskapliga bearbetningar eller hvilket kan egga till ingående monografiskt detaljstudium af vissa särskilda byggnader.²³¹

Utöver ovanstående nämnda arkiv har jag i undersökningen även sökt information i andra materialtyper som diplom, visitationsberättelser, jordeboksmaterial, protokoll, lantmäterihandlingar, folkligt förankrade berättelser, topografiska beskrivningar, reseskildringar, ortnamn och rapporter från utgrävningar och inventeringar. Under slutet av 1500-talet kommer fördjupade topografiska beskrivningar om undersökningsområdet. Biskop Jens Nilssøns Visitationsbøger (JN) lämnar en utförlig bild av Oslo biskopsdöme under 1500-talets slut där kyrkolandskapet, människor och resvägarna behandlas utförligt. I herdaminnen förekommer uppgifter om kyrkobyggnader. I Riksantikvarieämbetets arbetsföreskrifter beskrivs hur arbetsgången med att dokumentera och skriva in kyrkor. Dessa skulle noteras som fasta fornlämningar. Tidigare uppteckningar och traditioner skall också skrivas upp.²³²

²³⁰ Wallin 1960 s. 47.

²³¹ Curman & Roosval 1912 s. IV.

²³² *Inventering av fasta fornlämningar*, Stockholm, 1969 s. 9, 28.

Ortnamnens olika former återkommer i det medeltida brev- samt i det jordeboksmaterial som finns bevarat från 1300-talets slut. Myllret av namn, skilda stavningar och tolkningsmöjligheter ger en hänvisning om den rumsliga placeringen av den kyrklig materiella kulturen i landskapet. Namnlandskapet, sett utifrån ett kulturhistoriskt perspektiv, är också starkt växlande i sin karaktär och bjuder på både humor och underfundigheter, men också svårtolkade former som kan öppna upp till förståelse om minnen av händelser och sammanhang. Många av dessa har även ändrats över tid och förvanskats då den bohuslänska dialekten missuppfattats av kartografer. Även en rad namn har ändrats eller försvunnit över tid. Detta omfattande minneslandskap med namn har naturligtvis varit mycket levande i den lokala historieskrivningen och berättelserna, som sällan överensstämmer med den nationella historieskrivningen. Det ska nog många gånger uppfattas så, att det även handlar om ett lokalt motstånd mot en överhet.²³³ Namnen är samtidigt viktiga i förståelsen om hur minnesplatser skapades och upprätthölls.

Inventeringsarbetet i arkiv och närläsningen av arkivalier har varit tidsödande och metodiskt utmanande. Ofta har skilda uppgifter med lika skilda ursprung och sammanhang förts samman och arkivlagts. Det saknas medeltida material som ger en tydlig bild av kyrkor och vilka kyrkliga inventarier som existerade i Bohuslän. Det är först i och med senare källor som uppgifter om medeltidens materiella kultur blir kända.

²³³ Alexandersson 2014 s. 443-458.

KAPITEL 4

TIDIGARE FORSKNINGSINSATSER

Vi erkänner att historieskrivningen är en inexakt vetenskap som ständigt tolkar och omtolkar historiens gång och att den aldrig kommer att kunna producera annat än provisoriska resultat, vars öde är att revideras av kommande generationer.²³⁴

Håkan Arvidsson & Henrik Jensen

Historien är föränderlig och beroende av vem som tolkar. Över tid har skilda frågor, perspektiv och material stått i centrum för forskarnas intresse. En viktig del av historiografisk forskning är att undersöka och granska vad varje tid fokuserat på. Forskningens pendel har ibland svängt ganska kraftigt. Traditionella taxonomiska forskningsinsatser är vanliga, där föremålskategorier som exempelvis dopfuntar lyfts ur sitt sammanhang för att detaljstuderas. Dessa studier har bidragit till en viktig kunskapsbas som är till god hjälp för att förstå den medeltida materiella kulturens färdvägar och skapandet och upprätthållandet av minnesplatser. Det finns alltid en risk med att isolera enskilda föremål i tid och rum. Detta ska nu inte överdrivas. Konstvetaren Ann Catherine Bonnier har i en nyanserad kommentar belyst saken på följande sätt: ”Själv är jag inte intresserad av dateringen av dopfuntar eller kyrkor i sig, utan av vad det kan säga om ett historiskt skeende eller en historisk situation.”²³⁵

Medeltidsarkeologins äldre forskningshistoria kan härledas till 1800-talets senare hälft där dels en kulturhistoriskt inriktad forskning med Hans Hildebrand som portalfigur med arbetet *Sveriges medeltid* (1879-1903), dels en mer kyrkoarkitektonisk och dokumenterad inriktad forskning med Tanumbördige Carl Georg Brunius.²³⁶ Han strävade efter att utifrån sin tids synsätt bevara kyrkornas medeltida stildrag. Brunius var en av pionjärerna vad gällde att utveckla metoder för avbildning. Plandokumentationer och uppmätningar av byggnader samt detaljer och föremål som dopfuntar genomfördes med noggrannhet. Skisser och målningar ur arkiven ger utmärkta tidsbilder om hur kyrkomiljöerna var arrangerade innan fotografierna slog igenom.²³⁷

²³⁴ Arvidsson, Håkan, Jensen, Henrik, ”Redaktörernas inledning” i Arvidsson, Håkan, Jensen, Henrik, Esmark, Kim & McGuire, Brian Patrick (red.), *Tusen år i Europa Bd 1 1000-1300*, Lund, 1999 s. 14.

²³⁵ Bonnier 1987 s. 126-158.

²³⁶ Andersson, Hans, 'Tradition and renewal', i Andersson, Hans, Ersgård, Lars & Carelli, Peter (red.), *Visions of the past: trends and traditions in Swedish medieval archaeology*, Stockholm, 1997 s. 12; Jensen 2018 s. 254.

²³⁷ Nordiska museets arkiv Ämnessamlingen Skissböcker 43.10:1 Brunius, Per (Sic) Georg. En genomgång av dokumentationshistoria se Eriksdotter 2005 s. 14.

I Sverige kom kyrkoforskningen under 1800- och 1900-talets första hälft att präglas av ämnet konsthistorias framväxt.²³⁸

Omfattande privata initiativ, men också statliga program, för inventering, uppmätning, forskning, kyrkobyggnadens stildrag, ikonografi och funktionen hos arkitekturen, kalkmåleri och inventarier samt restaureringar har avsatt ett stort arkivmaterial vilket påverkat bilden om hur vi i dag uppfattar medeltiden.²³⁹

Nationella forskningsprogram och enskilda studier har vidgat, men också påverkat, synsätten på kunskapsproduktionen om kyrkor. Till stor del har denna forskning handlat om byggnadernas ursprung och ålder, om religionsskiftet, om stormannaintentioner vid uppförandet av kyrkor, maktens landskap, feodal expansion, agrar verksamhet och mycket annat. En intressedominans har legat på aktörerna bakom kyrkobyggandet.²⁴⁰ Frågorna om vem som uppförde kyrkorna är återkommande. Här kan en tydlig strömfåra anas i forskningen där stormän, vikingahövdingar, bondekollektiv, kungar och kyrkan som organisation framställts som aktörer vid kyrkobyggandet. Aktörerna ska också ha varit pådrivande krafter i spridningen av kristna förställningar. Kyrkobyggnaden framställs i forskningen som ett maktinstrument, medan de teologiska förklaringarna av den materiella kulturen hamnat i bakgrunden. Samsynen kan ha sin bakgrund i teori och/eller förklaringsmodeller för hur det medeltida samhället var organiserat. I ett äldre perspektiv som sällan lyfts fram i dag kunde, utöver kungamakten och stormän även bondesammanslutningar och bygdslag uppföra kyrkor.²⁴¹ Hos teologen Gunnar Smedberg återfinns tanken om att de svenska bönderna hade en omfattande frihet vad gällde kyrkobyggande och ämbetstillsättning.²⁴² Under 1970-talet växer ett starkare intresse för kyrkans samhälleliga dimensioner fram.²⁴³

Bonnier menar att många kyrkor i Uppland uppfördes som romanska stormannakyrkor och att bönderna under senare delen av medeltiden fick större betydelse för kyrkobyggandet.²⁴⁴ Arkeologen Mats Anglert, som

²³⁸ Andrén 1997 s. 39 f; Nilsson 2009 s. 15; Bengtsson Melin, Pia, *Medeltiden on display: uppställningar och utställningar av äldre kyrkokonst från omkring 1850 fram till i dag*, Stockholm, 2014 s. 9; Jensen 2018 s. 246.

²³⁹ Karlsmo et al. 2014 s. 39.

²⁴⁰ För olika perspektiv se Imsen, Steinar (red.), *Den kirkehistoriske utfordring*, Trondheim, 2005.

²⁴¹ Några exempel Nyborg, Ebbe "Enkeltmaend og faelleskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri", i Robert Egevang (red.), *Strejflys over Danmarks bygningskultur: Festskrift til Harald Langberg*, København, 1979 s. 37-64. För en forskningsöversikt gällande byggherrar se: Wienberg 1993 s. 147ff.

²⁴² Smedberg, Gunnar, *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie*, Lund, 1973 s. 191; Nilsson 2008 s. 17.

²⁴³ Eriksdotter 2005; Nilsson 2008 s. 16.

²⁴⁴ Bonnier 1987 s. 221; Koch, Hal, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder*, København, 1936 som behandlar två kategorier av sockenkyrkor, dels stormannakyrkor och dels menighetskyrkor, som tänktes ha uppförts av landsbygdens bönder och sedan förvaltats och ägts av kollektiva sockenbönder. Koch betonade sockeninvánarna tillsammans uppför kyrkan. Fria självägande bönder. Gradvis genom medeltiden blev bönderna tvungna till att överklaga sina rättigheter och jord till expansiva stormän och kyrkliga institutioner.

undersökt Skånes kyrkor, visar att majoriteten av de tidigmedeltida kyrkorna uppfördes av lokala storjordägare.²⁴⁵ Historikern och konstvetaren Axel Bolvig har understrukit aristokratin betydelse för de danska romanska kyrkornas tillkomst.²⁴⁶ Bolvig har kritiserat synen på de likställda böndernas betydelse för uppförandet av kyrkobyggnader, och han menar istället att det var den ekonomiska och sociala eliten som uppförde kyrkorna. Kyrkoforskaren Ebbe Nyborg har framfört idéer om att de allra flesta tidigmedeltida kyrkorna initierats och bekostats av de lokala jordägarna, och att det fanns enskilda hövdingar som uppfört kyrkor.²⁴⁷

Tyngdpunkten i kyrkoforskningen (romanska stenkyrkor) ligger på stormannens inflytande och betydelse för att uppföra kyrkobyggnader.²⁴⁸ Arkeologen Jes Wienberg har kritiskt granskat tankegångarna gällande stormannainflytandet. Denna forskning har, vilket Wienberg tydligt påvisat, resulterat i att ”vikingetiden og middelalderen nu vimler med stormænd, stormandskirker og stormandsgårde”.²⁴⁹ Han menar istället att det fanns en variation av kyrkobyggare och stiftare.²⁵⁰ Frågan är vem som hade resurserna för att möjliggöra ett bygge. Bland andra har även Johansen lyft fram det vidgade aktörsperspektivet som kan bestå av: kung, centralkyrka, bondekollektiv, städernas borgare.²⁵¹ Det är som Burström framhåller att ”samma arkeologiska källmaterial kan utifrån skilda teoretiska utgångspunkter ges helt olika tolkningar.”²⁵²

Forskning gällande maktutövandet och de ekonomiska förhållandena i den offentliga och privata sfären är vanlig. Dessa perspektiv kan i dag sägas vara väletablerade underströmmar i forskningen.²⁵³ Hårdelin har visat på de skilda ämnen som intresserat sig för frågorna: ”Det medeltida kyrkobyggandet och den medeltida kyrkoarkitekturen har med olika metoder, frågeställningar och målsättningar behandlats av en lång rad forskare, främst av allmänna historiker, rättshistoriker, kyrkohistoriker och konsthistoriker.”²⁵⁴ Beslut om att avgränsa ett stycke mark till en kyrkplats och uppföra en kyrka kan spegla flera möjliga bakomliggande faktorer och aktörer: Ekonomiska förhållanden, status, maktutövande, sociala strukturer, religiös övertygelse, ägandeförhållanden, graden av kyrklig organi-

²⁴⁵ Anglert, Mats, *Kyrkor och herravälde: från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Stockholm, 1995 s. 172.

²⁴⁶ Bolvig, Axel *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*, København, 1992 s. 36ff.

²⁴⁷ Nyborg 1979 s. 60f.

²⁴⁸ Nilsson 2008 s. 17.

²⁴⁹ Wienberg, Jes ”Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde – kritiske refleksioner” i *Meta* 4/1997 s. 54.

²⁵⁰ Wienberg 1993 s. 174ff.

²⁵¹ Johansen 1997 s. 232.

²⁵² Burström 1989 s. 14.

²⁵³ Lihammer, Anna, *Bortom riksbyggnaden: människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*, Lund, 2007 s. 14. Lihammer har visat att materiella maktuttryck bör betraktas som anspråk på makt snarare än maktbevis s 33; Immonen 2012 s. 15.

²⁵⁴ Hårdelin 2005 s. 46.

sation, tillgången på arbetskraft, förhållandet till äldre samlingsplatser och mycket annat.

Kyrkan framställs i den äldre forskningen som en stark och effektiv organisation redan under 1000- och 1100-talet.²⁵⁵ De många perspektiven kring kyrkobyggnader och kyrkobyggande kan verka förvirrande. I forskningen återfinns perspektiv där kyrkan framställs delvis som en stormannakyrka och delvis som en folkkyrka fram till mitten av 1100-talet. Det måste dock påpekas att det skriftliga källäget till 1100-talet är tämligen magert. Kyrkorna har, av någon anledning, gärna först till detta källfattiga århundrade.²⁵⁶ I forskningen sker en slags tidsmässig förtätning av en kyrklig materiell kultur till just 1100- och 1200-talet.

Den mer teologiskt inriktade kyrkohistoriska forskningen har främst varit upptagen med frågor som berör missionsinitiativ, kristnandet, religionsskiftet, de högre prästämbetena (biskop) och har framförallt funnit stöd i kyrkans egna källor i sina analyser. Historikern Sverre Bagge har uppmärksammat att flera teologer och kyrkohistoriker undvikit katolska kyrkans historia eftersom de själva varit övertygade protestanter.²⁵⁷ Ett utbrett missstroende mot ”papister” avspeglas även i de bohuslänska kustbygderna där schartauanska präster ibland varit avogt inställda till att begrava katolska sjöfarare.²⁵⁸

Rekonstruktionen av kyrkor, befästningar och städer har länge utgjort fundament i den medeltidsarkeologiska forskningen. Indelningen i kategorier av materiella lämningar (kyrkor, befästningar, städer) har kommit att påverka forskningen och kan möjligen ses som en medeltidsarkeologisk ”översättning” av de medeltida samhällsklasserna. I denna forskning finns en tradition med en tydlig koppling till historisk forskning där teman kring stat, makt och feodalism har präglat synen på uttolkandet av det medeltida samhället, kyrkobyggandet och dess aktörer. Den tidigare medeltidsarkeologin ingår i dag som en del av ämnesfältet historisk arkeologi.

Vid en hastig blick på norsk arkeologisk och historisk forskning så finns det, i förhållande till Sverige, ett tydligare intresse för lokala och regionala perspektiv. Tyngdpunkten inom svensk historisk medeltidsforskning ligger på senmedeltida förhållanden tolkade framförallt utifrån skriftligt källmaterial. Det är främst de östsvenska områdena som varit föremål för mer omfattande källinventeringar och analyser. Några av de teman som återkom-

²⁵⁵ Se ex. McNicol, John, *Plasseringen av de første kirkene i Norge i forhold til de hedenske kultstedene. En historiografisk studie omfattande tiden efter 1830*, Oslo, 1997; Kempff, Margareta (red.), *Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial*, Stockholm, 1995.

²⁵⁶ Curman, Sigurd ”Hur vår historia räddas” i *Fornvännen* 1933 nr 33 s 19; Bonnier, Ann Catherine, ”Kyrkor, dopfuntar och gravmonument”, i Nilsson, Bertil (red.), *Kristnandet i Sverige: gamla källor och nya perspektiv*, Uppsala, 1996; Johansen 1997 s. 236.

²⁵⁷ Bagge, Sverre ”Middelalderens kirkehistorie i Skandinavien – ”bindestrekshistorie” eller samfunnshistorie?”, i *Historisk Tidsskrift för Finland* 1: 2005; Larsson, Lars-Olof, *Arvet efter Gustav Vasa: berättelsen om fyra kungar och ett rike*, Stockholm, 2005 s. 303; Liepe 2018 s. 236: att den romersk katolska kyrkan ”treated in clearly negative terms by Swedish professional historians.”

²⁵⁸ Nordblom, Karl-Allan, *Inomskärs. Om öarna utanför Fjällbacka och Hamburgsund*, 2004 s. 60.

mer i den tidigare forskningen berör kyrkobyggandet och etablerandet av en kyrklig organisation. Tidigare forskare har framförallt belyst aktörskap, utländska influenser, stildrag, egendomsrätt och kultplatskontinuitet/diskontinuitet i samband med undersökningar av kyrkobyggandet. Synsättet på makt, herravälde och institutioner i medeltidssamhället har skiftat över tid.²⁵⁹

Inventerings- och forskningsinsatser i Bohuslän

Bohusläns fornlämningar uppmärksammades tidigt. Under 1600 och 1700-talen hade förbipasserande resenärer och en gryende antikvarisk verksamhet börjat intressera sig för landskapets lämningar. Under 1800-talet växte ett mer tydligt och heltäckande program fram för inventering och undersökningar där Bohuslän kom att fungera som ett försöksområde.²⁶⁰ Prästen, fornsaksamlaren och författaren Axel-Emanuel Holmberg (1817-1861) visade landskapet och dess materiella lämningar ett omfattande intresse vilket framgår av hans utgrävningar och bokverket *Bohusläns historia och beskrifning* som gavs ut i tre delar 1842-1845.²⁶¹ Holmbergs uppgifter har sedan dess utgivning rönt omfattande intresse för lokalhistoriska studier och landskaps- och sockenbeskrivningar, men lämnar även unika inblickar i 1800-talets bohuslänska förhållanden. Holmberg såg flera av de bohuslänska kyrkorna som numera är raserade. Detta gör honom till en viktig minnesskapande aktör som laddade platser och ting med innehåll genom sina förklaringar. Holmberg gick med rasande fart fram i bygderna och genom köp, insamlingar, grävningar, ibland även rovgrävningar där han bland annat skaffade benmaterial åt Sven Nilsson i Lund.²⁶² Delar av hans privatsamling köptes in av SHM.²⁶³ Även Nils Månsson Mandelgren, som mycket sällan uppmärksammats, företog resor i undersökningsområdet. Han avbildade det kyrkliga material som han mötte.²⁶⁴

Genom ett historiskt beslut i Göteborgs och Bohusläns Hushållnings-sällskap 1872 kunde en inventering av Bohusläns minnesmärken påbörjas på allvar. Medel avsattes för en systematisk inventering och registrering av fornfynd, fornlämningar, folkvisor, sägner, byggnader och minnen. Även medeltidens minnesmärken i form av kyrkor och andra byggnader, konstverk samt jordfynd var tänkta att ingå i detta program. Inventeringsarbe-

²⁵⁹ Löfving, Carl, "Förändringar i maktstrukturen kring östra Skagerrak vid kristendomens införande. En tvärvetenskaplig utgångspunkt för en arkeologisk studie", i *Fornvännen* 79, 1984; Hermanson, Lars, *Släkt, vännar och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg, 2000 s. 44; jfr Carelli, Peter, *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Stockholm, 2001.

²⁶⁰ Bertilsson, Ulf & Winberg, Björn, "Bohuslän ett experimentområde", i *Fornvännen* 73:2 1978.

²⁶¹ Larsen, Hjalmar, "Axel Emanuel Holmberg som arkeolog", i *Bohusläns Fornminnes- och Hembygdsförbunds Årsbok Vikarvet* 1942 s. 25-44.

²⁶² Sjögren, Karl Göran, "Naturforskning och arkeologi på 1840-talet", i Alexandersson et al. 2014; Jensen 2018 s. 127.

²⁶³ SHM inv. nr. 1270, SHM inv. nr. 2898.

²⁶⁴ Folklivsarkivet i Lund. Mandelgrenska samlingen.

tet, som bedrevs utan någon statlig inblandning, kom tillsammans med den därpå följande Göteborgsinventeringen att bilda skola. Inventeringsprinciperna skulle senare ligga till grund för statliga nationella inventeringar. Fokus i arbetet kom dock aldrig att ligga på medeltid utan på fornfynd och fornlämningar. Publiceringen skedde fortlöpande i serien *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*. Författarna till de olika delarna kom senare att bli några av de mest namnkunniga arkeologerna i Skandinavien.

Hans Hildebrand drog upp planer för att inventera fasta fornlämningar 1873.²⁶⁵ I början av 1870-talet hade Oscar Montelius (1843-1921) företagit resor och genomfört mindre utgrävningar i Bohuslän, men det skulle dröja tills 1879 innan en mer systematisk uppteckning av landskapets fornminnen kunde påbörjas. Metoderna för inventeringen kom främst att utvecklas av arkeologen Emil Ekhoff, vilka först prövades i Kville härad i norra Bohuslän. Utifrån dagboksanteckningar och skisser som finns bevarade i ATA visar Ekhoff även ett stort intresse för landskapet. Som medhjälpare i det mångåriga arbetet i Bohuslän deltog Gabriel Gustafson, Oscar Almgren, Otto Frödin och Gustaf Hallström. En annan viktig huvudaktör i inventeringsarbetet, som senare tog över ansvaret, var Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening som bildades 1886.²⁶⁶ Detta arbete speglar en viktig del i arkeologins professionalisering; att ta fram metoder för dokumentation och inventering.

Med vissa avbrott kom inventeringsarbetena att fortsätta under många år. År 1916 till 1922 riktades inventeringarna mot att samla in en omfattande empiri till Jubileumsutställningen i Göteborg. Detta resulterade bland annat i publikationen *Götaälvsområdets fornminnen* (1923). Bokens starkt missvisande rumsliga titel gör den inte rättvis, eftersom lämningar från stora delar av västra Sverige kom att ingå. Värt att notera är att arkeologen Georg Sarauw och dennes medförfattare, läraren Johan Alin, lyfter fram ett maritimt perspektiv vad gäller förståelse av många lämningar.²⁶⁷ Det skulle sedan dröja ända fram till 1970-talet innan ett mer omfattande inventeringsarbete återupptogs i Bohuslän. Ett utvidgat fornlämningsbegrepp kom att påverka arbetet. Medeltida bytomter kom att uppmärksammas genom inventeringar i Bohuslän 1989-1991. Detta arbete skedde i fält men också via lantmäteriakter.²⁶⁸ Metoden var inte ny. Etnologen och prästen Johan Pettersson hade redan på 1950-talet utarbetat liknande metoder för att eftersöka medeltida lämningar och platser. Detta kan stå som ett exempel för de många gånger vattentäta skotten mellan ämnesdiscipliner.

²⁶⁵ Lundström & Näess 1993 s. 31.

²⁶⁶ Bertilsson & Winberg 1978 s. 97ff; Ambrosiani, Sune, *Bland russ och hållristningar: Sune Ambrosianis dagböcker. 1 1891 - Tanums socken i Bohuslän och Kinnekulle i Västergötland*, Stockholm, 2018; Alexandersson, Henrik, "Ekhoff och havet – om ett strandhugg på Väderöarna 1879", i *Fynd* 2019 s. 11-19.

²⁶⁷ Sarauw, Georg & Alin, Johan, *Götaälvsområdets fornminnen*, Göteborg, 1923.

²⁶⁸ Gustafsson, Anders och Karlsson Håkan, *Plats på scen – kring beskrivning och förmedling av Bohusläns fasta fornlämningar genom tiderna*, Uddevalla, 2004 s. 50ff.

Skilda perspektiv på Bohusläns medeltid

Sentida nationsgränser har avgränsat och styrt forskningsinsatserna inom svensk, dansk och norsk medeltidsforskning.²⁶⁹ Bohusläns medeltid hamnade mellan stolarna. Historikern Steinar Imsen konstaterar att ”bare få norske historikere har våget sig inn i Båhuslen”.²⁷⁰ Frågan om varför bör belysas närmare, men en delförklaring kan vara det starka nationsmedvetandet som växte sig starkt under 1800-talet.

Den arkeologiska forskningen om Bohuslän har främst varit sysselsatt med de varierande spåren efter sten- och bronsålder. Fynd och fornlämningar från järnålder har i viss utsträckning använts för att ringa in central- eller samlingsplatser i landskapet. Ett omfattande problem har dock varit att finna spår efter de förhistoriska tidernas bebyggelse. Den yngre järnålderns verksamhet i Bohuslän är till stora delar okänd.²⁷¹ När vi kommer in i historisk tid tar historikerna vid och med dem utsagorna i det skriftliga materialet, vilket är skapat av och speglar samhällets elit. Spåren efter allmogen, som fiskare och bönder, har inte undersökts närmare.

Vad gäller medeltid är Bohuslän i sin helhet relativt dåligt, eller kanske rättare sagt, mycket ojämnt undersökt. I södra Bohuslän är det främst Kungahälla och Marstrand som varit föremål för återkommande undersökningar och studier. I norra Bohuslän saknas medeltida städer, vilket möjligen kan vara en bidragande orsak till att forskningsintresset varit svalt. I Bohuslän fanns fyra medeltida kloster vars historia är dunkla.

Kunskapsläget om Bohusläns medeltid vilar i mångt och mycket på enskilda personers intressen och arbetsinsatser, personer, som i egentlig mening, aldrig verkade som arkeologer eller historiker. Bohuslän hamnade utanför de stora ”kristnandeprojekten” i Norge och Sverige under 1990-talet. Inventeringsprojektet *Sveriges kyrkor* har aldrig fullföljt sina arbeten i Bohuslän. Men konsekvenserna av kristnandet och nya perspektiv på den medeltida kyrkliga organisationen och den materiella kulturens betydelse har inte varit föremål för undersökningar. Några försök att utifrån nya indelningsgrunder, infallsvinklar och perspektiv, diskutera och jämföra utvecklingen av kyrkobyggandet och kyrkostrukturen i skandinaviska gränsområden saknas. Inom projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och Bebyggelsehistoria* som pågick 1996-2001 utgavs en rad landskapsöversikter, dock ingen om Bohuslän. Samtliga omgivande landskap fick sina kyrkorestånds beskrivna.

Konstnären Gustaf Bruswitz arbetade som intendent vid Göteborgs museum mellan åren 1865-1891 och kom att dokumentera bland annat kyrkor och fornlämningar i Bohuslän. De antikvariska reseberättelser,

²⁶⁹ Ett undantag är Åmark, Mats, *Sveriges medeltida kyrkklockor*, Stockholm, 1960 s. 274-281.

²⁷⁰ Imsen, Steinar (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo, 2005 s. 16.

²⁷¹ Sarauw & Alin 1923; Andrén, Anders, ”Sociala förhållanden vid järnålderns slut”, i *Vid älven – Bygd och viking*, Göteborg, 1974 s. 60-69.

brev och teckningar som Brusewitz lämnat efter sig är tidsdokument som kastar ljus över synen på den medeltida materiella kulturen och kyrko-byggnader, vars flertal i dag är starkt ombyggda eller borta.²⁷² Hos Brusewitz fanns en strävan efter en exakthet i dokumentationsarbetet. Flera av hans teckningar återfinns i boken *Elfsyssels* (1864) men större delen av hans omfattande dokumentationsarbete i Ranrike publicerades aldrig utan finns enbart bevarade i arkiven. Tillsammans med Oscar Montelius gav sig Brusewitz i kast med ämnet Bohusläns dopfuntar.²⁷³

Den hittills största insatsen, sett i ett medeltidsarkeologiskt perspektiv, skedde under 1800-talet och är sammankopplad med en enskild person. Järnvägstjänstemannen Wilhelm Berg är därför värd ett omnämnande. Han hade ett omfattande historiskt och arkeologiskt intresse och var från 1886 sekreterare i Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening.²⁷⁴ Berg hade ett omfattande kontaktnät där bland andra Hans Hildebrand och Oscar Montelius ingick. Svärsonen var arkeologen Gustaf Hallström. Om Brusewitz främst var intresserad av södra delarna av Bohuslän så kom Berg att vidga det geografiska rummet mot mellersta och norra Bohuslän. Där kom han att organisera omfattande medeltidsarkeologiska undersökningar av befästningar såsom Dyngge i Skredsviks socken (1912-1913), den befästa gården Röe i Bro socken (1899), Hornborg i Svenneby socken (1909) och Olsborg i Naverstads socken (1902). Även delar av Premonstratenserklostret i Dragsmark (1897) undersöktes av Berg. Resultaten från undersökningarna publicerades omgående i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen*. Bergs perspektiv var mer knutet till kulturhistoria än arkeologi.²⁷⁵

I de äldre översiktsverken, Axel Emanuel Holmbergs *Bohusläns historia och beskrifning* (1842-45) samt Wilhelm Bergs *Bohusläns historia* (1912-1920), fick sagamaterialet en viktig betydelse, vilket delvis skulle ifrågasättas i den sista stora syntesen över områdets historia, författad 1963. Det har snart gått sextio år sedan området förädrades med ett historiskt översiktsverk. I kapitlet om medeltiden i *Bohusläns historia* (1963) tog historikern Erik Lönnroth utgångspunkt i jordbruksbygden för att förstå den medeltida utvecklingen. Målsättningen med bokprojektet om Bohusläns historia var att det skulle bygga på grundforskning. Detta syfte infriades dock aldrig. Utgångspunkten förefaller annorlunda i ett landskap som sedan de första inbyggarna så djupt präglats av havet.

²⁷² GSM Brusewitz, Gustaf, Göteborgs- och Bohusläns Historia behandlad i skizzer, Rese-berättelse 1872, Rese-berättelse m m 1873 och 1874; Andersson, Hans "Medeltidsarkeologi i Bohuslän. Tankar kring vad som gjorts och vad som kan göras", i Andersen, Aage, Ambrosiani, Björn, Edgren, Torsten, Mårtensson, Anders W. & Andersson, Hans (red.), *Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7. juni 1988*, København, 1988 s. 173; Nordstrand, Charlotta Hanner, *Göteborgs museums 1800-tal: fem decennier av kunskap och utveckling*, Göteborg, 2008 s. 31.

²⁷³ Montelius, Oscar "Bohuslänska dopfuntar" i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm, 1877.

²⁷⁴ Nordbladh, Jarl, "Ett försök till arkeologiska institutionens historia", i *Fynd* 1999:1/2, s. 2; Jensen 2018 s. 249.

²⁷⁵ En genomgång av Bergs arbete se Andersson 1988 s. 174; Jensen 2018 s. 249.

Vad gäller de bohuslänska medeltida kyrkorna och inventarierna så saknas en fördjupande beskrivning och sammanställning. I en diskussion om Bohusläns medeltida kyrkor har etnografen Gustaf Bolinder utgått från att de två olika planlösningarna, dels kor med absid, dels kor med rakt avslut skulle spegla influenser från två geografiska håll. Absidkyrkorna skulle sökas söderifrån och kor med rakt avslut kom från England, vilket länge kom att bli en utgångspunkt i forskningen.²⁷⁶

På lokalkyrklig nivå har det utgivits mindre trycksaker. Återkommande studier har behandlat Svenneby gamla kyrka, Bro kyrka, Dragsmarks kloster samt kyrkoruinen i Ytterby. En seglivad hypotes är att de nu stående kyrkorna går tillbaka till den tid då de norska kristningskungarna skulle ha verkat i området. I Göteborgs fornminnesförenings (tidigare Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening) tidskrift och texterna i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia* är medeltida ämnen återkommande. Här finns viktiga inventerande översikter om Bohusläns medeltid bland annat konstvetaren Sölve Gardells artiklar ”Bohusläns medeltida altarskåp” (1929) och ”Om kors och korshus i medeltidens Bohuslän” (1930).²⁷⁷ Konstvetaren Rune Norbergs ”Bohusläns medeltida träskulptur” (1939)²⁷⁸ samt teologen Mats Åmarks ”Bohusläns medeltida kyrkklockor” (1946-47).²⁷⁹ Konsthistorikern och länsantikvarien Sven-Axel Hallbäck (1958-1959, 1960-1961) vidgade perspektiven geografiskt och genomförde komparativa studier mellan Bohuslän-Jylland och Bohuslän-Gotland då det gäller stenkonst och dopfuntar från medeltiden. Hallbäck's detaljerande inventeringar över de bevarade västsvenska medeltida dopfuntarna utgör fortfarande standardverket med jämförelser mot Norge, Danmark och England. Hallbäck, likt Roosval, skapade egna ”mästarnamn” i indelningen av grupper av dopfuntar.²⁸⁰ Försöken att genom stilanalys föra icke namngivna mästares föremål till ursprungsverkstäder och hantverkare är många.

Kyrkundersökningar som inneburit mer omfattande byggnadsarkeologiskt arbete saknas i norra Bohuslän. Därför har i liten utsträckning frågor gällande kyrkornas kronologi, försvunna kyrkors placering, koncentrationer av medeltida materiell kultur diskuterats. Detsamma gäller förståelsen av det medeltida bohuslänska kommunikationslandskapet. Etnologen och prästen Johan Petterson har publicerat ett stort antal kulturhistoriska undersökningar om Bohusläns historia. Petterson har även företagit några utgrävningar i

²⁷⁶ Bolinder, Gustaf, ”En irisk-anglosaxisk kyrktyp i Bohuslän” i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1915 s. 20f; Andersson 1988 s. 179.

²⁷⁷ Gardell, Sölve, ”Bohusläns medeltida altarskåp: en orienterande översikt”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1929, Göteborg, 1930 s. 15-40.

²⁷⁸ Norberg, Rune, ”Bohusläns medeltida träskulptur”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1939 s. 3-52.

²⁷⁹ Åmark, Mats, ”Bohusläns medeltida kyrkklockor”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1946-1947 s. 1-20.

²⁸⁰ Hallbäck, Sven Axel, *Medeltida dopfuntar i Bohuslän*, Vänersborg, 1961. För de ”anonyma” mästarna som fått namn se ex s. 13.

samband med sin forskning, bland annat i Bro- och Stenkyrka socknar och intresserat sig för de försvunna kyrkorna.²⁸¹

Arkeologen Marianne Lönn har i en artikel diskuterat kultkontinuitetsaspekter mellan kyrkor och järnålderns gravar i norra Bohuslän.²⁸² Kulturgeografen Mats Widgren har i sin bok *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750* från 1997 diskuterat jordbruk och gårdar i landskapet, bland annat bybildning och ensamgårdsproblematiken.²⁸³ Arkeologen Anders Jonasson har behandlat de medeltida kyrkorna och centralorterna i Bohuslän. Jonassons tankar är helt klart värda en mer omfattande undersökning, bland annat hans iakttagelse att storhögarna i Bohuslän återfinns på de platser som sedan får en central roll i sockenindelningen.²⁸⁴

Arkeologen Roger Nyqvist har behandlat centrum-periferitanken i ett långtidsperspektiv, bland annat med tyngdpunkt på Kville. Nyqvist prövar en hypotes om det inte var självklart att gravar återfinns vid boplatser, utan bara vid huvudgårdarna. Avsnitten om medeltid är intressanta, men finner sitt stöd främst i Eriks Lönnroths syntes över Bohusläns medeltida historia.²⁸⁵

Historikern Anders Emanuelsson har i sin avhandling från 2005 behandlat ett omfattande ämne nämligen kyrkojorden i Oslo biskopsdöme under tiden ca 1000 till ca 1400. Emanuelsson påpekar att kunskapsläget om de bohuslänska kyrkobyggnadernas placering, sockenbildningen och kyrkobyggandet är mycket bristfälligt. Emanuelsson utgår ifrån ett aristokratiskt gåvosamhälle existerade under tidig medeltid och visar i sin undersökning att norra Bohuslän ”genomsyras formligen av aristokrati men den genomsyras också av stark kunglig närvaro, och inte minst, ett behov av att visa kunglig närvaro.”²⁸⁶

Även grundläggande genomgångar av västsvenska administrativa förhållanden med särskilt fokus på Bohuslän och området kring Göta älv, vid brytningstiden mellan ett kristet och förkristet samhälle har genomförts av bland andra språk- och ortnamnsforskaren Thorsten Andersson samt arkeologen och rättshistorikern Carl Löfving. De har båda intresserat sig för de medeltida indelningarna av landskapet.

Sammanfattningsvis kan sägas att det materiella studiet av medeltiden i Bohuslän är svag – men inte obefintlig. Dess historiografi måste även sökas bredare bland forskare i andra närliggande ämnen som historia, konstvetenskap, etnologi och ortnamnsforskning. Merparten av forskningsinsatserna i

²⁸¹ Pettersson 1987. Pettersson, Johan, *Kulturminnen i Bohuslän: grundforskning, dokumentation, granskning*, Skärhamn, 2004 s. 80ff, 90ff.

²⁸² Lönn, Marianne Karlsson, “Hedendom och kristendom. Kultkontinuitet från yngre järnålder till medeltid” i META 4. 1987 s. 33-45.

²⁸³ Widgren, Mats, *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750*, Uddevalla, 1997.

²⁸⁴ Jonasson, Anders, ”Medeltida kyrkor och centralorter i Bohuslän”, i Andersson, Hans, Carlsson, Kristina & Vretemark, Maria (red.), *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*, Uddevalla, 2001 s. 175.

²⁸⁵ Nyqvist, Roger, *Landskapet som ram: hus och grav som manifest*, Göteborg, 2001.

²⁸⁶ Emanuelsson 2005 s. 224, 250.

landskapet har koncentrerats till staden Kungahälla och dess omland. Det medeltida källmaterialet i form av artefakter samt dithörande arkivhandlingar är svårt att få ett grepp om eftersom det finns utspritt på flera institutioner och aldrig varit föremål för inventering eller översyn.

KAPITEL 5

UNDERSÖKNINGSOMRÅDE OCH BAKGRUND

– en värld av sten och berg

Vad man skall se och ha öga för i Bohuslän är [...] stenarna. I deras profiler och grupperingar – alltifrån monument och försvarsverk till anspråkslösa lämningar av arbets- och boplatser – ligger landskapets historia förborgad. De är åskådningsmaterial till livets gång genom kustlandet från gråaste forntid till färskaste nutid. Stenarna och deras relation till havet, det är Bohusläns ansikte – i vars drag tio tusen år av kända och okända öden står ristade.²⁸⁷

Claes Krantz

Havet har inte varit en avkrok utan en födkrok i Bohuslän. Det har varit en kommunikativ sammanhållande länk i en utsatt tillvaro som aldrig belysts i den nationella historieskrivningen. Den maritima kulturen har en mångfacetterad föreställningsvärld, där landskapet och den materiella kulturen ingår som viktiga element. Det är genom försöken till anpassning man sökt sin utkomst, oavsett om det handlade om fiske, fraktfart, lotsverksamhet, vraktagning eller stenhuggeri. Möten med andra kuster och människor är en naturlig del i den maritima kulturen. Den kan därför ses som gränslös.²⁸⁸ Det handlade till stor del om att försöka anpassa sig till de förhållanden som havet och landskapet kunde erbjuda. Spåren är av stor variation och fäster starka minnen vid sig. En lika variationsrik berättartradition och inte minst ett särpräglad namnlandskap finner vi i folkminnes och ortnamnsarkivet samt i lokala arkiv.

Från de första spåren av stenålderns människor fram till i dag har sten och hav ingått i de mest skilda arrangemang och förhållningssätt i Ranrike. Trots stenars tyngd och otymplighet sker dock förflyttningar och förändringar. Det som vi tror är bergsfast rör på sig. Hav, vind och människor bidrar till förflyttningar och nedbrytning och reducering av den materiella kulturen, oavsett vad den är tillverkad av. Arrangemang får över tid skilda funktioner och anpassas till rådande förhållanden och tolkningar. En samling starka personer för bort en dopfunt ur ett kyrkorum, och någon större kraftansamling behövs inte för att flytta träskulpturer. Möjligheten för föremålets cirkulation bidrar till en viktig källkritisk fråga, om det är möjligt att tolka kyrkoarkitekturen och kyrkoinventarierna som en helhet?²⁸⁹ Rörelserna sker också genom geologiska förvandlingar. Hela landskapet är i

²⁸⁷ Se Krantz bidrag i Olof Thaning (red), *Tusen sevärheter i Sverige*, Stockholm 1960, s. 102.

²⁸⁸ Alexandersson, Henrik & Nyrén, Ulf, *Soten: en bohuslänsk kulturhistoria från Hällö till Väderöbod*, Borås, 2019.

²⁸⁹ Wienberg, Jes, "Gyldne altre, kirker og kritik", i *Hikuin* 22, 1995 s. 59.

ständig rörelse. Landet höjer sig. Trämateriel kommer även till sin betydelse i kombinationen av sten och hav; genom bland annat användandet av byggnadsmateriel till flytande farkoster, hus, bryggor och så vidare. Religionshistorikern Mircea Eliade har visat att sten – på ett generell plan – är djupt sammanlänkat med något stabilt oföränderligt och har genom tiderna varit viktiga maktsymboler och en motsats till tillvarons flyktighet.²⁹⁰ I Bohuslän stämmer arkeologen Kerstin Cassels tankar särskilt väl in; att det är just sten som ”knyter människor samman i tid och rum”.²⁹¹ Åtminstone har detta varit fallet i den arkeologiska forskningen samt i stenkyrkobyggandet, vilket är framträdande i Ranrike. Inte minst skvallrar den omfattande och variationsrika fornlämningsbilden om hur stenar arrangerats om, och tolkats, i olika sammanhang som löper över tid. Det sker alltså ett ständigt pågående och föränderligt minnesskapande. Stenkyrkorna har aktiverats som viktiga minnesplatser som kan förmedla ”nästan hela Sveriges” historia.²⁹²

Fördjupade beskrivningar över landskapet från medeltiden saknas. Några inblickar kan erhållas bland annat genom kungasagorna. Men vad är det för ett landskap vi kan ana? Bilden av Bohuslän och dess historia är djupt präglad av resenärernas beskrivningar, och det antikvariska resandet kom att få betydelse för utgrävningar och insamlandet av föremål. Hur Ranrikeborna uppfattade sig själva och medeltiden har vi inga skriftliga källor som kan berätta om. Oslobiskopen Jens Nilssøn (1539-1600) med följe tog sig fram på ridvägarna genom Bohuslän under slutet av 1500-talet. Vilket skulle visa sig var ett minst sagt problematiskt färdstätt. Besök i kyrkor och gästning i prästgårdar lämnar en unik inblick i de eftermedeltida förhållandena och hur biskopens följe uppfattande och nogsamt noterar möten med landskap och människor. När biskopen var på väg från Sotenäset 1594 höll han på att omkomma, då han red ner i en myr: ”Det vaar en slem vey, det falt bispens hest i.”²⁹³ Att vägnätet – eller kanske rättare sagt – leriga ridstigar - skulle ha varit i bättre skick några hundra år tidigare, eller hundra år senare för den delen, torde knappast ha varit fallet.²⁹⁴ Etnologen Gösta Berg skrev ”att kyrkan varit en starkt drivande kraft, när det gäller vägsystemens utvidgning och förbättring [...] i första hand varit att åstadkomma vägförbindelser till sockenkyrkorna”.²⁹⁵ Kyrkvägar omtalas, men några spår av välordnade landbundna vägnät har dock inte återfunnits. Åror, segel och fötter blev länge den säkraste framdriften för den som hade ärenden i norra Bohusläns kustbygder.

²⁹⁰ Eliade, Mircea, *Heligt och profant*, 1968 s. 104-107.

²⁹¹ Cassel, Kerstin (red.), *Hugget i sten: för evigheten*, Nyköping, 2009 s. 5.

²⁹² Eklund, J A, ”Stenkyrkan”, i *Vår lösen 1*, 1910; Gullbrandsson 2008 s. 78.

²⁹³ Jens Nilssøn, *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*, Ed, 1981[1885] s. 228. Förkortas JN.

²⁹⁴ Kalm, Pehr, *Pehr Kalms Västgöta och bohuslänska resa: förrättad år 1742 : med anmärkningar uti historia naturali, fysik, medicin, ekonomi, antikviteter etc. : jämte nödiga figurer*, Stockholm, 1960 [1742] s. 118.

²⁹⁵ KLNLM *Väg* sp. 624

När Holmberg i mitten av 1800-talet beskriver Bohuslän liknar han området med ”en sönderbruten klippa, hwars spridda block blifwit utan ordning kastade om hwarandra”.²⁹⁶ Botanikern Pehr Kalms noggranna beskrivning framställer en bild av landskapet som magert, kargt och trädfattigt med många dalgångar och bergsryggar. Inte minst lyfte Kalm fram de folkliga berättelserna som kopplades till landskap och fornlämningar. Några spår efter ett mer omfattande jordbruk finner han inte på sin genomresa.²⁹⁷ Det är resenärer på tillfälligt besök, utan direkt koppling till Bohuslän, som i skrift präglat bilden av landskapet.

I Ranrike förekommer fornlämningar i skilda former och med stor variation. Här återfinns, om man ser till det förhistoriska materialet, mesolitiska kustbosättningar, neolitiska megalitgravar, bronsålderns hällristningar och gravar från äldre och yngre järnålder. Gravarna och fornlämningarna har använts för att ringa in bygdebildningar, eftersom vi i stor utsträckning saknar kunskap om husen. Spåren efter förhistoriska flytetyg och hamnlägen lyser däremot med sin frånvaro. Men området är, i arkeologiskt avseende, internationellt känt för sina hällristningar som varit föremål för mångskiftande tolkningar alltsedan 1600-talet. Det har föreslagits att fornlämningsbilden i Bohuslän visar en jämn fördelning över landskapet i stort men med naturliga koncentrationer till de förmodade bebyggelseområdena; främst slättområden och dalgångar innanför kusten men indirekt anslutna till kusten.²⁹⁸ De förhistoriska lämningarna som exempel bronsålderns rösen är många gånger koncentrerade till dåtidens kustzon.

Bohuslän är ett långsmalt landskap. Utefter den drygt 20 landmil långa kuststräckan finns uppskattningsvis 3 000 öar och 4 500 holmar och skär. Området kan karaktäriseras som en välutvecklad sprickdalstopografi med en urbergsterräng som sluttar mot havet i väster.²⁹⁹ Landskapet präglas av begränsade möjligheter till odling under äldre tider, särskilt med tanke på de vattensjuka och tunga lerjordarna som återfinns i dalgångarna. Den tunga lera som vi möter i exempelvis Bottna – notera namnet – är gammal havsbotten. Att sedan kala och ofruktbara berg i genomsnitt utgör ca 37 procent av Bohusläns yta visar på det andra stora problemet med att kultivera landskapet.³⁰⁰ I vissa bygder i norra Bohuslän är dock detta generella tal avsevärt högre! Trots att landet steg förblev brukningsenheterna små. Skogen som tidigare sträckte sig långt ut i ytterskärgården kom däremot inte bara att få stor betydelse för export utan även för hus och skeppsbyggnation. När Bohuslän blev svenskt 1658 hade skogen vid kusten kalhuggits samtidigt som lokalbefolkningens möjligheter till fraktfart och handel begränsades betydligt genom nya svenska bestämmelser.

²⁹⁶ Holmberg II 1843 s. 1.

²⁹⁷ Kalm 1960. Jensen 2018 s. 62.

²⁹⁸ Hyenstrand, Åke, *Arkeologisk regionindelning av Sverige*, Stockholm, 1979 s. 197.

²⁹⁹ Dalén, Lennart, *Den bohuslänska fiskelägesbygden*, Göteborg, 1941 s. 10.

³⁰⁰ Ljungner, Erik, ”Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän”, i *Vikarvet* 1938-1939 s. 5.

Landskapsförhållandena skiljer sig åt över tid, särskilt mellan norra och södra Bohuslän. Än tydligare märks skillnaden från väst till öst – mellan kust-inland – och fjällbygd. I Ranrikes inland var det under lång tid svårt att ta sig fram, bland annat beror detta på ett dåligt utbyggt vägnät, där exempelvis vidsträckta bergstrakter som Kynnefjäll, men också andra urbergsplatåer är svårforcerade.³⁰¹ Gränsen mot det som skulle bli Dalsland och Sverige i öst utgjordes dels av olika bergsområden, små sjöar och myrmarker. Inom historisk forskning har Bohuslän framställts som ett utpräglat grännsområde och en periferi. Att västerhavet skulle ha utgjort en gräns var och är fortfarande en fullständigt främmande tanke för kustbygdernas befolkning. Sträckan från exempelvis Sotenäset till Skagen är kortare än till Göteborg.

Viken, Ranrike och Elvsyssel är äldre namnformer på hela eller delar av det område som senare kom att bli Bohuslän. De fysiska gränsdragningarna som gärna pressas in i dagens kartor var troligen från början mycket oklara. Det kan inte uteslutas att det existerat flera mindre avgränsade enheter under förhistorisk och historisk tid som det i dag saknas kunskap om. Namnformerna ställer också till med omfattande problem, eftersom områdena får varierande innebörder i det äldre skriftliga materialet.³⁰² Över tid har även politiska beslut, maktutövande och orostider påverkat gränser. Maktutövan- det och kontrollen bör spåras till strategiskt viktiga platser i övergången mellan hav och inlandsbygd, vilket flertalet av mina fallstudier kommer att spegla.

Viken

En geografisk förklaring är att Viken utgjordes av inre och yttre Oslofjorden, ungefär det område som sträcker sig från Göta älv i sydöst, via nuvarande Oslo i norr, till gränsen mod Agder i sydväst. Namnformen Viken (Vik, Víkin) har tolkats så att den går tillbaka på själva bukten som fått namnet Oslofjorden.³⁰³

Det är främst de norska och isländska skriftliga källorna från högmedeltiden som präglat vår bild av vad som egentligen utgör Viken. Ibland ställs ett likhetstecken mellan Viken och Bohuslän, särskilt dess norra delar, men i andra sammanhang ses ett större område kring Skagerrak. Etnologen Olof Hasslöf kom att vidga perspektivet när han föreslog att området utgjordes av ”den havsarm, som från västerhavet sträcker sig in mellan Jylland, Sydnorge och Västsverige. Den kallades i äldsta tid Viken. Senare ersattes detta namn av det holländska Skagerak, raksträckan förbi Skagen”.³⁰⁴ En annan förklaring som föreslagits är att Viken under förhistorisk tid var namnet på hela

³⁰¹ Dalén 1941 s. 18.

³⁰² Lindkvist, Thomas, ”När Bohuslän var en del av Norge”, i *Bohuslän* 2004 s. 42–44.

³⁰³ Pedersen, Ellen Anne, Stylegar, Frans-Arne & Norseng, Per G., *Østfolds historie Bd 1 Øst for Folden*, Sarpsborg, 2003 s. 382; Alexandersson & Nyrén 2019 s. 86.

³⁰⁴ Hasslöf, Olof, *Sotenäs - gränsbygd vid havet*, Munkedal, 1984 s. 52.

Skagerrak. Även namnformerna Jútlandshaf och Englandshaf förekommer i norröna skrifter.³⁰⁵

Det är viktigt att inte bara uppmärksamma likheter, utan även framhålla olikheter inom Viken. Topografi och bebyggelsens placering skiljer sig också åt vilket är tydligt i avhandlingens fallstudier. Det kan dock nämnas redan här att stildragen i viss kyrkokonst och byggnadssätt mellan Bohuslän, Østfold och norra Jylland är slående lika och bör tolkas som ett resultat av utbyte och nära kontakt.³⁰⁶ Vi kan inte utesluta att förbindelserna kors och tvärs i Skagerrakområdet även har varit täta långt ner i förhistorisk tid och att området kanske uppfattades som en enhet. Om man nu hade någon anledning och användning av sådana indelningar? Några säkra bevis för att Viken, med eller utan Agderkusten och Nordjylland utgjorde en politisk enhet är svårt att säga utifrån dagens kunskapsläge. Dock visar en jämförelse av materialet från vikingatiden mellan de yttre bygderna i Østfold på dansk påverkan.³⁰⁷

Att låsa sig i en definition av vad Viken var kan vara problematiskt. Viken kan från början ha utgjort ett vidare område än enbart båda sidor om Oslofjorden. Tanken om ett Stor-Viken är intressant, och om området från början omfattade kustområden runt hela Skagerrak samt Nordjylland med Limfjorden som sydlig gräns. Något som eventuellt styrker tanken om ett Stor-Viken är likheter i det arkeologiska fyndmaterialet, språkliga likheter samt de goda kommunikationsmöjligheterna över havet.³⁰⁸ I och med att den kyrkliga organisationen etableras blir Viken-namnet viktigt. Borgartingslagens kristenrätt fick det alternativa namnet Vikens kristenrätt. Biskopen i Oslo stift omnämns som *Vikverja biskup*, men även som biskop i *Vik austr*.³⁰⁹ Att denna Vikens östsida var ett utpräglat maritimt område skvallrar även tidigt skriftligt källmaterial om. Första gången Marstrand omnämns är år 1291 i samband med oroligheter där holländska sjömän varit inblandade. I kung Kristoffers privilegiebrev för Marstrand från år 1442 berättas det om stadens borgare att dessa oförhindrat får ”köpa och sälja överallt i Bohuslän och Viken, varest och när dem gott synes, på det de desto bättre må sig bärga och förkovra kunna”. Rostocks borgare beviljades genom ett kungligt brev år 1342 två års tullfrihet på handel i Viken.³¹⁰

I sagamaterialet återfinns fler, ibland dimmiga, motsägelsefulla och svårtolkade beteckningar på områden runt Oslofjorden. I Ynglingasagan före-

³⁰⁵ Pedersen et al. 2003 s. 383.

³⁰⁶ Hallböck, Sven Axel, ”Jylländska lån i Bohusläns stenkonst”, *Vikarvet*, 1962/1963, s. 28-36.

³⁰⁷ Pedersen et al. 2003 s. 420.

³⁰⁸ Dalén, Lennart, *Bohuslän: en studie över dess landskapsregioner och antropogeografiska utvecklingshistoria och differentiering*, Lysekil, 1935 s. 14; Pedersen et al. 2003 s. 383.

³⁰⁹ Nedkvitne, Arnved & Norseng, Per G., *Middelalderbyen ved Bjørvika: Oslo 1000-1536*, Oslo, 2000 s. 48 not 39. Om Osloområdet som kyrkligt centrum se Christie, Sigrid & Christie, Håkon (red.), *Norges kirker. Bd 1. Østfold*, Oslo, 1959 s. 35-40.

³¹⁰ Krantz, Claes, *Köpstadsmän, hanseater och skärgårdsfolk: om Marstrand och handelslivet i Bohuslän till år 1587*, Göteborg, 1919.

kommer Alfheimar – Alfhem – som verkar vara ett särskilt dunkelt territoriellt namn som ingår som en del av Viken, nämligen det mellan Glomma och Göta älv.³¹¹ Ortnamnsvetare har föreslagit att landskapets ortnamn har hög ålder. Vissa av dessa går eventuellt tillbaka på de äldsta bosättningsperioderna. Flera härads- och sockennamn kan möjligen föras tillbaka till förkristen tid. Detsamma gäller för åtskilliga by- och gårdsnamn, jämte en del naturnamn, såsom fjord och ö-namn från skärgården, liksom namn på vattendrag och bergsformationer, vilka bevarats i bebyggelsenamnen.³¹² Ortnamn skapades för att underlätta förståelsen av kommunikationer antingen inom en lite begränsad enhet som till exempel en familj eller kanske en by.³¹³ I detta kommunikationslandskap har viktiga knutpunkter bildats där inlandets landvägar möter vattenvägarna. Här får vi räkna med att det har funnits behov av omlastning av gods och människor i detta av berg och sten söndertrasade dalgångslandskap.³¹⁴

Riken i Viken?

En koncentration av namnformer med efterleden -rike återfinns i området kring Oslofjorden. Den diskussion som förts kring *Hringaríki*, *Ranríki*, *Raumaríki* har framför allt handlat om språkhistoriska problem, samt om de tre områdenas eventuella särställning under förhistorisk tid. På ett övergripande plan har diskussionen handlat om varifrån man kan härleda begreppet rike.³¹⁵

Under medeltiden bestod området, som senare skulle bli Bohuslän, åtminstone av två större enheter: Ranrike och Elvsyssel. Den södra delen, Elvsyssel – sysslan vid älven - möter vi i först under 1200-talet, vilket då betecknar ett förvaltningsdistrikt.³¹⁶ Det var först med hjälp av den norska kungamakten som dessa två områden fick sin samhörighet.³¹⁷ Ranrike är ett tidigt, men geografiskt otydligt, avgränsat område om man utgår från skriftligt källmaterial. På samma sätt som dåtidens indelningar är senare tiders geografiska gränser inte heller tydliga och orörliga över tid. Indelningar har en tendens att försvinna och ersätts av nya. Denna ständiga rörelse kan leda till förvirring och äventyra slutresultaten i forskning.

Bohuslän är en sentida administrativ konstruktion som får sina tydliga gränser först 1658 i samband med freden i Roskilde. Namnformen Bohus

³¹¹ Pedersen et al. 2003 s. 411.

³¹² Wiadström, Roger, *Ortnamn i Bohuslän*, Stockholm, 1983 s. 10.

³¹³ Brink, Stefan, "Landskap och plats som mentala konstruktioner", i Chilidis, Konstantinos (red.) *Facets of archeology: essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*, Oslo, 2008 s. 109.

³¹⁴ Andersson 1988 s. 183.

³¹⁵ Andersson, Thorsten "Hringaríki, Ranríki, Raumaríki: Till diskussionen om ordet rike i gamla nordiska ortnamn", i *Saga och sed* 1976 s. 56–83.

³¹⁶ Pedersen et al. 2003 s. 412.

³¹⁷ Lönnroth, Erik, *Bohusläns medeltid*, i Lönnroth, Erik (red.), *Bohusläns historia*, Stockholm, 1963 s. 83.

län går tillbaka på Bohus fästning. Om man utgår från skriftligt källmaterialet från 1400-talet utgörs Bohuslän enbart de södra delarna av landskapet. Makten verkar löst sammansatt. Lönnroth menar att ”utöver Oslobiskopens prostar och lokala stormän har bohusläningarna blott sporadiskt haft känedom av någon styrande överhet, förrän Norge omkring 1200 blev en organiserad stat under kunglig ledning”.³¹⁸ En alternativ medeltida geografisk huvudindelning av Bohuslän har dock föreslagits. Lönnroth hävdar att Vätte härad som ligger längst i norr, vid sidan av sin funktion som skeppsreda också hade en mer självständig ställning som kan jämföras med Elvsys-sel och Ranrike. Som stöd för sin hypotes pekar Lönnroth på hur Håkon Håkonsson hyllades som kung både i Vätte härad och i Ranrike.³¹⁹ En sådan indelning finner även ett visst stöd i de tre bohuslänska centralområden som möjligen kunde utkristalliseras utifrån materiella koncentrationer i landskapet: 1) Kungahälla 2) området i det inre av de vattenburna kommunikationslederna vid Åby-, Bro- och Gullmarsfjordarna samt 3) Skee.³²⁰

Ranrike identifieras oftast med norra Bohuslän.³²¹ Språkforskaren Carl Sigfrid Lindstam hävdar dock att namnet ”avsåg ursprungligen hela landskapet, senare blott norra hälften”.³²² Men i den kyrkliga organisationen och som namnform för det medeltida prostriet blir det tydligare. Beteckningen Ranrike innefattar enbart norra Bohuslän med den tydliga gränsen Gullmarsfjorden i söder och Idefjorden i norr. När Ranrike används som beteckning för hela Bohuslän är det troligen så att en förväxling har skett med namnet Renafylke.³²³ Historikern Anders Emanuelsson har presenterat en något modifierad avgränsning av Ranrike. Han menar att en ”Ranrike-kontext” utgjordes av södra delen av Ranrikes prosteri och norra delen av Elvsys-sels dito. Som stöd för denna argumentation framhåller Emanuelsson områdets betydelse i kungasagor som behandlar tiden 1000-1200 och att området ”genomsyras formligen av aristokrati men den genomsyras också av stark kunglig närvaro, och inte minst, ett behov av att visa kunglig närvaro”.³²⁴ Koncentrationerna av den materiella kulturen stödjer en sådan hypotes.

På spaning efter Ranii och Rodvulf

Ranrike och dess invånare låter tala om sig redan under folkvandringstid. Bland de stammar, eller kanske folk, som den romersk-gotiske historieskrivaren Jordanes räknar upp i sitt verk *Getica – om goternas ursprung och bedrifter* från omkring år 550 uppmärksammas Ranii,

³¹⁸ Lönnroth 1963 s. 103.

³¹⁹ Lönnroth 1963 s. 102; Håkon Håkonssons saga kap 28.

³²⁰ Andersson 1988 s. 182f.

³²¹ Lönnroth 1963 s. 81ff, 102.

³²² *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 12 Ortnamnen i Lane härad, 1 Bäve och Lane-Ryrs socknar samt Uddevalla stad*, Göteborg, 1966 s. XXIX.

³²³ Lönnroth 1963 s. 81; Pedersen et al. 2003 s. 403ff.

³²⁴ Emanuelsson 2005 s. 250.

bland annat för sin resliga kroppsbyggnad.³²⁵ I framställningen möter vi den person som tolkats som härskaren över riket eller bygden Ranrike, nämligen kung Rodvulf. Han är i så fall inte bara den första kända Ranrikebon, utan hela den skandinaviska halvöns första namngivna historiska person.³²⁶ Småkungen Rodvulf ska ha lämnat sitt rike och förenat sig med östgotakungen Teoderik den stores följe.³²⁷ Varför Rodvulf befann sig i detta maktcentrum vet vi inte. En möjlig förklaring är att han kanske sökte ära och berömmelse. Om han varit en verklig person och kung över ett begränsat område i norra Bohuslän under folkvandringstid är svårt att veta. Ser vi till guldfynd, gravarna och det strategiska maritima läget i Kville är sådana kontakter med kontinenten och öarna i väster inte omöjliga. Den materiella kulturen under järnålder visar på kontakter över vida områden från 300- och 600-talen. Ett exempel är högstatusgravarna i Lilla Jore.³²⁸ Ett annat är de praktfulla guldfynd från Hög Edstens ägor nära Fjällbacka.³²⁹ Om man ser på det område som kom att bli Bohuslän så är det i Ranrike som den största koncentrationen av guldföremål samt tidiga runstenar återfinns. Några minnestraditioner, minnesstenar eller statyer över Rodvulf saknas. En annan möjlig tolkning som föreslagits är att Rodvulf skulle kunna vara hemmahörande i Romsdal.³³⁰ I norra Bohuslän har däremot en kung Rane uppmärksammats i folkminnena. Rane skulle ha haft en borg, Raneborg, belägen på samma plats som Svarteborgs kyrkobyggnad.³³¹

Omnämmandet hos Jordanes är ändå problematiskt, eftersom den ger en antydning om en tidig geografisk indelning i norra Bohuslän som tidsmässigt ligger före Norge och en mer fastlagd ordning på kontinenten. Kanske var det så att Ranrike tidigt drogs in i spänningsfältet mellan olika maktcentra kring ett Stor-Vikenområde, som Hasslöf skisserat, och att det därför fanns behov av att etablera gränser?

Ursprunget till namnet *Ran* är oklart. Det kan ha koppling till norskans ”ranen”, med betydelsen lång och mager eller ”rune” – en framskjutande klippa, en bergås.³³² Båda dessa passar ju väl in i en beskrivning av landskapets utseende. En av flera förklaringar är att den fornskandinaviska gudinnan Ran har med namnformen att göra, med

³²⁵ Jordanes, *Getica: om goternas ursprung och bedrifter*, Stockholm, 1997 s 39; Andersson, Thorsten, *Västsverige för tusen år sedan: gammal territoriell indelning i ortnamnsbelysning*, Göteborg, 1984 s. 5; Lindkvist 2004 s. 42.

³²⁶ Lönnroth 1963 s. 83; Löfving, Carl, *Vid nordliga leden: Västsverige för tusen år sedan*, Göteborg, 2007 s. 158.

³²⁷ Jordanes 1997 s. 39-41; Lönnroth 1963 s. 83ff.

³²⁸ SHM inv. nr. 413.

³²⁹ Raä Kville 1239:1; SHM Inv. nr: 3169; Gräslund, Anne-Sofie, ”Arkeologin och kristnandet”, i Bertil Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige: Gamla källor och nya perspektiv*, Uppsala, 1996 s. 38.

³³⁰ Hedeager, Lotte, ”Epilog: Dalem i et europæisk perspektiv”, i Hedeager, Lotte & Lars Forseth (red.) *Dalemsfunnet*, Oslo 2015 s. 8.

³³¹ Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 15 Ortnamnen i Tunge härad, Göteborg, 2001 s 181.

³³² Svennung, Josef, ”De nordiska folknamnen hos Jordanes”, i *Fornvännen* 1965 s. 88.

tanke på hennes koppling till havet.³³³ Ranrike uppfattar jag som ett utpräglat maritimt område, ett nordatlantiskt kustland.³³⁴ Topografiskt sett är Ranrike ett omväxlande område med sina små trånga dalgångar, slättområden och inlandsbygd med berg.

Havsbruk och jordbruk i Ranrike

Där inte vattentransporterna var möjliga nyttjades de mer dränerade sandhaltiga bergssidorna i dalgångarna som färdvägar. Här fanns vägar och stigar som hade en naturlig koppling till fjordarna och farlederna. Idefjordens dalgång, böjer i sin inre del av mot söder och fortsätter ca 30 km söderut, där den övergår i de avlånga Bullaresjöarna, som sammanlagt är ca 30 km långa. Dessa farbara nord-sydgående vattenvägar gör det möjligt att nästintill ta sig runt hela Ranrike sjövägen. I söder gick en tydlig gräns mot Elvsyssels vid Gullmarsfjorden och Saltkällefjorden. Ser man till de farbara vattenvägarna så band dessa samman bosättningsområdena. I anslutning till dessa finner vi koncentrationer av kyrkor och medeltida materialitet som placerats strategiskt i områden där en kustzon möter en inlandszon.

Bakgrunden till medeltidens bosättnings- och bebyggelseförlopp har tolkats så att dessa utgick ifrån järnåldersgravar. Geografen och geologen Erik Ljungner har framfört tanken om att denna var knuten till sandmarkerna ”och tätast koncentrerad till de trakter, där sandiga marker uppträda i tät växling med lera” som exempelvis i Bärfendal.³³⁵ Vi får räkna med att havet stod ungefär 4 till 4,5 m över nuvarande havsytan kring år 1000. Om detta stämmer förändras landskapsbilden radikalt och möjliggör vattenburna transporter där det i dag ser omöjligt ut att färdas med båt. Sprickdalarna som bryter sönder landskapet, ger naturliga avgränsningar. Två mer omfattande slättområden återfinns i Ranrike: Tanumslätten och Toseslätten. Tanumslätten verkar sakna kyrkor medan området kring Tose har en omfattande koncentration.

Ranrikes ljusröda granit, som finns på flera platser norr om dagens Lysekil, har varit ett viktigt igenkänningstecken. Vi kan karaktärisera området som en bruten landskapstyp. Bohuslän som helhet får därför inte uppfattas som ett naturligt avgränsat område mellan Idefjorden och Göta älv, vilket är en sentida administrativ konstruktion. Detta sker först när kungamakt stärks.³³⁶

De äldre gårdarna ligger ofta på rad direkt nedanför bergsstupen, mellan dagens utmark och odlingslandskap.³³⁷ Tiden före 1250 har karaktäriserats i delar av landskapet Bohuslän av en kraftig hemmansklyvning, troligen på grund av befolkningsökning.³³⁸ De tunga lerjordarna, krävde kraftfull

³³³ Näsström, Britt-Mari, *Fornskandinavisk religion: en grundbok*, Lund, 2001 s. 211.

³³⁴ Dalén 1935 s. 5.

³³⁵ Ljungner 1938-1939 s. 43-51.

³³⁶ Cullberg, Carl, *Bohuslän: ett gränslands historia*, Uddevalla, 1993 s. 21f, 31.

³³⁷ Dalén 1935 s. 17.

³³⁸ Framme, Gösta, *Ödegårdar i Vätte härad*, Göteborg, 1985 s. 171.

jordbruksutrustning med stark dragkraft för att kunna brukas. Vattensjuka områden behövde dräneras. Moränjordar och sandavkastningar återfinns i exempelvis Vätte härad i norr, längs Bullarsjöarna, i den inre delen, och i Tanumsområdet. Odling långt ut i ytterskärgården har förekommit in i sen tid, men då i mycket liten skala där skydd funnits för saltvindar och hav.³³⁹ Det är framförallt i dalgångarna, intill bergen i de gamla fjordbottnarna, som den bästa odlingsmarken i Bohuslän återfanns.

Lönnroth som 1963 tog sin utgångspunkt i jordbruket för att förstå Bohusläns medeltid menar att ”förändringar i bygderna vad gäller odling skedde under medeltiden. De äldre gårdarna som låg på slättnområdena och vid dalsänkor har bebyggelsen spridit sig upp i skogsområdena”.³⁴⁰ Dessa mindre brukningsenheter är resultatet av kombinationsnäringar som var vanliga på bohuslänska gårdar.³⁴¹ En avskogning av kustområdet ska ha skett under historisk tid, med den traditionella förklaringsbakgrunden som traderats; sillfiske, bränsle till Skagens fyr, transjudning samt ökad export av trä samt etablerandet av fiskelägesbebyggelsen under slutet av medeltiden.³⁴² Under medeltid verkar den säsongsmässiga vistelsen ha gått över att bli mer permanent. De särpräglade bohuslänska fiskelägena etableras tydligt och har sin grund i strandplatser med bas i fiske, handel och fraktfart. Mot slutet av medeltiden och under nyare tid etableras också mer eller mindre permanent bebyggelse ute i skärgården vilken baseras på fiske.³⁴³ Storsjöfisket som tydligare tar vid efter 1500-talets sillfiskeperiod blev en viktig bas i försörjningen.

Indelningen av ett lokalsamhälle hade avgörande betydelse för att kunna styra invånarna med pålagor som skatter och skyldigheter mot överheten, vilket historiskt sett inte alltid var enkelt i Bohuslän med sin ambulering befolkning som oftast var till sjöss. Det kristna livet och den kyrkliga indelningen av området styrdes av Borgartingslagens kristenrätt och utgick från tingssätet i Borg och biskopssätet i Oslo. Från medeltiden vet vi att Ranrike var indelat i skeppsredor vars funktion var att utrusta kungens krigsskepp med utrustning, proviant och manskap.³⁴⁴ Bohusläns skeppsredor omnämns 1277 i Magnus Lagaböters testamente tillsammans med 279 andra. Det har föreslagits att dessa har sin bakgrund i 1100-talet.³⁴⁵

De flesta socknarna i Ranrike har namn efter den by eller gård där kyrkan byggdes. Språkforskaren Thorsten Andersson menar i sitt arbete *Väst-sverige för tusen år sedan – Gammal territoriell indelning i ortnamnsbe-*

³³⁹ Ljungner, Erik, *Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän*, Uppsala, 1938; Dahlén 1941 s. 50; Pedersen et al. 2003 s. 137; Emanuelsson 2005 s. 20f.

³⁴⁰ Lönnroth 1963 s. 86.

³⁴¹ Lönnroth 1963 s. 87.

³⁴² Dalén 1935 s. 28f.

³⁴³ Hasslöf 1949; Pettersson, Johan, *Den svenska Skagerakkustens fiskebebyggelse: en etnologisk studie*, Lund, 1953.

³⁴⁴ Andersson 1984 s. 12ff.

³⁴⁵ Lönnroth 1963; DN 4 s. 4.

lysning att det enda sockennamnet i Ranrike som är ett gammalt bygdenamn från medeltiden är Tjärnö i Vätte härad. Lur i Tanums härad är antagligen ett ursprungligt bygdenamn. Namnet som innehåller (fvn) luör kan betyda urholkad stock, tråg. Detta torde gå tillbaka på en dal som finns i socknens centrum.³⁴⁶

Fynd av medeltida skeppsvrak visar en maritim historia. Ett skepp från tolvhundratalet ligger vrak i det inre av Jorefjorden, invid Kungssjöbod och nära Skeppstad.³⁴⁷ Vrakfynden i Bohuslän ger oss möjliga antydningar om hur kommunikationslandskapet nyttjades. Vi får även räkna med att holländska sjökorten från 1500-talet, som tar upp stora skeppsleden och hamnarna i Bohuslän, hade äldre förlagor.³⁴⁸ Möjligen signalerar namnformer som Holländarberget och Holländarbogen om sådana forna aktiviteter, men även maritima ristningar. Vilka funktioner hamnarna utefter leden hade vet vi inte. Det har föreslagits att det handlar om natt- och vänthamnar. Samlingsplatser i skärgården som har haft stor symbolisk betydelse, som exempelvis Hafsten utanför Havstensund samt Hornborgsklippan, vid Hamburgsund. Hornborg aktiverades under unionsstriderna vid mitten av 1400-talet. Det var denna plats som benämns Karlsborg efter Karl Knutsson Bonde, och kontakten ut mot havet var viktig för handeln med England. Hornborg har också utpekats som tingsplats i Ranrike och Håkon Håkonsson hyllades där som kung över Ranrike 1217.³⁴⁹ De i kommunikationssynpunkt så betydelsefulla Idefjorden, Gullmarsfjorden, Åbyfjorden och Bottnafjorden tränger djupt in i landskapet och möjliggör transporter till de inre dalgångarna och landskapets östra delar. I anslutning till dessa fjordar och andra vattenvägar samlas intressanta förtätningar av fornlämningar, lösfynd, absidkyrkor, kors och befästningar.

Närheten till havet och det maritima resursutnyttjandet i kombination med landbundna verksamheter är viktiga nycklar för att förstå kustbygdens förhållanden och den maritima näringen. Skagerraks höga salthalt medför en omfattande artrikedom, och ska uppfattas som en större del i ett Atlant- och Nordsjörum. Detta har i sin tur avsatt en mångfald av lämningar med specialisering i form av fiskeredskap som fiskkrokar och fiskben från bland annat stenålderns kökkenmöddingar, hållristningarnas skepps- och fiskescener, gravar, vrak, stenkretsar, sillsalterier, trankokerier bodgrunder, säsongsfiskelägen, maritima ristningar och utkastlager i utskärshamnarna. Särskilt uppmärksammat har fisket varit när oöverskådliga sillmängder trängt in i mot kusten och in i fjordarna. Säsongsfiskelägena och de otaliga stenkretsarna i ytterskärgården visar, trots att lämningstypen är fyndfattiga och bara ett fåtal är undersökta, på en omfattande kustaktivitet från medeltid

³⁴⁶ Andersson 1984 s. 3f.

³⁴⁷ Arbin, Staffan von & Linderon, Hans, "Fartyglämning från 1200-talet i Jorefjorden, Kville socken, Bohuslän", *Formvännen* 106:2 (2011) s. 133–136.

³⁴⁸ Pedersen et al. 2003 s. 284.

³⁴⁹ *Göteborgs-Posten* 1991-10-27.

och framåt.³⁵⁰ Ett stort problem är att det fortfarande saknas grundläggande inventeringar och analyser av många kustbundna lämningarna i området.

Det skriftliga källmaterialet i form av diplom, topografiska beskrivningar, sagamaterial och reseskildringar lämnar aningar av ett specialiserat fiske utefter Skagerrakkusten och i Viken under medeltid.³⁵¹ Uppgifterna är dock knapphändiga och forskning saknas. Engelsmän ska ha kommit till Bohuslän och Viken för att fiska sill på 1000-talet. Det framgår av tullhandlingarna att sillen var torkad.³⁵² Enligt sagamaterialet ville Olof den Helige stoppa utförsel av sill och salt från Viken till Västergötland.³⁵³ Under 1200-talet finns uppgifter om export av sill från Viken till kontinenten.³⁵⁴ I arkiven finns spår från 1320-talet om att bohuslänsk sill som fördes till bland annat Hull.³⁵⁵ Prästen Peder Claussøn Friis (1545-1614) berättar om håfiske (hajfiske) som salufördes till holländare och svenskar samt att sill torkades inomhus i Vikenområdet.³⁵⁶ Även Borgartingslagen nämner torkning av fisk, och torkningen av torsk skedde på hjällar.³⁵⁷ Uppgifter om att det pågick ett omfattande sillfiske i Skagerrak på 1380-talet, och att sillen gälades och saltades förmedlas av Philippe de Mezière.³⁵⁸ Sigrid och Håkon Christie utesluter inte att den stora stenkyrkobyggnaden på Kirkeøy i Hvaler, vilken daterats till 1100-talet, är ett utslag av rikt sillfiske i området.³⁵⁹ Vi kan heller inte utesluta att stenkyrkor i Bohuslän finansierats på samma sätt.

Vikingatid och kristnanden i Vikenområdet

Sagaförfattarna framhåller att kristendomen hade fått ett visst fäste i Vikenområdet redan under andra delen av 900-talet. Arkeologer har dessutom funnit spår i Østfold. I ruinerna av Klemenskyrkan i Gamlebyen i Oslo, en liten stenkyrka från omkring 1100-talet är det upptäckts en kristen gravplats där de äldsta lagren kan dateras till perioden 980-1030, med en viss tyngdpunkt den första halvan av tidsspännat. Den allra första tiden kan nog de kristna

³⁵⁰ Pettersson, Johan, *Anonyma fiskeläger: märkliga kulturminnen i Bohusläns skärgård*, Stockevik, 1995.

³⁵¹ Nielssen, Alf Ragnar & Kolle, Nils, *Norges fiskeri- og kysthistorie. [fram til 1720] Bd 1*, Bergen, 2014 s. 222 ff.

³⁵² KLN M Englandshandel sp. 662

³⁵³ Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor 2 Olav den heliges saga*, Stockholm, 1993 Kap 61 s. 65; Dalén 1941 s. 45; Hasslöf 1949 s. 118; KLN M Sildefiske.

³⁵⁴ DN 1849-1914 band 5 s. 17.

³⁵⁵ Krantz 1919 s 51-74; Molander, Arvid, "Från det bohuslänska sillfiskets historia", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift*, 1924 s. 4; Dahlén 1941 s. 50 behandlar 1400-talets sillfiske.

³⁵⁶ Friis, Peder Claussøn, *Samlede skrifter*, Kristiania, 1881 s. 101, 274 (Förkortas CF)

³⁵⁷ Keyser, Rudolph & Munch, Peter Andreas (red.), *Norges gamle love indtil 1387 Bd 1 Norges love ældre end Kong Magnus Haakonssøns regeringstiltraedelse i 1263*, Christiania, 1846 s. 370, not 2 s. 351; Hasslöf 1949 s. 351.

³⁵⁸ Hasslöf 1949 s. 119; Krantz 1919 s. 51-74 om salt och sillfiske.

³⁵⁹ Christie & Christie 1959 s. 42.

som är gravlagda här ha klarat sig utan en kyrkobyggnad. Liknande fynd har gjorts på andra platser.³⁶⁰

Vid en granskning av gravmaterialet från östra sidan av Viken, och då framförallt Østfold, så är fynden från yngre järnålder ”fyndfattigare” där än i Vestfold.³⁶¹ Från äldre järnålder har arkeologerna funnit ungefär lika många gravar i Østfold som i Vestfold. I Østfold har det inte registrerats in några gravar med gravgåvor som är daterat till den sista aktuella perioden 950-1050. Senast från slutet av 800-talet måste det alltså gradvis ha blivit mindre vanligt att folk i Østfold blev gravlagda med förkristna gravgåvor.³⁶² Möjligen tyder detta på ett tidigt kristet inflytande över gravskicket.³⁶³

Under 800-talet seglade Ottar söderut från Hålogaland, via Kaupang till Hedeby. Han passerade Bohuskusten, där han hade danskt land om babord och öppen sjö till styrbord tills han fick land på styrbord sidan.³⁶⁴ Ottars berättelse ger alltså indikationer på att Vikenområdet, på slutet av 800-talet var delat mellan Norge och nordmännen på västsidan och Danerna och Danmark på östsidan av fjorden. En frankisk notis från 813 berättar att de danska kungarna även hävdade sin överhöghet väster om Oslofjorden under början av 800-talet.³⁶⁵

Trots de många gånger dimmiga beskrivningarna av äldre geografier och händelser i sagamaterialet verkar Olav Tryggvason vara den förste norske kung som 995 hade viss kontroll över Viken. Under vikingatiden borde den viktiga handelsvägen från Hedeby i Slesvig, som var omlastningsplats för varutransporter mellan Nordsjöns och Östersjöns kustländer, gå via stora skeppsleden utefter Bohuskusten upp till Oslofjordens handelscentrum Kaupang.³⁶⁶

Sagamaterial och utländska källor berättar om att kungar i Norge och Danmark som tävlade om herravälde över ett större Nordsjörum, där Viken och Ranrike ingick under 900-talet.³⁶⁷ Trots detta är det svårt att greppa händelseutvecklingen, särskilt på lokalt plan.

Hos Snorre är det de norska kungarna som får äran för kristnandet. Förilitar man sig på sagamaterialet så ska kristnandet av Vikenområdet ha genomförts med lätthet eftersom den kristna läran sedan länge skulle ha varit känd i området.³⁶⁸ När en maktapparat väl byggts upp i området gick det lättare att kontrollera både landområden och människor. Den världsliga

³⁶⁰ Pedersen et al. 2003 s. 474f.

³⁶¹ Pedersen et al. 2003 s. 470.

³⁶² Pedersen et al. 2003 s. 473.

³⁶³ Pedersen et al. 2003 s. 474.

³⁶⁴ Pedersen et al. 2003 s. 379.

³⁶⁵ Forsteh, Lars, ”Maktcentra og forskeller mellom Østfold og Vestfold under jernalderen: en kilde-kritisk undersøkelse basert på de arkeologiske funnene og normminene”, i Jón Viðar Sigurðsson & Norseng, Per G. (red.), *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, Oslo, 2003 s. 66.

³⁶⁶ Dalén 1935 s. 16.

³⁶⁷ Østfold och Bohuslän under mitten av -1000talet hade blivit en del av det norska rikskungadömet Pedersen et al. 2003 s. 405, 423.

³⁶⁸ Pedersen et al. 2003 s. 448.

och kyrkliga administrativa indelningen och dess strävanden behöver inte överlappa varandra. Den kyrkliga organisationen med biskopsdöme, men också lagområde samt indelningen på lokalkyrkligt plan, fick en viktig betydelse för utvecklingen och hur området skulle styras.³⁶⁹ Det har föreslagits att ett lagting upprättades under sista hälften av 1100-talet eller omkring 1200. Borgartingslagens kristenrätt omnämner både fylke och härad. Men om den fylkesorganisation som omnämns någonsin fick fotfäste i undersökningsområdet är oklart. Något källmaterial, bortsett från fylkeslistorna och lagarna som omnämner fylkeskyrkorna, finns inte som kan berätta mer om en indelning.³⁷⁰ Det har föreslagits att det var kungamakten som försökte inrätta en fylkesindelning under högmedeltiden. Detta skulle ha skett efter liknande indelning i Trøndelag och på norska Vestlandet.³⁷¹

Mycket är, och förblir nog, oklart vad gäller den politiska organisationen och indelningen öster om Oslofjorden före medeltiden.³⁷² Historieskrivaren Adam av Bremen nämner en stad, Vik, som man nådde på en dag genom att segla ut från Aalborg. Någon sådan namnform för en tidig stad längs Bohuskusten är inte känd, men namnformen *Vik* förekommer på många platser i Bohuslän.³⁷³ Troligen är det väl Viken som avses. Löfving har framhållit Tegnebyarna som bevis för att danska kungar, bland annat Harald Blåtand, kontrollerade östra Skagerrakområdet.³⁷⁴ Tegnarna skulle ha varit kungens ombud.

Under 1100-talet etablerade den norska kungamakten allt starkare i gränsområdet mot Danmark. Det är under den här tiden som vi får räkna med att stenkrykobyggandet når sin kulmen i östra delarna av Viken och blir viktiga maktmarkörer för att befästa gränsen mot Danmark. Gränsen mellan Norge och Danmark kom att gå vid Göta Älvs mynning. Riksgränsen skulle lika gärna ha dragits vid Gullmarn, där gränsen mellan Elvsyssell och Ranrike gick. Det är dock först under medeltiden i och med biskop Eysteins jordebog som vi kan ana konturerna av en ordnad, fastlagd geografisk avgränsning av hela området.³⁷⁵

Det har främst varit män i kyrkans och statens tjänst eller vetenskapligt utsända, oftast på tillfälliga visiter, som genom sina beskrivningar kommit att prägla bilden av Bohuslän från 1500-talet fram till i dag. Skildringar lämnas av bland andra Peder Claussøn Friis, Jens Nilssøn, Pehr Kalm, Johan Oedman samt Axel Emanuel Holmberg, vilkas syn på Bohuslän präglat forskningen och hur man uppfattat landskapet, fornlämningarna och människorna i gångna tider. Några av dessa var tidsmässigt nära det vi

³⁶⁹ Pedersen et al. 2003 s. 479.

³⁷⁰ Pedersen et al. 2003 s. 405.

³⁷¹ Pedersen et al. 2003 s. 412f.

³⁷² Pedersen et al. 2003 s. 420.

³⁷³ Lönnroth 1963 s. 93.

³⁷⁴ Löfving 2007 s. 86.

³⁷⁵ Harlitz, Erika, *Urbana system och riksbildning i Skandinavien: en studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050-1646*, Göteborg, 2010 s. 57f.

definierar som medeltid, andra längre ifrån. Att föra tillbaka yngre tiders förhållanden på, men också yngre föreställningar om medeltid kan vara problematiskt, eftersom det mer speglar den personen eller den tidsandans uppfattning än faktiska rådande förhållanden.

Som avslutning på denna bakgrund kan följande punkter summera upp några av de centrala materiella koncentrationerna i Ranrike:³⁷⁶

- Koncentrationer av sex stycken nedlagda kyrkor i socknarna kring området Bärfendal- Svarteborg och Skee.
- Avsaknaden av medeltida urbanisering i Ranrike.
- Kungsgård och kyrka på Vättiland.
- Påbörjad helgonkult i Foss kyrka kopplad till Eystein Haraldsson, död där 1157.
- Jordägande kors i Tose och Skee nämns i skriftligt material.
- Goda kommunikationer från västerhavet långt in i landskapet. Åbyfjorden, Gullmarn (Färlev) och Bottnafjorden. Även Bullarsjöarna och Idefjordens långa utsträckning genom det inre landskapet ska beaktas.
- Skeppsvrak och guld- och silverfynd med kristna symboler i Kville
- Till ytan mycket små socknar i området: Bärfendal, Svenneby, Bottna, (samt socknarna till de nedlagda kyrkorna vars utsträckning är oklar)
- Stenkyrkobyggande under 1100-talet
- Antalet absidkyrkor är stort i de maritima kommunikationsområdena (Bro, Bottna, Bärfendal, Kville)
- Enligt Borgartingslagens äldre kristenrätt, en halvfylikeskyrka i Svarteborg.
- En befästning i Bro strategiskt belägen i kommunikationsstråken in från havet. Befästningen har troligtvis utgjort ett ensamt torn, har utifrån ruinens utseende samt lösfynd av keramik och mynt daterats från sent 1100-tal till tidigt 1200-tal.³⁷⁷
- Befäst gård i Röe.
- Åby gård med kyrka.
- Maritim närhet till klostren i Dragsmark, Marstrand

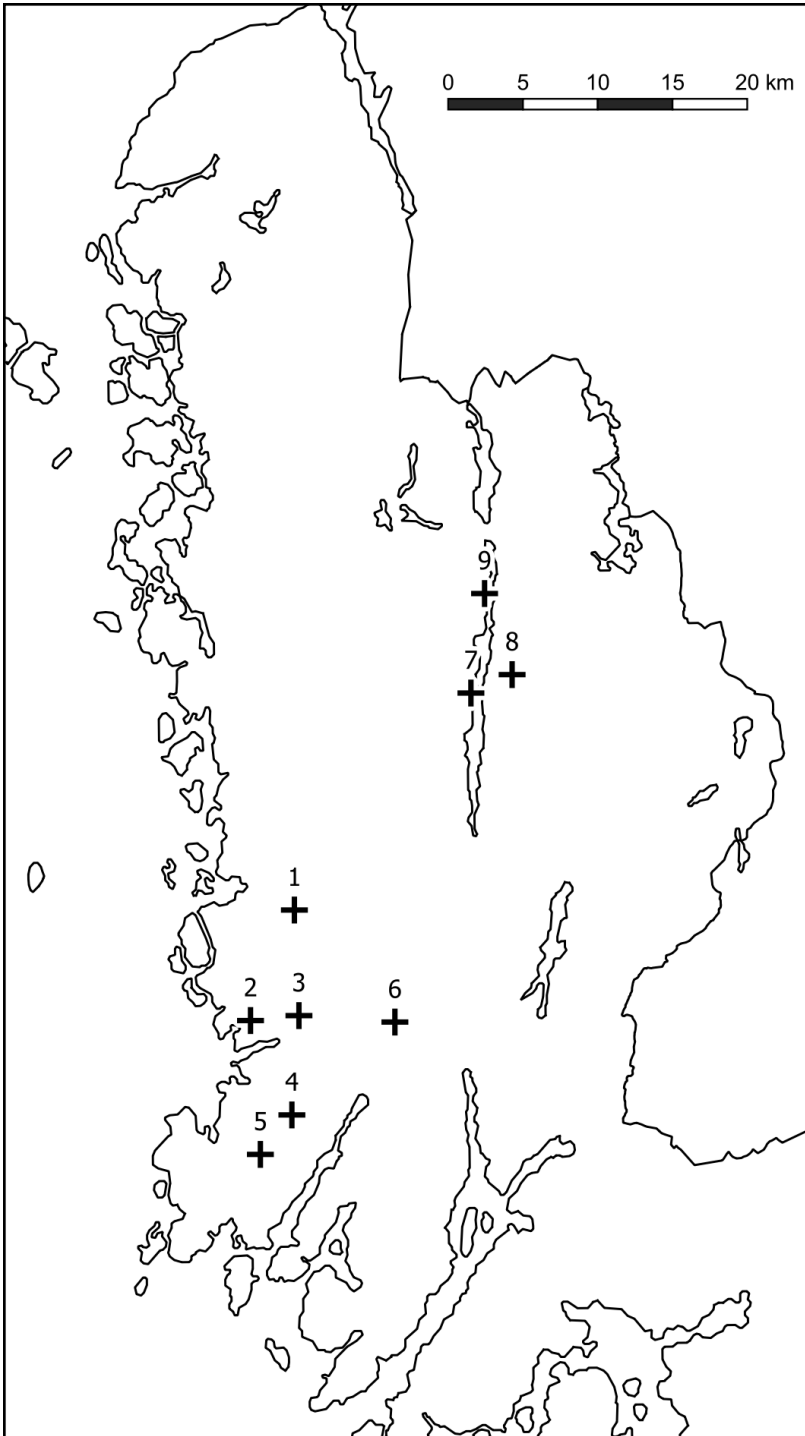
I undersökningsområdet etablerades aldrig med något kloster, men närheten till Dragsmark och Marstrands kloster är påtaglig och de kan med enkelhet nås sjövägen. En omfattande materiell samling kan anas i socknarna som gränsar mot Elvsyssel och Gullmarsfjorden. En sådan förtätning tyder möjligen på att riksgränsen skulle kunna gått där. Utifrån det som kan anas verkar kyrkorna i Ranrike inte ha utsatts för några mer omfattande ombyggnationer under medeltiden. Den gotiska arkitekturen verkar i stort sett frånvarande. En möjlig förklaring till detta kan vara att socknarnas ekonomi inte tillät någon mer omfattande ombyggnation av kyrkorna under senare delen av

³⁷⁶ Emanuelsson 2005.

³⁷⁷ Eriksson, Anna-Lena, *Maktens boningar: norska riksborgar under medeltiden*, Stockholm, 1995 s. 126ff.

medeltiden. Istället lades kyrkor ned i de centrala jordbruksbygderna. Om det resurskrävande stenkyrkobyggandet skedde på kungens och/eller Kyrkans initiativ eller rika lokala stormän är svårt att komma till rätta med. En möjlighet är att ett rikt sillfiske kombinerat med annan maritim verksamhet kan ha möjliggjort finansieringen av stenkyrkobyggandet i de små kustnära bygderna. En förklaring till bebyggelseförtätningarna med kyrkor och kors kan vara att bygdens struktur förändrades under medeltiden. Frågorna måste dock utredas närmare innan några slutsatser kan dras, vilket faller utanför detta arbetes ramar.

Trots att Bohuslän för länge sedan har upphört att vara en norsk provins, så blir varje undersökning av dess historia även en del av Norges och Danmarks historia. Områdets historia har dock hamnat mellan stolarna till ländernas egna nationella historieskrivningar.

Figur 7. Karta över Ranrike med fallstudiernas kyrkplatser markerade. 1. Kville kyrka 2. Svenneby gamla kyrka 3. Bottna kyrka 4. Tossene gamla kyrkplats 5. Askum gamla kyrkplats 6. Bärfendal kyrka 7. Mo kyrka 8. Ramtvetsmon 9. Naverstad kyrka. Karta: Daniel Gunnarsson, Picea kulturarv.

KAPITEL 6

FALLSTUDIER

I föreliggande fallstudier undersöks formandet, förändringen och upprätthållandet av minneskulturer. I centrum för genomgången står landskap, plats, tingens aktivering och cirkulation samt var, hur och när minnesaktiviteter sker.³⁷⁸

KVILLE HÄRAD

Vägar till och från Kville

*Utifrån hafvet ter sig skärgården som en naken stenmur.*³⁷⁹

Otto Sjögren

Den som under medeltid på östlig kurs från Nordsjön och yttre Skagerrak angjorde Kvilles kust, och i böljegången försökte sig på en positionsbestämning, möttes av en tämligen flack och söndersplittrad kuststräcka. Kombinationen av en örik skärgård med starka strömmar, grundbrott och ett väderläge som snabbt kunde förändras måste tas med i varje segelskeppares beräkning. Detta gjorde området minst sagt problematiskt och tidigt omskrivet. Vanskligheterna skulle bestå länge. Strömmarnas betydelse in och ut genom Atlanten, Nordsjön och Skagerrak kan inte nog poängteras. Detta cirkulationssystem användes av sjöfarten och är en viktig nyckel för att förstå Vikens historia och centrala maritima läge.³⁸⁰ Under segelsjöfartens tid spelade den nordgående Baltiska strömmen en viktig funktion för framdriften utefter Bohuskusten.³⁸¹ Människor och ting flöt i land, annat försvann vidare mot andra kuster i en ständig cirkulation. I den äldre navigationspraktiken blev öarnas särskiljande formationer och bergen i Kville och Bottna socknars inland viktiga referenspunkter. Kville härad kan uppfattas ha två skärgårdar vilka delas av den djupa Väderöfjorden. Det är ett omfattande skärgårdsrum som med Väderöarna inräknade, sträcker sig närmare halvan landmil ut i Skagerrak.³⁸² Kunskapen om de topografiska förhållanden

³⁷⁸ För detaljerade kartor gällande fallstudieområdena hänvisas till Riksantikvarieämbetets sök- och karttjänst *Fornsök*.

³⁷⁹ Ahlenius, Karl & Sjögren, Otto (red.), *Sverige: geografisk, topografisk, statistisk beskrifning. D. 3 Älfsborgs, Skaraborgs samt Göteborgs och Bohus län*, Stockholm, 1921 s. 1018.

³⁸⁰ Hasslöf 1984 s. 52; Johansson, Stellan, *Ruskiga historier och historiska ruskigheter*, Tanumshede, 1997 s. 7,9-11; Alexandersson & Nyrén 2019 s. 41f; 86f.

³⁸¹ Alexandersson & Nyrén 2019 s. 42.

³⁸² Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1016-1028; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 Ortnamnen i Kville härad*, Göteborg, 1945 s. XIII; Nordbladh, Jarl, *Glyfer och rum kring hällristningar i Kville*, Inst. för arkeologi, Göteborg, 1980 s. 31.

över vattenytan, likväl som under, var mycket viktig för en säker framfart i dessa öriska skärgårdar med deras många grund.

Svenneby socken, som behandlats inledningsvis, bildar tillsammans med Kville och Bottna socknar Kville härad. Bottna och Svenneby är till ytan små och kallades av Kvilleborna för ”småsocknarna”.³⁸³ Förutom kyrkplatserna och den medeltida materiella kulturen står här även de medeltida färdvägarna och utskärshamnarna i fokus. För den som någon gång besökt häradet faller det sig naturligt att perspektivet på landskapet, den materiella kulturen och människornas verksamhet blir maritim.³⁸⁴ Fynd av mynt, guld, kommunikationsleder, vrak och stenarrangemang används här för att vidga perspektiven om var och hur minnen av medeltiden materialiserats och aktiverats. Här förvandlas även det som inte är medeltid till medeltida minnesplatser. Detta sker främst genom en alltjämt levande berättartradition och svårdaterade stenarrangemang. Materiella minnen av Kvilles problemfyllda farvatten framträder tydligast genom skeppens närvaro, eller kanske rättare sagt frånvaro, åtminstone om vi talar om forskningssammanhang och kulturmiljövård där maritimt inriktade insatser varit begränsade. Det är lokalhistoriker som lyft upp och förmedlat områdets maritima förhistoria och historia.³⁸⁵ Många av de medeltida spåren, men också kunskapen om dessa, ligger troligtvis fortfarande dolda för oss, och då inte bara på havets botten och i Kvilles jordar, utan även i kyrkorna, arkiven och i museimagasinens skrymslen och vrår.

Ekonomi i området vilade länge på en kombinationsnäring med grund i fiske, fångst, insamling, jakt, fraktfart och jordbruk. Den ambulerande tillvaron i den maritima kulturen med fiske på Atlanten, Nordsjön och hemma vid avsatte en särpräglad kultur som kan avläsas i föremål och berättelser. Genom materiella spår, ortnamn och berättelser träder ett helt annat kommunikationslandskap och näringsfång fram än det vi är vana vid från landbacken och den nationella historieskrivningens perspektiv. Det är fiskets och fraktfartens säsonganpassade verksamheter och konjunkturen som satt spår i Kvilles maritima landskapsrum och historia. Bredden och variationen i källorna vittnar om ett anpassat havsbruk där människor och båtar var i rörelse för att kunna följa fisken. Det handlade om att snabbt kunna ställa om sin verksamhet till olika fiskesätt. Färdvägarna genom Kville skärgård, som i dag i stort sett bara används av fritidsbåtssektorn, kan uppfattas som

³⁸³ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945 s. XIII.*

³⁸⁴ För en diskussion om det problematiska begreppet maritim, se Alexandersson, Henrik & Harlitz Kern, Erika ”Möte mellan kust och hav. En historiografisk undersökning av maritimhistorisk forskning kring Kattegatt-Skagerrak”, i *Forum Navale* nr 71, 2015 s. 12-45; Marinarkeologen Ole Crumlin Pedersen ställer upp tre villkor som ska uppfyllas för att en kultur ska kunna kallas maritim 1) tillgång till navigerbara vattendrag och kuster 2) beroende av transporter och kommunikationer med hjälp av båt 3) ett beroende av fiske samt jakt på marina djur. Crumlin Pedersen, Ole, *Archaeology and the Sea in Scandinavia and Britain, Roskilde*, 2010 s. 13f. En utförlig genomgång av maritimt källmaterial och maritimt material finns i Christer Westerdahls bok *Norrlandsleden I*, Härnösand, 1989.

³⁸⁵ *Kville härad: Bottna, Kville, Svenneby*, Munkedal, 1985.

perifera och otydliga, men från förhistorisk tid fram till andra världskriget var det den huvudsakliga leden.

I utskärshamnarna finns spår.³⁸⁶ Det handlar om svårdaterade lämningar och minnesmärken som inhägnade begravningsplatser, rösen, döingerösen, ristningar, utkastlager, små sjömärken i form av vardar och mycket annat som lämnar ledtrådar till aktiviteter utefter stora skeppsleden. Dessa lämningar har inte minst utgjort viktiga punkter i det lokala minnesskapandet, där berättelser och namnfloran fått fäste. Syftet och de skiftande funktionerna med dessa utskärshamnar samt dess betydelse över tid har ännu inte klarlagts. Hur tog man sig in och ut till dessa lägen? Fanns det färskvatten att tillgå? Hur nyttjades skärgårdsrummet, och av vem? Spåren leder oss tillbaka i tiden, men hur långt?

Att under medeltiden ta in en otymplig råseglare i dessa trånga lägen i en örik skärgård med strömsättning krävde sin besättning. Skeppet fångades lätt upp av vind och ström och kunde börja driva, och att enbart med segel nå in till dessa lägen måste ses som en mycket skicklig prestation. Varpning, stupankring och rodd med bunkåror och kanske hjälp från en skeppsbåt för att hantera ankare och tågvirke ingick troligtvis i praktikerna att manövrera ett sådant företag till säker tilläggningsplats.³⁸⁷ Väl inne i utskärshamnarna gällde det även att få stopp på råseglaren.

Något vi med tydlighet kan se är att det ständigt återkom skepp till dessa lägen. Öarna utgjorde en slags mötesplatser, eller korsvägar, för både människor och material på väg till och från skilda destinationer. I Norge används ofta begreppet ”uthavn”, och verkar ha haft en viss urbaniseringsgrad.³⁸⁸ Kanske var dessa bohuslänska utskärshamnar mötes- och skiljeplats för en konvoj med farkoster som splittrade upp sig och tog sig vidare in till lastageplatser för att lasta trä? Möjligen fungerade de även som omlastningsplats för varor. Syftet borde även ha varit att vid förändrat väderläge och mörker kunna gå in och söka ett lä-läge och skydd här. Även möjligheten att kunna begrava avlidna besättningsmän verkar ha varit viktigt i dessa hamnar. Kanske tog Hansatradens koggar som skulle till Bergen leden längre ut med kurs Skagen – Lindesnes istället för att gå för nära kusten? Möjligen tog flera skepp rutten till Oslofjorden och Østfold upp via den Bohuslänska skeppsleden.³⁸⁹ Riskerna med att segla ute till havs var att skeppen kunde överraskas av hårda västliga och sydvästliga vindar och ökad strömsättning. Att i hög sjögång bli vinddrivna in mot Bohuskusten medförde förlisningsrisker. Fördelen med att hålla sig nära kusten kan ha varit att snabbt kunna söka sig in till en hamn om vädret förändrades. En nackdel är dock att sjön blir svårare när det grundar upp invid kusten vilket också försvårar en stadig kurs och framfart.

³⁸⁶ För en genomgång av namnformer i sjökort och tolkningar se Janzén, Assar ”Vedholmen och stora segelleden utefter Bohuslän”, i *Namn och bygd* 1945-1946 s. 140-151.

³⁸⁷ Skeppsbåt. En s.k. eptirbátr hade man ofta på släp efter skeppen, se KLN M *Handelssjöfart* sp. 159.

³⁸⁸ I Bohuslän är Marstrand det tydligaste exempel på en hamn och plats med urbaniseringsgrad.

Hasselmo, Margareta, *Marstrand*, Stockholm, 1980.

³⁸⁹ Helle, Knut, *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo, 2006 s. 84.

Här betraktas och diskuteras Kville härad från sjösidan, genom en fördjupning av ett urval av minnesplatser, från en anläggning som kallas kyrkan på Storö i norra Väderöarna, det långa sundet Hamburgsund, utskärshamnen Hamnholmen-Skutholmen, Vedholmen, Jore och Edsten samt de medeltida kyrkplatserna Svenneby, Kville och Bottna.

Minnesplatser i Kville ytterskärgård

Kville härads yttre skärgårdsrum var välkänt för den seglande handelssjöfarten och har avsatt en rad minnen. De skepp som kom in från Atlanten och Nordsjön och som skulle vidare söderöver genom Kattegatt och Öresund upptäckte förhoppningsvis häradets delvis blåskimrande bergsryggar innan det var för sent. Väderöarna, som är väl synliga från fastlandets höjder, kom att utnyttjas för säsongsfiske och vid jakt efter säl och sjöfågel. Hummerfisket har i Väderöarna varit betydelsefullt. Fokus har länge legat på öarna Storö och Hejen i den nordöstra delen av arkipelagen. Trots Väderöarnas strategiska belägenhet förmedlas minnesbilden som några av Sverige mest isolerade och svårtillgängligaste öar. Sju nautiska mil väster om Fjällbacka bildar Väderöarna en egen skärgård, som delas mitt i av Mittskär. Farvattnen kring Väderöarna och Soten är okänt problematiska. Mytbildningen om dess farlighet har varit omfattande. Detta yttre skärgårdsrum har över tid laddats med skilda minnen. I dag framställs Väderöarna i ett romantiskt skimmer med lots- och fyrverksamheten som viktiga minnesbilder i ett kargt och för väder hårt utsatt landskapsrum. Den anläggning som kallats ”kyrkan”, utgör den tydligaste minnesplatsen med en problemfylld historia med riktning i berättelserna mot medeltiden.

Den största ön i norra Väderöarna är Storö, som egentligen är två öar. Bredbogen och den gamla lotshamnen Kôdderna utgör utmärkta hamnlägen. Väster om dessa ligger en anläggning som under lång tid laddats med innebörd och avsatt en rik och omväxlande minnestradition. Hur har den tolkats och vad kan man säga om den?

En tidigmedeltida kyrka på Storö i Väderöarna?

Står vi här inför något så unikt som ett skärgårdskapell från 1000-talet? Med altare, ingång med tröskelsten, inhugget årtal med etableringsåret och ett kristet kors. Eller saknar anläggningen helt kyrklig funktion? Den kallmurade anläggningen ligger strategiskt nära Strömsund, som utgör ett skyddat hamnläge mellan öarna Storö och Hejen. I dag ligger lämningen 4,5 meter över havet och i närheten till en plats som omnämns Husestadarna, ett namn som med tydlighet indikerar bebyggelse.³⁹⁰ Den näst intill kvadratiska anläggningen mäter ungefär 5x5 meter (innermått) och den noggrant lagda grundmuren är på sina ställen upp till 2 meter tjock. En tydlig ingång med tröskelsten finns i väster och är ungefär en halv

³⁹⁰ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945* s. 244. Husestaderna: ”platserna där husen stå(tt)”.

meter bred.³⁹¹ Ett löst mindre stenblock är placerad i den östra delen av anläggningen, vilken har namngivits ”altaret”. På stenens flata sida, som är vänd inåt mot rummet, finns två figurer; ett latinskt kors samt ett upp och nedvänt hjärta (?) samt bokstäverna, alternativt de latinska siffrorna: MXi.³⁹² Faktum är att just dessa ristningar återfinns på fler ställen, både på Storö, uppe på Husestadsberget och Kompassberget samt på ön Vinga i Göteborgs skärgård.³⁹³ Hur ska en sådan inskription tolkas? Är det en persons initialer, eller tyder den på en kristen verksamhet och att en kyrka skulle ha etablerats på 1000-talet på Storö? Pettersson gick grundligt tillväga och funderade över stenens inskriptioner och anläggningens funktion och ålder. Pettersson framhåller att det ”står ytterligare en siffra ”I”, vilken dock ska vara grundare inristad och saknar prick över sig”.³⁹⁴ Vid en besiktning av stenen kunde jag inte återfinnas detta ”I”, men genom scanning eller foto kanske detta kan kontrolleras. Med källkritikerns blick har Pettersson framhållit att man ”inte brukat hugga in årtal på de byggnader som uppfördes vid övergången från vikingatid till medeltid”. Trots detta vill han inte utesluta att byggnaden någon gång haft funktion som kyrka, men inte under 1000-talet.³⁹⁵ Skulle det ”X” - liknande tecknet tänkas föreställa ett timglas? Ett försök har gjorts att nyttja kompassrosorna på Husestadsberget och Kompassberget i dateringssyfte, vilka är inhuggna invid ”M X i”. Detta skulle i så fall, tack vare missvisningsgraden på de inristade kompasserna, åtminstone ge en indikation om en datering till mitten av 1600-talet.³⁹⁶ Det är dock oklart om kompassrosorna och tecknen höggs in i berget vid ett och samma tillfälle.

Läget 4,5 meter över havet indikerar också något. Det är inte troligt att man valt att uppföra ett kapell strax ovanför dåtidens strandlinje, i ett kustområde där havet under storm kan stiga mer än en meter över den normala nivån. Att enbart förlita sig på inhuggna årtal, bilder och berättelser kan leda till felaktiga slutsatser om ålder, innehåll och betydelser även för andra lämningar. Antaganden blir lätt till sanningar och svårtolkade lämningar får funktioner de aldrig haft. Skulle anläggningen ha kunnat fungera som ett kapell? Från Bohuslän finns endast ett fåtal uppgifter om fiskeläges- eller utskärskapell.³⁹⁷ I ett brev från 1587 till biskopen Jens Nilssøn omnämns

³⁹¹ Uppmätningar, iakttagelser gjorda av författaren vid besök på Väderöarna 2008. Alexandersson, Henrik, ”Maritima lämningar på Storö/Ramnö i norra Väderöarna”, i *Arkeologen* nr 3 2008 s. 5-10; Alexandersson 2019 s. 11-19.

³⁹² RAÄ Kville 939 är registrerad som byggnadslämning, med statusen övrig kulturhistorisk lämning, vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering 1990.

³⁹³ RAÄ Kville 1309; RAÄ Kville 351; RAÄ Styrö 213.

³⁹⁴ Pettersson, Johan, ”Två försvarna kyrkor i Bohuslän”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1951-1953 s. 29.

³⁹⁵ Pettersson 1951-1953 s. 29.

³⁹⁶ Brendalsmo, Jan & Wikander, Johan A, ”Kirkebygninger langs norskekysten i middelederen. Kildegrunnlag og kontekst”, i Arbin, Staffan von, *Tjop tjop!: vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*, Skärhamn, 2015 s. 72.

³⁹⁷ Pettersson 1953 s. 109ff.

Getviksunds kyrka.³⁹⁸ Kyrkan behandlas även av biskopen 1594 på färd genom Dragsmarks socken, där upplysningen framgår att kyrkobyggnaden stod vid stranden.³⁹⁹ Pettersson har även pekat på 1500-talskyrkorna i fiskelägena Saltön, Stangen och Fiskebäckskil med flera.⁴⁰⁰ För vem skulle sådana kapell uppföras? Om anläggningen på Storö över huvud taget haft någon kyrklig funktion, borde det finnas en koppling till de fartyg som av skilda anledningar sökte sig in i Strömsund eller kanske ett säsongsmässigt fiske i ögruppen.⁴⁰¹ Frågan är om det fanns behov av fasta kapell i den yttre skärgården i Bohuslän? Fisket var säsongsbetonat och rörligt i sin näring. Sillfisket som bedrevs under vintertid följde sillen utefter kuststräckan. Även det bohuslänska storsjöfisket efter långa, torsk, rocka och hälleflundra bedrevs långt ut från kusten och det kustnära fisket bedrevs nära hemmet. Kanske var ett kapell mer efterfrågat av dem som vid återkommande tillfällen besökte utskärshamnarna med större fartyg? Spåren efter begravningsplatser i utskärshamnarna finns, men det saknas tydliga spår efter byggnadslämningar med kyrkliga funktioner.

Den specifika formen ”kyrkan” har, och det gedigna byggnadssättet med rejäla murar visar något annat än de betydligt enklare stenkretsarna, vilka är vanliga längs Bohuskusten. Det är en genomtänkt och planerad anläggning. Att det skulle handla om en plats där man jordfäste med så kraftiga murar är föga troligt, om man exempelvis jämför med andra begravningsplatser i utskärshamnarna. Nordost om anläggningen finns stenkretsar som tillsammans med namnet Husestadarna indikerar bebyggelse och aktivitet i området.

Minnesskapandet och traditionen om en helgedom på Väderöarna verkar ha sina rötter efter Linnélärjungen Per Kalms strandhugg i samband med sin Västgötska och Bohuslänska resa 1742. Bland annat noterar Kalm i sin resedagbok: ”Begravningsplats stor som en liten stuga med uppmurade gråstenar omkring fanns på en av öarna, varuti de begrava de döda som dö på skeppen, vilka ligga där i hamn.”⁴⁰² Det framgår dock inte tydligt vilken ö det handlar om. Hänvisar Kalm till den på Storö utpekade ”kyrkan”? Kan den ha använts som begravningsplats? Detta är inte helt klarlagt. Men om det skulle vara så är detta en viktig hållpunkt bakåt i tiden, och att den i alla fall existerade på 1700-talet. På en annan plats i boken presenterar Kalm en skiss av en fyrkantig rumslighet som nämns som en begravningsplatsen, vilken liknar anläggningen på Storö. Inte heller här lämnas något närmare beskrivning om var han befinner sig.⁴⁰³

³⁹⁸ JN s. CLXXXVII.

³⁹⁹ JN s. 217.

⁴⁰⁰ Pettersson 1951-1953 s. 30.

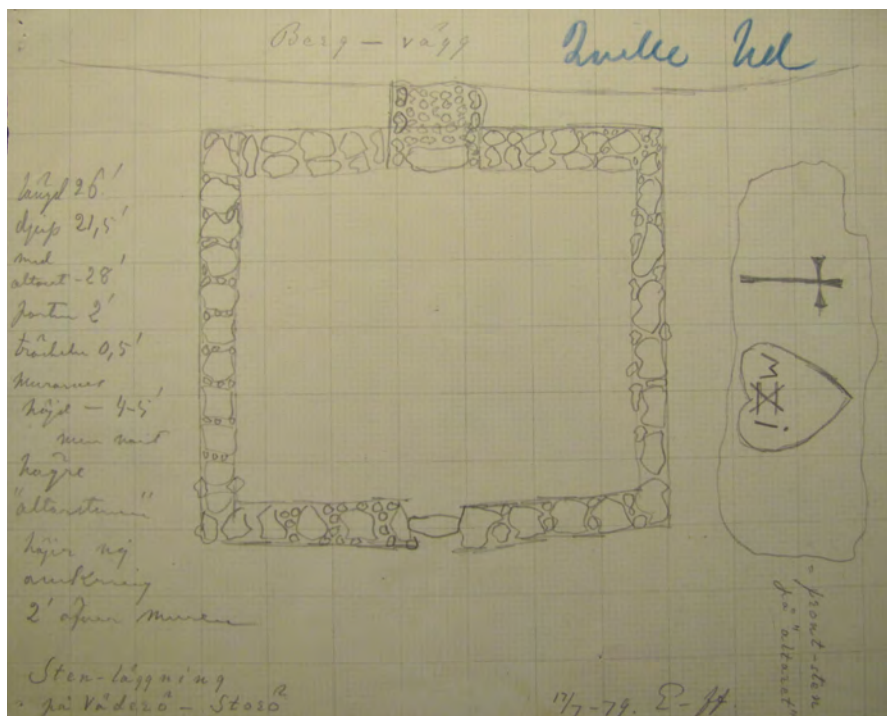
⁴⁰¹ Pettersson 1951-1953 s. 30.

⁴⁰² Kalm 1960 s. 109.

⁴⁰³ Kalm 1960 s. 132.

Ett annat nedslag i aktiveringen är torsdagen den 17 juli 1879.⁴⁰⁴ Då besöker arkeologen Emil Ekhoﬀ Väderöarna i samband med arkeologiskt inventeringsarbete i Kville härad. Han skriver att ”Intet arkeolog. att iakttaga”. Flintavslag samt fynd av maritima ristningar på grannön Hejen noteras dock. Vidare skriver Ekhoﬀ: ”Stensättning En egendoml. stensättning aftecknades.” Kanske är det flyktiga tankar som nedtecknades en somrardag av en arkeolog som uppskattade en skärgårdssegelats som avbrott i de dagliga rannsaktionsrutinerna? Så var det nog inte. Varför Ekhoﬀ sökte sig ut till platsen vittnar arkivhandlingarna inte om, men det är säkert någon förmedlare som tipsat. Badgästseglationen var igång, så ett strandhugg i de västliga utposterna var inget ovanligt för tiden. Något som dock med säkerhet kan sägas är att detta arkivmaterial är ett av de första spåren av maritimt arkeologiskt inventeringsarbete i Bohuslän, alldeles när arkeologiämnet var i sin linda och höll på att etablera sig. Ekhoﬀs intresse och funderingar kring de maritima lämningarna går inte att ta miste på och avspeglas i hans övriga anteckningar och skisser från tiden. I arkivet står vi inför dessa dagböcker, där noteringar, överstrykningar och rödmarkeringar berättar om hur en ny metod för inventering av fornlämningar växer fram. Här skapas en ny arkeologisk genre, ett sätt att förmedla en bild av ett landskap och lämningar. Det är därför ett unikt stycke arkeologihistoriskt material som också blir en viktig aktivering för upprätthållandet av minnesplatsen på Väderöarna. Detta metodiska arbete i Kville kom att bli en av grunderna för rikets fornminnesinventering. Arkivmaterialet ger även en inblick i vad som senare skulle aktiveras eller lämnas därhän, och vad som kom med i de omfattande bokverken som gavs ut av Hushållningssällskapet i Göteborgs och Bohus län samt Göteborgs och Bohus läns fornminnesförening under slutet av 1800-talet. Även arkivmaterialet i sig bildar en minnesplats och kan aktiveras och avslöja ny(-gammal) kunskap om den materiella kulturen.

⁴⁰⁴ Följande framställning bygger på Ekhoﬀs dagbok. ATA Emil Eckhoﬀs arkiv FI:63.

Figur 8. Ekhooffs skiss från 1879 av ruinen som kallats "kyrkan". Till höger på skissen har han ritat av "altarstenen", med inhuggna figurer. Arkivhandling i ATA, Bohuslän Kville sn. Storö.

Figur 9. Altarstenen. Foto: Maria Persson.

Figur 10. Anläggningen kallad "kyrkan" fotograferad av etnologen Johan Pettersson 1953. Foto: Göteborgs stadsmuseum.

Figur 11. "Kyrkan" på Storö efter röjning och utgrävning. Detta foto från 2012 med ett kors rest mitt i "kyrkan" visar tydligt hur arbetet med att upprätta en minnesplats ständigt pågår. Foto: Maria Persson.

En löst liggande arkivhandling som aldrig tidigare tilldragit sig någon uppmärksamhet och aktiverats i forskningen berättar mer om Ekhooffs besök. Genom skissen av anläggningen på Storö sker för första gången namngivningen och aktiveringen av ”altaret”. Ekhooff benämner den ”Sten-läggning på Väderö-Storö”. Det är därför särskilt intressant att notera att här aktiveras inte namnet ”kyrkan”. Den löst liggande arkivhandlingen är också ett stycke cirkulation, en riktning bort från den övriga samlingen av arkivalier från Kville härad.⁴⁰⁵

Att en kyrka och ett altare materialiseras och aktiveras genom namngivning är intressant, vilket också behandlas i ortnamnsarkivets serie *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. Kville härad* där både altaret och kyrkan får en förklaring och aktivering. Där lämnas förklaringen att ”kyrkan”, ”härstammar från någon av de tidigare rika sillfiskeperioderna”, och det framgår också att uppgiften bygger på utsagor av Sverker Stubelius.⁴⁰⁶ I folkminnesarkivets uppteckningar finns många spår efter den muntliga maritima kulturens namngivningar och berättelser. Ibland får formationer, stenar och platser en sakral namngivning. Det kan handla om kyrkor, altare och predikstolar utan att någon kyrklig verksamhet lämnat några fysiska spår på platsen. Exempel är *Korsö kyrka* i Kville skärgård. Detta är ingen byggnad utan ett monumentalt tornliknande stenblock, som hänvisar till en visuell likhet med ett kyrktorn.⁴⁰⁷

Figur 12. Korsö kyrka.
Foto: E. Almqvist 1902,
Kville hembygdsarkiv.

⁴⁰⁵ ATA Fasta fornlämningar. Bohuslän. Kville # 4.

⁴⁰⁶ Stubelius, Sverker, *Fjällbacka: skärgården : landsbygden : en vägledning*, Göteborg, 1940 s. 29; *Kville härad: Bottna, Kville, Svenneby, Munkedal*, 1985 s. 245. Altaret: Inhuggningar på lösa stenar jfr Mollöns begravningsplats, lös sten med kompassros.

⁴⁰⁷ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 174. Om arkeologins förhållande till ortnamn se Lönn, Marianne, *Fragment av samtal: tvärvetenskap med arkeologi och ortnamnsforskning i bohuslänska exempel*, Kungsbacka, 1999 kap 2.

Även ortnamnen *Hällsö kyrka* och *Tocke kyrka* hör till Kville.⁴⁰⁸ Ett namn som däremot inte avsatt något spår i de officiella arkiven är grottan *Tjuvkyrkan* i Taskeberget på Hamburgö.⁴⁰⁹ På norska kusten har särskilda hamnkors placerats ut för att visa goda hamnar.⁴¹⁰ Utefter Bohuskusten finns även kross- och korsnamn vilka möjligen lämnar en hänсыftning till placeringar av kors. Om namnen indikerar att det fanns sjömärken som markerats med kors är oklart. Namnformer som Kyrkogårdsön och Kyrkogårdsbukten är kända, men verkar inte gå tillbaka på några medeltida begravningspraktiker.⁴¹¹

Antagandet att lämningen på Storö skulle ha utgjort en kyrka lever starkt i den muntliga traditionen. I berättelserna är sällan tidsangivelserna viktiga. Generellt sett kan sägas att folkliga framställningar som återfinns i folkminnesarkiv, är till stor del tidlösa eller återger endast med vaga beskrivningar om vilken tid som händelserna utspelar sig i.⁴¹² I den muntliga traditionen om ”kyrkan” har även hugenotter lyfts fram. Gamla fiskare ska ha aktiverat berättelser om att hugenotter skulle ha drivit i land på Storö och där uppfört en kyrka.⁴¹³ Att lämningen skulle undersökas arkeologiskt har aktualiserats vid flertalet tillfällen. Spåren i arkiven vittnar om att frågan aktiverats brevlades av landshövdingen Oscar von Sydow 7 juli 1922.⁴¹⁴ Brevet var adresserat till arkeologen Georg Sarauw vid Göteborgs museum. I Göteborgs stadsmuseums arkiv återfinns ett brev adresserat till Sarauw den 17 juli 1922 som är avsänt från lotsförman Carl Waldner på Storö i norra Väderöarna

På öns nordvästra sidan finnas tydliga märken till att någon gång byggnader varit uppförda, åtminstone finnes grunden till sådana ännu delvis kvar. Å ett ställe, c:a 100 meter söder om ovannämnda plats är en annan husgrund, mindre men mera bibehållen samt en å murens västra sida sidan väl bibehållen ingång; å en flat sten, som finnes vid platsen är uthuggen ett kors samt i romerska siffror, årtalet 1000 (möjligen föreligger här ett skämt?), denna plats har, sedan huru långt tillbaka i tiden vet jag ej, gått under benämningen ”kyrkan”.

Waldners kritiska uppgift om att ett practical joke förelåg är intressant att notera. Med tanke på det som framkommer av Waldners information blir namngivningen Husestaderna ”platsen där husen stått”, särskilt betydelse-

⁴⁰⁸ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 132,143.

⁴⁰⁹ Stubelius 1940 s. 32.

⁴¹⁰ KLN M *Sjömerker* sp. 342.

⁴¹¹ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 110,133. Om Kross- och Korsnamn se Westerdahl Christer, ”Skärgårdskapell i Norden: en kortfattad översikt med några reflexioner”, *Hikuin nr 33*, 2006 s. 155-186; Crumlin Pedersen 2010 s. 142f.

⁴¹² Gazin-Schwartz & Holtorf 1999 s. 15.

⁴¹³ Pettersson 1951-1953 s. 29.

⁴¹⁴ GSM Topografiska arkivet, Kville sn. Väderöarna. Ärendet behandlas under Dnr. 25/22.

full.⁴¹⁵ Från Waldners brev blir vi även varse om att en norsk student besökt Väderöarna 1907, där han bland annat intresserade sig för ristningarna. Waldner fortsätter

Ofta sägas att boplatserna lära stamma från en avlägsen tid, men inte från vilken... Något fund har ej gjorts under den tid jag bott här och icke har jag hört att sådana gjorts heller. Jag har ej heller hört att någon grävt och sökt efter något fast ju detta ändå kan vara möjligt. Skulle boplatserna till sillfiske så borde detta ha varit känt bland lotsfamiljerna... men då skulle dessa fiskare ha sökt sig närmare de andra hamnarna på ön vilka är bättre för dåtidens fiskebåtar.

Waldners notering om att berättelserna enbart ger vaga hänvisningar till vilken tid som avses är typiskt för folkligt förankrade berättelser. Lotsen avfärdar platsen som illa vald med tanke på tilläggningsmöjligheterna. Samtidigt får vi inte glömma att Strömsunds strategiska placering med plats för större fartyg.

Sommaren 1928 genomförde Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening antikvarisk-topografiska undersökningar i Kville härad. Seminarieläraren Anders Haglund besökte Väderöarna och Storö. Han noterar ”Kyrkoruin (?)” i inventeringsboken.⁴¹⁶ Genom arkiven får vi vidare veta att etnologen Johan Pettersson sökte, och även erhöll, ett undersökningstillstånd 1953 för ”kyrkan”. Någon undersökning verkar dock aldrig ha företagits av Pettersson.⁴¹⁷ I en artikel i Bohusläningen 10 december 1953 torgför han behovet av en sådan, kanske just med tanken på att han fått ett grävtillstånd, behövde finansiering och därmed kom att aktivera kyrkans eventuella medeltida rötter:

Dels skulle det vara ruinerna efter den äldsta kyrkan i Bohuslän som nu påträffats och dels skulle det i någon mån kasta ljus över inte bara Väderöarnas historia utan även över andra små öar i havsbandet. Man skulle sålunda kunna påstå med säkerhet att dessa öar åtminstone temporärt varit bebyggda på den tiden [medeltiden], vilket man annars inte har några belägg för. Om det verkligen rör sig om en kyrka så är det väl troligt att den blivit uppförd av fiskare på Väderöarna, möjligen under någon sillfiskeperiod.⁴¹⁸

⁴¹⁵ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945: "Husestaderna"*

⁴¹⁶ GSM Inventeringsdagbok Bohuslän Kville hd Kville 1928 nr 427.

⁴¹⁷ ATA F1 Bohuslän, Kville sn, Storö ”Undersöka lämningarna efter vad som sannolikt har varit en kyrka belägen på Storö bland Väderöarna i Kville socken. Tillstånd att undersöka ”kyrkan” 10 november 1953.

⁴¹⁸ *Bohusläningen 1953-12-10.*

Regelbundenheten i byggnadskonstruktionen, Väderöarna som en utsatt plats och placeringen invid Strömsund pekar mot att tanken om ett kapell inte helt kan avfärdas. Ristningarna på Hejen visar på återkommande besök och aktivitet. Kanske var detta en plats för fjärrsjöfarten att söka sig in till? Utifrån dagens kunskapsläge är det ändå svårt att materiellt visa någon form av kyrklig anknytning till anläggningen, mer än då den levande traditionen, vilken i sig aktiverat medeltiden som en del i minnestraditionen. När ”kyrkan” undersöktes arkeologiskt av Bohusläns museum 2010 kom dock inga fynd i dagen som närmare kunde fastställa vare anläggningens funktion eller någon närmare datering. Trots att det kanske inte handlade om något ålderstiget kapell, eller en begravningsplats kom senare ett träkors att resas mitt i anläggningen. En brasklapp i sigillet är att byggnaden kan ha haft många skilda funktioner över tid, och inte kan läsas till en enda funktion och förklaring, särskilt med tanke på att den ursprungliga funktionen glömts bort. Man kan summera det hela på följande sätt: att de folkliga berättelserna om kyrkan är betydligt starkare än kunskapen om den. Att däremot små byggnader använts i samband med sill- och hummerfiske vet vi från närområdet, där stugorna på Hamnerö i södra Väderöarna och de numera borttagna från Soteskär berättar om säsongsfiskets bortglömda och utforskade historia.⁴¹⁹ Att byggnader, platser och föremål kan laddas med kyrkliga funktioner blir särskilt tydligt på Storö och i skärgården innanför.

Som i ett upprört kölvatten avtecknar sig några oklara, svårdaterade och ”fyndtomma” stenlämningar vars funktion säkerligen har anpassats till skilda intressen och praktiker över tid. Men vare sig fysiska spår eller skriftliga handlingar som med tydlighet skulle peka mot en medeltida kyrka finns inte. Berättelsen om ”kyrkan” lever ändå vidare. Det senaste arrangemanget med korset mitt i lämningen, utgrävningen och det rika arkivmaterialet lämnar en objektsbiografi och en tydlig minnesplats som riktas mot medeltid. Arrangemanget med altare och tröskelsten, ordnade i korrekta väderstreck, kan ändå tyda på att anläggningen kan ha haft kyrkliga funktioner.

Minnesplatser i Kvilles inre skärgårdsrum

Innan ett mer enhetligt utpricknings- och fyrssystem samt en organiserad lotsverksamhet etablerats, vilket framförallt kom att ske under 1700- och 1800-talen, var möjligheten att säkert ta sig fram över okända farvatten högst begränsad. Den mesta seglationen skedde under sommarhalvåret och under dygnets ljusa timmar. Minnespraktiker, erfarenhet och detaljerad lokalkännedom var nyckeln för att kunna ta sig fram. Vid mörker eller under ogynnsamma väderförhållanden som storm, dimma eller stiltje var det avgörande för segelskeppen att snabbt kunna söka en skyddad plats. Utefter den bohuslänska skeppsleden finns naturliga hamnlagén med ut-

⁴¹⁹ Alexandersson & Nyrén 2019 s. 323ff.

märkta djupförhållanden. I flera av dessa finns fortfarande spår efter aktivitet i form av bland annat ristningar och utkastlager.⁴²⁰ Äldre seglingsbeskrivningar, sjökort och ortnamn vittnar om hamnar längs med skeppsleden. Dessa uppgifter går tillbaka på äldre erfarenheter och kunskaper man måste ha skaffat sig på ort och ställe. Namnen är lokala men har ofta fått en holländsk klang. Den tidigaste kartan över Bohuslän, med hamnar utsatta, är Cornelis Anthoniszoons *Caerte van Oostlant*, daterad till 1543. Här noteras inga platser i inlandet eller stora jordbruksenheter, utan istället Buskär, Wiholm, Mallesund, Kirkesund, Kallsund, Maesterland. Även Claussøn Friis intresserade sig för segelleden utefter Bohuskusten. Buskär och Sotehuvud, Bottnafjorden samt Brevik innanför Långö och Valö i Svenneby socken lyfts fram i dennes beskrivning.⁴²¹ En tidig uppgift om seglation utefter kuststräckan får vi genom Ottars resa under slutet av 800-talet. På sydgående mot Hedeby passerade skeppet Kville härads skärgård, på vilket avstånd är dock oklart, antingen har skeppet seglat utanför Väderöarna, men mer troligt är att man valde den djupa Väderöfjorden för att få lä från öarna och slippa grunden. Beskrivningen utgör inga närmare noteringar av exempelvis utskärshamnar i samband med passagen:

Da han sejlede dertil fra Skiringsal, havde han på bagbords side Danmark, på styrbords side det åbne hav i tre dage.⁴²²

Att ha kontakt med landmärken var viktigt i en tid där kompassen inte förekom. Uppgiften om att Ranrike var en dansk intressesfär är intressant att notera. Ett omfattande problem är att komma tillrätta med medeltida seglations- och navigationspraktiker. Glömskan om de äldre praktikerna har tagit överhand under senare år och i dag förlitar vi oss på GPS och digitala sjökort för säker färd mellan två punkter. Aningar om helt andra kunskapsbanker om minnespraktiker och lokalkännedom återspeglas i lotsböcker och rester som finns kvar i muntlig tradition. I navigering i och runt Kville härads skärgård användes särpräglade naturformationer, öar, uddar och byggnader samt rösen av skilda fason och form. Dessa bildar inte bara minnesplatser i de mentala sjökorten, utan till ett helt minnessystem. Att kunna ta ut enslinjer, där en rät linje bildas mellan två punkter, för att fartyget skulle gå klart undan förrådiska grund eller att exakt kunna lokalisera fiskeplatser samt ha kunskapen om undervattenslandskapet med sina dalar, backar, bergsryggar, hålor, sand- och lerslätter var avgörande för överlevnad och utkomst i den maritima kulturen. Säsongernas skilda fisken avlöste varandra.⁴²³ Historiskt

⁴²⁰ Alexandersson, Henrik, "Havet, landskapet och minnet - om den svenska Skagerrakkustens sentida maritima lämningar och praktik", i Streiffert Eikeland, Katarina & Miller, Madelaine (red.), *En maritim värld: från stenåldern till i dag*, Lindome, 2013 s. 346.

⁴²¹ CF 1881 s. 279.

⁴²² Lund, Niels (red.), *Ottar og Wulfstan: to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*, Roskilde, 1983 s. 24.

⁴²³ Hasslöf 1949.

sett har detta undervattenslandskap varit lika levande känt för fiskaren och sjöfararen som åkrar, berg och utmarker för inlandets bönder.

Att lokalisera dessa navigationens minnesplatser i skärgårdsrummet är problematiskt. Ortnamnen ger ibland vissa hänvisningar. Det existerar flera kategorier av lämningar i sten som troligen använts i navigering. Vardar, mindre kallmurade rösen, är ett exempel på sådana. Hade dessa små stenrösen en funktion för att ta sig in och ut genom dessa äldre leder? Troligen fungerade de åtminstone som ett viktigt stöd i navigering. Piero Querini, som strandade i Lofoten efter ett skeppsbrott 1432, omtalar stenrösen.⁴²⁴ I Seuerszoons *De kaert vander zee* från 1532 omtalas vardar på Vinga.⁴²⁵ Men vem fick tillgång till ledsagarnas mentala sjökartor som muntligt vandrat över generationer? Vem uppförde vardarna och vilket syfte hade dessa? Detta är frågor som behöver belysas i framtida forskning med grund i fördjupade inventeringar och dokumentation. De lokalt kända sjöfararna hade ingen direkt nytta av utprickning i lederna, men deras minneskunskap om skärgården var eftertraktad och kan se som en form av maktmedel. Redaktören Claes Krantz menar att ”stenvardar har tjänat som märken vid anlöpande av hamnplatsen – överst på själva Vedholmen reser sig ännu en dylik lagd av kullersten”.⁴²⁶

Figur 13. Tre stycken vardar i blickfånget. Vedholmen, Kville. I dag saknas närmare kunskaper om vardarnas kronologi och funktion. Foto: Författaren.

⁴²⁴ Om varder se KLNMs *Sjömerker* sp. 342; KLNMs *Reiser* sp. 15. För en översikt om sjömärken se även Norman, Peter, *Medeltida utskärsfiske: en studie av fornlämningar i kustmiljö*, Stockholm, 1993 s. 95f.

⁴²⁵ Seuerszoon, Jan, *De kaert vander zee van Jan Seuerszoon (1532): het oudste gedrukte Nederlandsche leeskaartboek*, København, 1914 s. 51.

⁴²⁶ Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1943-03-06; Jonasson, Ulf, ”Vem behöver Bohusläns vardar? Introduktion till pågående forskningsprojekt”, i *Forum Navale* nr 73 2017 s. 182-187.

Sinnenas betydelse, men också minnespraktiker och namnlandskap, spelade en framträdande roll i äldre navigation. Den, som i korta ordalag förklarar denna minnespraktik allra bäst, är Tomas Tranströmer. I långdikten Östersjöar (1974) skriver Tranströmer om sin egen morfar, som var lots i Sandhamn, och dennes memoreringstekniker: ”Grund och kobbar memorerades som psalmsverser.”⁴²⁷ En försvinnande liten del av denna muntliga memorerade kunskap om tusentals lokala kryssspejlingar – på bohuslänska mé/méj – har överlevt. Här handlar det om en omfattande minneskunskap om de topografiska förhållandena både över och under ytan. En hel del av dessa kan anas i sjömätningens arkiv, ett arkivmaterial som sällan använts i forskningen, och som väntar i arkiven på att bli aktiverade. Att använda enslinjer och nyttja sinnen i navigering borde vara lika gammal som själva praktiken att färdas till sjöss.⁴²⁸

En stor fördel med Kville härads skärgård är att många av öarna har rejäla djupförhållanden ända invid klippor och berg, vilket underlättar tilläggning även för större flytetyg liksom landstigning. Det omfattande systemet med ringar och bultar inslagna i berget för förtöjning vittnar säkert om mycket gamla lä- och väntlägen i skärgårdsrummet. Sådana ringar noteras av exempelvis Olaus Magnus och Clausson Friis.⁴²⁹

Det finns många leder genom denna skärgård. I ett längre tidsperspektiv har mycket förändrats på grund av landhöjning och igenslamning. Hur de medeltida lederna såg ut är inte klarlagt, men vi kan ana vissa materiella och immateriella spår. Att ta sig innanför de yttersta skären var problematiskt för den som inte var känd. Clausson Friis beskriver den Bohuslänska kuststräckan:

Men inden for Øerne oc Holmerne ere utalige Haffne for siøfarende Folck, saa at der som de ere saa magit Kiende eller Lycken hielper dem, at de komme inden for Skiaererne, der faaer mand lettelligen Hafn, huor mand vil, bag en Klippe.⁴³⁰

Skepparen och lokalhistorikern Stellan Johansson har med sin mångåriga erfarenhet till sjöss och med en muntlig traditionskunskap i bagaget lyft fram en gammal led som borde gå tillbaka på medeltida förhållanden. Den som kom från havet tog stamhåll (fören rakt mot målet) på Dyvelsberget på Hamburgö. Berget är väl synligt och fungerar som angöring.⁴³¹ Sedan gick leden in över Stora och Lilla Svartskär till skärgården i den led som

⁴²⁷ Tranströmer, Tomas, *Dikter och prosa 1954-2004*, Stockholm, 2011 s. 226.

⁴²⁸ Begreppet mé betyder ung, märke, ögonmärke i land, mittpunkt, skärningspunkt. Lindroth, Hjalmar, *Namnforskningar bland västkustens öar och skär*, Stockholm, 1921; Hasslöf 1949 s. 38f; Hovda, Per, *Norske fiskeméd: landsoversyn og to gamle médböcker*, Oslo, 1961.

⁴²⁹ Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, Hedemora (nyutgåva) 2010 s. 98 (Trettonde kapitlet, Andra boken); *KLNM Hamn* sp. 87-90.

⁴³⁰ CF 1881 s. 277 ff.

⁴³¹ Johansson 1997 s. 47.

lokalt kallats *Brulejet*. Detta kan betyda insegling till en brygga.⁴³² Leden fortsätter sedan in mellan ön Galgeberget och norra Hamburgö och vidare in till Jorefjorden. Vid norra delen av Hamburgö går en led in i *Sunnegabet* till det skyddade långa sundet Hamburgsund, som i dag är namnet på samhället. Bohusläns nordligaste tullstation låg här på 1500-talet, vilket blivit en del av minneslandskapets i namnformen Tullboden och kanske även Fogdeberget.⁴³³ Resten av kuststräckan norrut har framhållits som ”vild”; att det därmed saknades kontroll över bland annat sillfiske och sillhandel.⁴³⁴ Denna medeltida kungliga närvaro vid Hamburgö vittnar de norröna källorna om.⁴³⁵ På en av de yttre öarna, utanför Hamburgö, vid västra delen av Fiskeholmen, har en kanna återfunnits i havet, vars ursprung har tolkats att härröra från Flanderns Nordsjökust. Dateringen har gjorts till tiden kring 1250-1350.⁴³⁶ Av vilken anledning kannan hamnat här kan ges många förklaring. Borde det då inte ha samlats en mängd gamla sjömärken i form av exempelvis vardar längs en sådan led? Spåren just här verkar saknas, och de kulturmiljövårdande myndigheterna har sällan rapporterat in dessa i fornminnesregistret, men på öarnas höjder längre in i Jorefjorden finns en stor mängd med förhistoriska rösen på öarna som pockar på synfältets uppmärksamhet och vittnar om platsens strategiska betydelse. Uddar och öar har använts i krysspejlingen. Att känna sig fram med hjälp av handlod och lina är en praktik som torde fungera dåligt i denna skärgård.⁴³⁷ Väderöfjorden är djup, och botten kring Väderöarna och skärgården är ojämn och har många grund och öar. De som återkom lärde sig lederna.

En minnesbild från 1500-talet framgår av Nilssøns visitationshandlingar, och ger en hänvisning till etablerade fiskelägen och betydelsefulla öar i Kville härads maritima landskaps- och minnesrum.⁴³⁸ Nilssøn omnämner dock inte Trinissla, som pekats ut som ett ”samhälle” av lokala röster, och som kunde nås via Svartskär. Inte heller Kongsbacken på Fläskö med stenkretsar har noterats av biskopens skrivare. Utifrån det kända källäget kan en

⁴³² Johansson 1997 s. 18.

⁴³³ Stubelius 1940 s. 48; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 57.

⁴³⁴ Pettersson, Johan, ”Vilda läger”, i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1967*. ”Vilda läger” har inget med bebyggelse att göra, vilket Pettersson påpekat i Pettersson 1995 s. 75, delvis som en kritik riktad mot sin egen tidigare forskning. Det handlar om anhopningar av båtar till sjöss.

⁴³⁵ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 39.

⁴³⁶ RAÅ Kville 1390. Även uppgift från RAÅ: Mellan Jacobsö och Långholmen (Inget RAÅ nr, L2019:3131). Del av trefotsgryta med rörskaft, av yngre rödgods. Ramdatering 1500-1600-tal. Fyndet påträffades av privatperson när han tog upp sitt ankare till fritidsbåt sommaren 2018.

⁴³⁷ Englert, Anton ”Forbundet af havet -vilkår for sejlad og kommunikation over Skagerrak og Kattegat”, i Pedersen, Anne & Sindbæk, Søren Michael (red.), *Et fælles hav: Skagerrak og Kattegat i vikingetiden : seminar på Nationalmuseet*, København, 19.-20. september 2012, København, 2015 s. 55.

⁴³⁸ JN: I Sudvest fra Quille 3. fieringer ligger ut sund kallis Hornsund (Sundet mellan Hornö och fastlandet?) en ½ veggesios fra Breuig i nordvest och er it fiskeleye (s. 231). Yttre Hamburgsund it fiskeleye ligger i nordnorduest fra Hornsund... (s 231). I Nordoust fra yttre Hamburgsund 2 pilskud ligger I stor øe heder indre Hamborgøe. (s 231). Jfr Kville härad 1985 s. 186.

hel liten lista upprättas över 1500-talets fiskelägen i Kville.⁴³⁹ Kongsbacken på Fläskö, Yttre Hamburgsund, Hornsund, Brevik, Skutebacken vilket ytterligare befäster att detta var ett utpräglat maritimt område med central betydelse sedan medeltiden. Ingen av dessa platser, vid sidan av Hamburgsund, vilket senare blev ett utpräglat fraktsamhälle, kom dock att leva kvar och utvecklas till fiskelägen, och inget tidigt kapell eller begravningsplats verkar ha upprättats. Samtidigt måste det framhållas att få har letat.

Kan de många stenkretsarna lämna någon kunskap om medeltida säsongsfiskeläger? Eller är de kopplade till annan maritim verksamhet? Ett första problem för den som vill föra dessa till medeltid är att många ligger för lågt i förhållande till nuvarande strandlinje. Endast ett fåtal har undersökts, trots att antalet är rikligt förekommande i Bohusläns skärgård. Genom Ekhsöffs inventeringar i Kville kom lämningskategorin att aktiveras. Men han såg inte lämningarna som arkeologi. Spår och förklaringar i äldre skriftligt källmaterial verkar saknas. Därmed blir också stenkretsarnas historia och datering i mångt och mycket okänd för oss, trots att många minnespraktiker kopplas till dessa. Pettersson ägnade en omfattande forskarmöda åt kustbygdernas stenkilningar i allmänhet, och stenkretsarna i synnerhet. Han menar att de först och främst användes som icke permanenta bostäder under sommarfiske efter gråsej och makrill. Det känns dock som ett alltför stort material för att bara vara kopplat till dessa specifika fisken. Pettersson genomförde undersökningar vid Kongsbacken på Fläskö i Kville.⁴⁴⁰ Han menar att ”de Bohuslänska stenkretsarna på grund av hittills gjorda arkeologiska undersökningar inte kan dateras tidigare än till mitten av 1500-talet”.⁴⁴¹ Genom sagesmän i Kville kunde Pettersson dokumentera minnespraktiken som var kopplad till dessa, bland annat hur man tältade stenkretsarna med hjälp av segel.⁴⁴² Att tälta byggnader för tillfällig vistelse gjordes under det medeltida sillfisket i Skanör, men också vid tingsplatser.⁴⁴³ I samband med undersökningar i Göteborgs skärgård på 1990-talet har mynt återfunnits som kan vittna om att stenkretsarna användes under 1200- och 1300-talet.⁴⁴⁴

Hornö och Hornsund ligger strategiskt nära Svenneby gamla kyrka och Hornborg. Hornsund borde under medeltiden ha varit ett utmärkt väntläge för fartyg. Detta antagande stärks genom att en omfattande samling med mynt från 1200-talet har hittats på Hornö. I samband med leder och skepp

⁴³⁹ Pettersson 1953 s. 109 f; *Kville härad* 1985 s. 185f; Pettersson, Johan, *Skärgårdsbebyggelsen i Bohuslän under norska tiden: särskilt kring 1500-talets sillperiod*, Stockevik, 2001 s. 61ff.

⁴⁴⁰ Pettersson 1953 s. 42ff; Pettersson 1995 s. 58 där spåren kan föras tillbaka till genom lerkärlsfragment till 1500-talet, lybskt silvermynt från 1530; Pettersson 2004 s. 66.

⁴⁴¹ Pettersson 1995 s. 60.

⁴⁴² Pettersson 1953 s. 35; Pettersson 1995 s. 69.

⁴⁴³ Pettersson 1967 s. 33. Om tältning se Pettersson 1953 s. 47f.

⁴⁴⁴ Stibéus, Magnus, ”Medieval coastal settlement in western Sweden”, i Andersson, Hans, Ersgård, Lars & Carelli, Peter (red.), *Visions of the past: trends and traditions in Swedish medieval archaeology*, Stockholm, 1997 s. 513-538; Arbin, Staffan von, ”Tomtningar: mångtydiga spår efter forna tiders fiske” i, *Bohuslän*, 2003 s. 103-114; Törnqvist, Oscar, *Strandhugg. Om platser och handlingar i kustbandet*, Huddinge, 2020 s. 25f.

kan det vara viktigt att framhålla att flertalet av de medeltida myntfynden som vi har kunskap om från Bohuslän är kopplade till kustområdet. De medeltida myntfynden från Bohuslän har hittills varit i stort sett helt osynliga i forskningen. Fyndet från Hornö med 277 mynt tillhör Bohusläns största. Ett mynt är danskt, de övriga norska 1200-talsmynt.⁴⁴⁵ På Tryggö, söderut på Soten, har det hittats 5 medeltida mynt.⁴⁴⁶ Detta borde vara en tydlig indikator på att här, i häradets västra delar, gick skeppsleden för den internationella handeln. Samtidigt går det inte att utesluta att en skeppskassa blivit gömd eller glömd efter en förlisning.

Tingsplatsen var en viktig samlingsplats i det medeltida samhället. Traditionen pekar på att en tingsplats för Kville härad var belägen söder om dagens Hamburgsund, strategiskt belägen vid Slottet. Den skulle då ha legat i anslutning till försvarsanläggningen på klippan. I dag återstår endast några låga gräsbevuxna jordvallar av det som kommit att kallas Hornborg.⁴⁴⁷ Delar av området grävdes ut i början av förra seklet av den mångsysslade kulturhistorikern Wilhelm Berg. Bland annat fynd av mynt från 1400- och 1500-tal har gjorts på platsen. Det är högst oklart om det är denna plats som Snorre Sturluson hänvisar till under 1200-talet, i Haraldsöernas saga. Det finns ett Homber söder om Grimstad på norska sörländet som lika väl skulle kunna passa in i beskrivningen.⁴⁴⁸ På Hornborating erhöll konung Håkon Håkonsson 1217 tingsmännens bekräftelse på det nyligen genomförda konungavalet.⁴⁴⁹ Ett brev daterat Norska riksrådet den 28 augusti 1381 meddelar inget om någon borg eller liknande. Troligen är det dagtecknat ombord på ett skepp, ”*passagio dieto Hornborgssund*”.⁴⁵⁰ Några materiella spår från äldre medeltid har inte hittats, något som gör bakgrundshistorien minst sagt dimmig. Trots detta har historiker av facket ändå velat se Ranrikes tingsplats vid just Hornborg, vilket upprätthållit den som minnesplats. Hornborgs historia aktiverades av historikern Erik Lönnroth 1991 i en artikel i Göteborgs-Posten. Han framför en rad argument för bevarandet, bland annat att platsen utgjort en tingsplats där kungar har hyllats och talat sedan folkvandringstid, att det finns en ruin av ett slott samt att det finns en folkvisa och minnen av dramatiska händelser.⁴⁵¹ Anledningen till artikeln var att det fanns

⁴⁴⁵ Kjellgren, Richard, *Sveriges mynthistoria: landskapsinventeringen. 11 Myntfynd från Bohuslän*, Stockholm, 2004 s. 66.

⁴⁴⁶ Kjellgren 2004 s. 19.

⁴⁴⁷ Holmberg II 1843 s. 269.

⁴⁴⁸ ”Haraldsöernas saga” i Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor 3 Magnus den gode till Magnus Erlingsson*, Stockholm, 1993 s. 247; Marmøy, Reidar, *Navn i Grimstad skjærgård, Grimstad 1991* s. 40 ff; Berg, Wilhelm ”Hornborg”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Göteborg, 1910, s. 297-370. Artikeln ger en utförlig beskrivning av såväl utgrävningar som bakgrunder. Kjellgren 2004 s. 65 f.

⁴⁴⁹ I Haakon Haakonssöns saga kap 28 *Norges Kongesagaer: 1914-utgaven. 4, Haakons, Guttorms, Inges saga, Haakon Haakonssöns saga*, Kristiania, 1914; Ekhoft, Emil, ”Qville härads fasta fornlemningar” i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm, 1880 s. 192.

⁴⁵⁰ DN I:1 s 347.

⁴⁵¹ Lönnroth 1963 s. 139; *Kville härad* 1985 s. 42; *Göteborgs-Posten* 1991-10-17.

ett rykte om att området skulle exploateras. Lönnroth tjusades av berget och framhöll att: ”Det är ett stolt och vackert berg. Skönheten ligger i att det är ett stycke otämjd natur.”⁴⁵² Det debattinlägg som Lönnroths text ger intryck av utgör ett exempel på hur minnesplatser upprätthålls. Kulturföreningen *Hornbore ting* har dessutom bidragit till minnesplatsens upprätthållande genom att varje sommar återuppliva vikingatida seder och bruk.

Hamnholmen, Skutholmen, Vedholmen – holmar med minnen

Samlingsnamnet Hamnholmarna bildar en hel liten grupp med öar och utgörs av Vedholmen, Skutholmen, Hamnholmen, Pottholmen, Skanse-korgen och Kolleskär. Mellan Skutholmen och Hamnholmen bildas en naturlig och tydlig utskärshamn med gott djup och ypperligt skyddat läge.⁴⁵³ Hamnholmen har, vilket ortnamnet skvallrar om, med en hamn att skaffa.⁴⁵⁴ Namnet återkommer även i Hamnerö i södra Väderöarna. Betydelsen av namnet Vedholmen, är mer problematisk. Språk- och ortnamnsforskaren Assar Janzén menar att det går tillbaka på fvn. Viör, trämaterial, trävaror, all slags trälast.⁴⁵⁵ Kanske minner ortnamnet om att Vedholmen var en omlastningsplats för trä och inte någon nödhamn? Tog mindre flytetyg ut laster av trä från exempelvis Jore, via Brulejet och vidare ut till Hamnholmarna? Uppgifter i Arendt Berntsen Bergens arbete från 1656, *Danmarks oc Norriges fruchtbar Herlighed* beskriver norra Bohuslän som viktigt skogsområde för trälasthandel och som kornland.⁴⁵⁶ Det är emellertid vanskligt och källkritiskt problematiskt att rikta en yngre beskrivning mot medeltida förhållanden.

⁴⁵² *Göteborgs-Posten* 1991-10-17.

⁴⁵³ Stubelius 1940 s. 27f; Pettersson 1953 s. 229; Bergstrand, Thomas, ”Hamnholmarna. Omtag på en historisk hamn i Bohuslän”, i Arbin, Staffan von (red.), *Tjop tjop!: vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*, Skärhamn, 2015 s. 57.

⁴⁵⁴ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945* s. 120.

⁴⁵⁵ Janzén 1945-1946 s. 149; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945* s. 146.

⁴⁵⁶ Ekhoft 1880 s. 118.

Figur 14. Det naturliga och väl skyddade hamnläget ligger i bukten mellan Skutholmen och Hamnholmen. Karta: FMIS.

Krantz intresserade sig för öarna i Bohusläns skärgård, och särskilt utskärshamnarna. Han skriver att: ”Minnena av de liv, som en gång dragit fram över dem, äro sparsamma. Men det vilar över dem en air av gåfullhet, av namnlösa glömda öden, som är av sällsynt fantasieggande verkan.”⁴⁵⁷ På Hamnholmarna har dykare sedan 1980-talet funnit rester av avfall på botten i hamnbassängen. På Bohusläns museum finns en samling med djurben, kritpipor, keramik, stengods och andra rester som vittnar om vistelsen i utskärshamnarna från medeltiden och framåt. Det äldsta fyndet verkar utgöra en stengodskanna som daterats till 1300-talet.⁴⁵⁸

Att komma tillrätta med medeltidens skeppsleder är vanskligt. Mycket har förändrats över tid, men namnet Ledskär, norr om Vedholmen, är särskilt intressant att lyfta fram. Namnet vittnar med tydlighet om dess sträckning.⁴⁵⁹ Kville härads betydelse blir än tydligare om man konsulterar 1500-talets seglingsbeskrivningar och sjökort. Området ingår som en viktig – och tidvis fruktad – del i en större kommunikationsled som vi bara kan ana konturerna av. Utskärshamnarna var i Bohuslän mindre naturhamnar som ligger i det yttre skärgårdsrummet, med närhet till det öppna havet. Språnget från Buskär, söderut på Soten, skulle ske till nästa utskärshamn Hamnholmarna och så vidare. Mellan dessa två fanns möjlighet att gå in i Soteskärs södra hamn. Från 1500-talet aktiveras området med bestämdhet. Hamnlägena kom att beskrivas och prickas in på holländska sjökort.

⁴⁵⁷ Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1943-03-06.

⁴⁵⁸ RAÅ Kville 935. Bohusläns museum: UM019677. UM029398. Sjöfartsmuseets arkiv i Göteborg: Lisberg Jensen, Ole, *Rapport ang. Hamnholmen i Fjällbacka skärgården. Maj 1979. Undersökningen 1980 av Hamnholmarnas naturhamn i Fjällbacka skärgård, Bohuslän*; Lundin, Ingela & Nordell, Linnea, ”Spåren efter Sjöfärdarna. Om maritima ristningar i Bohuslän”, i *Fynd* 2018 s. 42.

⁴⁵⁹ Janzén 1945-1946 s. 149.

Uppgifterna vi möter i följande urval av beskrivningar och kort bör ha byggt på tidigare kunskaper och besök. I Cornelis Anthoniszoons *Caerte van Oostlant* (första utgåvan 1543).⁴⁶⁰ ”Wihholm” (1543) anges senare med namnet, Nordervedholm. På Waghenaers *Spiegel der Zeevaerdt* (1589) finns Noorder meu holm. Även i en lotsbeskrivning från Danmark av Lauritz Benedict från 1568 flera uppgifter om distanser mellan olika öar. Här anges också Vedholmen.⁴⁶¹ Det som gör Vedholmen speciell är att det finns två begravningsplatser. En tydlig inhägnad yta återfinns i Virvik, väl avskild från Hamnholmen - Skutholmen. Bevarade små röseliknande arrangemang och resta stenar markerar troligtvis enskilda gravar. Mycket har fallit i glömska. Har den varit invigd? Behovet av en plats för jordfästning i denna utskärshamn är dock tydligt. Vi vet dock ytterst lite om hur, när och för vem denna begravningsplats användes.⁴⁶²

Figur 15. Minnen och glömska samsas på den tydligt avgränsade begravningsplatsen i Virvik på Vedholmen. Möjligen kan det plana gräsområdet, i anslutning till begravningsplatsen, ha använts som mötesplats/handelsplats. Kanske drog man upp mindre båtar här, vände dem upp och ner och bodde därunder. En annan möjlighet var att skapa en tältkonstruktion över båten. Foto: Författaren.

Begravningsplatsen i Hästebukten på Vedholmen torde vara helt unik i sitt slag, och liknar ett avkapat bronsåldersröse. Det är beläget, uppskattningsvis 5-6 meter över havsnivån, nära stranden, i ett tämligen öppet läge mot havet och Väderöarna. Troligen rör det sig om ett stort döingeröse, där drunknande ilandflutna har rörsats. Ortnamnsboken för Kville härad ger ingen förklaring till namnet Hästebukten, det ses som okänt. Att havets hästar var en kenning för skepp i norröna texter kan vara en möjlig förklaring, eller att någon bergsformation bildar en häst.⁴⁶³ Kanske visar röset

⁴⁶⁰ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 146; Janzén 1945-1946; Bergstrand 2015 s. 49.

⁴⁶¹ Benedict, Lorentz, *Søkartet offuer Øster oc Vester Søen prentet i Kiøbenhaffn aff Laurentz Benedicht 1568*, København, 1915 s. 75.

⁴⁶² Kalm 1960 s. 132.

⁴⁶³ Jennbert, Kristina, ”Människor och djur: kroppsmetaforik och kosmologiska perspektiv”, i André, Anders, Jennbert, Kristina & Raudvere, Catharina (red.), *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*, Lund, 2004 s. 206.

på att förlisningar och grundstötningar inte alltid slutade med att de drabbade kom undan med livet i behåll. Praktiken att rösa en död människa kan inte enbart isoleras i förhistoriska perioder. Eftersom det i dagsläget saknas djupare kunskaper om döingerösen samt begravningsplatserna i ytter-skärgården är det svårt att säga något mer bestämt om deras syfte, utbredning och datering.⁴⁶⁴ Det finns dock uppgifter i arkiven om att skelettresterna tagits ur röset i Hästebukten. Invid den röseliknande anläggningen finns ett stenblock som, fått namnet altaret, där besökande ofta har lagt en sten.⁴⁶⁵ Sådana praktiker känner vi från folktron, och lämningstypen har kallats offerkast.

*Figur 16. Röset i Hästebukten på Vedholmen Utanför syns Väderöfjorden och Väderöarna avtecknar sig vid horisonten.
Foto: Författaren*

Figur 17. Altarstenen ligger i direkt anslutning till det stora röset i Hästebukten på Vedholmen. Foto: Sverker Stubelius, Kville hembygdsarkiv.

⁴⁶⁴ Hagberg, Louise, *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folktrö i samband med död och begravning*, Stockholm, 1937, s. 594 ff; Alexandersson, Henrik, "När de drunknade återvänder från havet: ett nystartat projekt om död och begravning i Bohusläns kustbygder", i *Fynd* 2016 s. 53-58.

⁴⁶⁵ ATA F1 Bohuslän, Kville sn, Vedholmen Diarie nr 000940/62 gällande Raä Kville 804. Brev Sverker Stubelius Fjällbacka den 7 juli 1939. Stubelius 1940 s. 27.

Stellan Johansson har tolkat lämningen i Hästebukten som ett järnålders-röse och reser hypotesen om att det var här som Tryggve Olavsson blev begravd.⁴⁶⁶ Detta är ett gott exempel på hur traditioner och minnen kan cirkulera mellan platser, anpassas och ändras över tid, då traditionen om Tryggve annars är kopplad till ön Tryggö söderut på Soten.⁴⁶⁷

På Hamnholmen - Skutholmen finns en av Nordens största koncentrationer av maritima ristningar, främst från 1500- och 1600-talen men spåren leder ner i 1400-talet genom bland annat avbildade heraldiska sköldar. Arkeologerna Ingela Lundin och Linnea Nordell som inventerat, dokumenterat och forskat om detta sällan uppmärksammade material har pekat på att många av årtalen överensstämmer med den stora sillfiskeperioden på 1500-talet, vilket är en viktig och riktig iakttagelse. Det skall också tilläggas att trälasthandeln var mycket aktiv från 1540-talet fram till freden i Roskilde. Det är ett varierat utbud av kompositioner i berget i form av kompassrosor, skepp, heraldiska sköldar, bomärken, årtal, initialer, namn på personer och orter. Årtalen har fått stå som garantier för datering. På Hamnholmen finns en ristning som anger året 1500. Detta framhålls som det äldsta maritima inristande året längs Bohuskusten.⁴⁶⁸ Ett klinkbyggt skepp med tre master finns inristat på Skutholmen, vilket är ett ovanligt och annars frånvarande motiv i denna bildtradition.⁴⁶⁹ En intressant parallell finns från ett vrak i Ulebergshamn där ett skepp liksom en kompassros och ett antal svårtydbara tecken avbildats på en skiffertavla. En maritim kultur utan avbildade skepp kan tyckas ovanlig, åtminstone om en jämförelse görs med Kvilles alla övriga skepp som knackats in i berget och tolkats som en maritim bronsålderskultur. Hamnholmarnas maritima ristningar kan ses som ett minnesarkiv som bevarats i berget.

Landkänning - Gudmundsskäret

En av de mest seglivade berättelserna, som aktiverats om medeltid i norra Bohuslän, behandlar den katolske prästmannen Gudmund. Historien kan spåras tillbaka till 1700-talet och är fortfarande starkt levande i bygden. Kalm omtalar berättelsen om Gudmund, den ”siste påviske prästen” i Kville härad. Eftersom Gudmund vägrat att anamma den nya läran ersattes han under 1530-talet av en lutheransk präst. Han tilläts hålla en avskedspredikan. I denna framhöll han att den katolska läran var den enda rätta, varefter han bad om ett tecken från Herren. Det hela slutade med att hans båt gick på ett dittills okänt undervattensgrund. Prästen drunknade men platsen fick

⁴⁶⁶ Johansson 1997 s. 42.

⁴⁶⁷ Alexandersson & Nyrén s. 326ff.

⁴⁶⁸ Lundin & Nordell 2019 s. 40.

⁴⁶⁹ Raä Kville 935:3.

bära hans namn, Gudmundsskåret.⁴⁷⁰ Enligt Holmberg skall skåret ha legat under vatten 1532 då prästen Gudmund strandade här efter landsförvisningen.⁴⁷¹ Även Brusewitz aktiverar Gudmundsskåret i sin resebeskrivning från sommaren 1861.⁴⁷² Berättelsen visar på havets temporalitet; landskapet förändras, landet stiger och ett undervattensgrund blir till ett skär som får sin förklaring i en berättelse om katolska kyrkans brytningstid. Här finns en av de tydligaste minnesplatserna i häradet med hänvisningar till medeltid.

Landskap och fornlämningsbild

Sjögren karaktäriserade landområdet i Kville på följande sätt: ”Men eljest är häradet upplöst i ett virrvarr af bergkullar och dalar.”⁴⁷³ Den som klivit upp på någon av inlandets höjder blir väl medveten om den brutna terrängen med sina många branta berg. Sjögrens beskrivning kunde egentligen spegla större delen av Ranrikes kustbygder. Utmärkande för dessa är den ljusa, nästan rosa-röda graniten, med sina många veckade formationer. Denna granit har blivit en del i minnesskapandet om Ranrikes röda berg. Även en gång av rombporfyr har givit upphov till namnet Blå Berget, med betydelse i den maritima orienteringen. Ett viktigt angörings- och orienteringsmärke är det 135 meter höga berget Öneskymtan, eller Örneskymtan, kommer av ”det som skymtas”. Med sina tre karaktäristiska spetsar är bergsformationerna väl synligt långt ute till havs. En uppgift i *Svensk lots* vittnar om att berget syns 24 nautiska mil från kusten.⁴⁷⁴

Kvilles dalgångslandskap sluttar ner mot havet i väster och fungerar som korridorer för att ta sig in och ut genom landskapsrummet. Genom landhöjningen har dock kustlinjen förändrats efter hand, men lägena högre upp i de inre dalgångarna gör det möjligt att förstå forntidens landskap. Anråsälven bildar en tydlig gräns i norr mot Tanums härad, och de mer fornlämningsfattiga områdena ligger i inlandet i gränsen mot Tunge härad. Gränsen mot Sotenäs härad går mitt i Bottnafjorden. Som redan nämnts utgör denna en viktig kommunikationsled in i landskapet, och i anslutning hopar sig några av de äldsta hamnarna och fiskelägena som är kända i Sverige. Det medeltida häradets socknar bestod, så vitt vi vet, av Kville, Svenneby, Bottna och Vrem. Att föra tillbaka dagens sockengränser till medeltid är dock vanskligt och låter sig inte göras lättvindigt. Vrem diskuteras vidare i fallstudien om

⁴⁷⁰ Kalm 1960 s. 126; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 130; Stubelius, Sverker, *Boken om Kville gamla kyrka*, Fjällbacka, 1947 s. 103; Ödman, Johan, *Chorographia Bahusiensis Thet är Bahus-Läns Beskrifning*, Ed 1983 s. 250f. (stavas även Oedman).

⁴⁷¹ Holmberg, Axel Emanuel, *Bohusläns historia och beskrifning 2 Allmän beskrifning samt enskild beskrifning öfwer Norrwikens fögderi*, Uddevalla, 1843 s. 20.

⁴⁷² ATA Vitterhetsakademien och riksantikvarien (1786-1922) *Gemensamma handlingar E3:6 Gustaf Brusewitz reseberättelse 1861,1862,1863* s. 5.

⁴⁷³ Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1016.

⁴⁷⁴ Holmberg II 1843 s. 264; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* s. XVI,153,186; *Svensk lots. D. 1, Skagerack, Kattegatt och Öresund, hufvudsakligen svenska kusten*, Norrköping 1909.

de bortglömda medeltidskyrkorna. Dalgångarna korsas ungefär mitt i socknen i ett slättlandskap där den medeltida kyrkplatsen i Kville var arrangerad. Arkeologen Emil Ekhoﬀ ger en målande minnesbild av landskapet, där han inventerat fornlämningar 1879:

Uppfyldt af låga, oftast tvärbrant uppstigande bergmassor, som äro skilda genom trånga slingrande dalgångar, erbjuder landskapet endast få öppna slätter och dessa af ringa utsträckning. Närmast kusten bördig lerjord. NO delen av socknen magrare sandjord. Den odlingsbara jorden, i allmänhet inskränkt till de smala dalbottnarna. Är således till yttinnehållet ringa, men lära vara av god beskaffenhet.⁴⁷⁵

Ekhoﬀs antikvariska inventeringsarbete i Kville kan också ses som en metodisk renodling. Fornlämningar och landskapet sattes i första rummet medan dialekter, folkminnen och kyrkorna lämnades därhän.⁴⁷⁶ För att på ett så rättvist sätt som möjligt kunna beskriva fornlämningsbilden i Kville härad skulle kräva ett stort textutrymme. Det låter sig inte göras här. Men med breda penseldrag kan en sådan, något orättvist, sammanfattas som ett variationsrikt och mångfacetterat material med tydlig koppling och anpassning till maritim näring från stenålder och framåt. Ett gott exempel på mångfalden återfinns vid Vrångstad, en bit nordväst om Bottnafjorden på vägen från Gerlesborg mot Kville. Här finns en lång kontinuitet som sträcker sig från stenåldern, med megalitgravar, hållristningar, resta stenar, gravhögar samt guldfynd.⁴⁷⁷ Ett av landets äldsta fynd av mänskliga kvarlevor är från Skibevall i Bottna, inte långt från Vrångstad. Skibevallsskelettet är endast några århundraden yngre än Österödskvinnan som levde för drygt 10 000 år sedan och återfanns på Härnäset.⁴⁷⁸ Genom att namnge dessa förhistoriska personer med hjälp av ortnamn får de en identitet och en tydlig platsförankring i landskapet. Om stenålderns maritima näringsfång vittnade en avfallshög på gården Rörvik, nära landsvägen en kilometer söder om Hamburgsund, vilken upptäcktes 1934 i samband med en grustäkt. Det var inte vilken avfallshög som helst som uppdagades utan en kalkrik och fyndgivande kökkenmödding som visar på ett mycket varierat kostintag.⁴⁷⁹ I samband med sitt arkeologiska inventeringsarbete i Kville kom Emil Ekhoﬀ att utveckla ett maritimt intresse vilket följande exempel vittnar om:⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Ekhoﬀ 1880 s. 117.

⁴⁷⁶ Sarauw & Ahlin 1923 s 16f. jfr även Burström et. al. 1997 s. 21 om Bror Emil Hildebrands utarbetade program för inventering.

⁴⁷⁷ Alexandersson & Nyrén 2019 s. 55.

⁴⁷⁸ Sjögren, Karl Göran & Ahlström, Torbjörn, "Early Mesolithic burials from Bohuslän, western Sweden", i *Mesolithic burials: rites, symbols and social organisation of early postglacial communities: international conference, Halle (Saale), Germany, 18th-21st September 2013*, Halle, 2016 s. 125-143; Sjögren 2014, s. 165-168; Holmberg 1843:II, s. 119.

⁴⁷⁹ Henrici, Paul "Benfynd från boplatsen vid Rörvik", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings Tidskrift* 1932-36, s. 81-91.

⁴⁸⁰ Ekhoﬀ 1880 s. 147.

Den kärlek till havet, som sålunda tycktes framgå af bronsålder-folkets val af grafplatser, uppenbarar sig äfven i andra minnesmärken, som detta folk efterlemnad. De bilder, som det samma med största förkärlek och i öfvervägande mängd anbragte på sina egedomliga minnestaflor – hållristningarna – äro nämligen, som bekant, fartyg.

Det är intressant att notera att Ekhoﬀ såg dessa som minnen. Med kritisk blick drog han sig inte heller för att skriva: ”Hållristningarnas dunkla bildspråk skall säkerligen alltid förbli en olöst gåta.”⁴⁸¹ Ekhoﬀ kom själv att bedriva medeltidsforskning, dock ej om Bohuslän.

Rösen har haft många funktioner och betydelser över tid. Det är intressant att notera att många i Kville ligger i direkt anslutning till de mest besvärliga, och vid storm utsatta, farvattnen, som exempelvis Valö huvud i Svenneby socken. Rösena kunde fungera som fundament för vårdkasar, vilka ingick i ett utvecklat signalsystem längs kusten. Dessa tändes för att varna folket i orostider.⁴⁸² I Kville härad återfinns många rösen ute på näsen, öarna samt inne i landet. Den visuella närheten till havet är påtaglig.⁴⁸³ Kustbygdens stenrösen fick dessutom fortsatt betydelse för navigering. Hasslöfs tolkning är att rösena fungerat som ”fixeringspunkter för pejlingslinjer till [...] märken som kustborna i sin folktradition satt ihop till ett nätverk, ett kartsystem”.⁴⁸⁴ Med tydlighet visar rösena och mycket av den övriga materiella kulturen i häradet att en enskild lämning kan ha många skilda funktioner och minnen kopplade till sig.

Enskilda resta, men också stenar som placerats tillsammans i olika formationer, vittnar om mångfalden i järnålderns gravarrangemang. Folkliga berättelser om domarringar och kämpestenar är starkt sammanlänkade med dessa kategorier av lämningar. I vilken utsträckning medeltidens inbyggare haft föreställningar om Ranrikes fornminnen är oklart. Det stora intresset och uppmärksamheten för Bohusläns fornlämningar skulle dock komma att dröja. Men i biskop Jens Nilssøns visitation ges följande inblick i en tolkning från april 1594:

Gård Vidingsgaarder

4 høye stene, staaendis opreist paa en høy paa den venstre haand, hvor de mener at vere kemper begraﬀne⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Ekhoﬀ 1880 s. 150.

⁴⁸² Alexandersson 2013 s. 347.

⁴⁸³ Nordbladh 1980 s. 32.

⁴⁸⁴ Hasslöf 1984 s. 37.

⁴⁸⁵ JN s. 234.

Som så mycket annat är bakgrunden oklar till de skilda arrangemangen. Stensamlingar uppe på branta berg har fascinerat eftervärlden. Ofta ligger de på svårtillgängliga platser. I folkliga berättelser har de inte sällan setts som försvarspositioner och tillflyktsorter under orostider, framförallt under järnåldern. Fornborgar har något dimmigt över sig vilket också kan bero på att endast ett fåtal av dem undersökts.⁴⁸⁶ Alternativa förklaringar har föreslagits. Kanske hade de flera funktioner samtidigt: bevakningsposter, platser för vårdkasor, ställen för hemlig maktutövning eller kulthandlingar, mötesplatser för handel eller tillfälliga bosättningar?⁴⁸⁷

En bibel i guld?

I Jorefjordens inre del finns ett antal platsnamn som tidigt blev kända minnesplatser för den arkeologiska verksamheten, och som under lång tid förknippats med några av de mest laddade fornfynden i Sverige. Det handlar om guld och vapen i ett begränsat geografiskt område. Fynden från Hög Edsten i Kville socken, några kilometer öster om Fjällbacka, intar en särställning. 1863 plöjde Johannes Svensson en åker och fick upp 17 föremål av guld.⁴⁸⁸ Dessa har daterats till folkvandringstid.⁴⁸⁹ Det verkliga praktfyndet utgjordes av en svärdsknapp, belagd med guldfolie och granat.⁴⁹⁰ Genom tillverkningstekniken pekar ett möjligt ursprung mot Köln. De intressanta jämförelserna stannar inte där. En liknande svärdsknapp återfanns i Sutton Hoo i England. Vad som syns tydligt är kontakterna mellan skilda nordeuropeiska områden och resor över havet. Bland fynden från Svenssons åker i Hög Edsten finns dessutom ett litet bokformigt hänge i guld, tre tydliga människofigurer av guldbleck med fästöglor på baksidan samt en del andra guldföremål.⁴⁹¹ En tolkning är att det lilla hängsmycket möjligen föreställer en bibel.⁴⁹² I så fall utgör det en av de allra tidigaste artefakterna som kunde tyda på kristna influenser, inte bara i Kville härads maritima område utan i hela Norden. Att fyndets eventuella kristna betydelseinnehåll ska ha varit klart för dåtidens ranrikebor är däremot omöjligt att komma tillrätta med. Guldfyndet från Hög Edsten i allmänhet och det bokformiga hänget i synnerhet har blivit viktiga minnesplatser.

⁴⁸⁶ Moberg, Carl-Axel, "Bohusläns forntid" i Lönnroth (red), *Bohusläns historia*, Stockholm, 1963 s. 70; Nyqvist 2001 avd 2.6.

⁴⁸⁷ Andersson, Stina & Ragnesten, Ulf (red.), *Fångstfolk och bönder: om forntiden i Göteborg*, Göteborg, 2005 s. 207.

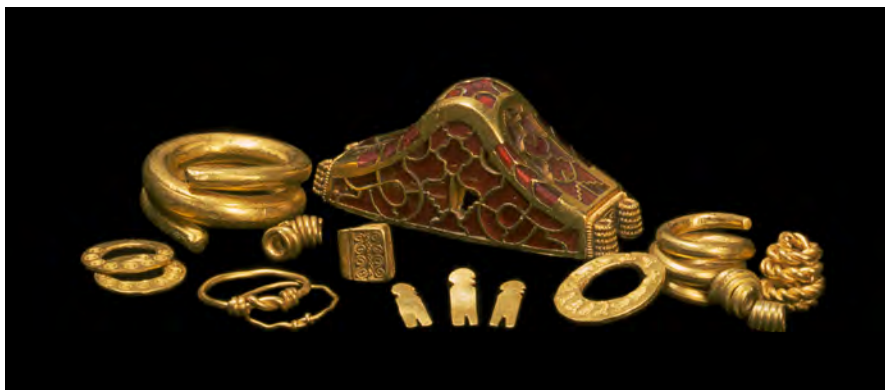
⁴⁸⁸ Fredsjö, Åke, "Bohuslänska fornsaker av guld: en översikt", i *Bohusläns Hembygdsförbunds Årsskrift* 1964 s. 16ff; Kindgren, Hans, "Guldet från Kville" i *Bohuslän årsbok* 1992 s. 44.

⁴⁸⁹ Fredsjö 1964 s. 16f; SHM inv. nr. 3256. Hög Edsten SHM inv. nr. 3163. Vid plöjning av en åker 1863 dyker svärdsknappen upp senare samma år och följande år ytterligare 16 föremål.

⁴⁹⁰ Arrhenius, Birgit, *Merovingian garnet jewellery: emergence and social implications*, Stockholm, 1985 s. 141.

⁴⁹¹ Andersson, Kent, *Guldålder: svenska arkeologiska skatter*, Uppsala, 2011 s. 135.

⁴⁹² SHM Inv. nr. 3256:7; Fredsjö 1964; Gräslund 1996 s. 38.

Figur 18. Guldfynd från Hög Edsten. Det lilla bokformiga hängets syns i mitten av bilden. Foto: Gunnel Jansson, Historiska museet/SHM (CC BY).

Även området kring gården Lilla Jore, söder om Edsten, har fått stor uppmärksamheten. Här skedde en väldokumenterad arkeologisk undersökning 1816, innan ämnet arkeologi ens sett dagens ljus.⁴⁹³ I en skadad gravhög återfanns en timrad kammare med rika gravgåvor. Ett av guldföremålen, ett hänge av nordiskt ursprung med imiterat kejsarporträtt, hänvisar troligtvis till minnen av den gravlagde. Det som styrker detta är den avbildade mannen bär en fingerring, av exakt samma typ som återfanns i graven.⁴⁹⁴ Tillsammans med det närliggande Tossene socken har Kville en särställning i västra Sverige under perioden, i alla fall om man får tro guldföremålens koncentration och mängd. Det är alltså i områden som sträcker sig ut i västerhavet som fyndkoncentrationen finns.

På det lokala planet återkommer berättelsen om att Beowulf skulle vara begravd i Högestensgraven/Gröne hög, vilket bidrar till upprätthållandet av en minnesplats.⁴⁹⁵ Lilla Jore och Hög Edsten bildar minnesplatser, men visar också hur föremålen rent fysiskt kommit att cirkulera i ett långtidsperspektiv. Även dokumentationen påverkar vår uppfattning om minnesplatsen, detta blir särskilt tydligt vid den restaurerade Joregraven, just eftersom både dokumentationen av själva konstruktionen av gravhögen lyftes fram. Dokumentationen bildar i sig en minnesplats i arkivet, en tredimensionell modell med flikar som kan öppnas och med en intressant kombination av text och bild.⁴⁹⁶ Namnet Kyrkogårdskåvan i Jore vittnar om ett förhistoriskt gravfält.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Brunius, Carl Georg, *Antiquarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*, Lund, 1839 s. 98; Jensen 2018 s. 135-136.

⁴⁹⁴ Andersson 2011 s. 73.

⁴⁹⁵ Johansson 1997 s. 18.

⁴⁹⁶ Nordbladh, Jarl, "Att resa, samla och ordna" i Mansén, Elisabeth, *Sveriges historia 1721-1830*, Stockholm, 2011 s. 286; Nordbladh, Jarl, "THE SHAPE OF HISTORY. To give physical form to archaeological knowledge", i Jensen, Ola W. (red.), *Histories of archaeological practices: reflections on methods, strategies and social organisation in past fieldwork*, Stockholm, 2012; Jensen 2018 s. 135.

⁴⁹⁷ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945* s. 196.

Möjligen kan gårdarna i Jore sökas tillbaka till en sätesgård/kungsgård. Lokalhistorikern Sverker Stubelius menade att så var fallet under 1400-talet då gården ”ägdes och beboddes av Erik Sämundsson, en storman som var ledare för det svenska partiet i striden mellan Kristian I och Karl Knutsson Bonde”.⁴⁹⁸ Historikern och arkivforskaren Carl Gustaf Styffe lyfter fram Jore och väpnaren Nils Ragvaldsson, som var barnbarn till den ovan nämnde Erik och gårdens fortsatta öden under 1500-talet.⁴⁹⁹

Kungssjöbod

I den lokalt förankrade berättartraditionen i Kville finns uppgifter om skeppsvrak. Även arkivhandlingar vittnar om skeppsvrak som anmälts, men troligen aldrig utretts av kulturmiljövårdande myndighet.⁵⁰⁰ Tyvärr försvinner eller gallras ibland delar av båtar och skepp som skrivits in i museisamlingar. Fynd som i dag skulle vara ovärderliga för att spegla Bohuskustens maritima kultur i ett långtidsperspektiv. Ett exempel är ett spant som hittades i samband med grävandet av Sote kanal under 1930-talet. Det skrevs in i Göteborgs museums samlingar men är förkommet. Det enda som återstår är bilder och fynduppgifter i arkivet.⁵⁰¹ Fartyg slits och borden, spant, däckplankor och annat byts ut över tid. Att skepp kan vara byggt med timmer av blandat ursprung och ålder är inget ovanligt. Ett gott exempel är de engelska kuttrarna, som kom till Bohuslän på slutet av 1800-talet. Dessa förbyggdes ofta och togs ner ända till vattenlinjen för att sedan byggas upp igen av lokalt trä. Skepp är inga ting som ligger stilla, de cirkulerar och ändras ofta.

En tidigare uppfattning och utgångspunkt var nog att skeppsmasken hade gjort sitt med allt äldre trämaterial som legat i havet. Men bevarandeförhållandena i de bohuslänska lerorna verkar ha varit goda. Om skeppen vittnar om hamnlägen utefter den medeltida segelleden eller om de bara slutligen strandat på platsen är oklart. Blev de som många av 1800-talets segelskepp drivna in mot Bohuskusten under stormar eller vittnar de om bortglömda handelsplatser där de av olika anledningar blivit liggande? Frågorna är flera och får så länge stå obesvarade.

Mellan kustsamhällena Hamburgsund och Fjällbacka går en inre farled i Jorefjorden. I en förlängning av denna vattenväg slingrar sig Jorälven genom Kville härads marker. Farbarheten och användandet av denna vattenväg för mindre flytetyg eller genom flottning av trästockar ska inte uteslutas, särskilt inte vad gäller äldre tider. Det strategiska maritima läget kring Edsten och Jore utgörs av ett väl skyddat område där kontroll över in och utgående trafik genom Kville skärgård och vidare ut mot Väderöfjorden.

⁴⁹⁸ Stubelius 1940 s. 37.

⁴⁹⁹ Styffe, Carl Gustaf, *Skandinavien under unionstiden: med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521: ett bidrag till den historiska geografien*, Stockholm, 1911 s. 447.

⁵⁰⁰ Johansson 1997 s. 38 berättar om en ev. Kogg på Trinissla. Uppgift om fynd vid Fjällbacka hamn mfl, Hamburgsund. Ortnamnet Skottens vrage i Fjällbacka associeras med ett vrak *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 246.

⁵⁰¹ Alexandersson & Nyrén 2019 s. 290f.

I Jorefjordens inre grundare del, strax norr om Fiskholmen, flygfotograferade marinbiologen Lars Harry Jenneborg ett skeppsvrak 2008. Delar av vraket undersöktes senare av marinarkeologen Staffan von Arbin och forskningsingenjören Hans Linderson. Skeppets datering visar mot 1200-tal, och var byggt i ek på klink men var inget inhemskt bygge. Analyser visade att träden vuxit i området kring Westfalen – Ardennerna.⁵⁰² Om strandningsplatsen för fartyget indikerar närheten till en hamn eller om det bara har drivit in eller bogserats dit är oklart. Lälägena är goda kring Tångekilen, Eskilholmen och Fiskholmen, men att något fartyg sökts sig ända dit in för nödhamn under dåligt väder är nog föga troligt eftersom det finns goda lägen i den yttre skärgården. Även ett 1500-talsvrak har lokaliserats vid Dyngö.⁵⁰³ I traditionen har Dyngö pekats ut som lotsställe redan under 1200-talet, några källor som skulle styrka detta har jag inte kunnat lokalisera, men det strategiska läget måste ändå beaktas. Dyngö var lotsplats fram till 1937 då stationen avbemannades och lades ned.⁵⁰⁴ I det västnordiska sagamaterialet förekommer benämningen ledsagare som ska ha använts under 1100- och 1200-talet. Begreppet styrman användes för dem som lotsade utomskärs.⁵⁰⁵ Som skydd i väst för Dyngö hamn ligger holmen Mickel, vars namn den tidigare landshövdingen Per Nyström, sommarboende på Dyngö, låtit gå tillbaka på rådmannen i Oslo, Mickel Funtin, vilken ägde en saltbod där 1585.⁵⁰⁶ Mickelbåden finns också som namn på ett grund i Soten. Men om namnen minner om handelsmannen eller en räv är oklart. Funtin var även inblandad i en omfattande rättsprocess kring en sillaffär med koppling till Dyngö och Hunnebostrand. Ytterligare vrak ligger eventuellt i anslutning till Kungssjöbod, invid en påhrad, ska exempelvis ett fartygsspann ha iakttagits. Detta vittnar arkiven om, genom en vrakrapport som sammanställts efter observationer från oktober 1986.⁵⁰⁷

Till området knyts även många kungliga namn, som kan antyda om överhetens närvaro eller ägande kring Jore. Kungssjöbod, ”sjöbod tillhörande kronan”.⁵⁰⁸ Även ”Kongsen”/ ”Kungssund” mellan Fläskö och Florö samt ”Kongsbacken” med sina många stenkretsar lämnar minnen och en hel liten lista av kungsnamn.⁵⁰⁹ Under 1500-talet dyker begreppet lastageplats (ladesteder/ladsted) upp. Det finns också uppgifter om att danska skutor

⁵⁰² RAÄ Kville 1417; von Arbin & Linderson 2011 s. 133f.

⁵⁰³ Bohusläns museum rapport 2016:14 s. 7; Staffan von Arbin muntligen.

⁵⁰⁴ Eriksson, Per-Erik, *Lotsarna på Väderöarna: en studie om en lotsplats och dess invånares historia från år 1754 till år 1966*, C-uppsats Göteborgs universitet historiska institution, vt 1996 s. 30; Alexandersson & Nyrén 2019 s. 253ff.

⁵⁰⁵ KLNLM *Lotsar* sp. 696.

⁵⁰⁶ Nyström, Per, ”Mickel”, i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift*, 1972 s 41; Pettersson 2001a s 53; en annan tolkning se *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945* s. 134.

⁵⁰⁷ RAÄ Kville 1415; Sjöfartsmuseet i Göteborg arkiv Doss:145:9:3; Vrakrapport till RAÄ, Länsstyrelsen, SMG 1987-05-14; Kustlämningar och Marinarkeologi, Bohusläns Museum rapport 1992-02-27.

⁵⁰⁸ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945* s. 28.

⁵⁰⁹ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945* s. 114.

besöker en lång rad sådana, särskilt under 1600-talets början. Att förråd av timmer, master och andra trävaror skulle läggas upp på sådana platser och sedan skeppas ut sommartid vittnar skriftliga källor från 1558 om.⁵¹⁰ Som så många andra maritima begrepp, som exempelvis fiskeläge, stränder, fiskeläger, så har säkert lastageplats, liksom hamn haft skilda innebörder och funktioner över tid. En övergripande betydelse av lastageplats borde vara att det handlar om enkla kajanläggningar eller platser där skeppen kunde lägga till och lossa eller lasta. Ballastlämningar kan indikera sådana platser. Mycket enkla tilläggningsplatser har förekommit i Bohuslän långt fram i vår tid, vid exempelvis utlastning av granit, sill och tran från öarna och kustbygden i Kville skärgård. Även påraderna ute i leran vid Kungssjöbod borde väl styrka tanken om en plats för tilläggning? Eller handlar det om en pålspärr eller något helt annat? Platsen borde ha varit betydelsefull med tanke på vad som fanns både utanför och innanför. Kanske var det där man gick iland för att uträtta ärenden i gårdarna i närområdet eller i Kville kyrka. Arkivhandlingar i ATA och Sjöfartsmuseet berättar också om lämningar. En gång i tiden var det säkert en utmärkt plats att skeppa ut spannmål från gårdarna i Jore och Edsten-området, innan landhöjningen gjort sitt. Vad gäller skriftliga källor är den tidigaste kända uppgiften om Kungssjöbod från 1617. Då omnämns det i en (extra)skattemantalslängd och anges som fiskeläge.⁵¹¹ Yngre arkivuppgifter har Stubelius vaskat fram, där det framkommer att en skeppsbyggare haft sin verksamhet här.⁵¹² Stubelius menar att slutningen ner mot stranden skulle ha utgjort en slip för båtbyggeriet som funnits på platsen. Arkivhandlingar från 1630-talet vittnar om att Joen Skibsbygger bodde på ”Kongs Siöboe” och platsen ska ha varit bebodd år 1650,⁵¹³ På sydsidan av Sävohedkilarna har platsen för hamnanläggningen och varvsverksamheten prickats in i fornminnesregistret.⁵¹⁴

Den medeltida aktiviteten bör kunna spåras i ortnamnen. Det havsnära Träsvall, är känt sedan 1300-talet har inget med trä att göra, utan har tolkats som en plats där det blåser ihållande och kallt.⁵¹⁵ Ortnamnet Skeppstad, tilläggningsplats för skepp, som ligger intill indikerar möjligen om maritim praktik, trots att namnet uppträder första gången 1837.⁵¹⁶ Kan platsen ha haft en koppling till Kville skeppsreda? Det borde i alla fall vara en möjlig kandidat.

Jore gömde inte bara guld från järnålder. 1844 löste jordbrukaren Olof Jonsson på gården Stora Jore in en fingerring av guld som han hittat i en åker.

⁵¹⁰ ”Ladsted” se JN s. 223; *Väderöarna: historisk arkeologi vid en uthamn : forskningsundersökning : Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m. fl. : Storön, Norra Väderöarna 1:1, Kville socken, Tanums kommun*, Uddevalla, 2011 s. 19.

⁵¹¹ Pettersson 1953 s. 133.

⁵¹² Stubelius, Sverker, ”Hembygdsvetenskap - hembygdsundervisning” i *Skolproblem hemma och ute. Festskrift till L G Sjöholm*, Stockholm, 1952.

⁵¹³ Stubelius 1952 s. 174.

⁵¹⁴ RAÄ Kville 1017:1

⁵¹⁵ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945 s. 72.*

⁵¹⁶ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 1945 s. 246.*

På denna återges ett religiöst figurmotiv; jungfru Maria med Jesusbarnet i famnen.⁵¹⁷ Fingerringar är på intet sätt sällsynta under tiden och Historiska museet har daterat denna ring till 1400-tal. Den har inte uppmärksamats i forskningen, och verkar ha förblivit ett bortglömt föremål.

Figur 19. Fingerringen med jungfru Maria och Jesusbarnet. Stora Jore. Foto: Ulf Bruxe, Historiska museet/SHM (CC BY).

Ett annat medeltida fynd gjordes i Stora Jore 1842. Då hittades en stämpel som daterats till 1500-talet. Stämpeln visar madonnan med barnet. Föremålet kom att innehas av Axel Emanuel Holmberg och ingick i dennes privatsamling.⁵¹⁸ Maria var under den katolska tiden den dominerande kvinnogestalten som framställdes i skilda typer av material. Närvaron av Maria var starkt framträdande i Kville härad genom ringen, stämpeln och inskriptionen på lillklockan i Kville kyrka. Både Kville och Bottnas kyrkor blev invigda till Maria. Svenneby och Vrems kyrkors skyddshelgon är dock okända för oss. 1863 hittas ännu ett guldföremål, ett förmodat spänne från 1100-talet i Skår, under Kville prästgård.⁵¹⁹ Om fynden är knutna till någon specifik kristen verksamhet i anslutning till gårdarna i Jore är svårt att veta, kanske fynden kan tyda på ett stopp här på vägen från eller till någon vallfartsort.

I Joreområdet vittnar kustbygdens guldfynd möjligen om att maktutövan- det byggde på något annat än jordbruk. Det är främst under 1800- och 1900- talet som många gravar och högar i området grävdes bort då den gamla havs- botten togs i bruk. Fyndkoncentrationen och fornlämningsstätheten i Jore, liksom de medeltida lösfynden, kan mycket väl ha en betydelse för att vi ska förstå kyrkans etablering ett stycke härifrån, eller fanns det en privatkyrka i Jore? De goda kommunikationerna från havet upp till Kville kyrka är slående. Joreområdet är en strategiskt viktig plats och kontrollpunkt mellan hav och land och möjligen också för omlastning mellan landbundna och havsbundna transporter. Landet sluttar ner mot havet och guldfynden samt koncentrationen av maritim verksamhet talar sitt tydliga språk. Kontrollen över kustlandska- pet med utgångspunkt från gårdarna bör vara ett ämne för kommande forsk- ningsinsatser.

⁵¹⁷ SHM inv. nr. 1129.

⁵¹⁸ SHM inv. nr. 1270.

⁵¹⁹ SHM inv. nr. 3130.

Kville härads kyrkplatser

Svenneby kyrkplats som minnesplats

Sett till ytan är Svenneby en liten socken. Havet tränger djupt in i landskapet. Skagerraks kilar och vikar är dock aldrig långt borta bland de omgivande bergshöjderna. Det medeltida landskapets utseende låter sig inte med enkelhet rekonstrueras. Några mer omfattande medeltida odlingsytor i direkt anslutning till kyrkan ska vi inte räkna med i denna bergs- och kustbygd. De tunga och vattensjuka lerorna och strandängarna skulle få vänta på utdikning och järnplog. Havet stod högre, möjligen 4 till 4,5 meter över dagens nivå kring år 1000.⁵²⁰

Kyrkan är belägen utefter den slingriga kustvägen mellan Gerlesborg och Hamburgsund. Kyrkplatsen kom att arrangeras på ett mindre höjdläge, som skiljer sig markant från de övriga kyrkplatserna i Ranrike. Kyrkogårdens norra avgränsning utgörs av en brant bergvägg; den säkraste avgränsningen av en medeltida kyrkogård vi känner till i Bohuslän. På bergets topp har klockstapeln placerats. I den hänger en medeltida klocka, som daterats till 1200-talet.⁵²¹ Ett mer passande, och typiskt läge för en medeltida kyrkobyggnad hade varit på det höjdläge där Svenneby skola är belägen. Möjligen lämnar själva ortnamnet en ledtråd till förståelsen om kyrkans placering. Namnformen Svenneby går troligen tillbaka på en krigarbeteckning (fvn.) *sveinn*.⁵²² Kanske var det en kungens man som avsat ett stycke mark för kyrkan och finansierade byggnaden?

Utifrån ett strategiskt och kommunikativt perspektiv är kyrkplatsen i Svenneby särskilt intressant. Den bildar en tydlig skärningspunkt mellan hav och land. Den i kommunikationshänseende så viktiga Bottnafjorden tränger djupt in i landskapet i sydost, och kan enkelt nås från kyrkan genom en liten dalgång ner mot Långekärr. I den flackare delen i sydväst tränger havet in genom Bergsviksfjorden några hundra meter från kyrkan. Utifrån ett landbundet perspektiv kanske inte kyrkans läge uppfattas som centralt, och placerat ”mitt i” socknen, men läget är högst strategiskt. Här strålar hav- och landkommunikationerna samman och vägarna leder vidare genom dalgångarna till grannsocknarna Bottna, Tossene och Kville. De krokiga vägarna och byggnadernas lägen på kartor skvallrar om begränsningarna för etablerandet av byggnader och kommunikationer. Landskapets berg men också havet har dikterat villkoren och satt begränsningarna i denna yttre kustbygd. Samtidigt har den byggda materiella kulturen stor betydelse för hur folk rör sig i, uppfattar och nyttjar landskapet.⁵²³

⁵²⁰ Uppgift Tore Pässe, SGU, Göteborg i *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 Ortnamnen i Sotenäs härad. 2 Naturnamn*, Göteborg, 2009 s. XVIII; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 Ortnamnen i Sotenäs härad 1 Bebyggelsenamn*, Göteborg 2018 s. XXI.

⁵²¹ Åmark 1960 s. 279f.

⁵²² *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 102; DN III 110; Brink, Stefan ”Västsvenska namnmiljöanalyser”, i Strandberg, Svante (red.), *Ortnamn i språk och samhälle: hyllningskrift till Lars Hellberg*, Uppsala, 1997 s. 72.

⁵²³ Johansen 1997 s. 7.

Den gamla kyrkan i Svenneby kan i korta ordalag beskrivas som en tornlös stenkyrka med rektangulärt långhus med rakt avslutat kor. Utifrån dagens mått mätt är det är ingen stor byggnad. De utvändiga måtten uppvisar en längd av 17,5 meter och bredden är 9 meter. Den norra väggen i långhuset torde vara intakt. Där togs det aldrig upp några hål i murarna för fönster eller portaler, men övriga väggar har förändrats över tid. Kyrkmurarna är på sina ställen upp till 1 ½ meter tjocka. De smala ingångarna och fåtalet små fönsteröppningar ger byggnaden ett medeltida utseende.⁵²⁴ Under medeltiden hade kyrkan två ingångar i södra kyrkväggen; en mycket smal i koret och en rundbågig port i långhuset. Vapenhuset i väster är påbyggt senare, troligen under reformationstid. En triumfbåge skiljde tidigare långhuset från koret, men den togs ner 1698. I en korvägg finns en nisch, vilken möjligen varit platsen för en relik. Det brukar framhållas att borttagandet av triumfbågen gjordes för att skapa mer plats, men det kan inte heller uteslutas att ett annat motiv var att få bort delar av det katolska kyrkorummet med sidoaltare. Uppgifter talar för att det under 1600-talet fanns en uppgång till en predikstol, i anslutning till triumfbågsmuren. Om uppgången haft ett medeltida ursprung, kanske den då var avsedd som en uppgång till ett lektorium?⁵²⁵ Omfattande ombyggnationer av kyrkan genomfördes under 1700-talet, då bland annat korets östra vägg och kyrkans sydsida byggdes om.⁵²⁶ Kyrkogården i Svenneby har utvidgats och jordlagren är starkt omrörda efter lång tids nyttjande.⁵²⁷ Medeltida synliga spår ovan mark på kyrkogården i form av gravstenar eller annat existerar inte. Oedman noterar inga märkvärdigheter 1746, inte heller Axel Emanuel Holmberg som 1843 lyfter fram stenkyrkans närhet till havet och att ”innanredet saknar märvärdighet”.⁵²⁸ På kyrkogården råder helt andra minnen, bland annat uppställda gravstenar efter ilandflutna från Jutlandslandet 1916 som blivit kvar, skapar en minnesplats, trots att kvarlevorna cirkulerat vidare genom flytten till Kviberg.⁵²⁹

En ungefärlig uppskattning av kyrkobyggnadens ålder vilar på byggnadens arkitektoniska stildrag och konsthistoriska uppställda kronologier. Särskilt den trånga korportalen och medeltida fönster i östmuren har framhållits som stöd för att kyrkan har en hög och ansenlig ålder. Förslag har rests om att vi här står inför en kyrkobyggnad från tiden kring 1100. Att det skulle funnits någon föregångare i trä finns inga belägg för. I samband med förstärkningar av grunden har rester av grova träpålar hittats i marken. Dessa har troligen haft funktionen som grundförstärkare, och är inte kopplade

⁵²⁴ En kritisk anmärkning på en sådan tolkning återfinns i Wideen 1947 s. 8.

⁵²⁵ Gustafsson, Ewald, ”Svenneby gamla kyrka” i *Vikarvet*, 1960-1961.

⁵²⁶ Göransson, Catharina, *Står i tiden fram: Svenneby gamla kyrka från medeltid till nutida bevarande*, Hamburgsund, 2016 s. 82.

⁵²⁷ Meddelat av kyrkvaktmästaren vid besök på platsen.

⁵²⁸ Oedman 1983 s. 250; Holmberg II 1843 s. 273f.

⁵²⁹ Alexandersson, Henrik, ”De ilandflutna: om begravningspraktik och minneskultur i Bohusläns kustbygder efter Skagerrakslaget 1916”, i *Sjöhistorisk årsbok*, 2016/2017 s. 170-187.

till någon tidigare kyrka i trä.⁵³⁰ I en berättelse har Riksantikvarieämbetet beskyllts för att dölja och förfalska åldersdateringen av bottenstockarna, och att dessa skulle vara från 900-talet.⁵³¹ Här är ett tydligt exempel på hur den materiella kulturen har olika intressenter och att alternativa berättelser upprättar en helt annan kronologi och historia än den som fastställts av de nationella statliga kulturvårdande myndigheterna. Detta är ett gott exempel på att utmana det vetenskapliga etablissemangen.⁵³² Ännu en obekräftad uppgift finns om att det ska ha hittats mynt från 1100-talet i kyrkan.⁵³³ Det är inte bara de materiella spåren som kan kasta ljus över Svennebys medeltid. En berättartradition från bygden förtäljer att fiskare under medeltid kunde färdas ända upp till kyrkbygget i Svenneby med sina båtar, för att där saluföra sina fångster till byggnadsarbetarna.⁵³⁴

Den medeltida täljstensdopfunten i Svenneby har daterats till 1200-talet, och följde med till nya kyrkan, men har cirkulerat tillbaka och är nu återplacerad i den gamla. En i Svenneby bevarad ljuskrona har daterats till senmedeltid. De medeltida ljuskronorna är ett ganska okänt material.⁵³⁵ Även i grannkyrkan Tossene finns en medeltida ljuskrona bevarad. Nattvardskalkens skaft och fot är möjligen av medeltida ursprung och den bevarade altarestenen i den gamla kyrkan är medeltida. Fyra medeltida träskulpturer som har fått stor uppmärksamhet återfinns i kyrkan: en madonnafigur med barnet, en mycket fragmenterad Kristusfigur, en sittande S:t Olav som saknar delar av armarna och där krona, riksäpple och yxa inte längre finns bevarade, samt en stående svårtolkad figur, möjligen en apostel.⁵³⁶ Olavsfiguren i Svenneby är för övrigt den enda träfigur av helgonkungen som finns bevarad i Ranrike. I ett av kyrkans äldre inventarium från 1691 upptas även två, numera försvunna, medeltida katolska föremål: 1 liten Prijm kläcka, 1 Rööcke kaar.⁵³⁷

⁵³⁰ Gustafsson 1960-1961; Göransson 2016 s. 21, 69.

⁵³¹ <http://goterminen.blogspot.com/2008/06/dubbla-budskap-keaton.html>

⁵³² Jensen, Ola W., "Konsten att konstruera ett kulturarv: Om fornlämningar och den antikvariska forskningens historia", i Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.), *Kulturarvens dynamik: det institutionaliserade kulturarvets förändringar*, Norrköping, 2005 s. 28.

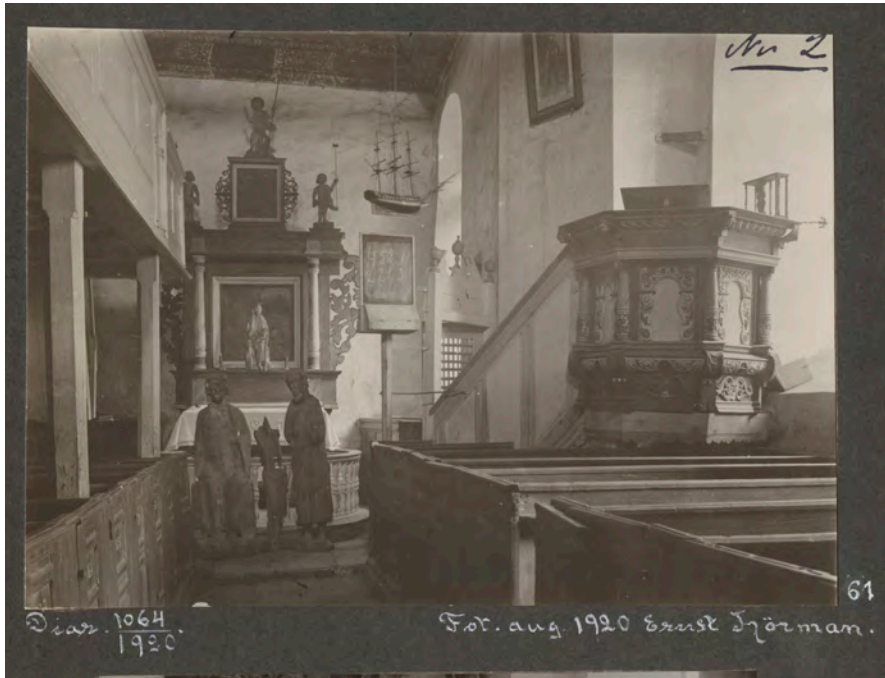
⁵³³ Borgström 1989 s. 93.

⁵³⁴ Hörman 1921 s. 80.

⁵³⁵ Härdelin 2005 s. 160; Göransson 2016 s. 155.

⁵³⁶ Norberg 1939 s. 50; Stubelius 1940 s. 50ff.

⁵³⁷ RA GLA Svenneby kyrkoarkiv LI:1. Inventarium 1691. Enligt kyrkans inventarium 1693 den 12 juni en liten klocka inget rökelsekar; Hörman 1921 s. 77.

Figur 20. De fyra medeltida träskulpturerna i Svenneby fotograferade tillsammans 1920. Madonnan var då placerad på altartavlan och de övriga skulpturerna står framför altarskranket. På ett annat foto står Madonnan placerad i dopfunten.
Foto: Ernst Hörman, Riksantikvarieämbetet.

I samband med andra världskriget och ett möjligt krigshot skickade Riksantikvarieämbetet, genom Johnny Roosval, 1939 ut anvisningar gällande skydd av konstföremål. Biskopen i Göteborg skickade ut en förteckning över föremål som särskilt skulle uppmärksammas. Det är inte många föremål från Ranrike som tagits upp på listan, men de medeltida inventarierna i Svenneby står med, ljuskronan i Tossene samt föremål från Mo kyrka.⁵³⁸

Svenneby gamla kyrka och det materiella arrangemanget kopplat till byggnaden har blivit en omistlig minnesplats över Bohusläns medeltid och laddas ständigt med berättelser. Upprätthållandet av minnesplatsen genom omfattande förstärkningsarbeten är synlig på platsen och i arkiven. Under slutet av 1800-talet aktiverades tanken om kyrkoarkitektoniska likheter mellan Norge, England och Irland. Svenneby gamla kyrkas planlösning, storlek och arkitektur fördes in i diskussionen med detta i baktanke. Likheter med kyrkan på ön Moster, norr om Haugesund i Norge, ansågs existera. Ett för dåtiden trovärdigt analogislut byggdes upp där Olav Tryggvasons kyrkobygge på ön, vilket skulle ha genomförts 995 efter hemkomsten från England, och kristnandet av Viken blev centrala argument.

⁵³⁸ RA GLA Svenneby kyrkoarkiv N:1.

Uppgifter som vaskades fram ur sagamaterialet och leddes i jämförande bevis med kyrkoarkitektur uppfattades som tungt vägande för att Svennebykyrkan skulle ha uppförts under missionstid.⁵³⁹ Att sedan Olavs far, kung Tryggve, enligt legenden skulle ha dödats i närområdet och begravts i bronsåldersröset på Tryggö gjorde inte berättelsen mindre intressant, inte minst i det lokala identitetsbyggandet.⁵⁴⁰ Något som däremot kan sägas med större säkerhet är att Svenneby gamla kyrkas grund uppfördes på ostabil mark.⁵⁴¹ Den gamla havsviken, som i dag utgör kyrkplats, är delvis ett gungfly. Lerans rörelser har lett till att lokalbefolkningen, lika väl som kyrkoantikvarier, oroat sig för helgedomens framtid. Väggarerna har skadats. Arkiven skvallrar om problemen och orsaksresonemang, men också om återkommande kostsamma program för underhålls- och konserveringsåtgärder. Vid ett otal tillfällen har kyrkobyggnaden varit nära att störta samman.⁵⁴² Till sist tröttnade församlingen på problemen och lade sin helgedom öde. En ny och större kyrkobyggnad – uppförd helt i granit – placerades några kilometer norrut och invigdes 1916. När Hanna Eggertz besöker Svenneby gamla kyrka 1919 på uppdrag att genomföra en snabbinventering gör hon en uppmätningsskiss av kyrkan. Eggertz är där för att dokumentera äldre förhållanden men uppgifter om samtiden är vanligt förekommande, som noteringen att ”kyrkan är illa underhållen. Taket hotar störta in”.⁵⁴³ En av många undersökningar pekar mot att sprickorna i väggarna ska ha orsakats av horisontella rörelser och att sprickbildningarna är kopplade till kyla och fukt.⁵⁴⁴ Trafiken som går förbi alldeles invid kyrkan har beskyllts för sättningarna. Förfallet fortgick. Den saltbemängda luften söndrar det mesta i denna kustbygd. Vatten trängde in och förstörde byggnaden, främst genom frostsprängning. För att medeltiden även fortsättningsvis skulle materialiseras och minnas i Svenneby krävdes omfattande stabiliserings- och omvårdnadsarbeten.

Konsthistorikern och arkitekten Erik Lundberg engagerade sig i, och kom att bli starkt berörd av åldrandets gång i både Svenneby gamla kyrka och Bottna kyrka. Efter ett besök i Svenneby under slutet av 1950-talet pekar han på att man bör sträva efter att bevara slitaget för att därmed visa hur kyrkorummet använts i ett långtidsperspektiv. Även minnet har en viktig betydelse i Lundbergs syn på Svennebykyrkan, där han menar att mötet med förfäderna blir särskilt tydligt. Lundberg avsåg att det var viktigare att ”konservera och vårda istället för att restaurera”. Han ville alltså försöka frysa rummet i tiden och visa slitaget för kommande generationer.⁵⁴⁵

⁵³⁹ Fett, Harry, *Norges kirker i middelalderen*, Kristiania, 1909 s. 6-16; Bolinder 1915 s. 15f; Hörman 1921 s. 72,77.

⁵⁴⁰ Alexandersson & Nyrén 2019 s. 328f.

⁵⁴¹ RA GLA Svenneby kyrkoarkiv; Gustafsson, Evald, *Svenneby gamla kyrka*, Stockholm, 1966 s. 7.

⁵⁴² RA GLA Svenneby kyrkoarkiv OI a:2; Gustafsson 1966 s. 5.

⁵⁴³ GM Kyrklig konst Bohuslän. Bullarens hd – Orust hd.

⁵⁴⁴ Göransson 2016 s. 112.

⁵⁴⁵ RA GLA Svenneby kyrkoarkiv OI:a2 Brev 15 november 1959. Om ödekyrkor i Sverige och synen på dessa se Bedoire 2013 s. 221ff.

Arbetena med kyrkan har avlöst varandra över tid och kan följas i arkiven. Det senaste omfattande arbetet utfördes mellan åren 2014 och 2016. Sett över tid har de omfattande insatserna varit både arbets- och kostnadsintensiva, uppgifter som sällan presenteras och förmedlas men som kan utläsas i arkiven. Frågan om vem som ska belastas med kostnader i samband med kyrkoarbeten har aktualiserats sedan kyrka och stat gått skilda vägar.⁵⁴⁶

Etiketterandet av Svennebykyrkan som minnesplats är intressant att följa kronologiskt. Kyrkan övergår från ett tillstånd till ett annat. Några exempel är ”Svenneby gamla kyrka”, ett namn som uppstår när den nya kyrkan byggdes för att hålla isär dessa byggnadskroppar. Under den tid kyrkan läggs öde skyltas den med ”Svenneby ödekyrka” och när Vikarvet tar över driften handlar det främst om ”Vikarvskyrkan”.

Figur 21. Svenneby gamla kyrka skyltad som ödekyrka. Foto: Viktor Lundgren, Bohusläns museum.

⁵⁴⁶ Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016 s. 131.

Vikarvet, med säte i Lysekil, hade nyttjanderätten till kyrkobyggnaden mellan åren 1922 till 1982. Kyrkan återgick därefter till församlingen.⁵⁴⁷ Det är en tid då hembygden lyfts fram, och hembygdkunskap blir ett ämne. Bohuslänska fornminnessällskapet Vikarvet föddes ur en vurm för forntid, hembygd, fornvård, vikingatid, medeltid, göticism och som en kritik mot, vad man ansåg vara ”vandaliserande modernitetssträvanden”.⁵⁴⁸ Riktlinjerna var att minnena från forna tider skulle bevaras och vårdas. En rad minnesaktiviteter och aktiveringar kännetecknar föreningens verksamhet med fornvård, utgrävningar, resandet av minnesstenar och diktskrivande. Vid sidan av Svenneby gamla kyrka engagerade sig föreningen i Dragsmarks kloster och Bohus fästning. En tydlig minnesplats skapades av Vikarvet 1929 vid gården Sörbo, Krokstad socken i Ranrike, till minne av Kung Sverre Sigurdsson. I föreningens arbete kom Svennebykyrkan att bli en viktig symbol och samlingspunkt och en av Bohusläns tydligaste minnesplatser med koppling till gränslandet mellan forntid och medeltid. Till föreningen knöts bland annat arkeologen Sune Lindqvist och diktaren Fredrik Nycander. Mecenaterna var grosshandlare, fiskexportörer och en konsul vilket möjliggjorde omfattande och kostsamma underhållsarbeten av kyrkan. Föreningens arbete var starkt bidragande till bevarandet men även skapandet och upprätthållandet av en tydlig minnesplats.⁵⁴⁹ Under Vikarvets beskydd förändrades byggnadens roll och funktion; det sker då en tydlig aktivering av den äldsta tiden och den forna religiösa byggnaden blir mer av ett museum. Efter att de medeltida inventarierna tagits fram i samband med snabbinventeringen kom dessa att få en exponerad placering. Även äldre allmogeföremål kom att visas upp i vapenhuset. Under senare år har medeltiden allt mer aktiverats, och blir då ”Svenneby medeltidskyrka”.

Genom uppgifter i arkiven finns det möjlighet att få inblickar i hur medeltida artefakter rumsterats om och cirkulerat. Exempelvis förvarades figurerna i Svenneby länge på vinden. Hanna Eggertz noterar i sin anteckningsbok: ”Medeltidsskulpturerna ha ett otjänligt förvaringsrum på vapenhusets lilla otäta vindsskrubb.”⁵⁵⁰ I brev till af Ugglas berättar Eggertz att hon i samtal med klockaren så ”har ett museum (Göteborgs?) erbjudit sig att reparera dem men vägrats av församlingen”. En annan rörelse vittnar samma brev om, där det berättas om att figurerna ”har varit lekkamrater åt ortens yngre generation”. Klockaren såg därför ett behov av att rädda figurerna och placera dem uppe på vinden.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ RA GLA Svenneby kyrkoarkiv KII:I Beslut i Svenneby kyrkostämman den 18 juli 1922 att Vikarvet skulle ha nyttjanderätten till Svenneby gamla kyrka, med Riksantikvarieämbetets medgivandet. Pågick i 60 år. Återgick sedan kyrkan till församlingen; Hörman 1921 s. 73; ”Svennebykyrkan” i *Vikarvets årsbok* 1929 s. 23f; *Vikarvets årsbok* 1990-1991 s. 8ff.

⁵⁴⁸ Hörman 1921 s. 71.

⁵⁴⁹ Bohusläns Fornminnes och Hembygdsförbunds Årsbok. *Vikarvet* 1945 s. 5-13.

⁵⁵⁰ GM Kyrklig konst Bohuslän. Bullarens hd – Orust hd.

⁵⁵¹ Regionarkivet Göteborgs historiska museum. Intendenternas brev 1919-1922; E 4:2. Brev 21 september 1919

Figur 22. Hanna Eggertz, foto från Svenneby gamla kyrkas vind 1919 i samband med inventeringsarbetet.

Foto: Hanna Eggertz, Riksantikvarieämbetet.

År 1920 var madonnan placerad på altarbordet och de övriga skulpturerna står framför altarskranket.⁵⁵² Madonnan med barnet kom även att finnas med på Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 och lånas ut till Oldsaksamlingen i Oslos utställning 1972, *Middelalderkunst fra Norge i andre land*. Tanken om en sockenkyrkas förvandling till ett museum har behandlats och vissa varnade för att en kyrka kan bli till ett ”sakralt sockenmuseum, ett kuriosakabinett”, där kyrkans samtida verksamhet underordnades det antikvariska.⁵⁵³ De medeltida föremålen återinträde i kyrkorummet skedde ofta i samband med restaureringar. I Sverige blev detta särskilt vanligt på 1950-talet då den katolska materiella kulturen som krucifix, dopfuntar, altaruppsatser, skulpturer togs fram, restaurerades och sattes upp igen.⁵⁵⁴ I fallstudien om jubileumsutställningen i Göteborg 1923 återkommer jag till Svennebys medeltida inventarier.

Vid genomgången av arkivmaterial, skyltning och småskrifter som behandlar Svenneby gamla kyrka, visar det sig att medeltiden både är påtaglig och pågående samt satt i rörelse. Bara det att kyrkobyggnaden flyttar på sig på grund av de geologiska förhållandena på platsen är intressant att notera, och kan ses som en materiell rörelse. Genom upprättandet av en tidslinje, som sträcker sig ner i järnåldern upprätthålls Svenneby gamla kyrka och kyrkplats som minnesplats.⁵⁵⁵ En kritisk tanke ska dock resas;

⁵⁵² Hörman 1921 s. 75.

⁵⁵³ Stolt, Bengt, *Kyrkorestaurering. Några funktionella synpunkter*, Stockholm, 1957 s 13; Gullbrandsson 2008 s. 87f.

⁵⁵⁴ Martling, Carl Henrik, *Talande tystnad: om kyrkans symbolspråk*, Skellefteå, 2004 s. 18.

⁵⁵⁵ Göransson 2016 s. 151ff.

hade dopfunten, ljuskronan, krucifixet, madonnan med barnet, St Olav och den möjliga apostelfiguren sina ursprungliga medeltida placeringar just i denna kyrka? Det är svårt att fastställa med säkerhet. Men genom en hastig blick mot grannsocken Bottnas kyrkoinventarium kan ses att där är medeltiden inte längre representerad, trots att byggnaden har sin grund i denna epok. Varför? Kanske fördes ett eller flera föremål vid något tillfälle över från exempelvis Bottna, Kville eller Vrem till Svenneby. En annan tolkning kan vara att föremålen sålts på auktion eller kasserats. Kanske hade Bottna och Kville få skulpturer från början? Har det skett cirkulationer inom häradet, mellan de kyrkor som senare skulle bilda pastorat? Om detta kan vi bara spekulera.⁵⁵⁶

Kville kyrkplats som minnesplats

Joreälven slingrar sig genom landskapet och här sammanstrålar kommunikationerna från havet med flera dalgångar. På ett höjdläge, invid den gamla fjordbottens leror, reser sig en väldig vit byggnad mot himlen. Kville sockenkyrka är en av Sveriges största landsortskyrkor byggd i tiden för den schartauanska väckelserörelsen. Minnena och berättelserna om denna korsformade kyrka, som i sitt ursprungliga utförande hade plats för 1800 gudstjänstbesökare, är många. Det är kanske inte så konstigt att byggnaden i folkmun kom att kallas katedralen i Kville. Den som läser gravstenarnas minnesinskriftioner märker dock snart att det inte bara är böndernas landskap det handlar om; sjömannens, lotsarnas, redarnas och sjökaptenernas gravstenar är många. Sydväst om kyrkan benämns en hög som Tingshögen. Nere i jordens glömska vilar även flera utländska sjömän och sjökaptener som fått sätta livet till i samband med förlisningar. Möjligen finns spår efter medeltid även under kyrkan. Det sägs att fyllnadsmassorna utgjordes av den äldre rivna kyrkan med grund i medeltid. Berättelserna om en av den schartauanska väckelsens portalfigurer, Johan Henrik Holmqvist, som var kyrkoherde i Kville 1853-1879, handlar ofta om hur han lyckades övertyga församlingen om att det behövdes en ny kyrkobyggnad. Hur var hans förhållande till den medeltida materiella kulturen? Hans avoghet mot ”papismen” är känd, bland annat genom avogheten att begrava utländska sjömän. Men i vilken utsträckning han ogillade medeltid är svårt att veta. En för oss intressant berättelse handlar om hur den gamla kyrkan med rötter i medeltiden skulle rivas. Holmqvist skred till verket och det sägs att han sett till att det placerades en stor stötta i kyrkan, så församlingen skulle tro att den gamla helgedomen höll på att rasa sönder och samman.⁵⁵⁷ Detta skall ha varit avgörande för att få igenom byggplanerna för en ny helgedom.

⁵⁵⁶ Bonnier 1987 s. 235.

⁵⁵⁷ RA GLA Kville kyrkoarkiv P IV:1; Stubelius 1947 s 119-126.

I de medeltida källorna omtalas kyrkan i slutet av 1300-talet som *Kuilda kirkia*.⁵⁵⁸ Även namnformen *Quilda kirkia* förekommer.⁵⁵⁹ Sockennamnet nämns första gången 1315 *j Kuilda sokn*. Namnet Kville är, som många andra ortnamn, svårtolkat. Troligen har namnet en koppling till en gren av en å, alltså Joreälven som flyter fram.⁵⁶⁰

Kan konturerna av en medeltidskyrka ändå avtäckas och bli kända trots den medeltida bortavaron på platsen? Kunskapsläget är begränsat men försök har gjorts utifrån vissa spår. Genom att söka sig bakåt i tiden med hjälp av spridda arkivhandlingar som behandlar ändringar och rivningar kan ändå den medeltida kyrkobyggnadens konturer anas. Den medeltida helgedomen ska ha bestått av långhus och smalare absidkor. Förblir en sådan ombyggd kyrka verkligen medeltida, är en högst relevant fråga att ställa. Rekonstruktionen av fragment skapar osäkerhet samtidigt som det skapas ett stycke ny historia, där medeltiden träder fram i en annan tid. Här skapas en bild av något som varit. Från äldre kartmaterial vet vi att kyrkogården under en tid hade en oregelbunden sexsidig utbredning, vilken förefaller unik.⁵⁶¹ Från arkivhandlingar vet vi att den medeltida kyrkan var invigd till Maria. De medeltida delarna som fanns kvar i den starkt ombyggda kyrkan revs då den nuvarande uppfördes intill den gamla 1864-65.

Den 18 april 1594 visiterar biskop Jens Nilssøn kyrkan, utan att någon närmare beskrivning av byggnaden eller omgivningarna.⁵⁶² Det noteras att kyrkan saknar bibel, vilket kan förefalla underligt. Inga rekonstruktionsförsök av den medeltida helgedomen återfinns i ATAs arkiv. Kunskap får istället sökas i andra samlingar och på lokal botten. Byggnadshistorien förmedlas klarast genom en rad bilder av kyrkan som återfinns som teckningar på kartor från 1600-talets slut och framöver.⁵⁶³ Kalm reser till Kville prästgård 1742, men nämner inget om kyrkobyggnaden, han samtalat istället med prästen om vidskeplighet, djur och natur. Kalm dömer ut häradets vägnät, och noterar att ”vägen var villsam, elak”.⁵⁶⁴ En lantmäterikarta från 1828 och framför allt en teckning av en konstnärligt lagd präst i Krokstad kyrka, Gustaf Leonard Dahl, ger aningar om kyrkans utseende. Dahl tvingades 1854 vistas i Kville med ett skadat ben efter en olycka på de usla vägarna i området.⁵⁶⁵

⁵⁵⁸ RB s. 381.

⁵⁵⁹ RB s. 542.

⁵⁶⁰ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 47ff; Wadström 1983 s. 34.

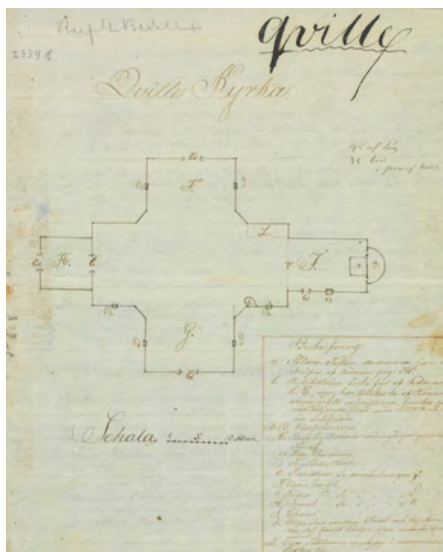
⁵⁶¹ Stubelius 1947 s. 93.

⁵⁶² JN s. 232.

⁵⁶³ Stubelius 1947 s. 94ff.

⁵⁶⁴ Kalm 1960 s. 118.

⁵⁶⁵ Stubelius 1947 s. 13; *Kville härad* 1985 s. 306 (bilden).

Figur 23. Sprängskiss över Kville gamla kyrka i Sven Bexells samling, Universitetsbiblioteket Göteborgs universitet.

Teckningen är en tidsbild från ett visst ögonblick, filtrerad genom en person, men lämnar värdefulla inblickar i byggandens utseende och de omfattande förändringar som skett sedan medeltiden. Bortser vi från trätornet som uppfördes 1652, korsarmarna åt norr 1687, och åt söder 1762, så träder en romansk kyrkobyggnad med kor och absid fram.⁵⁶⁶ Hos Oedman beskrivs denna byggnad 1746 som en ”af Sten murad, såsom en Kors-Kyrcka, dock med litet Chor”.⁵⁶⁷ Även arkivhandlingar samt modeller som föreställer kyrkan i olika bebyggelsestadier finns i Kville hembygdsarkiv.⁵⁶⁸ ”Kyrkan som prydnad” återkommer ju även som julkyrkor, då ofta tillverkades i gips och annat

material. Sådana tolkningar, rekonstruktioner och minnesarbeten påverkar vår uppfattning om utseendet av en numera försvunnen kyrka. Det som lokalbefolkningen mest verkar minnas av den gamla kyrkans inre var det blåmålade taket.⁵⁶⁹ I samband med visitationen 1830 noteras att kyrkan var trång och mörk.⁵⁷⁰

Inventarieförteckningar skvallrar i mycket liten utsträckning om Kvilles eventuella medeltida föremål. I Kville nuvarande kyrka är de fysiska spåren av medeltid frånvarande, så när som på två föremål i form av ett krucifix och en kyrkklocka. Värt att ha i minnet är grannsocknen Svennebys tämligen rika samling av medeltida inventarier. Vart har Kvilles rökelsekar, vigvattenskål, dopfunt, helgonbilder och andra viktiga medeltida kyrkliga inventarier tagit vägen? Det är just vid sådana frågor som man önskar att få svar på genom kyrkoarkivets inventarieförteckningar. Kyrkan saknar medeltida dopfunt. Det är först genom dopet som barnet blir en del i den större kristna och kyrkliga gemenskapen.⁵⁷¹ I Borgartingslagens äldre kristenrätt behandlas dels den teologiska frågan om hur viktigt det är att ett barn blir döpt så det inte dör hedniskt och själen blir förtappad, dels en mer praktiska beskrivning om när på året dop ska förrättas.⁵⁷² Barnet ska

⁵⁶⁶ Bebyggelseregistret Kville kyrka, Bohuslän.

⁵⁶⁷ Oedman 1983 [1746] s. 247.

⁵⁶⁸ Stubelius 1947 s. 15ff.

⁵⁶⁹ Stubelius 1947 s. 32.

⁵⁷⁰ RA GLA GD arkiv FXI L:4 Kville.

⁵⁷¹ Svanberg 1995 s. 124ff; Härdelin 2005 s. 450-461; Nilsson 2009 s. 84ff.

⁵⁷² Btl 1:2, 1:3, 1:4.

primsignas utanför dörren till kyrka, sedan vigs funten, prästen döper barnet, gudfadern håller det och gudmodern säger barnets namn.⁵⁷³ Varje år ska biskopen besöka gravkyrkorna och lämna över den rituella oljan, chrisma, till prästerna. Vattnet skulle invigas på påskaftonen.⁵⁷⁴ Men ett möjligt, dock ganska svagt, spår av aktivering verkar finnas i en räkenskapsbok från 1601 som behandlar inventarierna i Kville: ”1 Beckenn udj funten er gammelt och duer intet.”⁵⁷⁵ Även i Bottna kyrka saknas medeltida dopfunt. Däremot finns ett överskott av medeltida dopfuntar på det närliggande Sotenäset. Kanske en av dessa kommer från någon av kyrkorna i Kville härad som saknar medeltida funt? Den materiella rörelsen och förändringarna i Kville har alltså varit omfattande vilket avspeglas i den medeltida frånvaron. Även försvinnandet kan ses som en cirkulation och har sin egen historia. Men det finns fler spår efter äldre inventarier. Bråk och oreda kring en kyrkklocka skapade konflikt på lokal nivå, vilket aktiveras flertalet gånger i arkivens handlingar. Grannsocknen Bottna menade att kyrkklockan i Kville var deras. Klockan omnämns från 1601 och framåt.⁵⁷⁶ I inventariet från 1601 och i ett visitationsprotokoll från 1750 finns även en primklocka upptagen.⁵⁷⁷ En Lillklocka gjuten 1527 är känd.⁵⁷⁸ En komposition av djur finns på klockan, som är helt unik. Passande till en Mariakyrka är inskriptionen: ”Herrens år 1527 (göts jag).” Hell Maria full av nåd! Herren är med dig.” Det är intressant att notera att klockan göts i brytningstiden mellan katolsk och luthersk tid med en Mariahänvisning. Klockan aktiveras även i Folkminnesarkivet, där det finns en uppteckning om att den skulle ha hamnat i Jore älv och att det var omöjligt att bärga den. Endast två helsvarta tjurar och sju bröder kunde hjälpas åt, då skulle det gå att få upp klockan ur vattnet.⁵⁷⁹ Triumfkrucifixet som bevarats, har daterats till tiden kring 1500-talet.⁵⁸⁰

Den gamla kyrkan aktiveras när Brusewitz reser förbi kyrkan 1861, några år innan byggnaden raseras. Genom honom får vi en av de sista minnesbilderna: ”Quille gamla kyrka. Den består af långhus, chor och halfrund abside [...] I nyare tider har man tillbyggt tvenne korsarmar och ett skräpiggt trätorn.”⁵⁸¹ Brusewitz verkar ha haft svårigheter att komma in i kyrkan. Kanske Holmqvist inte uppskattade intresserade museimän som ville söka äldre katolsk materiell kultur? På kyrkogårdens sydsida noterar Brusewitz omrörda lager där benskärvorna står upp ur joden och är blandande med sten.⁵⁸²

⁵⁷³ Btl I:10, II:19.

⁵⁷⁴ Btl I s. 345.

⁵⁷⁵ RA GLA Kville kyrkoarkiv LI:1; Stubelius 1947 s. 89.

⁵⁷⁶ Stubelius 1947 s. 77.

⁵⁷⁷ Stubelius 1947 s. 81.

⁵⁷⁸ Åmark 1960 s. 277.

⁵⁷⁹ Arill, David, Cederschiöld, Vilhelm, Kalén, Johan, Götlind, Johan, Bergman, *Folksägen och folkdiktning i västra Sverige*, Göteborg, 1923 s. 29. DAG IFGH 5791 s. 28f.

⁵⁸⁰ Norberg 1939 s. 41f; Stubelius 1947 s. 57f.

⁵⁸¹ ATA Vitterhetsakademien och riksantikvarien (1786-1922) Gemensamma handlingar E3:6 Gustaf Brusewitz reseberättelse 1861,1862,1863 s. 5f.

⁵⁸² ATA Vitterhetsakademien och riksantikvarien (1786-1922) Gemensamma handlingar E3:6 Gustaf Brusewitz reseberättelse 1861,1862,1863 s. 6.

I samband med snabbinventeringen 1919 förmedlar Eggertz, brevledes till af Ugglas, en intressant bild om det bemötande hon fick i Kville. Prästen uppfattar hon som snäll men samtidigt avogt inställd till konst och vetenskap. Eggertz, faller följande kommentar om prästen: ”ytterst okunnig om sin egen kyrkas tillhörigheter.”⁵⁸³ Tyvärr kan någon fördjupad kunskap om den medeltida materiella kulturens skiftande öden på kyrkplatsen inte sökas i kyrkoarkivet, eftersom prästgården och handlingarna förintades i en brand år 1904. Prästen som Eggerz möter: ”Öppnade dörrarna till ett arkiv med tämligen tomma hyllor.”⁵⁸⁴ Stubelius har i *Boken om Kville gamla kyrka* (1947) gjort en omfattande genomgång och vaskat fram allehanda material som kan berätta om den tidigare kyrkobyggnaden. Boken kan sägas vara en minnesplats i sig.

Kvillekrucifixet – ett minnesbärande föremål från äldre medeltid

I samband med att ny odlingsmark togs upp ungefär 500 meter väster om Kville kyrkplats hittades ett hängkors av silver. Enligt uppgift låg det 10 centimeter under jord. Två ”jordhögar” på ett höjdläge fanns nära fyndplatsen. I anslutning till dessa ska det även ha hittats en sländtrissa. Det berättades även om att gravarna var från sen vikingatid och att en av högarna hade öppnats. Plundrare skulle ha tagit sig an uppgiften att söka efter värdeföremål vilket skulle förklara att krucifixet och sländtrissan hamnat i ett utkastlager. Hur det var med den saken är oklart. Krucifixet kom att köpas in till Göteborgs museum 1928. Sven T Kjellberg, som vid tiden var intendent vid museets historiska avdelning ansvarade för ärendet. Kjellberg ställde sig skeptisk till tolkningen om att hänget kom från gravarna och jämförde det med en grupp liknande kors som daterats till övergångstiden mellan ”hedendom och kristendom”.⁵⁸⁵ Krucifixet har en dubbelsidig framställning av den korsfäste Kristus.

⁵⁸³ Regionarkivet Göteborgs kommun Göteborgs historiska museum. Intendenternas brev 1919-1922. E 4:2. Brev 21 september 1919.

⁵⁸⁴ Regionarkivet Göteborgs kommun Göteborgs historiska museum. Intendenternas brev 1919-1922. E 4:2. Brev 21 september 1919.

⁵⁸⁵ Kjellberg, Sven T., ”Dvärgslag, dvärgsmide och hängkors”, i *Göteborgs och bohussläns fornminnesförenings tidskrift*, 1928 s. 32.

I en anmärkning i katalogen för föremål GM 10303 noteras att ”figuren på motstående sida saknar mustascher och har större ”gloria”, i övrigt äro de tämligen lika”. Korsarmarna är utsvängda och en bygel gör det möjligt att bära föremålet i en kedja. Det var främst genom klädernas utseende som Kjellberg förde föremålet till 1000-talets mitt eller senare hälft.⁵⁸⁶ Som jämförelsematerial för han samman krucifixet med Kristusframställningen på den stora Jellingstenen och en biskopskräkla från irländska Aghadoe.⁵⁸⁷ Kjellberg argumenterar, bland annat med hjälp av jämförelsematerialet, för att det möjligen kan ha funnits kopplingar till anglosachsiska och iriska förebilder under missionstid.⁵⁸⁸ Ett bronskors från Lillehammer och två silverkors

Figur 24. Hänge, gjutet silverkors med Kristusfigur, samma motiv på båda sidor. På en sida lagning. Höjd 55 mm, bredd 40,5 mm. Foto: Göteborgs stadsmuseum.

från Trondheim visar liknande framställningar som ger en hänvisning åt Jellingstenens Kristus.⁵⁸⁹ I samband med hänget aktiverar Kjellberg även folktron kring smiden och dess magiska krafter. Om praktiker att hänga krucifix runt halsen på boskap lyfts också fram. Någon större uppmärksamhet och aktivering har detta smycke inte fått i forskningen utöver Kjellbergs artikel. Föremålet finns i skrivande stund i utställningen ”Vikingr – mellan Oden och Kristus” på Göteborgs stadsmuseum.⁵⁹⁰

Genom arkiven blir vi varse att ärendet kring hänget skapade en del byråkratiska bryderier. I handlingar från både Göteborgs museums arkiv och i ATA kan vi följa turerna kring föremålet. Det är Carl R. af Ugglas som uppmärksammar riksantikvarien om fyndet, och att Kjellberg har skrivit om detta i en artikel i *Göteborgs och Bohus läns Fornminnesförenings tidskrift* 1928. I arkivhandlingar kan turerna följas och det medeltida tingets rörelse och färdvägar från fyndplatsen i Kville, inköpet och inskrivningen i liggaren på Göteborgs museum, till Stockholm och sedan åter till Göteborg. Föremålet skulle på felaktigt sätt ha lösts in av Göteborgs

⁵⁸⁶ Kjellberg 1928 s. 39.

⁵⁸⁷ Om kräklan se vidare: Cassel, Kerstin, *Det gemensamma rummet: migrationer, myter och möten*, Huddinge, 2008 s. 124.

⁵⁸⁸ Kjellberg 1928 s. 36,39.

⁵⁸⁹ KLN M *Halskors* sp. 73.

⁵⁹⁰ <https://goteborgsstadsmuseum.se/utställningar/1000-talet-vikingr-mellan-oden-och-kristus>

museum. Riksantikvarien kopplades därför in i ärendet och det påpekas brevledes till Göteborgs museums historiska avdelning att fornminnesförordningen skulle tillämpas och att föremålet skulle hembjudas staten för inlösen. Riksantikvarien framhåller därför att fyndet ska skickas till Stockholm för granskning men att myndigheten gärna ser att föremålet sedan fördelas till Göteborgs museums samlingar. I brevet från Otto Frödin, som vid tillfället var tjänsteförättande riksantikvarie, omnämns att en galvanoplastisk kopia av hänget ska införlivas i Statens historiska museums samlingar.⁵⁹¹ Ärendet visar hur laddade vissa föremål kan vara, och hur de cirkulerar, medan andra aldrig aktiveras. Aktiverandet och minnet av hängkorset har därmed satt sina tydliga spår i arkivmaterialet men föremålet har i ganska liten utsträckning fått någon större uppmärksamhet i forskningen. Arkeologen Jörn Staecker katalogiserade liknande fynd och har gjort en utbredningskarta i samband med sin genomgång. Denna visar att fynden med tydlighet främst återfunnits i östersjöområdet och längre österut.⁵⁹² Dateringen för Kvillekrucifixet för han in i sin grupp 2.1.2 och den gruppen kan dateras till tiden kring år 1000, eller möjligen 900-talets slut.⁵⁹³

Bottna kyrkplats som minnesplats

Bottna kyrkplats är arrangerad på ett bergskär, som sluttar ner mot det inre av Bottnafjorden. Namnet Bottna har skrivits i många former över tid och enligt ortnamnsforskningen handlar det om en ”*botten*”.⁵⁹⁴ Eller kanske rättare sagt, kyrkplatsen ligger på en tidigare holme i det som en gång var Bottnafjorden. Hällristnings skeppen alldeles invid kyrkan skvallrar om det maritima läget under förhistorisk tid. Kyrkan omnämns som *Botna kirkia* i biskop Eysteins jordebok och kyrkan blev invigd till Maria.⁵⁹⁵ För den som höjer blicken söderut skapas en visuell närhet med havet som inte går att ta miste på. Byggnaden har även haft funktion som sjömärke, enligt Sjömätningens arkiv.⁵⁹⁶ Nedanför sträcker sig de tunga lerjordarna ut mot den nuvarande fjorden och strandängarna.⁵⁹⁷

⁵⁹¹ GSM Föremålsliggare Göteborgs museum inv. nr 10303; Ärendets handlingar återfinns i ATA F1 Bohuslän, Kville sn. Bl.a. dnr 4491/29, dnr 2871/30.

⁵⁹² Staecker, Jörn, *Rex regum et dominus dominorum: die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Stockholm, 1999 s. 128.

⁵⁹³ Staecker 1999 s. 133; KLMN *Halskors* sp. 67ff.

⁵⁹⁴ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län* 16 1945 s. 1; Wadström 1983 s. 93.

⁵⁹⁵ RB s. 380, 541

⁵⁹⁶ RA KrA Sjökarteverket D5e:122.

⁵⁹⁷ Ljungner 1938-1939 s. 5.

Figur 25. Bottna kyrka i fågelperspektiv, med blicken ställd nedåt mot landskapet och de materiella arrangemangen. Vem styr perspektiven? Jämför bilden med föreställningen om Gud och kyrkmålningarna i taken – ovanifrån och allseende. Beroende på vilket perspektiv fotografen har valt, påverkar detta vårt sätt att se på landskap, byggnader och föremål. 1935, slog flygfotot igenom och arkeologiska lämningar markerades på den ekonomiska kartan. Inventeringarna för den ekonomiska kartan kom igång sent i Bohuslän, först 1969 i det landskap där den moderna fornminnesinventeringen såg dagens ljus redan på 1800-talet. Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet (CC BY).

Kyrkan är starkt ombyggd och bestod under medeltiden av smalare kor och absid. Janzén reser tanken om att Bottna var en högendiskyrka, men utan att framföra några argument för en sådan hypotes.⁵⁹⁸ Att söka sig tillbaka till den ursprungliga kyrkobyggnaden vållar dock en del bekymmer och får stanna vid tolkningar. I Bottna kan några drag i den medeltida byggnadens biografi ändå anas, särskilt i de noteringar som gjordes i samband med renoveringar. Erik Lundberg strävade i sina arbeten att knyta samman sin samtid med just medeltid.⁵⁹⁹ Varje restaurering såg han som djupt präglad av sin samtid ”även om alla ingredienserna äro gamla”.⁶⁰⁰ Han noterar i sin redogörelse 1965 att: ”I den ursprungliga kyrkans planform möter vi ett underligt drag. Murarna i koret och i långhusets östliga delar äro bredare än långhusmurarna i väster, kring den fina portalen.”⁶⁰¹ Lundbergs tolkning av detta är att kyrkan hade uppförts i etapper, med olika byggmästare. Hans arbete

⁵⁹⁸ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län* 16 1945 s. XIII.

⁵⁹⁹ Bedoire 2013 s. 310.

⁶⁰⁰ Lundbergs citat är hämtat från Gullbrandsson 2008 s. 91.

⁶⁰¹ ATA F1 Bohuslän Bottna kyrka Dnr 5739/65.

i Bottna kan likna detektivens och i ett citat från ett minnesord över honom i *Fornvännen* 1969 kommer han själv till tals: ”Jag måste tränga in i förut-sättningarna för ett byggnadsföretag och försöka följa de gamla byggmästarnas tankar och planer. På så sätt blir det ofta lättare att begripa en process som eljest skulle vara svår att förstå och förklara, därför att den ursprungliga gestaltningen förvanskats under tidernas lopp.”⁶⁰² Det är intressant att notera Lundbergs relation till det förflutna, hur han genom ändringar söker sig till någon form av ursprung. Samtidigt stod han för ett modernistiskt formspråk genom att visa medeltiden och samtiden tillsammans och tonade ner, eller helt åsidosätta tiderna däremellan.⁶⁰³ Lundberg bidrog själv genom restaureringen att omforma det ursprungliga. Bottna är ett gott exempel på hur omfattande förändringar skett över tid men att den medeltida minnesplatsen alltjämt upprätthålls, kanske tydligast genom skyltningen på platsen. Skylten som påtalar och aktiverar medeltid i den starkt ombyggda byggnadskroppen. Texten på skylten bidrar därmed till en stark medeltida närvaro, som inte är helt synlig för besökaren. Den frånvarande medeltiden i Bottna aktiveras genom tidigare förhållanden som endast delvis är synliga i dag.

Det skriftliga källmaterialet tigger still om det ombyggda koret, men det har föreslagits att den medeltida kyrkan byggts om någon gång under 15- eller 1600-talet. Någon frekvent användning av kyrkorummet i Bottna under 1500-talets slut, då byggnaden var annex till Kville, verkar inte ha varit fallet. Biskop Jens Nilssøn besöker inte ens kyrkan på sin rannsokande visitation, men biskopens skrivare noterar att gudstjänst sker där blott var tredje söndag.⁶⁰⁴ Minnesspåret i arkiven vittnar om att Bottna kyrka var i dåligt skick under 1600-talet. En upprustning gjordes under 1700-talet efter en rikskollektinsamling, vilket samtidigt sker i grannsocknen Bärfendal.⁶⁰⁵ Den medeltida sydportalen är numera igensatt, men bildstenarna visas, vilket är typiskt för Lundbergs sätt att lyfta fram och visa den ursprungliga medeltiden i en byggnad och värna om det religiösa.⁶⁰⁶ Om Bottnas västtorns nedre mur kan föras tillbaka till medeltiden är det unikt för Ranrike. Om det någonsin blev färdigbyggt är dock oklart. I en skrivelse från 1753 omtalas dock västtornet som ”ett gammalt nedfallet och ruinerat sten-torn vid västra ändan, som med sten och jord ligger högt uppå kyrkogafven och borde bortröjas”.⁶⁰⁷ På samma sätt som i alla äldre kyrkbyggnader samsas minnesspår från skilda tider. Oedman noterar att det finns inga märkvärdigheter och att kyrkan är i gott skick. Året är då 1746.⁶⁰⁸ Kyrkans vindflöjel anger

⁶⁰² Berthelson, Bertil, ”Några ord om Erik Lundberg”, i *Fornvännen* 1969 nr 64 s. 235.

⁶⁰³ Bedoire 2013 s. 298.

⁶⁰⁴ JN s. 232.

⁶⁰⁵ Inget i 1600-talets arkivmaterial om någon stor ombyggnad; *Kville härad* 1985 s. 296.

⁶⁰⁶ Bedoire 2013 s. 300.

⁶⁰⁷ RA Kunglig Majestäts kansli Skrivelser från landshövdingar Göteborgs och Bohus län vol 36. Skrivelse 2 november 1753.

⁶⁰⁸ Oedman 1983 [1746] s. 250.

årtalet 1763, och det finns uppgifter i arkivet om att kyrkklockan tillverkades 1736.⁶⁰⁹ Dessa årtal ger nog en aning om förändringar av kyrkobyggnaden. I samband med arbeten inne i kyrkan 1965 kunde bland annat konstateras att bygganden tidigare haft en rund koravslutning.⁶¹⁰ Uppgifterna från 1800-talet är få, men kyrkan beskrivs i ett tidigare inte nyttjat arkivmaterial i Sven Peter Bexells samling.⁶¹¹ Den 28-29 juli 1830 reser en brokig skara herrar genom Kville härad för att söka kyrkliga tillhörigheter och märkvärdiga saker. Det handlar om den obligatoriska inventering som avsatt ett stort minnesmaterial i arkiven. Man noterar kort: ”I Bottna inget. Bottna: byggnadsåret okänt.”⁶¹² Färden gick vidare på usla vägar genom Kville härad.

Symboliken och aktiveringen av bilder kring portaler och på dopfuntar vittnar om kampen mellan det goda och det onda. I Johannesevangeliet ses dörren som en symbol för Kristus.⁶¹³ Låt oss rikta blicken mot Bottna kyrkas sydportal. Med rätt ljussättning framträder flertalet bilder som är uthuggna i graniten. Bilderna är svårtolkade. En scen har dock rönt stort intresse. Är det Gunnar i Ormgården som avbildats på en av stenarna?⁶¹⁴ Attributen som är typiska för berättelsen om Gunnar framgår inte helt tydligt. Det finns dock indikationer på att människofigurens händer är bakbundna. Denna tolkning togfördes av af Ugglas 1945, och presenterades i samband med utställningen *Tiotusen år i Sverige* på Historiska museet, men en notering i arkivhandlingar visar att af Ugglas var inne på denna tolkning redan 1932.⁶¹⁵ Arkeologen Åke Fredsjö och kyrkoantikvarien Tomas Brandt har också fördjupat sig i Gunnarsmotivet och att uppmärksamma likheterna mellan bilderna i Bottna och Bärfendal.⁶¹⁶ Det är särskilt intressant att portalbilderna i Bottna är väl synliga, medan de i Bärfendal är överputsade. För en fördjupad diskussion hänvisas till fallstudien om Sotenäs härad och Bärfendals kyrka.

⁶⁰⁹ ATA F1 Bohuslän Bottna kyrka; RA GLA Bottna kyrkoarkiv L I:2 s. 35 (inv 1700-tal).

⁶¹⁰ ATA F1 Bohuslän Bottna kyrka. Rapport över arbetet Dnr 005739 – 51065; Lundberg, Erik ”Undersökningar i Bottna kyrka 1965”, i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift* 1965 s. 41-43.

⁶¹¹ GUB, Sven Bexells samling. Vol 3. Bottna kyrka.

⁶¹² RA GLA GD F XI I:4.

⁶¹³ Joh. 10:9.

⁶¹⁴ Fredsjö, Åke, ”Gunnar i ormgården i Bottna” *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift* 1965 s. 47-50.

⁶¹⁵ Curman 1945 s. 238.

⁶¹⁶ Fredsjö 1965; Brandt, Tomas, ”Bohuslänska medeltidsbilder i sten” i *Bohuslän. Årsbok* 2006 s. 84-102.

Figur 26. Bottna kyrka. Notera att portalen i södra långhusmuren och bildstenarna inte är framtagna.

Foto från 1919 med noteringen på glasplåten, "Bottna kyrka. Mycket gammal."

Foto: Johan Johansson, Kville hembygdsarkiv.

Stengolvet i Bottna har av Lundberg tolkats som det ursprungliga. Lundberg, som ledde undersökningarna i Bottna kyrka 1965, noterar även att: "Golvet har nämligen under läktaren blivit krossat av ett ras eller genom en nedstörtande pjäs av väldig tyngd."⁶¹⁷ Vad kan ha hänt? Spåren i murverket visade att kyrkan vid något tillfälle varit utsatt för brand. Kanske var det en kyrkklocka eller delar av tornet som gav vika och demolerade kyrkan såväl som dess golv? Några uppgifter om brand har jag inte kunnat spåra i arkiven. I stengolvet noterades två stycken sandstenar. Hålen i mitten av stenarna gjorde att man lokalt tolkade dessa som kvarnstenar. En fullt rimlig tolkning kan tyckas. Läget vid kyrkans ingång indikerar dock något annat samt att det handlar om sandsten. Det är en möjlig placering för en dopfont, där stenarna skapat ett upphöjt podium. Hålen indikerar var dopvattnet skulle tappas vidare ner i golvet efter dopfonten.⁶¹⁸ Det heliga vattnet fick inte komma på villovägar. Under medeltiden var alltså funten en mer tydligt integrerad del i kyrkobyggnaden och stod mycket högre, vilket fick bildvärlden på funten att framträda tydligare för församlingen.⁶¹⁹ Kanske vittnar stenarna i Bottna om spåren efter dopfontens upphöjda placering under medeltiden och att de senare blivit återanvända till golvstenar? Återbruk och omarrangemang är inte ovanliga.

Likheterna mellan Bottnas och grannsocknen Bärfendals kyrkobyggnader, både vad gäller planlösning samt utsmyckning i form av stenar med bilder har påtalats.⁶²⁰ Om samme byggmästare verkade i grannsocknarna är svårt att leda i bevis. Varför har Bottna tömts på sina medeltida inventarier? Här råder samma tomhet som i Kville. I Bottna kyrkorum verkar medeltiden inte längre vara representerad, trots att byggnaden i sig är av medeltida ursprung. Kan det vara så att ett eller flera ting vid något tillfälle förts över

⁶¹⁷ Lundberg 1965. s. 41, 45.

⁶¹⁸ Lundberg 1965 s. 45; Bonnier 1987 s. 232. En liknande rund kalksten har hittats i Mariakyrkan i Oslo se Solhaug, Mona Bramer, *Middelalderens dopedfonter i Norge* vol 1 2001 s. 62; Nilsson 2009 s. 84ff.

⁶¹⁹ Solhaug 2001 s. 63.

⁶²⁰ Brandt 2006 s. 95.

från Bottna till Svenneby? Eller förtärde en brand uppsättningen av medeltida träföremål? Bortavaron av medeltid blir förhärskande i Bottna kyrka, men kampen rasar vidare på portalens bilder. Till skillnad från Bärfendal är portalens bilder synliga.

I Bottnas trånga dalgångar, omgivna av höga berg, finns det passande nog många berättelser om jättar, vilket är ett återkommande tema i Ranrikes kustbygder. Jättarnas vara eller icke vara och deras eventuella koppling till gravar var föremål för debatten hos fornforskare under 1700-talet.⁶²¹ Sägningen förtäljer att när Bottna kyrka uppfördes så stördes en jätte av arbetet och kyrkklockan, ”den lede bjelleko”, klagade jätten. Bottnaborna som värnade om sin jätte rodde ut honom till ett av kustpartiets mest utsatta lägen vid Sote huvud, där jätten blev fri från kyrkklockans klanger.⁶²² I en annan version skaldar jätten följande, på nordbohuslänsk dialekt: ”I Bottna berg va gott å bu, um då ente hade vurt för prästens bjälleku.”⁶²³ Det är intressant att kyrkan blir omskriven som en ko med bjällra runt halsen, vilket visar att det som utmärker sig i landskapet ofta får berättelser och laddad namngivningen kopplad till sig. Det kan handla om en bergsformation eller byggnad som därmed får ett vidgat kulturellt perspektiv. Dessa folkliga berättelser har säkert aktiverats vid passande tillfällen med en meningsskapande funktion, möjligen i nedsättande ordalag mot kyrkans organisation med dess maktmän, men också som en förklaring när något är oklart, som i den ”urtid” då kyrkan en gång uppfördes. Underhållningsvärdet i berättelserna skall heller inte underskattas. I en version flyttar jätten ännu längre västerut, till Väderöarna. De lokalt förankrade berättelserna om medeltiden och kyrkan i Bottna stannar inte med detta. I kapitlet om de bortglömda medeltidskyrkorna och glömskans landskap återkommer jag till minnesspårerna från Bottna.

Sammanfattning

Genom strandhugg på centrala platser i Kvilles kustbygd och skärgård har aktiveringar av fornlämningar, artefakter, den byggda miljön, folkminnen och namnlandskapet kunnat uppmärksammas. Minnesplatserna visar med tydlighet att även många mindre, och i dag tillsynes obetydliga och okända, platser i Kville härads kustbygder har laddats med medeltid. Flera av dessa minnesplatser upprätthålls genom en levande lokal berättartradition.

I Kvilles skärgårdsrum drog den internationella handeln förbi på köl. Delar av skeppledens medeltida sträckning har kunnat avtäckas och diskuteras genom aktiveringen av utskärshamnar, farleder, myntfynd, ortnamn, maritima ristningar, utkastlager, holländska sjökort samt vrak. De materiella och immateriella spårerna har kunnat nyanseras, problematiseras

⁶²¹ Jensen 2018 s. 62, 114.

⁶²² Kalm 1960 s. 118; Holmberg II 1843 s. 277.

⁶²³ Arill 1923 s. 26.

och diskuterats med hjälp av uppgifter ur arkiven. I närstudiet av källorna och landskapets platser framträder en särpräglad, komplex och delvis svår fångad maritim medeltid. I området har kontakterna och kommunikationerna över havet samt övergången mellan hav och land spelat en viktig roll för såväl näringsfång och kontroll. De trånga dalgångarna och stenlandskapet har bildat korridorer in och ut mot havet, men också begränsat möjligheterna för jordbruk, bebyggelse och ordentliga vägar. Genomgången har visat exempel på minnesplatser som aktiverats genom att riktas mot medeltida förhållanden, trots att dateringar och förhållanden många gånger är oklara.

Kyrkorna och deras inventarier har aktiverats som medeltida, främst genom arkivmaterial. I Kville härad kan medeltiden sägas vara både frånvarande och närvarande. Frånvaron märks tydligast i Kville kyrka, medan ett omvänt förhållande råder i Svenneby gamla kyrka, som närmast kan ses som ett museum. Den påvisade tomheten i de övriga kyrkorna i Kville härad kan mycket väl visa att föremål från andra kyrkor i häradet vid något tillfälle har deponerats i Svenneby. Vissa föremål har dragits ur den lokala kontexten – tillfälligt eller permanent - ändras från religiöst objekt och blir etiketterade som konstföremål, kulturhistoriskt objekt eller arkeologisk artefakt. Andra har ställts undan på kyrkvinden, tagits fram för beskådan och aktiveras långt senare som religiöst objekt igen. De medeltida träfigurerna, dopfunten, och ljuskronan i Svenneby utgör tydliga exempel på cirkulationer och aktiveringar över tid. Där har arrangemangen och medeltid bidragit till att skapa och upprätthålla en av Västsveriges tydligaste minnesplatser. Här har medeltiden gjorts närvarande, särskild sedan kyrkan lades öde 1915. Svenneby gamla kyrka har, trots sina omfattande sättningsproblem, aktiverats som en garant för en stabil medeltidskyrka. En sådan aktivering har skett just här i samband med nedläggningsshot och när kyrkan vid flera tillfällen varit på väg att rasa ned. I Bottnas starkt ombyggda kyrka upprätthålls medeltiden främst genom innehållet som presenteras på en informationsskylt samt en medeltida portal med svår-tolkade bilder.

Att föra den materiella kulturen och minnesplatserna till brytningstider är ett återkommande tema i Kville härad. Goda exempel är försöken att datera Svennebykyrkan till övergången mellan forntid och medeltid, ett förmodat årtal som skvallrar om 1000-tal på en altarsten i sin tur placerad i en byggnad som tolkas som en kyrka i Väderöarna, ett lösfynd av ett hängkrucifix nära Kville kyrka från tidig kristen tid, berättelsen om prästmannen Gudmunds förlisning i samband med skiftet katolicism och protestantism, en kyrkklocka från 1500-talet helgad åt Maria. Andra minnesplats som skapats i Bottna är den grotta, där den katolska verksamheten ska ha fortsatt efter reformationen. Var slutar medeltiden? I Kville blir det tydligt att den fortfarande cirkulerar och aktiveras, och inte får något tydligt slut under 1500-talet. Ojämnheten i bevarandet och fördelningen av medeltida kyrkliga föremål mellan kyrkorna i häradet är slående. Medeltiden aktiveras tydligast i upprätthållandet av minnesplatsen Svenneby gamla kyrka. Här har

förändringarna över tid varit stora, inte minst i byggandens skilda funktioner från kyrka, ödekyrka, över till museum. I den senaste omfattande restaureringen riktades tiden mot medeltiden. I häradet förs även för oss okända och svårdaterade lämningar till en kristen medeltida kontext. Här förvandlas även det som inte är medeltid till medeltida minnesplatser. ”Kyrkan” och ”altaret” på Storö i Väderöarna utgör det tydligaste exemplet på en sådan aktivering och minnesplats. I Kville härad finns även en rad ortnamn med koppling till kyrkor, altare och predikstolar utan att någon kyrklig verksamhet bedrivits på platserna. Ett exempel av många är *Korsö kyrka* i Kvilles inre skärgårdsrum.

Genom den maritima utgångspunkten och närstudiet av lokala förhållanden har perspektiven kunnat vidgas och kunskapen fördjupats om områdets särart, både kända och okända platser, lämningar, artefakter och hur medeltid används som tidsmarkör. Det maritima perspektivet har även kunnat synliggöra den byggda kulturens belägenhet och kommunikationslandskapet utifrån andra utgångspunkter och perspektiv. Ett viktigt resultat är att havet och kusten inte får ses som en gräns. Platser i direkt anslutning till övergången mellan hav och land är särskilt laddade mötesplatser mellan människor, men också mellan människor och materiell kultur. Ett exempel på ett strategiskt läge är området väster om Kville kyrka, där särskilt Joreområdet visar på en viktig minnesplats. De medeltida lösfynden koncentreras till Kville härads västra delar och skärgården. Det skapas därför i Kville tydliga medeltida minnesplatser som inte har direkt anknytning till kyrkan och kyrklig verksamhet. Vid Jore finns spår efter förutsättningarna för maktutövande och kontroll över ett maritimt landskapsrum. En annan tydlig plats med ett strategiskt kommunikativt läge, i övergången mellan hav och land, är landskapsrummet vid Svenneby kyrka.

SOTENÄS HÄRAD

Vägar till och från Sotenäs

Sotenäs gränsar till Kville, Tunge och Stångenäs häraderna och är ett av Bohusläns till ytan minsta.⁶²⁴ Sotenäset utgör dessutom en halvö som skjuter långt ut i västerhavet. Skärgården är rik på öar och skär, särskilt i den sydöstra delen som utgörs av Vägga skärgård samt i den nordvästra delen som gränsar mot Kville. Vid den öppna och problemfyllda Soten, ett skärgårdsområde som sträcker sig mellan Buskär upp mot gränsen till Kville, saknas skyddande lä- och hamnlägen. I domboken för Christiania antecknades 1585 – under slutfasen av den stora sillfiskeperioden – klaganden från sjöfarare att de utsattes för livsfara när de tvingades transportera sill över Soten:

⁶²⁴ Tillsammans med historikern Ulf Nyrén har jag skrivit en fördjupad genomgång över områdets historia se Alexandersson & Nyrén 2019.

...liiffsfare att man føre theris aaresild och anden kongens rettighed ther fra och thill Beckewiigen wden omkring Sodehoffuit, som er thet slemiste forland wnder Wigsside, saa mange fattige ther offuer maa sette thill bode liiff och welfartt.⁶²⁵

På samma sätt som Kville härad har fallstudieområdets omväxlande landskapsrum slipats av isen. Graniten längst i väster mot Soten har fått ljusa och mjuka former. Detta och granitens kvaliteter lockade till omfattande industriell stenbrytning under 1800-talet mitt. Stenarbetet har på flera platser förändrat landskapets utseende. Den lokala graniten togs även ut ur bergen redan under medeltiden för att användas till områdets stenkyrkor.

Häradet har en tydlig avgränsning av Åbyfjorden och Malmöfjorden i öster samt Sotefjorden i väster och Bottnafjorden i nordväst. Häradsnamnet är alltså direkt kopplat till Soten och därmed maritima förhållandena:

Sotenäs härad hd, Bohuslän (j) Sotanese 1317. – Sotenäs, som är ett gammalt bygdenamn och som under medeltiden uppträder som skeppsrednamn (se härad), avser från början det näs som skjuter ut i Sotefjorden, i dagligt tal kallad *Soten*. *Sota-* är ett genitiv av fjordens namn, fornvästnordiskt **Sóti*. Detta namn har ansetts vara bildat till ordet *sot*, en tolkning som dock inte kunnat sakligt underbyggas. I stället föreligger här sannolikt en till verbet *suga* hörande bildning, syftande på den starka sugning som uppstår då de för fjorden kännetecknande brottsjöarna viker tillbaka.⁶²⁶

Ytterligare en tolkningsvariant lämnade kyrkoherden i Tanum, Johan Oedman (1682-1749). 1746 publicerade han en omfattande beskrivning och historik över Bohuslän och menade att namnet Sotenäs var sammankopplat med sjukdom och död genom förleden *sot*. Passagen runt Sotenäs har i mytbildningen uppfattades som särskilt farlig och i ”storm, mången satt lifwet och hälsan til”.⁶²⁷ Sotens farlighet har upprätthållits och blev med tiden en minnesplats. Berättelserna har vårdats ömt och är vida kända utanför den lokala berättartraditionen. Området omnämns tidigt i det skriftliga materialet. I *Landnámabók* omnämns en Balke som härstammade från Sotenäs och som då borde levt under 900-talet:

⁶²⁵ *Norske Herredags-Dombøger, utgivet for Det Norske Historiske Kildeskriiftfond ved E.A. Tholme, Første Række (1578-1604), III Dombog for 1585*, Christiania, 1894 s. 212.

⁶²⁶ Wahlberg, Mats (red), *Svenskt ortnamnslexikon: utarbetat av Språk- och folkminnesinstitutet och institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet*, Uppsala, 2003 s. 288.

⁶²⁷ Oedman 1983 [1746] s. 233.

Bálki hette en man, han var son till Blæing, son till Sóti från Sotenäs. Han kämpade mot kung Harald i Hafrsfjord; efter det for han till Island och tog under sig hela Hrutafjörður. Han bodde på båda gårdarna, Bálkustaðir men sedan satte han bo på Bæ, där han dog.⁶²⁸

Att rörelserna och kontakterna över haven varit omfattande, och att minnen av Ranrikes befolkning avsatt material på skilda orter i världen, blir tydligt i ett längre tidsperspektiv.

Långt ut i väster återfinns en utskärshamn, belägen mellan Södra och Norra Buskär. Detta läge bildar en viktig maritim minnes- och mötesplats som upprätthållits genom berättelser, ristningar och noteringar på 1500- och 1600-talets holländska sjökort.⁶²⁹ Den södra ön erbjuder en mångfald av maritima ristningar och en avgränsad och ordnad begravningsplats.⁶³⁰ Den vik som sträcker sig in mot begravningsplatsen kallas Kyrkogårdsviken. Samma fenomen återkommer på Hamnholmen-Skutholmen-Vedholmen, Mollön samt på Vedholmen utanför Karingön.⁶³¹ Lokaliseringen är gjord med hänseende att upprätthålla avstånd från själva hamnläget. En annan indikator är behovet av jord för att kunna genomföra en gravläggning. Föreställningar kring öarnas gravarrangemang och drunknade kroppar har varit starkt levande i Bohusläns kustbygder.⁶³² De döda skulle kunna ha flutit i land med havsströmmar, men lika gärna ha varit besättningsmän som avlidit på platsen under väntan på rätt väder. Man kan också ha sökt hamn här för att begrava avlidna. De tydliga arrangemangen vittnar om att det inte handlar om några provisoriska lösningar för jordfästning. Hit har man frekvent återkommit för att genomföra gravläggningar. Som tidigare framförts var Buskären, liksom öar i Kville skärgård, sannolika väntställen inför språnget över det fruktade Soten. Om det förekommit aktiviteter som omlastning och handel i dessa utskärshamnar är inte belagt. Väntan kunde annars bli lång för besättningarna när vindarna blåste i fel riktning, inte alls eller alldeles för mycket för seglation.

Under sin visitationsresa i stiftet besökte biskop Nilssøn Sotenäset 1594. Visitationsberättelsen är den första egentliga fördjupade beskrivningen av Sotenäs härad; tidigare hade det mest handlat om korta omnämmanden i den norröna sagolitteraturen, *Diplomatarium Norvegicum*, eller i listor

⁶²⁸ Ari Þorgilsson, *Landnámabok*, Reykjavík 1891, s. 118. Tack till *Auður Magnúsdóttir* vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, har hjälp till med översättningen: "Bálki hét madr Blæingsson, Sótasonar at Sótanesi; hann var á móti Haraldí konung i Hafrsfirði; eftir þat fór hann til Íslands ok nam Hrutafjörð allan; hann bjó á Bálkustadam hvárum tveggjum, en sidast i Bæ, ok dó þar."

⁶²⁹ Krantz, Claes, "Bronsåldersrösetna som sjömärken. Ett stycke nautisk arkeologi", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1940*, s. 8; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 (2)*, 2009 s. 42.

⁶³⁰ RAÄ Askum 740:1.

⁶³¹ Krantz 1940 s. 9.

⁶³² Alexandersson, Henrik, "När de drunknade återvände från havet", i Sjöberg, Maria (red.), *Allvarligt talat: berättelser om livet*, Göteborg, 2018a s. 97-112.

i jordeboksmaterialet. Skären benämndes *Bueskier* när biskop Jens Nilssøn besökte platsen under sin resa i området:

I vester fra Visketang fierdepart aff 1 vggesiøs ligger Bueskier, er en haffn, liggendis imellum 2 holmer kallis oc Buer skier, och laabet vd i suduest och ind aff nordoust, liggendis en ½ vggesiøs fra Sodehoffuit i suduest.⁶³³

Även Sotens farlighet traderas av biskopen:

Der er it farligt forland for dem som kommer af vestersiø. Och er den første haffn naar mand kommer aff vestersiøen vd fra Sodenæs.⁶³⁴

Som fallstudien Kville visat spelade kunskapen att navigera en omfattande roll för den som färdades längs stora skeppsleden. Namnlandskapet och minnen aktiverades i äldre seglingsbeskrivningar och sjökort. På de äldre sjökorten och Felterus karta från 1600-talet finns lederna utritade, och i Sjökarteverkets arkiv på Krigsarkivet kan man noga följa ledernas dragningar i sjökort och dagböcker från sjömätningarna.⁶³⁵ Namnfloran varierar under åren som följde och skären har kallats såväl Bue skier som Buskär. *Bu* är den dialektala formen för bod; med tanke på namnuppgiften borde det därför ha funnits åtminstone någon bod eller byggnad redan under Nilssøns tid, eller kanske såg man, som ofta var fallet, någon formation som såg ut som en bod? Någon större eller mer permanent bebyggelse var det troligen aldrig frågan om.

För de skepp som gick över Soten fanns det möjlighet att ankra upp i södra hamnen på Soteskär. Där finns stenkretsar vilket tillsammans med lokal tradition och senare bodbebyggelse indikerar att platsen använts vid bland annat säsongsfiske. Några medeltida spår har dock inte kunnat fastställas vad gäller Soteskär. Biskop Nilssøn meddelar: "Trondsholmen ligger i nord fra Bueskier 1 weggesiøs, yderste i Baandefiord oc er skibhaffn."⁶³⁶ Ortnamnet Trondsholmen har försvunnit ur namnlandskapet. Genom Nilssøn får läsaren en inblick i resvägarna genom skärgården och fiskelägena, och var de låg i förhållande till varandra. Skärgårdsrummet och väderförhållandena verkar ha intresserat biskopen. Källkritiskt sett måste läsaren vara vaksam så att detta inte tas som något facit för medeltida förhållanden. Anpassning och ändringar är något som ständigt sker i den maritima kulturen. Även två säongs-

⁶³³ JN s 226.

⁶³⁴ JN s. 226.

⁶³⁵ RA KrA Sjökarteverkets arkiv, B hydrografiska kartor finns ett omfattande material om Bohuslän som sträcker sig från 1600-talet och framåt. Även i Hermelinska kartsamlingen på KrA.

⁶³⁶ JN s. 226.

fiskelägen, Traelsand och Skioldenborg, aktiveras av biskopen.⁶³⁷ Traelsand låg vid Åbyfjordens inlopp och har prickats in på Felterus karta från 1673. Skioldenborg låg på det angränsade Härnäset.⁶³⁸ Pettersson intresserade sig för skärgårdsbebyggelsen under den norska tiden, och då särskilt frågan om permanent och säsongsmässig verksamhet. Lämningar vid Traelsand har noterats och i berättartraditionen har dessa uppfattats utgöra rester av en övergiven stad. Så sent som år 1950 kunde Pettersson fortfarande observera en del av husgrunderna.⁶³⁹ Få spår kan ses i dag. På platsen har man tagit snäckskalssand som ödelagt många av de materiella spåren. I visitationen noteras vidare att det i området fanns ett fiskeläge nordväst om Malmön, kallat Bäckevek (Beckevig). Det låg på ett avstånd motsvarande två eller tre pilskott, och där stod ”kungens tullbod”.⁶⁴⁰ Bäckevek skulle kanske kunna härledas till det gamla fiskeläget Bäckevek, i nordvästra delen av dagens Kungshamn. Biskopens noteringar om avståndet gör platsen mindre trolig. I stället tycks fiskeläget varit belägen i den lilla vik, som i dag är känd under just namnet Tullboden, på landsidan strax väster om den nutida färjeplatsen till Malmön. Pettersson menar dock att de uppgivna tullbodarna på Malmön och Bäckevek sannolikt var identiska platser. Även ortnamnet Skrivarudden, på norra delen av Malmön vittnar om aktivitet.⁶⁴¹ Bäckevek omnämns i Öresundstullens handlingar under åren 1585–1590 och var alltså en känd ort.⁶⁴²

Intressanta betydelseförändringar sker över tid. Ett utmärkande exempel är begreppet *fiskeläge*. Nilssøn använde på 1590-talet begreppet *fiskeleye*, i samband med sina visitationsresor. Kort sagt är detta *fiskeleye* inte likvärdigt med det som vi numera uppfattar som ett fiskeläge. Under Nilssøns tid verkar det vara en särskild plats, eller kanske rent utav en tidpunkt, för ett säsongsfiske.⁶⁴³ I forskningen talas det om specifika *säsongsfiskelägen*.⁶⁴⁴ I diskussionen har även frågan rests om sådana tillfälliga lägen utvecklast och övergått till att bli fasta boplatser för fiskare. Många frågor kvarstår att lösa som när, hur och i vilken omfattning kusten nyttjats samt hur kommunikationerna gick. Hasslöf pekar på att tidigare forskare velat se fiskelägenas uppkomst genom att främst arbetskraft från jordbruket sökt sig till nya näringar. Han menar att det är en felsyn eftersom åtskilliga strandsittare, som det kan uppfattas, ”alltid” bedrivit mindre jordbruk vid sidan om fiske. Fiskelägena befolkades också av andra yrkesgrupper än enbart fiskare. Hasslöf drev bland annat en hypotes om att fisket i Bohuslän vilade på en

⁶³⁷ JN s. 225.

⁶³⁸ Forsström, Å G, ”Ett biksopsmöte på Sotenäs 1594”, i *Vikarvet* 1972-1973.

⁶³⁹ Pettersson 1953 s. 109; Pettersson 2001 s. 68.

⁶⁴⁰ JN s. 225.

⁶⁴¹ Pettersson 2001a s. 59.

⁶⁴² Pettersson 1953 s. 110; Bergstrand, Thomas *Marinarkeologisk utredning Vattenområde mellan Omholmen och Malmön Askums socken, Sotenäs kommun*, Bohusläns museum rapport 2014:35, s. 11.

⁶⁴³ Pettersson 1995 s. 14. Även norska ordet *fiskevær* kan nämnas.

⁶⁴⁴ Pettersson 2001a s. 61.

förhistorisk grund: ”Då ingenting talar för att skärgården någonsin övergivits för att senare ånyo koloniserar från inland och städer.”⁶⁴⁵

Några tydliga belägg för fiskelägen från medeltid är svåra att finna. Samtidigt har få sökt efter sådana. Hunnebostrand kan nämnas som exempel och utgjorde ett av kustens tidigaste och största lägen. 1587 fanns 125 registrerade bodar vid stranden.⁶⁴⁶

Prästmannen Claussøn Friis intresserade sig för den maritima geografin och segelleden genom Bohuslän. Buskär och Sotehuvud, Bottnafjorden samt Brevik innanför Långa och Valö i Kville härad omnämns och bildar hållpunkter och minnesplatser för aktiviteter. Här framhåller dock Friis att Sudervedholm ska ligga utanför Bottnafjorden vilket skapar förvirring. Det Brevik som anges utgörs troligen av det goda läget innanför Långö och Valö i Svenneby socken.⁶⁴⁷

Vid en hastig blick på fornlämningarna i området så visar Sotenäs upp variationsrika lämningar från samtliga förhistoriska perioder.⁶⁴⁸ Det lokala stenmaterialet har länge använts som byggnadsmaterial till allt från megalitgravar över resta stenar och stenkretsar, bara för att nämna några exempel på mångfalden. Ristade skepp och andra svårtolkade figurer återfinns på bronsålderns hållristningsytor. Guldfynd från järnåldern återfinns i Tossene socken. I området kring Nötö gjordes i samband med arbetet med Sote kanal fynd av bland annat ben- och hårnålar som grovt daterats till medeltiden med hjälp av jämförelsematerial.⁶⁴⁹ Även en gryta av täljsten återfanns med en möjlig datering till vikingatid eller medeltid.⁶⁵⁰

Ekonomi i området har vilat på en kombination av fiske, jakt och jordbruk. Fiskelägena på Sotenäset utgör, som ovan nämnts, några av de äldsta kända på västkusten. Näringar kopplade till havet är fortfarande av stor betydelse genom fiskberedningsindustrin. Odlingsbar jord finns i dalgångarna, annars präglas häradet främst av sten och bergsmarker. På slätterna kring Tossene kyrka fanns möjligheter till jordbruk. Det är här som det också nämnda guldet hittades, vilket kanske indikerar maktutövandets koncentration under järnålder.

Inom dåvarande Sotenässets gränser fanns medeltidskyrkor i Bärfendal, Askum, Tossene och Åby. Stora delar av kyrkoarkiven förstördes genom en brand i Tossene prästgård 1898; därmed råder ett stort tidsmässigt glapp mellan aktiveringarna av medeltiden. Under 1500-talets slut meddelar biskop Nilssøn att Tossene var huvudkyrka och att Bärfendal och Askum utgjorde annex. Hembygdsforskaren Arnold Nordén har även pekat ut en

⁶⁴⁵ Hasslöf 1949 s. 475.

⁶⁴⁶ Dalén 1941 s. 90; Pettersson 2001a s. 43ff.

⁶⁴⁷ CF 1881 s. 279.

⁶⁴⁸ För en redogörelse se Alexandersson & Nyrén 2019 kap. IV-VI

⁶⁴⁹ GSM Topografiska arkivet, Askums sn.; Göteborgs historiska museum inv.nr. 14264; Lindman, Gundela, ”En försvunnen labyrint”, i *Fynd*, nr 1 1991 s. 71.

⁶⁵⁰ GSM Topografiska arkivet Askum sn.; *Göteborgs museum årstryck* 1934, s 102.

tingsplats för Sotenäs i Tossene, i närheten av platsen för den medeltida kyrkan.⁶⁵¹ I föreliggande fallstudie fördjupas kunskapen om fjordlandskapet, som sträcker sig in genom Åbyfjorden och vidare genom Bärfendalen.

Bärfendal

Ett norskt fjordlandskap i miniatyr, så skulle Åbyfjorden med dess förlängning in i Bärfendal kunna karaktäriseras. När landet steg och vattnet drog sig undan bildades en flack dalgångsbygd. Ranrikes typiska fjordarmar, som i väst-östlig riktning sträcker sig långt in i landskapet, möjliggjorde utmärkta kommunikationsleder in och ut från havet. I Bärfendal strålar flera av dalgångarna samman. I Åbyfjordens förlängning, i övergången mellan kust- och inlandsbygd, bildas en naturlig korsväg och därmed mötesplats för människor. Den som färdas genom den dramatiska dalgången med sina höga berg i skilda former, kan inte undgå att ta intryck av den medeltida stenkyrkobyggnaden med sin vitkalkade byggnadskropp. På ett strategiskt läge uppfördes Bärfendals kyrka, vars storlek fått anpassats till den kulle som den placerats på. Vid denna korsväg förgrenar sig vägarna vidare: dels ut mot Bottnafjorden via en sprickdal vid Tosteröds vatten, dels också vidare upp mot Tose- och Svarteborgs slättlandskap. Dessa gamla naturliga färdleder fortsätter sedan över Aspe- och Bullarsjöarna och vidare norrut mot Idefjordens inre. Ytterligare ett kommunikationsstråk leder, via Gullmarsfjordens norra gren, över Färlev och upp mot ovan nämnda slättlandskap och sjösystem. Det var på strategiska och synliga lägen utefter dessa färdvägar som medeltidskyrkorna kom att uppföras. Åbyfjorden bildade en viktig kommunikationslänk för den som skulle ta sig vidare till de närliggande medeltidskyrkorna i Tose, Aspång, Svarteborg, Askum, Bro, Lyse, Bokenäs samt Dragsmarks kloster, men också till de medeltida storgårdarna Röe och Åby. Skicket på färdvägen mellan Tossene och Bärfendals kyrkor uppgavs vara uselt enligt biskop Nilssøns visitationsberättelse. Här noterar skrivaren en ”ond vey”. Och biskopen skulle få erfara vägnätets uselhet på Sotenäset. Häst och biskop hamnade i en myr.⁶⁵² Fortfarande vittnar den slingrande landsvägen genom Bärfendal att vägar och byggnader fick etableras på de dränerade dalsidorna nedanför bergskanterna, inte mitt i dalgången på de vattensjuka lerorna.⁶⁵³ Här dikterade naturen villkoren för kommunikation och bebyggelse.

Jordarealen i Bärfendals socken är en av Ranrikes minsta. Utöver att det vid Edsbacka har iakttagits fornåkrar, så vet vi mycket lite om jordbrukets

⁶⁵¹ Nordén, Arnold, ”Sotenäs, Soten, Sotskär (-en): sker sota”, i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1975*, Uddevalla, 1975 s. 3ff.

⁶⁵² JN s 225, 228. 10 juni 1765 noterar C F Qvistberg om Bärfendal och Sotenäs ”Landswäg, som förr aldrig varit genom thetta Härad, hölt nu på at upgiöras...”, i ”C. F. Qvistbergs bohuslänska diarier 1749 och 1765”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1954-1957* s. 52.

⁶⁵³ Ljungner 1938 s. 108; Pettersson, Johan, ”Ecclesia nulla. Studier över de ödelagda kyrkorna Rellen, Vettelanda, Aspång, Tose, Vrem och Åby i det gamla Oslo biskopsdöme”, i *Julhälsningar till församlingarna i Göteborgs stift*, 1955 s. 58.

utbredning i området under äldre tider.⁶⁵⁴ Att försöka föra tillbaka dagens uppodlade landskap på forntida förhållanden är högst problematiskt. Kultivering har krävt kraftfulla plogar, för att kunna bruka den gamla fjordbottens tunga lerjordar.⁶⁵⁵ Möjligen har de mest sankta markerna använts till bete och slätter.

I Bärfendal fanns god tillgång till färskvatten och närhet till Åbyfjordens marina resurser. Detta har varit betydelsefullt för att etablera bosättning. En bykärna kan anas vid Holma-Orrberg, men hur gammal denna kan vara har aldrig utretts. Det har hypotetiskt föreslagits att bebyggelseförskjutningarna från järnåldern och över i medeltid inte ska ha varit särskilt omfattande, vilket också är högst troligt i och med att Bärfendal hade få ytor som var väldränerade.⁶⁵⁶

Tittar vi hastigt på fornlämningsbilden så skiljer den sig väsentligt åt från angränsade socknars. Lämningsarna i Bärfendal är få, särskilt med tanke på att grannsocknen Bottna utgör ett av Sveriges mest fornlämningsstäta områden. Förklaringen till detta är de topografiska förhållandena som berörts. Den uppmärksamme Holmberg förklarade att fyndfattigdomen i Bärfendal berodde på att socknen ”under hednatiden varit ett obebodt skogssnår”.⁶⁵⁷ Från 1700-talet finns uppgifter som pekar just på att Bärfendals socken var en utpräglad skogsbygd som hade god tillgång på både gran- och tallskog.⁶⁵⁸ Läget borde ha varit idealiskt för utskeppning som kunde ske via Bärfendalsån och vidare ut i Åbyfjorden. I biskop Nilssøns visitationshandlingar anges en ladsted/lastageplats med namnet *Laugheller*, som ska ha legat i det inre av Åbyfjorden, i anslutning till Bärfendals kyrka.⁶⁵⁹ Platsen är numera okänd, men kanske var den belägen kring Stranderäng, där ån möter fjorden, om inte biskopen eller skrivaren missuppfattat angivelsen eller blandat samman den med någon annan Lahälle-plats.

Bärfendals kyrkplats som minnesplats

Bärfendals kyrkobyggnad är väl synlig från samtliga väderstreck. Bärfendalsån flyter förbi strax öster om kyrkan och utgör en kommunikativ förlängning av Åbyfjorden. Den visuella kontakten med havet fanns från kyrkplatsen. Kyrkogården breder ut sig söder och väster om kyrkobygganden. Några medeltida gravstenar har inte kunnat lokaliseras, vare sig på kyrkogården, inne i kyrkan eller i museisamlingar. I arkiven omnämns heller inte några medeltida gravar. Under senare tid har utvidgningarna av kyrkogården skett väster-

⁶⁵⁴ Ljungner 1938 s. 108.

⁶⁵⁵ Ljungner 1938 s. 88.

⁶⁵⁶ Ljungner 1938 s. 74. I norra Bohuslän följer gårdarna bergssidorna och lämnar dalbottnarna fria. I södra Bohuslän råder det motsatta förhållandet.

⁶⁵⁷ Holmberg III 1845 s. 16.

⁶⁵⁸ Lindner, John, *Skogens krönika i Göteborgs och Bohus län*, Göteborg, 1935 s. 37ff.

⁶⁵⁹ JN s. 223.

ut, och består i dag av två nivåer, som ligger lägre än den medeltida.⁶⁶⁰ I det skriftliga källmaterialet omtalas en kyrkogårdsmur på 1600-talet, med ingångar som kallas ”stättor”.⁶⁶¹

Socknens ortnamn lämnar inga direkta ledtrådar om kyrkplatsens etableringshistoria. Den äldsta skriftliga namnformen är Bæroffjærdale kirkiusokn (1317) och Berofiarardals kirkia (1391) och Baerafaerdals kirkia (1399), de båda sista formerna finns nedtecknade i biskop Eysteins jordebok.⁶⁶² Namnformen *Beruffjarðar*, genetiv av ett fjordnamn *Beruffjörðr* omnämns i det isländska sagamaterialet.⁶⁶³ Åbyfjorden sträcker sig ut mot Vägga (Veggir) skärgård, ett namn som också aktiveras i sagamaterialet.⁶⁶⁴ Fjorden hade alltså ett tidigare namn med tydlig hänvisning till dalgångsnamnet.⁶⁶⁵

De medeltida sockengränserna i området är svåra att komma tillrätta med. Den nordligaste delen av Bärfendal vid Ås och Backa kan möjligen ha tillhört den medeltida socknen Tose, som numera inte finns kvar.⁶⁶⁶ Det är även i detta område som järnålderslämningarna är mest frekventa. Det är först via en lantmäterikarta från 1699 som den medeltida kyrkplatsens utbredning blir tydligare känd.

På Bärfendals kyrkogård återfinns två resta stenar utan inskriptioner dit det fästs minnen. Dessa särskiljer sig från kyrkogårdens övriga gravstenar. Den ena är tresidig och den andra närmast fyrkantig. Järnålderns mest kända stenarrangemang och gravformer i Bohuslän utgörs just av resta stenar samt domarringar. De förstnämnda är ofta höga och avlånga, vilka antingen rests för att markera en enskild grav, eller ingår som del i en fornlämning med flera stenar. Om de resta stenarna på kyrkogården i Bärfendal ingått i en större anläggning från järnålder är oklart.⁶⁶⁷ Resta stenar är svåra att datera och järnålderns gravskick är högst varierat och problematiskt att komma tillrätta med.⁶⁶⁸ Arkeologen Carl-Axel Moberg konstaterar i sin översikt över Bohusläns forntid att ”järnålderns gravläggningsskick har en utomordentlig stor och komplicerad formrikedom”.⁶⁶⁹ Något som kan anas är att

⁶⁶⁰ Persson, Naemi & Hansson, Harald, *Bärfendals kyrka*, Dingle, 1981 s. 87. 1875 beskrivs det i ett protokoll att kyrkogården söder om kyrkan fylldes på med jord. I slutet av 1800-talet insåg man att kyrkogården var otillräcklig. I ett kyrkorådsprotokoll från juli 1904 får vi veta att Samuel Harrison från Åseby, boende i Hull, England, överlätit ett jordstykke för utvidgning av kyrkogård.

⁶⁶¹ Persson & Hansson 1981 s. 87.

⁶⁶² RB 378, 540; DN V 801: i Bergfferdalssokn

⁶⁶³ Wadström 1983 s. 32.

⁶⁶⁴ *Harald Gråfälls saga*, i Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor 1 Från Ynglingasagan till Olav Trygvasons saga*, Stockholm, 1991 s. 179.

⁶⁶⁵ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 (2)*, 2009 s. 32f. Fjordnamnet Beruffjörðr, ingår i sockennamnet. Vattendrag samt Bera på det vattendrag som flyter genom Bärfendals socken, och som numera kallas Bärfendalsälven, Bärfendalsån, Bärfendalsbäcken, Långån, Bärfendalens Långå eller Daleån. Namnet är dunkelt. Bera betyder björnhona.

⁶⁶⁶ *Fem socknar i Munkedal: Bärfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. [D. 1]*, Munkedal, 1980 s 11.

⁶⁶⁷ Persson & Hansson 1981 s. 14.

⁶⁶⁸ För en genomgång av forskning och synsätt se ex. Nyqvist 2001 s. 36ff.

⁶⁶⁹ Moberg 1963 s. 46.

platsen där kyrkan står redan under järnålder har fungerat som någon form av lokal minnes- och samlingsplats. I en övrigt rörlig och rörig materiell miljö på kyrkplatsen utgör dessa resta stenar en fast och stabil fixpunkt som har fått stå kvar.

Figur 27. Bärfendals kyrka. Notera den resta stenen närmast kameran. Under mittfönstret, nära kyrkväggen ytterligare en rest sten. Foto: Författaren.

Den högsta stenen återfinns direkt intill kyrkan södra vägg. Den lutar åt söder, och det ligger en större sten invid, delvis dold av jord. Den andra resta stenen är placerad längre söderut. Även en liknande rest sten finns öster om dessa stenar, på en terrass nedanför kyrkogården. I ett litet häfte, utgivet av församlingen, förmodas stenen närmast kyrkan ha rests under yngre järnålder. Om detta är korrekt har platsen använts för begravingar redan vid denna tid.⁶⁷⁰ Stenarna verkar aldrig ha blivit inrapporterade till någon fornminnesvårdande myndighet och därmed inte registrerats. Några arkeo-

⁶⁷⁰ Andersson u.å. Föreställningen om järnålderslämningarna på kyrkplatsen lever starkt i bygden.

logiska undersökningar i anslutning till stenarna på kyrkogården har inte satt några avtryck i arkiven. Inte heller har några iakttagelser noterats i samband med ständigt återkommande grävningar på kyrkogårdens mycket omrörda lager. Enligt en muntlig minnestradition har området direkt söder om kyrkan namngivits som ”hednakyrkogården”, där askfyllda urnor ska ha påträffats.⁶⁷¹ Strax söder om kyrkogården finns en stensättning i en backslutning som höjer sig upp mot kyrkkullen.⁶⁷² Denna fornlämning har delvis undersökts i samband med fornminnesinventeringen i Sotenäs härad åren 1884-1885. Då togs en provgrop upp i mitten av stensättningen som bestod av 8-10 klumpstenar av ”en mansbördas storlek”. De fynd som kom i dagen utgjordes av brända ben och ett lager av kol.⁶⁷³ Värt att notera är att det handlar om en grav som ligger mycket lågt i terrängen.⁶⁷⁴

Bärfendal är en av få platser i Bohuslän där en kyrkobyggnad så tydligt etablerats direkt i anslutning till, eller kanske rättare sagt på, en förmodad fornlämning. Det som gör detta intressant är att lämningen fortfarande delvis är visuell och integreras i ett tidsmässigt senare medeltida minnesarrangemang.⁶⁷⁵ Om kyrkans män ändrat berättelsen om stenarna i samband med att kyrkobyggnaden uppfördes, eller om äldre släktingars gravar inkorporerats i den nya gravplatsen, får stanna vid gissningar. Varför tog man inte bort stenarna? Kanske var de så laddade med minnen att detta inte lät sig göras? Att nyttja och skapa en kontinuitet genom denna kommunikativt viktiga plats har kanske varit väsentligt? Det finns liknande exempel på direkt anknytning mellan förkristna gravar och kyrkor, men här i Bärfendal blir det tydligt.

Går vi till de norska kristenrätterna så förbjöds hedniska förehavanden.⁶⁷⁶ Därför förbryllar och fascinerar den omedelbara närheten mellan äldre resta stenar och kyrkobyggnaden. I den kanoniska rätten återfinns en tanke om att knyta familjen till sig efter döden, i form av släktgravar.⁶⁷⁷ Arrangemanget med kyrka och kyrkogård på, eller i anslutning till järnåldersgravar kan tolkas som att förfäderna skulle infogas i ett kristet sammanhang.⁶⁷⁸ Det verkar även ha funnits en utbredd rädsla för att de döda skulle bli gengångare. Kyrkans ritualer i samband med dödsfallet skulle hindra

⁶⁷¹ Persson & Hansson 1981 s. 14.

⁶⁷² RAÄ Bärfendal 28:1.

⁶⁷³ Gustafson, Gabriel, ”Fasta fornlämningar i Sotenäs och Stångenäs härad” i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*. Bd 3, 1886 s. 508.

⁶⁷⁴ Winberg, Björn, ”Bohuslänska järnåldersgravfält – ett försök till strukturering”. *Inventori in Honorem. En vänbok till Folke Hallberg*, Stockholm, 1980 s. 224.

⁶⁷⁵ Persson & Hansson 1981 s. 14.

⁶⁷⁶ Hultgård, Anders ”Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? i Engdahl, Kerstin & Kaliff, Anders (red.), *Religion från stenålder till medeltid*, Linköping, 1996 s. 34.

⁶⁷⁷ Nilsson, Bertil, *De sepulturis: Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*, Stockholm, 1989 s. 169 f.

⁶⁷⁸ Andrén, Anders, ”Platsernas betydelse : norrön ritual och kultplatskontinuitet”, i Jennbert, Kristina, Andrén, Anders & Raudvere, Catharina (red.), *Plats och praxis: studier av nordisk förkristen ritual*, Lund, 2002 s. 331.

detta. Gravplatsen kan sägas ha två framträdande dimensioner: en genealogiskt känd historia, och samtidigt en mer avlägsen och mytisk förhistoria. Man skulle därmed kunna förklara gravplatsen med Foucaults begrepp heterotopia, det vill säga en plats med flera olika dimensioner samtidigt.⁶⁷⁹ Begreppet kan användas för att beteckna platser som verkligen har existerat och som intar en upphöjd status i landskapsrummet, och som hos människor ses som åtskilda från vardagslivets övriga rum. I en begravningskontext finner arkeologen, eller mer ofta den gravgrävande kyrkvaktmästaren, sådant som känns igen, och som liknar vår tids nedläggningar av döda, men också delar som känns främmande. Hur nära kommer vi egentligen de levande och döda medeltida människorna? Kristen praxis och lag påbjuder att gravläggning ska ske på en för ändamålet vigd kyrkogård. Men vad är det som blir kvar efter en begravningsceremoni? Det är genom studiet av kända ritualer, texter och ting samt möten mellan dessa, som man kan skymta strukturer kring en medeltida begravning. Genom att försöka analysera lämningar efter repertoaren kista, fysiska kvarlevor av den avlidnes kropp, klädsel, stenar, blommor, ord, handlingar kan praktiken om hur man valde att gravlägga de döda till viss del rekonstrueras.⁶⁸⁰ Resten tar vi oss friheten att fylla i med berättelser, antaganden och hypoteser. Nedbrytning, förfall och starkt omrörda lager leder till glömska, men ändå till aktiveringar och berättelser. Graven kan uppfattas som en förvaringsplats för minnen. Den kan hjälpa oss att förstå kyrkplatsen och hur minnena av de döda är materialiserade. Ting och text i form av inskriptioner, bilder, platser och rum skapar också nutida minnen och relationer till det förflutna och till de döda som en gång begravdes på kyrkplatserna.⁶⁸¹ I och med begravningen fördes den döde in i kyrkans domän. Den döde blev en del i ett större minneskollektiv som väntade på uppståndelsen. På platsen råder därmed evighet och förändring, minne och glömska på en och samma gång. Paul Ricoeur framhåller i *Minne, historia, glömska* att: "Glömskan upplevs först och främst som ett angrepp på minnets tillförlitlighet. Ett angrepp, en svaghet, en lucka. Minnet definieras ju också, åtminstone i första hand som en kamp mot glömskan."⁶⁸² Om det fanns ekonomiska möjligheter kanske ett varaktigt gravminne i sten hade rests över den avlidne. Minnet förväntades, med hjälp av en materiell manifestation, leva kvar en längre tid. Ett exklusivt gravmonument stannar inte bara vid att vara en materialisering av så väl ett minne av en händelse som över den

⁶⁷⁹ Foucault, Michel, "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias", i Neil Leach (red.), *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, London, 1997 s. 330–336.

⁶⁸⁰ Francis, Doris, Kellaher, Leonie & Neophytou, Georgina, "The Cemetery: A Site for the Construction of Memory, Identity and Ethnicity", i Jacob Climo och Maria Cattell (red.), *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*, Walnut Creek, 2002 s. 95; Hallam & Hockey 2001 s. 9–14.

⁶⁸¹ Geary, Patrick, *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, Princeton, 1994 s. 15; Hallam & Hockey 2001 s. 2; Williams, Howard, "Remembering and Forgetting the Medieval Dead", i Howard Williams (red.), *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*, New York, 2003 s. 231.

⁶⁸² Ricoeur, Paul, *Minne, historia, glömska*, Daidalos, Göteborg, 2005 s. 508.

döde och dennes släkt. Det kan också uppfattas som ett prestigefullt monument över en betydelsefull person med makt och resurser, men sett i ett längre tidsperspektiv var det inte alltid så.⁶⁸³

Den tidigare forskningen och intresset för kontinuitets- och diskontinuitetsdiskussioner är omfattande. Vi ska inte fördjupa oss i den historio-grafin här, men att stenarna fått stå kvar, och dess omedelbara närhet till kyrkan i Bärfendal, borde visa på någon slags kontinuitet, och inte något tydligt brott. Möjligen kan ett resonemang om en *minnesplatskontinuitet* föras fram. Kopplingen mellan äldre och yngre gravtraditioner blir påtaglig. I Bärfendal finns en genealogiskt känd historia från den närmaste samtiden, med en gravrätt om blott 25 år, och samtidigt en mer avlägsen mytisk för-historia som berättelserna gärna fäster sig vid.

Fornlämningarnas rumsliga samband till kyrkplatsen i Bärfendal kan tolkas på många olika sätt. Det kan ha varit ett sätt att manifesteras makt och skapa plats- minnes och maktkontinuitet över ett område eller plats. Genom uppförandet av en kyrka markeras kontroll i och över landskapet och de döda, där särskilda lagar kom att gälla. En intressant parallell till de resta stenarna i Bärfendal finns från Avaldsnes kyrka söder om Haugesund, där en hög bautasten nästan rör vid kyrkans vägg. Den kallas i folkmun för Jomfru Marias synål. Här har den resta stenen integrerats i en folklig kristen berättartradition, som förtäljer att när stenen rör vid kyrkan är domens dag kommen.⁶⁸⁴ Även Hustad kyrka på Inderøya, nordost om Trondheim, har en rest sten på kyrkplatsen med kors, och där en möjlig Odinfigur placerats i den nuvarande sakristian.⁶⁸⁵

På det impediment där Bärfendals kyrka placerats har under långt tid materiella ting integrerats för att skapa och upprätthålla en minnesplats. Hur kopplingen mellan äldre resta stenar och kyrkobyggandets svärfångade aktörer ska tolkas är vanskligt. De materiella spåren lämnar frågan öppen och med flera möjliga tolkningar. Om platsen uppfattas som ett kollektivt gravfält kanske kyrkan från början var ett andelsbygge där flera personer gick samman för att finansiera uppförandet av en kyrka på bygdens gamla gravfält? Det går dock inte att bortse ifrån att en enskild gård begravnade sina döda på denna strategiskt utvalda plats för att därmed integrera släkten med den nya kristna begravningsplatsen och kyrkan. Kanske avsåg man att betona samhörigheten mellan släktens levande och döda och föra in dessa äldre döda släktingar i den nya trons föreställningsvärld om livet och döden? Avgränsningen av en helig och invigd kyrkplats och byggandet av en kyrka i Bärfendal var handlingar som ledde till en rumslig förändring, där troligen integrerandet av äldre viktiga och

⁶⁸³ Jfr. Hamsun, Knut, *Segelfoss by*, Kristiania, 1915. där det finns ett gott exempel på hur ett samhälles invånare börjar spendera stora pengar och resurser på att smycka ut sin begravningsplats med exklusiva gravmonument.

⁶⁸⁴ Gustafson, Gabriel Adolf, *Norges oldtid: mindesmærker og oldsager*, Kristiania, 1906 s. 139.

⁶⁸⁵ Røskaft, Merete, *Maktens landskap: sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingetid til kristen middelalder, ca 800-1200*, Trondheim, 2003 s. 191.

levande referens- och minnespunkter i landskapet också ingick. I sådana ingår ofta en rik berättartradition, en tradition som också kan ha förändrats över tid. Berättelser har försvunnit och nya har tillkommit. Det sker alltså aktiveringar och avaktiveringar över tid. Några spår efter förstörelse av tidigare monument på och intill kyrkplatsen i Bärfendal, eller något som skulle tolkas som en ”hednisk” motreaktion, finns efter. I den äldre Borgartingslagens kristenrätt nämns inget om att alla döda ska läggas till vila på en kyrkogård. Frågan kvarstår om kristna gravläggningarna även fortgick på oinvidga platser och i äldre gravar. Välsignandet av kyrkplatser tog fart först under 1100-talet.⁶⁸⁶

I samband med markarbeten intill kyrkobyggnaden år 2000 kom flera ben i dagen, och inne i kyrkan har också gjorts benfynd. Det är inte känt om några analyser gjordes. Om benen tillhört den kristna kyrkogården eller en förkristen grav är därför oklart. Benfragment iaktogs vid södra långhusväggen liksom mellan långhus och sakristia samt vid sakristians nordvästra hörn. En möjlig tolkning är att detta är ett utslag av den sociala uppdelningen av kyrkogården, och som tydligt återges i Borgartingslagens äldre kristenrätt där Lendermennen, som hade del i kyrkogården, skulle begravas intill kyrkobyggnaden, så nära takdroppet på södra och östra sidan som möjligt. Innanför kyrkogårdens hägn rådde kristenrätten. Samtidigt som de kristna sågs som ett kollektiv visar kyrkogårdens fyra zoner i lagen på en tydlig hierarki. Den främsta och dyraste platsen låg i öster och söder, gärna i takdroppet från kyrkan.⁶⁸⁷ Lagmaterialet visar tydligt att kyrkogården utgjordes av en värdeladdad hierarkisk rumslighet och minnesplats.⁶⁸⁸ Graderingen av olika delar av kyrkplatsens rumsligheter är intressant att notera. Den kyrkliga rätten uppfattade brott begångna inne i kyrkan som allvarligare än ute på kyrkogården.⁶⁸⁹ Den laddade synen på kyrkplatsens nordsida belyses tydligt i ett samtal som Brusewitz hade med prästen i Bärfendal: ”Att denna fördom är nästan omöjlig att utrota i hans församling, och jag såg sjelf, vid den kyrkan han sköter, huru norra kyrkogården stod nästan tom.” Föreställningen om att ”hedningarna” höll nordsidan för helig skulle vara bakgrunden till inställningen.⁶⁹⁰

I slutpublikationen för projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria 1996-2001* beskrivs Bärfendals kyrka som en bevarad medeltidskyrka.⁶⁹¹ Sett utifrån långhusets planform och kor, stämmer en sådan

⁶⁸⁶ Nilsson 1989 s. 72f.

⁶⁸⁷ Btl I:9, II:18, III:13.

⁶⁸⁸ Nilsson 1989 s 224; Andréén, Anders, ”Ad sanctos - de dödas plats under medeltiden”, i *Hikuin* 27 2000, s. 7-26.

⁶⁸⁹ Nilsson, Bertil, ”Kyrka och lärdom”, i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Medeltiden*, Lund, 2004 s. 101; Zachrisson 2017 s. 53.

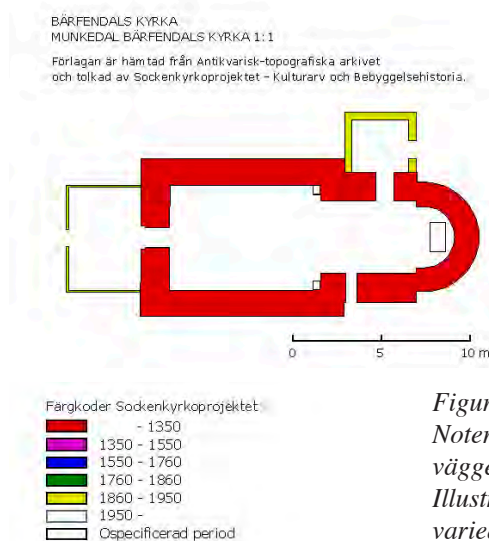
⁶⁹⁰ ATA Vitterhetsakademien och riksantikvariern (1786-1922) Gemensamma handlingar E3:6 Gustaf Brusewitz reseberättelse 1861,1862,1863 s. 6.

⁶⁹¹ Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, Stockholm, 2008 s. 170.

bild. Den murade sakristian i norr uppfördes 1931-32 och västtornet i trä är från 1868. Den romanska planlösningen som tydligt framträder kan kortfattat summeras som: en kyrka med rektangulärt långhus och kor, vilket avslutas i öster av en halvrund absid. Kyrkans murar är vidare uppförda i skalmursteknik, med en fyllning av mindre stenar och kalkbruk. Byggnadens längd är 18,5 meter från västgaveln till absidrundningen. Det är inget stort kyrkorum eftersom de inre måtten blott mäter 9,5 x 5,2 meter och koret 4 x 4 meter. Murarna är rejäla, tjockleken på nordsidan är 1,3 meter respektive 1,1 meter på sydsidan. Västgaveln har en murtjocklek på hela 1,8 meter. Långhusets och korets södra väggar vilar på en mursula.⁶⁹²

Uppgifterna om vem eller vilka som en gång bekostade kyrkobyggnaden har fallit i glömska. Även uppgift om patronus saknas trots att kunskapen om entiteter i Oslo biskopsdöme annars är god.

Dateringen av Bärfendals kyrka vilar på hur kyrkobyggnadens grundplan uppfattats, byggnadsdelar samt bevarade medeltida inventarier. Bland annat ett överstycke med ornamentik har aktiverats, som borde härstamma från ett smalt fönster, samt rikt ornamenterade stenar med växtrankor och drakliknande figurer har använts för att föra byggnaden tillbaka till 1100-talet. De vanliga orden om att just denna kyrka skulle vara den äldsta i bruk varande kyrkan i Bohuslän återges i en skrift om kyrkan. Här påpekas också likheter med kyrkobyggen på norska västlandet.⁶⁹³

Figur 28. Bärfendals kyrkas planlösning. Notera att här har även den nedrivna sydväggen i långhuset tolkats som medeltida. Illustration: Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet.

⁶⁹² ATA F1 Bohuslän Bärfendals kyrka; RA GLA Bärfendals kyrkoarkiv O:2; GD F XI I:4 Inventering år 1830. I kapseln GSM Kyrklig konst Bohuslän Sotenäs hd återfinns uppmätningar gjorda av Hanna Eggertz 1918; Persson & Hansson 1981 s 16; *Kyrkor i Bohuslän Inventering 1981-83*, del 1.

⁶⁹³ Andersson, Lars, *Bärfendals kyrka – kort historik*, u.å. s. 1; Danielsson, Rolf, ”En översikt över kyrkobyggnandet i Bohuslän”, i *Bohuslän* 1985 s. 11-44; *Bohusläns museum rapport 2000:26*; Klingberg, Ewa, *Kyrkornas hemligheter*, Hestra, 2012 s. 147.

Liksom i andra kyrkor har underhållsarbetena pågått både utom- och inomhus. Något skriftliga material från medeltiden som kan berätta mer om Bärfendalskyrkans tillstånd, underhåll eller eventuella ändringar har inte kunnat spåras. I biskop Nilssöns visitationsberättelse noteras det den 16 april 1594 att annexet till Tossene kyrka, Bärfendal, är i ett uselt skick och håller på att falla ner.⁶⁹⁴ Det är sedan de danska riksräkenskaperna från 1620-talet, som aktiverar uppgifter om kyrkobyggnadens skick. Då anges att taket 1626 försågs med ekspån och att det pågår arbete med kyrkgolvet.⁶⁹⁵ Stiftsskrivaren Jacob Hansen-Nöring genomförde 1653-1654 en visitationsresa genom Bohuslän. Han besiktigar Bärfendals kyrka den 7 januari 1654 och framhåller behovet av reparation av taket.⁶⁹⁶

Om den ursprungliga medeltida huvudingången till kyrkan har legat i långhusets sydmur är oklart. Eventuellt har ingången satts igen på 1700-talet. En ingång i korets sydmur är dock känd. Den bevarade portalen har i senare tid utvidgats, men platsen har tolkats som den ursprungliga. I Bärfendal har analyser av murbruket visat på stora likheter med äldre kalk som är bränt i Oslotrakten.⁶⁹⁷ I Bohuslän saknas kalksten, varför material fick transporteras till kyrkplatsen.

Innan tornet uppfördes stod en klockstapel placerad i anslutning till kyrkan. Den exakta placeringen är inte känd, och med tanke på den begränsade kyrkplatsen borde det dock ha varit nära kyrkan. Det råder också oklarheter gällande kyrkklockans ålder. En medeltida fönsterglugg finns i korets östra gavel. Vid besiktningen 1654 noteras att kyrkan var mörk, och att detta borde åtgärdas. Under 1700-talet klagas det återigen på kyrkobyggnadens bedrövliga tillstånd. För att öka på ljusinsläppet togs även större fönster upp vid ombyggnationen 1725. Detta arbete verkar dock ha ställt till med omfattande problem, eftersom södra väggen inte höll för håltagningen. Byggmästaren blev tvungen att bryta ner den medeltida väggen och sedan mura upp den igen. 1753 bedömdes kyrkobyggnaden återigen så bristfällig att man från pastoratet, via Landshövdingeämbetet, gjorde en framställan hos Kungl. Majt om en rikskollekt till förmån för kyrkans reparation.⁶⁹⁸

Kyrkans interiör är, som är fallet med samtliga andra kyrkor i området, en blandning av materiell kultur från skilda tidsåldrar. Material från skilda tider går i varandra. Spår efter reparationer och restaureringsarbeten går inte alltid enkelt att följa genom arkivhandlingarna. Det klagas även från antikvariskt håll om att man gått alltför hårdhänt fram vid vissa renoveringsarbeten. Vid

⁶⁹⁴ JN s. 227.

⁶⁹⁵ Persson & Hansson 1981 s. 26.

⁶⁹⁶ RA Från norska Riksarkivet år 1900 överlämnade räkenskaper och handlingar vol. 25:11. Stiftsskrivaren Jakob Hansson Nörings berättelse om kyrkibesiktningen i Bohuslän 1653-1654.

⁶⁹⁷ Johansson, Sölve, *Hydrauliskt kalkbruk: produktion och användning i Sverige vid byggande från medeltid till nutid*, Göteborg, 2006.

⁶⁹⁸ RA Kunglig Majestäts kansli Skrivelser från landshövdingar Göteborgs och Bohus län vol 36. Skrivelse 2 november 1753.

en golvomläggning 1900 hittades benrester, och det noteras att gravdjupet inte var särskilt djupt inne i kyrkan. I samband med en annan golvomläggning 1980 iaktogs en låda ben vid det som tolkats som ett altarfundament.⁶⁹⁹

Utifrån noteringar verkar som om den medeltida triumfbågen murades om 1725 men nedtogs helt 1770. Det finns en tradition som berättar att det skulle ha funnits invändiga målningar på absidens murar.⁷⁰⁰ Några sådana har dock aldrig påträffas vid antikvariska kontroller. När rapporten *Kyrkornas tillstånd uti Götheborgs stift och Bohuslän 1850*, kom in till domkapitlet beskrivs Bärfendals kyrka som ”i godt stånd ivarande”.⁷⁰¹

Enligt Axel Emanuel Holmberg fanns på absidfönstrets plats en nisch inmurad. Troligen har detta fönster murats igen då altartavlan skulle placeras i absiden på 1700-talet.⁷⁰² Hur kyrkorummet var arrangerat under medeltid, det får stanna vid tolkningar och med hjälp av allmänna liturgiska beskrivningar.

När putsen togs bort på sydväggen år 2000 framkom bildstenar som troligtvis varit dolda sedan 1725. Dessa gav ytterligare några ledtrådar till kyrkans antikvariska historia. Bilderna visar växtrankor, djurbilder och sick-sackmönster och var inhuggna i den röda, ibland nästan röd-rosa, granit som är utmärkande för området och som återfinns även i den klippa som kyrkans absid står förankrad på. I muren återfanns fem bildstenar vilka granskats och diskuterats av kyrkoantikvarien Tomas Brandt, verksam vid Bohusläns museum. Tolkningen är att fyra av dessa stenar utgjorde delar i kyrkans gamla sydportal.⁷⁰³ Bildstenarna kom att återanvändas som murstenar då långhusväggen i söder murades om 1725. Dessa bilder omnämns 1746 av Johan Oedman, kyrkoherde i Tanum. Särskilt intressant är Oedmans uppgift i *Chorographia Bahusensis thet är: Bahus-Läns Beskrifning, om en ”runsten”*:

... på Sidan af kyrckan är en Runsten inmurad, men wrången utwänd, at man Skrifften innan til på andra Sidan icke får läsa. På Sidan som wetter ut finnes ingen Skriff, utan the wanlige Ring-or-mar ock andra Ritningar i Bräddarne ock finnes på them intet kors uthugget, hwilket hwar thet finns, plägar wara teckn.⁷⁰⁴

Det som Oedman noterar är väl troligtvis dessa gamla portalstenar. Även Nils Henrik Sjöborg omnämner i sin *Embetsberättelser 1814-1817: Förteckning på Antiquiteter uti Götheborgs och Bohus län. Sotenäs härad: Bärfendals*

⁶⁹⁹ Persson & Hansson 1981 s. 17.

⁷⁰⁰ Persson & Hansson 1981 s. 20.

⁷⁰¹ RA GD F XI L:3

⁷⁰² Holmberg III 1845 s. 15.

⁷⁰³ Bohusläns museum rapport 2000:26; 2010:33. Informationstavla vid Bärfendals kyrka, *Hemligheter hittades i muren*.

⁷⁰⁴ Oedman 1983 [1746] s. 235. Axel Emanuel Holmberg omtalar dessa bilder, se Holmberg III 1845 s. 15.

socken att det i kyrkomuren fanns en runsten inmurad. Bildstenarnas betydelse är svårtolkade, men ger en tydlig hänvisning till rörelsen av medeltida materiell kultur som förefaller vanlig i Bärfendal. Kanske användes de återbrukade stenarnas bilder för att markera något äldre? Man valde att rikta motiven utåt och inte gömma undan dessa i väggen. Är det ormar, drakar och lejon vi möter, eller något helt annat? Möjligen symboliserar drakarna och ormarna på stenarna onda krafter och att kampen mellan det goda och onda rasade vid ingången till en kyrka, eller på en dopfunt. Eftersom den ursprungliga kontexten där bilderna en gång ingick i är borta, så är det svårt att avgöra hur dessa var arrangerade i en förmodad portal, vilka som eventuellt saknas eller placerats på andra ställen i kyrkobyggnaden. Bilderna är inte längre synliga, men deras placering har markerats i kyrkväggens puts. Holmberg anmärkte på sådana överputsningar redan 1844 i *Runa*: ”Beklagligen hafva vederbörandes i Bohuslän föga sinne för forntidens qvarlefvor tillåtit, att flera af dessa bildverk blifvit öfversmetade af rappning, så att deras innehåll numera icke kan fullkomligt utskiljas.”⁷⁰⁵ Likheterna mellan Bottna och Bärfendals kyrkobyggnader har påtalats vid flertalet tillfällen, både vad gäller planlösning och utsmyckning i form av stenar med bilder.⁷⁰⁶

Föremålets cirkulation

Hur bilden av medeltiden i Bärfendal skapats och omskapats och hur tingen aktiverats och avaktiverats kan följas i arkivens dokument. Det var framför allt kring sekelskiftet 1900 som kyrkans medeltida historia aktiverades på allvar.⁷⁰⁷ Genom arkivmaterialet framträder inte bara föremålen utan även uttolkarna med sina skilda bakgrunder och synsätt på materiell kultur. Intressenterna utgörs av konsthistoriker, kulturmiljövårdens tjänstemän, museiintendenter, riksantikvarier, hantverkare och helt vanliga sockenbor. Den följande fördjupningen handlar om hur resterna av medeltid i form av ett fönsteröverstycke, klockor, en dopfunt och krucifix cirkulerar och engagerar över tid. Tingen flyttas runt, från vind, torn, sakristia, kor och ut och in på kyrkplatsen och färdas ibland vidare till utställningar och museiverksamhet. Kring vissa föremål vävs täta berättelser och förklaringar. Bilder på stenar, som det berättats om har tagits fram ur kyrkväggens puts, dokumenterats och sedan förslutits igen. Ting har försvunnit och återkommit. I en mångfald av källor som katalogkort på museerna, i inventerarnas dokumentation, i kyrkoarkiv och korrespondens samt utställningstexter, har Bärfendals medeltid berättats och aktiverats.

⁷⁰⁵ *Runa*, decemberhäftet 1844 s. 113.

⁷⁰⁶ Fredsjö 1965 s. 47-50; Brandt 2006 s. 95.

⁷⁰⁷ Persson & Hansson 1981 s. 52; *Göteborgs-Posten* 1980-01-21; *Göteborgs stifts tidning* 1980-03-28.

Figur 29. Bärfendals kyrka. Fönsteromfattning i rödgrå granit. En figur står bredbent över ett oklart föremål, vilket möjligen kan tolkas som en harpa. Kan det vara den bundne Gunnar som spelar harpa med tårna för att hålla ormarna på avstånd? Ett djur som biter sig över ryggen, finns även på en portalsten som murats in i sydväggen i kyrkan och har sina paralleller i Nøtterøy kirke, nära Tønsberg och på ett vikingatida rembeslag av förgylldt brons från Gokstadgraven. Flätornamentiken slutar i en orm, som verkar hugga mot djuret? Foto: Riksantikvarieämbetet.

En byggnadsdetalj i granit har rönt mycket uppmärksamhet. Det handlar om en överdel till en fönsteromfattning. Stenfragmentet återupptäcktes sittande löst inkilat i kyrkogårdsmuren.⁷⁰⁸ Stenen har med hjälp av analogier och sin form tolkats som ett romanskt arbete. Noteringen ”del av piscina (?)” i samband med snabbinventeringen 1918 har dock skapat en del förvirring. Handlar det om två föremål? I ett brev daterat 5 februari 1923 diskuteras detta problem: ”Den använda beteckningen ”del av piscina” är den som / vederbörligt försedd med ett frågetecken /givits den av den person, som för utställningens räkning inventerade Bärfendals kyrka 1918.”⁷⁰⁹ Dateringen är satt till 1100-talet, och har även använts som argument för att datera själva kyrkobyggnaden.⁷¹⁰ Att låta en kyrkobyggnads uppförandehistoria vila på enskilda lösa föremåls utseende är inget ovanligt. Överstycket kom att aktiveras på Jubileumsutställningen i Göteborg 1923.⁷¹¹ I en notering gjord 1925 ser vi att tingen förflyttat sig igen. Då noteras att det ”framför torningången ligger en skulpterad granitsten, troligen en rest från någon rundbågigt fönster. Ornamentet utgöres av slingor i låg relief av primitiv karaktär och bland dessa kan en inkomponerad människofigur skönjas”⁷¹² En tolkning som föreslagits är att bilden, som även förekommer i grannkyrkan Bottnas sydportal, skulle avbilda en scen ur Völsungasagens berättelse om Gunnar i Ormgården. Denna tolkning lanserades av Carl R. af Ugglas 1932, då föremålet skrevs in och blev en del av SHM-samlingen. af Ugglas framhåller att bilden troligtvis skapats av stensemälaren Sven som signerade dopfunten i Norum. Fönsteröverstycket blev återigen

⁷⁰⁸ *Stiftskrönikan* nr. 4 1982 s. 90.

⁷⁰⁹ Regionarkivet Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923. E III: 4.

⁷¹⁰ GSM. Kykl. Konst 1-625 af Ugglas anteckningar.

⁷¹¹ Ugglas, Carl R af, *Vägledning: forntiden, Gamla Lödöse, Nya Lödöse, privilegier och administration, krigsväsen, äldre kyrklig konst från västra Sverige*, Göteborg, 1923 s. 80.

⁷¹² RA GLA Bärfendals kyrkoarkiv O:2. Beskrivning av Melchior Wernstedt.

aktiverat av af Ugglas 1945, när utställningen *Tiotusen år i Sverige* arrangerades på Historiska museet i Stockholm. Då tolkar af Ugglas scenen så att: ”Medeltiden såg däri en symbolisk hänsyftning på Kristi nedstigande i dödsriket.”⁷¹³ Arkeologen Åke Fredsjö har, som i det tidigare meddelats, också uppmärksammat tanken om likheterna mellan bilderna i Bottna och Bärfendal.⁷¹⁴ Men attribut och handlingar, som ofta förs fram som typiska för berättelsen, som när Gunnar med bakbundna händer spelar harpa med tårna, framgår inte helt tydligt på bildscenen.⁷¹⁵ Möjligen skulle nya metoder som laserscanning och avancerad fotografering av bildstenen i Bottnas portal och fönsteröverstycket kunna avtäckta eventuella attribut som inte är direkt synliga för ögat. Utan att vi ska fördjupa oss i detta omfattande ämne gällande Gunnars musicerande vill jag ändå framhålla konsthistorikern Rolf Mowinckels forskning kring Gunnarsmotivet. Han visar med tydlighet att harpan inte alltid framställs, särskilt inte i de tidiga framställningarna. Ett par exempel är motiven på Osebergsvagnen samt biskopsstolen i norska Tydal.⁷¹⁶ Kanske fanns det olika anledningar till varför dessa motivkretsar fördes in i kyrkorna. Är det ett utslag av ett försök att skapa ”förflutenhet” genom ett lån från en äldre tradition för att på så sätt visa något menigheten kände igen? Syftet med att integrera äldre bilder kan ha varit: ”att bryta äldre föreställningars makt genom att återanvända äldre bruk och traditioner i nya sammanhang, att övertyga menigheten om den kristna religionens fördelar genom att fylla kyrkorna med såväl nya som gamla symboler för kraft och makt”, menar arkeologen Birgitta Johansen.⁷¹⁷ Konsthistorikern och arkitekten Erik Lundberg framhåller att man under slutet av 1100-talet tog upp äldre vikingatida motiv i konsten igen, då kristendomen fått rejält fäste i samhället.⁷¹⁸ I den kyrkliga konsten återkommer Gunnarsmotivet i norska stavkyrkoportaler som daterats till 1100-talets senare del.⁷¹⁹ Från Irland finns en intressant framställning som liknar Gunnarsmotivet. På det irländska Tully Lough Cross, ett altarkors daterat till 700 eller 800-talet, uppenbarar sig en människofigur mellan två ormliknande figurer. Armarna är här uppsträckta, kanske för att värja sig? En tolkning är att det är Kristus framställning medan en annan tolkning pekar på Daniel i lejon-gropen.⁷²⁰ Vi får räkna med att bilder uppfattats på skilda sätt under olika tider

⁷¹³ SHM inv. nr. 20004; Curman 1945 s. 238.

⁷¹⁴ Fredsjö 1965 s. 47-50.

⁷¹⁵ Brandt 2006 s. 99f.

⁷¹⁶ Mowinckel, Rolf, ”Vor Nationale Billedkunst I Middelalderen”, i *Skrifter. Det Norske Videnskapsakademi i Oslo Vol 1926:4* s. 68ff.

⁷¹⁷ Johansen 1997 s. 242.

⁷¹⁸ Lundberg, Erik, ”Problemet Hegvald”, i *Från stenålder till rokoko: studier tillägnade Otto Rydbeck den 25 augusti 1937*, Lund, 1937.

⁷¹⁹ Svanberg 1995 s. 219 f.

⁷²⁰ Kelly, Eamonn P, ”The Tully Lough cross”, i *Archaeology Ireland*, vol. 17, 2, nr 64, 2003 s. 9-10; Carragáin, Tomás, *Churches in early Medieval Ireland: architecture, ritual and memory*, New Haven, 2010 s. 42f.

och att de användes på ett annat sätt i ett kristet minnesarrangemang. Symbolerna på sten, trä och metall och hur dessa använts över tid är nog så komplicerade att komma tillrätta med.

I Bärfendals kyrkoarkiv finns ett dokument som behandlar en byteshandel där stenfragmentet ingick. Det byttes 1932 mot en kopia av det processionskors som tidigare stod placerat i Bärfendals kyrka.⁷²¹ Stenen förvaras numera i ett föremålmagasin.⁷²²

Kyrkans inventarieförteckning från 1692 vittnar enbart om ett fåtal föremål. Här anges en liten klocka, två små primklockor och ”ett bäcken uti funten”. I inventarieförteckningen från 1753 upptas återigen de två primklockorna, med tillägget att dessa hängt över altaret i kyrkan. Vi vet från arkiven att ett stenaltare existerade så sent som 1885, vilket senare kom att ersättas av ett altare i trä. Vart altarstenen tagit vägen är okänt. I den norra kyrkväggen finns även spåren efter ett altare, helgat åt Maria.⁷²³ Förutom en kristusframställning verkar Bärfendal sakna bevarade medeltida träskulpturer. De tre klockorna dyker upp igen i 1830 års inventering. Men då har de flyttats till tornet och anges som: ”en liten Klocka”, ”en liten klocka som ej brukas” samt ”en liten klocka som skall vara på Åby”. Om den sistnämnda åsyftar en medeltida klocka som fordom varit kopplad till den medeltida kyrkan på Åby förblir okänt. I inventarieförteckningen 1830 anges även ett rökelsekar av järn.⁷²⁴

En medeltida täljstenscuppa finns bevarad.⁷²⁵ Foten av trä är dock tillverkad så sent som 1912. Utsmyckningen på cuppan består av reliefmönster i form av liljor sammanbundna med arkadbågar. Bilderna och ett uttömningshål har bidragit till en grov datering till 1200-tal.⁷²⁶ Det framgår att cuppan har cirkulerat en del över tid. I inventariet för 1691 finns den med.⁷²⁷ 1830 års inventarieförteckning är fylligare, men där meddelades att dopfunt ”saknas” och att kyrkan endast hade dopskål.⁷²⁸ Cuppan verkar sedan ha förvarats en tid i ”klockhuset”. Den togs fram och gjordes ren samt återplacerades i kyrkorummet 1912.⁷²⁹ Innan dess hade den enligt uppgift använts som ”kalkho”. Under 1913 diskuterar kyrkorådet vidare dopfuntens placering.⁷³⁰

⁷²¹ RA GLA Bärfendals kyrkoarkiv O:2; SHM inv. nr. 20004; *Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens årsbok*, 1933-1935 s. XXXII.

⁷²² SHM inv. nr. 20004.

⁷²³ Persson & Hansson 1981 s. 17, 46.

⁷²⁴ RA GLA GD FXI L:4.

⁷²⁵ Hallbäck 1961 s. 14: ”Endast en del återstår: *Cuppan*. Den är närmast cylindrisk med buktad undersida och avslutas nedtill med ornerad vulst. Runt cuppan fem tämligen vida arkadbågar, av släta rammar, nedtill i hörnen trappformigt avslutade...Uttömningshål i funtens mitt. Obetydliga skador här och var, dock några relativt stora å vulsten under cuppan.”

⁷²⁶ GSM. *Kytl. Konst 1-625 af Ugglas anteckningar, Bärfendal*; Hallbäck 1961 s. 14; Solhaug, Mona Bramer, *Middelalderens dopedfonter i Norge I*, Oslo, 2001 s. 223.

⁷²⁷ Persson & Hansson 1981 s. 76.

⁷²⁸ RA GLA GD FXI L:4.

⁷²⁹ Persson & Hansson 1981 s. 74.

⁷³⁰ Bärfendal kyrkoarkiv O:2 Brev till kyrkorådet 27 januari 1913.

Cuppan har rönt en hel del intresse och ställdes ut på jubileumsutställningen i Göteborg 1923.⁷³¹ I ATA finns en skiss på en fot till dopfunten som aldrig blev tillverkad.⁷³² Som visats här har den en tydlig aktivitets- och cirkulationshistoria där den ingått i skilda arrangemang.

Bärfendals krucifix

Processionskrucifixet från Bärfendal torde, vid sidan av den kända dopfunten från Norum, vara ett av de mest uppmärksammade medeltida föremålen med koppling till Bohuslän. Av allt att döma är det ett franskt arbete, tillverkat i Limoges. Förslag på dateringar har rört sig mellan slutet av 1100-talet och början av 1200-talet. Föremålet utgör ett av tjugo Limogeskrucifix som finns bevarade i Sverige.⁷³³ Krucifixet har ingått i en rad skilda arrangemang över tid. Det har placerats på altartavlan, på altaret och även ingått i utställningar. Likt fönsteröverstycket från Bärfendal och Norumfunten är det numera i Historiska museets ägo. Över tid ändrades användandet av Limogeskorsen, som kunde fästas på fot eller stång:

Crosses were carried in processions and generally venerated from the fourth century, but crucifixes were not actually placed on the altar until the eleventh century. The processional cross was sometimes set in a socket behind or to one side of the altar.⁷³⁴

Föremålet förvärvades till Stockholm 1864 genom Nils Månsson Mandelgrens försorg.⁷³⁵ Det gick sedan vidare till Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, via Riksmuseum och finns numera på Statens historiska museum.⁷³⁶ I kyrkan finns i dag en kopia av krucifixet tillverkad på uppdrag av SHM 1932, vilket också noterats på baksidan av korset.⁷³⁷ Försök har även gjorts av församlingen i Bärfendal att få tillbaka originalet

⁷³¹ Ugglas 1923 s. 87: Nr 122. Omkr. 1200(?). *Bärfendal*, Bhl; GSM Jubileumsutställningen Kyrklig konst nr 122.

⁷³² RAÄ ATA Bohuslän Bärfendals kyrka.

⁷³³ Andersson, Britt-Marie, *Emaux limousins en Suède: les châsses, les croix*, Stockholm, 1980; Nilsén, Anna, ”Kring ett Limogeskrucifix i Värvik på Dal”, i *Fornvännen*, 1998 (93), s. 15; Hårdelin 2005 s. 92.

⁷³⁴ Catholic Encyclopedia: Altar; Crucifix; Solhaug, Mona Bramer “Christ as King and Priest on Limoges crucifixes: reflections of liturgy and materiality”, I Poul Grinder-Hansen (ed.) *Image and Altar 800-1300. Papers from an International Conference in Copenhagen 24 October-27 October 2007*, Copenhagen, 2014 s. 211.

⁷³⁵ RA GLA Bärfendals kyrkoarkiv L1a:2. Räkenskaperna för kyrkan 1864 & 1866.

⁷³⁶ Folklivsarkivet Lund Mandelgrenska samlingen. Serie 5. Anteckningar kyrkor Göteborgs stift/ Bärfendal. Häri finns en brevväxling mellan Mandelgren och Bärfendals socken, kvittan på frakt etc. I breven diskuteras även intresset av försäljning gällande äldre föremål från bland annat Askum och Tossene kyrkor.

⁷³⁷ ATA Fotografisamlingen Bilder av kyrkor och kyrkliga föremål K1C:26; ATA F1 Bohuslän Bärfendals kyrka; Holmberg III 1845 s. 15; *Bohusläningen* 1927-08-17; Persson & Hansson 1981 s. 56.

till kyrkan.⁷³⁸ Men Mandelgren och museet hade förvärvat korset på lagligt sätt, vilket tydligt framgår av dokumentationen, så något ärende om återlämnande blev det aldrig tal om. I arkiven finns, som ovan framförts, dokument om en intressant byteshandel mellan församlingen och SHM, där fönsteröverstycket skickades till Stockholm i utbyte mot en kopia av processionskrucifixet.⁷³⁹ Förslaget om byteshandel skulle ha tagits av af Ugglas.⁷⁴⁰

Tittar vi på originalet, som i skrivande stund ingår i utställningen *Medeltida liv* på SHM, handlar det om ett förgyllt och delvis emaljerat processionskrucifix av koppar. Vad som gör Bärfendalskrucifixet unikt, inte bara i Sverige, är berlockerna som hänger ner från korsarmarna.⁷⁴¹ Vidare är korsets stomme tillverkat av trä. Den med kungakrona prydd Kristus framställs som levande, och även övriga bevarade figurer på korset har tillverkats på ett uttrycksfullt sätt. Krucifixet har i forskningen förts till en särskild grupp ”enklare” och masstillverkade Limogeskors som har stjärnor, eller kanske det är blommor(?), på korssidorna.⁷⁴² När, varifrån och hur detta kom till Bärfendal är högst oklart. Kanske var det någon pilgrim på väg mellan Santiago de Compostela och Trondheim som lämnade korset i Bärfendals kyrka? Eller var det ett beställningsjobb där en storman, eller kanske en bondebefolkning som gick samman, och köpte in ett kors för att pryda sin helgedom? Den romersk-katolske prästen och latinforskaren Anders Piltz har framhållit att ”det fanns en stor marknad för välsignade föremål, heliga medaljer, relikier av helgonen, och avlater.”⁷⁴³ Från senare tider kan man i kyrkoarkivet se att exempelvis olika sammanslutningar av sockenbor eller enskilda, inte sällan skänker ansenliga summor till kyrkans underhåll och utsmyckning.

Det har påtalats att Limogeskorsen i Sverige är genomgående placerade i små kyrkor. I dag kanske vissa av dessa byggnader uppfattas som obetydliga, men så behöver det inte ha varit under medeltiden.⁷⁴⁴ En annan förklaring kan vara att föremålen övertagits från en annan församling, kloster eller domkyrka, eller att någon biskop som var på visitationsresa placerade korset där, eller hade Bärfendals kyrka en annorlunda ställning än kyrkorna i närområdet under medeltiden? Frågorna hopar sig. Oavsett hur man värderar och daterar föremålet i efterhand, så förblir det en gåta när, hur och varför det hamnade i Bärfendal. Men det ses som ett viktigt minnes- och praktföremål, både lokalt och nationellt. Genom kopian kan ”samma” föremål finnas på två ställen samtidigt. Detta vittnar om ett aktivt användande även under protestantisk tid samt på museiutställningen i Stockholm. Föremålet är också

⁷³⁸ RA GLA Bärfendals kyrkoarkiv O:2, Brev från Kungl. Vitterhets historie och Antikvitets akad. 21 mars 1932.

⁷³⁹ RA GLA Bärfendals kyrkoarkiv O:2.

⁷⁴⁰ Andersson, Lars, *Bärfendals kyrka – kort historik*, u.å. s. 7.

⁷⁴¹ Holmberg III 1845 s 15; Nilsén 1998 s. 10.

⁷⁴² Persson & Hansson 1981 s. 59ff.

⁷⁴³ Piltz 1996 s. 18.

⁷⁴⁴ Nilsén 1998 s. 16.

intressant i jämförelse med yngre kristusframställningar. Krucifixet visar Jesus som den segrande kungen, vilket senare under medeltiden ersätts av en allt mer lidande.⁷⁴⁵

Att korset inte kommit till Bärfendal senare än 1600-talet visar arkivmaterialet. Men tingets cirkulation är omfattande. Korset går under namnet ”Jerusalemkorset” eller ”Sigurd Jorsalafars kors”, där en tradition förtäljer att det skulle ha hemförts från Jerusalem, vilket skapar en intressant färdväg i tingets cirkulationshistoria.⁸¹ I 1830 års inventering får vi veta att både processionskrucifixet och ett triumfkrucifix varit fästa på altartavlans övre hörn.⁷⁴⁶

Figur 30. Det utställda krucifixet på Historiska museet i Stockholm. Krucifixets baksycke saknas. Från början var krucifixet som en cylinder där det enligt en tradition skulle ha placerats en bit av Kristi kors. Foto: Gabriel Hildebrand, Historiska museet/SHM (CC BY).

Vid en första anblick verkar allt stabilt. Men vid en närmare granskning har något förändrats. SHM har ändrat krucifixet i Bärfendal samtidigt som man tillverkade kopian.⁷⁴⁷ Jämför man originalet med äldre bilder så har de små figurerna placerats om. Figuren med glorian på krucifixets vänstra korsarm har flyttats till den högra. Figuren på högra korsarmen har flyttats upp. Detta visar att även omarrangemang och cirkulation pågår på ett enskilt objekt.

⁷⁴⁵ Nilsén, Anna, *Kyrkorummets brännpunkt: gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan : från romantik till nygotik*, Stockholm, 1991 s. 180; Nilsén 1998 s. 15.

⁷⁴⁶ RA GLA GD FXIL:4.

⁷⁴⁷ SHM Inv. nr. 3512; Se ex bilder ”Bärfendal krucifix” under RAÄ Kulturmiljöbild.

Även Holmberg kom att intressera sig för korset och studerade det noggrant:

...ett ganska sällsamt crucifix, drifvet i emaljerad koppar. Den korsfäste bär krona och en blå, med guld randad, kjortel. Ytterst på hwardera korsarmen sitter en bröstbild af ett helgon. En dylik bild har troligen äfwen funnits öfwerst på stammen, men gått förlorad. Ofwan Christusbilden står med blåa bokstäfver på randad guldbotten IHS XPS. Sjelfva korset äger dessutom en mängd prydnader af stjerner och små owala eller runda fördjupningar, uti hwar och en af hwilka är isatt en röd klut, som täckes af en bit Marien-glas.⁷⁴⁸

Brusewitz besökte Bärfendal 1861 och intresserade sig särskilt för korset som därigenom aktiveras. Tillsammans med komminister Thure Richard Sallander för Brusewitz krucifixet från kyrkan till prästbostället där han tecknade av detsamma. Brusewitz lämnade i sin reseberättelse en detaljerad beskrivning av traditionen gällande bakgrunden till namnet Jorsalakorset och hur detta cirkulerat från Jerusalem till Bärfendal och kommit till kyrkan efter slaget vid Färlev. Genom berättelsen laddas föremålet med minnen och betydelse och närområdets historia flyter samman med fjärran aktiverade platser. Krucifixet skulle ha varit kopplat till en bit av frälsarens kors som placerats inne i själva krucifixet. Detta skulle ha bidragit till att göra föremålet särskilt lyckobringande och laddat med minnen.⁷⁴⁹ Brusewitz kontaktar 1875 Oscar Montelius med frågan om krucifixet kan vara Jorsalakorset.⁷⁵⁰

Församlingsprästen skrev till af Ugglas 19 mars 1923 och upplyste om krucifixet som sålts till Nationalmuseum 1866 ”att det skulle varit från Kungahälla är nog en lös förmodan eller legend. Vi ville gerna ha det åter men det ville sig nog ej göras”.⁷⁵¹ Trots originalets frånvaro i kyrkan är medeltiden närvarande genom kopian av det medeltida processionskrucifixet. I arbetet med kopian har en tolkning gjorts av hur det ursprungliga krucifixet såg ut. Delar som försvunnit från originalet har ersatts av nya ting, och det har därmed skapats en ny helhet. Placeringen i kyrkorummet på altaret är central. En lärare i Hunnebostrands skola, Osvald Karlsson, som var aktiv i Sotenäsgillet hedrade korset med en dikt.⁷⁵² Att de medeltida föremålen kunde uppröra framgår av ett brev i Bärfendals kyrkoarkiv. En församlingsbo ansåg att det inte var lämpligt att montera upp kopian

⁷⁴⁸ Holmberg III 1845 s. 15.

⁷⁴⁹ ATA Vitterhetsakademien och riksantikvarien (1786-1922) Gemensamma handlingar E3:6 Gustaf Brusewitz reseberättelse 1861,1862,1863; Persson & Hansson s. 56.

⁷⁵⁰ ATA Oscar Montelius arkiv E IA. Brev från Gustaf Brusewitz till Oscar Montelius 4 maj 1875.

⁷⁵¹ Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923. E III:4.

⁷⁵² RA GLA Bärfendals kyrkoarkiv O:2 (artikel ur Bohus-Posten u.å).

av krucifixet i en reformert kyrka. Genmålet kom snabbt från komminister Stenbeck som tjänstgjort i Bärfendal i mer än 50 år: ”Då får vi kassera kyrkan också.”⁷⁵³

Bland träskulpturerna i medeltidens bildvärld är kristusframställningarna vanligast oavsett om det handlar om den korsfäste eller den nyfödde sittande i Jungfru Marias knä. För att ytterligare avgränsa triumfbågsöppningen, men också förstärka byggnaden med Kristi seger över både död och ondska, placerades ett träkrucifix i triumfbågen.⁷⁵⁴ Kanske har triumfkrucifixet från Bärfendal suttit på en tvärbjälke (trabes) över triumfbågen. Om nu korset fanns i denna kyrka under medeltiden. Något skilda dateringar har föreslagits: från senare delen av medeltiden fram till 1600-talet.⁷⁵⁵ Framställningen visar Kristus, målad i kroppsfärg, vid dödsögonblicket. En uppgift finns om att detta kors låg i tornet fram till 1912 då det placerades i koret. Själva Kristusfiguren verkar dock för en tid ha varit skild från korset, men efter restaureringen 1931-1932 har delarna sammanförts och placerats på sin nuvarande plats.⁷⁵⁶

Figur 31. Triumfkrucifixet har här lyfts ut på Bärfendals kyrkplats för att avfotograferas 1918. Själva korset saknas på bilden. Foto: Hanna Eggertz, Riksantikvarieämbetet.

Figur 32. Berättelserna om Bärfendals medeltid lever vidare, nu i en digital epok. Foto: Författaren.

⁷⁵³ RA GLA Bärfendal kyrkoarkiv 0:2, Brev 19/2 1958.

⁷⁵⁴ Piltz, Anders. ”Medeltida konst i tid och rum”, i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konst-historia [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995 s. 30; Johannesson, Lena, *Konst och visuell kultur i Sverige Före 1809*, Stockholm, 2007 s. 80.

⁷⁵⁵ ATA F1 Bohuslän Bärfendals kyrka.

⁷⁵⁶ Persson & Hansson 1981 s. 64f.

Askums kyrkplats som minnesplats

Askums medeltida kyrkplats låg på ett höjdläge, ungefär 500 meter nordost om den nuvarande kyrkan. Fragmenten som står till buds för att rekonstruera medeltiden är knapphändiga och svårtolkade. Ett ödesdigert år för kunskapen om Askum och Tossene kyrkor var 1898, då prästgården drabbades av brand och stora delar av kyrkoarkivet förintades. Trots frånvaron av en kyrka med medeltida anor, har en tydlig minnesplats materialiserats i form av en minnessten som rests på Askums gamla kyrkogård. Även stenar med ornament, funna i kyrkogårdsmuren, har aktiverats samt en sten med lejonfigurer på kyrkogården.⁷⁵⁷ Detta visar att de medeltida föremålen cirkulerar och får fästen på helt andra platser än de ursprungliga.

Figur 33. Vad blir kvar efter en nedbruten kyrka och vilka bilder förmedlas av denna? Minnesstenen på Askums gamla kyrkplats blir en viktig materiell hållpunkt i landskapet. Tillsammans bildar arrangemangen på kyrkogården en tydlig minnesplats med riktning mot medeltid. Kyrkans utseende bygger på en teckning som gjordes långt senare, efter en minnesbild. Minnsteckningen av kyrkan publicerades i Göteborgs-Posten 22 februari 1958 och har nu graverats in i stenen. Foto: Författaren.

⁷⁵⁷ Hallbäck 1962-1963 s. 33f.

I Biskop Eysteins jordebog aktiveras namnformerna Askæims kirkia (1391)⁷⁵⁸ och 1396 j Askeimss sokn j Sotanesi⁷⁵⁹ 1399 Askæims kirkia⁷⁶⁰ vars namnformer tolkats som trädet ”ask” med efterleden ”hem” i betydelsen ”boplats”, ”gård”. Kyrkans patronus var Olav. I Danska Rigsarkivet finns uppgifter om att flera reparationer genomfördes: bland annat 1623/24 då två nya portar tillkom samt en ny dörr till ”Sanghuset” (koret), att kalk inköpts samt att ”taksten” införskaffats i Lübeck. Att få hit material från Lübeck var inga stora svårigheter med tanke på de maritima kommunikationerna. 1627/28 uppfördes ett nytt klockhus.⁷⁶¹ Det råder annars oklara omständigheter om när och hur ombyggnationer har skett över tid. En obekräftad uppgift finns att kyrkan byggdes om 1706. Genom 1830 års inventering kommer delar av kyrkans biografi tydligare fram, byggnadens ålder anges som okänd, och att den var annex till Tossene. Vidare var kyrkan ”grundmurad av gråsten” och innermåttan anges till ”34 alnar lång, 11 alnar bred, 9 alnar höga murar.” Alltså helt andra måttuppgifter än de som återges på den resta minnesstenen. En dopfunt av täljsten tas upp som ”väl uthuggen med fyra dyrbilder” samt att det fanns en klockstapel uppförd av trä på den norra sidan av kyrkan.⁷⁶² I Göteborgs domkapitels arkiv noteras för kyrkan 1850 att kyrkan var otillräcklig för invånarna i socknen.⁷⁶³ Det skulle dock dröja närmare 30 år innan en ny helgedom skulle uppföras. Enligt uppgifter ur Bebyggelseregistret revs den gamla kyrkan 1885. Den gamla kyrkogården används fortfarande som begravningsplats. Vittnesuppgifter finns från en byggmästare Anders Christensson i Lysekil som var med vid rivningen av Askums kyrka. Det traderas även en tradition om att det skulle ha varit munkar från Dragsmarks kloster som uppförde kyrkan i Askum.⁷⁶⁴ I folkminnena berättas det om en jätte som rev ner gamla kyrkan, när man höll på att bygga den på en plats som hette Asplunden, och att hörnstenarna skall finnas kvar från det bygget.⁷⁶⁵

Genom Nils Månsson Mandelgrens bevarade handlingar kan byggnadens utseende anas.⁷⁶⁶ Betydelsen för att nå kunskap om äldre materiella förhållanden genom arkiven blir här mycket tydlig. Två dopfuntar som kopplats till Askums kyrka finns bevarade och har aktiverats.⁷⁶⁷ Mandelgren var intresserad att köpa dessa men i ett brev från Överby prästgård 16 november 1863 meddelas att Askums församling ”ej vill afstå sina dopfuntar”.⁷⁶⁸ Dopfuntarna kom istället att förvärfvas till Göteborgs museum

⁷⁵⁸ RB s. 374.

⁷⁵⁹ DN IV 667.

⁷⁶⁰ RB s. 540.

⁷⁶¹ Rigsarkivet Regnskaber 1559-1660, Kirkeregnskaber Bohus len & Vigen 1618-27 (769); 1627-1636 (770).

⁷⁶² RA GLA GD FXI L:4.

⁷⁶³ RA GLA GD FXI L:3.

⁷⁶⁴ *Bohusläningen* 1980-11-11.

⁷⁶⁵ DAG IFGH 4462.

⁷⁶⁶ Folklivsarkivet i Lund Mandelgrenska samlingen. Serie 4. Askum.

⁷⁶⁷ Holmberg III 1845 s. 12 f; Montelius 1877 s. 443.

⁷⁶⁸ Folklivsarkivet i Lund Mandelgrenska samlingen. Serie 5. (Brevet finns under ”Berfendal”).

1875 genom Brusewitz försorg.⁷⁶⁹ Funtarna och andra kyrkliga föremål ställdes ut i samband med att Svenska fornminnesföreningen hade sitt möte i Göteborg 1875.⁷⁷⁰

En täljstensfunt som utgörs av en fyrkantig skål (fyrpassformad cuppa) har djur som gapar över människohuvuden, som djuren håller mellan sina tassar.⁷⁷¹ I Bexells samling noteras funten som ”konstigt uthuggen af sten”.⁷⁷² Roosval och Gardell har kallat Askums dopfunts stenhuggare ”Knippekolonnmästaren”, vars funtar även finns representerade i Skredsvik och Hede i Bohuslän.⁷⁷³ En omfattande arkivdokumentation om funten och dess cirkulationer finns i arkivet på Göteborgs stadsmuseum, vilket gör det möjligt att följa rörelserna från Askum till museet och vilka aktiveringar som skett i andra dokumentationer och kataloger. Dopfunten (GM 1425) med rankornamentik har daterats till omkring 1100, men med en fot som troligen är yngre.⁷⁷⁴

Tossene kyrkplats som minnesplats

I Tossene har en runsten – Vallastenen – hämtats in från en annan plats i socknen och placerats i den nuvarande kyrkobyggnaden som är från 1800-talets mitt. Runstenen ska tidigare ha varit placerad vid Munkhögen, nära gården Valla i Tossene. Den uppmärksammades av kulturhistorikern C.G.C. Helfeling (1740-1823) under dennes resa genom Bohuslän år 1792. Stenen beskrevs två år senare av Pehr Tham i skriften ”Göthiska monumenter”.⁷⁷⁵ Uppgifter säger att stenarna var kända och i behåll 1815, men att de senare försvunnit. 1926 återfanns det nedre stycket av runstenen i ett dike nära Överby prästgård. Praktiken att föra in äldre föremål i en ny kyrka kan tolkas som en symbolisk handling, där minnesplatsen integreras i en lång historia.⁷⁷⁶ Johansen menar att dessa ”blev symboliskt virke i kyrkorna”.⁷⁷⁷ I fallstudien om Mo kyrka blir detta också tydligt. Ett minnesskapande sker med hjälp av äldre artefakter. Men det är också viktigt att ha med sig frågan om vilka föremål som aktiveras och varför. Däremot har en predikstol från 1600-talet förpassats till vinden. Den skänktes av en holländsk skeppsredare som legat i konflikt med kyrkan, och boende i socknen. Detta är ett kort exempel på vad som kan aktiveras, avaktiveras, knytas till och visas upp i en kyrka.

⁷⁶⁹ GSM Föremålsloggare GM inv. nr. 137;1425; GM Kyrkoinventarier 376 nr 3.

⁷⁷⁰ *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* nr 8 1876 s. 136; Nordstrand 2008 s. 31f.

⁷⁷¹ GSM GM inv. nr. 137.

⁷⁷² GUB. Sven Bexells samling. Vol 3. Askum kyrka.

⁷⁷³ Roosval, Johnny & Gardell, Sölve, *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium. Bohuslän. Band 1. Häfte 1, Västra Hisings härad*, Stockholm, 1944 s. XV; Hallbäck 1961 s. 13.

⁷⁷⁴ GSM GM Kyrkoinventarier 376; Hallbäck 1961 s 8.

⁷⁷⁵ Tham, Pehr, *Göthiska monumenter; samlade och beskrifne*, Stockholm, 1794, s. 6; Alexandersson & Nyrén 2019 s. 78f.

⁷⁷⁶ Cassel 2009 s. 31.

⁷⁷⁷ Johansen 1997 s. 242.

Tossene gamla kyrkplats ligger strategiskt mellan flera dalgångar. Sotenäs härads enda större slätt, Valla hed, ligger norrut. År 1387 omnämns både kyrkan och socknen; Tossini kirkiu, J Tossini sokn.⁷⁷⁸ I biskop Eysteins jordebog aktiveras bland annat namnformerna Tossina sokn (1391)⁷⁷⁹ och Tossine kirkia (1399).⁷⁸⁰ Namnen innehåller *vin* i betydelsen ”betesmark, äng”. Det har föreslagits att namnet går tillbaka på ett gammal vattendragsnamn **Tos(s)a* som möjligen har med dåna, susa, brusa att göra.⁷⁸¹ Den nuvarande kyrkan i Tossene uppfördes, enligt Bebyggelseregistret, 1859 och är belägen ett par hundra meter väster om den medeltida kyrkplatsen. Den gamla kyrkan var invigd till Maria och belägen på gamla kyrkogården. Prästgården ligger dock långt från kyrkplatsen, oklart varför. Uppgifter från inventeringen den 27 juli 1830 meddelar att kyrkan var ”grundmurad i gråsten” och att byggnadens ålder var okänd. Längden enligt invändiga mått var 42 alnar, 14 ¼ aln bred 9 ¾ aln hög mur.⁷⁸²

Från Holmberg får vi en inblick i förhållandena 1844, där han beskriver ett kyrkorum som fortfarande har kvar triumfbågen, och att koret är försett med ett spetsvalv. Kyrkan ser han som ett exempel på ”uråldrigt byggnadssätt att hon är en av de äldsta i Bohuslän”.⁷⁸³ Tossene gamla kyrka ska enligt Oedman och Holmberg ha haft bilder på en korportal.⁷⁸⁴ Holmberg meddelar vidare att det på korets södra sida är en mindre dörr, infattad emellan ett par uthuggna stenhällar och att det skulle handla om djurbilder och kanske drakslingor som var svåra att se.⁷⁸⁵ I Runa 1844 uppger Holmberg ”afbildar ett på ryggen liggande djur, som tyckes hotadt af ett större dylikt”.⁷⁸⁶ Förflyttningen av dessa ornamenterade stenar har sedan gjorts, och spåren finns att söka i bland annat kyrkogårdsmuren.

⁷⁷⁸ DN IV s. 405.

⁷⁷⁹ RB s. 376.

⁷⁸⁰ RB s. 541 För övriga medeltida namnbelägg se *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 Ortnamnen i Sotenäs härad (1) Bebyggelsenamn*, Göteborg, 2018 s. 88.

⁷⁸¹ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 (2)*, 2018 s. 136.

⁷⁸² RA GLA GD FXIL:4.

⁷⁸³ *Runa 1844* s. 113.

⁷⁸⁴ Oedman 1983 [1746] s. 235; Holmberg III 1845 s. 4.

⁷⁸⁵ Holmberg III 1845 s 4; *Runa 1844* s. 113.

⁷⁸⁶ *Runa 1844* s. 113 & planch nr 2.

Figur 34. Arkitektoniska spillror i rörelse från en tidigare kyrka. Sten med ornamentik i östra kyrkogårdsmuren på Tossene gamla kyrkogård. Foto: Nils Niklasson, Göteborgs stadsmuseum.

I Nils Henrik Sjöborgs *Embetsberättelser* 1814-1817 Förteckning på Antiquiteter uti Göteborgs och Bohus län Sotenäs härad Tössene Socken anges en i kyrkomuren inmurad runsten. Troligen handlar det inte om Vallastenen, utan en ornamenterad sten. Brusewitz aktiverar stenarna med bilder genom sina minnesanteckningar i form av en otryckt reseberättelse från 1872, vilken finns bevarad i Göteborgs stadsmuseums arkiv:

De ornerade stenarna, med eller utan runskrift, hvilka funnits insatta vid dörren af den förra kyrkan, ses numera icke till, en så väl invändigt på norra och östra sidorna af kyrkogårdsmuren som utvändigt söder i samma sitta åtskilliga huggna stenar med enklare lister och ornamentik hvilka intyga att den äldsta kyrkan icke saknade mera utbildade arkitektoniska detaljer.⁷⁸⁷

Brusewitz gick noggrant tillväga i sin rannsaking i kyrkan. Han omnämde en gravsten från 1500-talet, Galdestenen, och förmedlade ett minne om att den är kopplad till två systrar som ska ha dansat ihjäl sig. Han noterade vidare en ljuskrona av malm som hänger i kyrkan, vågade sig på en datering och för tingesten till tiden kring 1400- eller tidigt 1500-tal. Brusewitz tog sig upp på kyrkvinden där han noterade en kristusfigur med ”afslagna ben... troligen från 1300-talet om icke från ett tidigare tidsskede”. Brusewitz meddelade även att: ”Lemningar af dopfunten, illa medfaren äro uppsatta på ömse sidor af ingången till begravningsplatsen, hvilken här är inhägnad för sig, ett stycke från kyrkogården”. I samband med besöket noterade han för läsaren att ”en del af ofvannämnde saker är af mig till vårt museum begärd men hvarpå ännu saknas besked”.⁷⁸⁸

I Bexells samling tas ljuskronan upp och ett dopfat av sten. Här finns även uppgiften om att kyrkan hade ett trätorrn som var rödmålat.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ GSM Brusewitz Rese-berättelse 1872 s. 67.

⁷⁸⁸ GSM Brusewitz Rese-berättelse 1872 s. 67f.

⁷⁸⁹ GUB Sven Bexells samling. Vol 3. Tossene kyrka.

Figur 35. Katalogkort, Göteborgs stadsmuseum visar dopfunten med föremålsnummer GM 157.

Figur 36. Mandelgren gör en teckning 17 augusti 1863 av dopfunten i Tossene. Notera cuppan/fotens placering och jämför med bilden ovan. Ur Mandelgrenska samlingen.

I ett brev till Mandelgren dagtecknat 16 november 1863 meddelas att Tossene församling kan avstå delarna av dopfunten och det gamla krucifixet.⁷⁹⁰ Funt och krucifix hamnade på Göteborgs museum.⁷⁹¹ 1875 utställdes dopfunten i samband med Svenska fornminnesföreningens möte i Göteborg,

⁷⁹⁰ Folklivsarkivet i Lund Mandelgrenska samlingen. Serie 5. (Brevet finns under "Berfendal").

⁷⁹¹ GM inv. nr. 306; GM inv nr. 157; GM inv nr. 1580 (dopfuntsfot tillhör GM 157). GSM Kyrkoinventarier 375; GSM Kyrkoinventarier 376.

även krucifixet från Tossene visades upp.⁷⁹² Krucifixet har Norberg diskuterat utifrån påverkan från norska och möjligen också tyska arbeten. Han daterar krucifixet till 1280-tal.⁷⁹³ Hanna Eggertz besökta Tossene 1918, i samband med snabbinventeringsuppdraget för Jubileumsutställningen och Sveriges kyrkor. Hon noterar då en vigvattenskål av granit som stod under en taktärna. Även ljuskronan, som hon för till 1400-talet, omnämns samt minnesstenen över Galde, som var placerad i vapenhuset.⁷⁹⁴

Som ett avslutande exempel från Sotenäs kan följande cirkulation lyftas fram. I historiska museets samlingar i Stockholm finns en liten helgonbild av valrosstand från 1400-talet. Föremålet återfanns i stoppningen till en antik stol, vilken ropats in på en auktion i Foss socken i mitten av 1850-talet. 1903 förvärvades föremålet till samlingarna från en privatperson.⁷⁹⁵

Figur 37. Helgonbild av valrosstand. Ett medeltida föremål som gömmts undan och förvarats i en stol. Norskt arbete från 1400-talet. Bilden på denna sida av föremålet visar Anna, Maria och Jesus. Foto: Christer Åhlin, Historiska museet/SHM (CC BY).

Sammanfattning

På grund av källornas ojämnhet och bevarande har koncentrationen i denna fallstudie riktats mot Bärfendals kyrkplats. Den främsta orsaken till detta beror på att stora delar av kyrkoarkiven i Tossene och Askum förintats genom brand. Uppgifterna från skilda arkiv speglar dock med tydlighet hur olika aktörer värderar och tolkar föremål över tid. Medeltiden ligger inte stilla, utan är i rörelse och får olika riktningar genom skilda aktörer.

Den bevarade materiella kulturen och uppgifter från arkiv vittnar om att samtliga kyrkor i fallstudien haft påkostade byggnads- och inrednings-

⁷⁹² Svenska fornminnesföreningens tidskrift nr 8 1875 s. 137.

⁷⁹³ Norberg 1939 s. 24 f.

⁷⁹⁴ RA GLA GD F11L:7.

⁷⁹⁵ SHM inv. nr. 11900.

detaljer. Sådana uttryck har ibland förklarats som att stormän med omfattande jordegendomar finansierade byggnadsverket. Med tanke på föremålens cirkulationer råder det dock stor osäkerhet om föremålen hade sin medeltida uppställning i Sotenäs härads kyrkor. I bevarandet och aktiverandet träder tydligt kors i trä och metall fram, samt dopfuntar. Detsamma gäller stenar med ornamentik som funnits i samtliga kyrkor i häradet, vilka fortfarande aktiveras i upprätthållandet av minnesplatser.

Sotenäs kyrkor har placerats på tydliga lägen i kommunikationslandskapet. Platsen för Bärfendals kyrka är strategiskt vald. Här strålar kommunikationerna från hav och dalgångsbygder samman. Åbyfjorden bildade en viktig kommunikationslänk för den som skulle ta sig vidare till de närliggande medeltidskyrkorna i Tose, Aspång, Svarteborg, Askum, Tossene, Bro, Lyse, Bokenäs samt Dragsmarks kloster, men också till de medeltida storgårdarna Röe och Åby.

Impedimentet där Bärfendals kyrka uppfördes fungerade troligtvis under järnålder som minnes-, grav- och samlingsplats. I Bärfendal är den medeltida kyrkan bevarad medan Askum och Tossenes medeltida kyrkor är nedrivna och ersatta med nya byggnader under 1800-talet. Platserna har dock behållit funktionen som begravningsplatser. Askums gamla kyrkplats utgör numera av en tydlig minnesplats med en minnessten över den gamla kyrkan och en sten med medeltida bilder. I både Askums och Tossenes kyrkogårdsmurar finns spår efter byggnadsstenar från de medeltida kyrkorna. Minnesaktiveringarna på den medeltida kyrkplatsen i Tossene är dock något mer begränsad, i jämförelse med Askum och Bärfendal.

Ett föremål som fått stark koppling till Bärfendal, och som aktiverats och cirkulerat under lång tid är ett Limogeskrucifix. Vid en närstudie av detta föremåls cirkulationer kan en rad aktiveringar avtäckas. Det handlar om omarrangemang, köp och bytesverksamhet men också en rik berättartradition som riktar korset till betydelsefulla händelser och orter under medeltiden. Processionskrucifixet kom att ”korrigeras” på SHM, och en ny rekonstruerad helhet presenterades genom den kopia som i dag står placerad på altaret i kyrkan. Fönsteröverstycket med det förmodade Gunnarsmotivet visar också på en tidsmässig rörelse bakåt i tiden och aktiveringen av äldre föreställningar, som av en eller annan anledning infogats i den kristna materiella kulturen.

Sett utifrån ett långtidsperspektiv är skapandet och upprätthållandet av en minnesplats särskilt framträdande i Bärfendal. Utöver den materiella kulturen vittnar även skyltning, skrifter och arkivmaterial om aktiveringar och skapandet av en starkt närvarade medeltid. Äldre spår på kyrkplatsen i Bärfendal i form av resta stenar har använts för att upprätthålla minnesplatsen. Tidsramarna för minnesarbetet och nyttjandet av platsen vidgas här tydligt bakåt i tiden, bortom medeltiden. Även bildmotiv som tolkats tillhöra äldre förkristna föreställningsvärldar, som Gunnarsmotivet har placerats i kyrkor, vilket leder tanken bakåt i tiden.

Genom arkivens uppgifter finns det möjlighet att avtäcka förlorad kunskap om den materiella kulturen, följa föremålens färdvägar, aktiveringar och avaktiveringar. Sådana genomgångar gör det även möjligt att avtäcka kunskap om föremål som inte längre finns bevarade. Ett exempel är klockor och rökelsekar i Bärfendals kyrka som inte längre finns kvar. Källorna vittnar även om hur föremål aktiverats under vissa perioder för att sedan försvinna och återigen dyka upp.

De stora och små cirkulationerna och aktiveringarna av medeltid, och vem som aktiverat den över tid aktualiseras ofta i samband med att en kyrka repareras eller restaureras. Det sker även i samband med visitationer, inventeringar, utlån till utställningar och när antikvariskt intresserade kommer på besök. Men även lokala folkliga föreställningar har haft stort inflytande över skapandet och upprätthållandet av minnesplatserna i Sotenäs härad. Resterna efter aktiviteter och medeltida materiell kultur har givit upphov till berättelser om förhållningssätt till liv och död. Ibland är det i förtätade berättelser och under långa tider som vi har möjlighet att följa spåren av tingens skiftande öden. Det är en rörlig, men också rörig, ibland närvarande, men också frånvarande, medeltid som möter betraktaren i dessa landskapsrum mellan hav och berg.

BULLARENS HÄRAD

Vägar till och från Bullaren

På kartan löper länsväg 165 som ett streck från nord till syd genom norra Bohusläns inland. En urgammal naturlig färdväg genom Bullarebygden? Inget kunde vara mer felaktigt. Vägsträckningen är en sen konstruktion, en kommunikationsled för biltrafik, som skär genom ett kuperat sjölandskap. Tidigare användes båt för att färdas över Södra och Norra Bullaresjöarna till Mo och Naverstads kyrkplatser.⁷⁹⁶ Sjösystemet har varit den sammanhållande länken mellan bygderna sedan stenåldern. Prästen Johan Petri Oedman i Tanum låter på 1700-talet meddela att sjön har sitt eget Loch-Ness, ett ”Hafs-djur, kalladt then store Ormen”, som kyrkoherden Gädde i Naverstad själv skulle ha sett med egna ögon.⁷⁹⁷ Här blir sjön en viktig minnesbärare. Invånarna kallas bullingar och områdets fornlämningar kom att aktiveras av prästen, fornforskaren och historieskrivaren Axel Emanuel Holmberg. Efter prästvigning i Lund 1840 kom han till Göteborgs stift och Bullarens härad som prästadjunkt.⁷⁹⁸

Det mest iögonfallande med denna, länets längsta, dalgång är det omfattande sjösystem och branta stränder som genomkorsar Ranrikes inre delar. Det sträcker sig över tre landmil från söder upp över den nuvarande landsgränsen till norska Enningdalselva, från Kirkevannet upp

⁷⁹⁶ Hagnell, Axel & Haglund, Anders (red.), *Bohuslän: en bok för skola och hem*, Lund, 1923 s. 317ff.

⁷⁹⁷ Oedman 1983 [1746] s. 271.

⁷⁹⁸ Holmberg II 1843 s. 246.

till Idd prestgjeld samt Enningdal medeltida kyrkplats. Hela detta område hörde under medeltiden till Ranrike prosteri. Södra delen av Södra Bullaresjön ligger dock inom Tunge härads gränser, i anslutning till den minnesplats som pekats ut som Aspång medeltida kyrkplats. Oedman framhåller vidare uttaget av fisk i sjön, som erbjöd ett varierat utbud av insjöfisk och lax.⁷⁹⁹ I minnestraditionerna har detta sjölandskap ofta lyfts fram för sin skönhet.

Bullarens härad med Mo och Naverstads socknar kan karaktäriseras som en utpräglad gränsbygd. Mot söder gränsar häradet till Tunge, i väster återfinns Kville, Tanums och Vätte härader. I norr gränsar samtidens Bullaren till Norge och österut finns gränsen mot Sörbygdens härad samt Dalsland.⁸⁰⁰ Vegetationen består i dag till stor del av granskog som fått ersätta äldre tiders ekskog. Häradet bjuder på en varierad upplevelse med odlade dalgångsbygder, bergåsar och något som kan kallas fjällbygd. Samtidigt ska den bohuslänska/norska namnformen ”fjäll”, som återkommer i exempel namnformen Kynnefjäll, förstås som ”berg”. I väster finns en högplåtå, och en dalgång som förbinder området med havet. Så här långt österut är det inte längre graniten utan småkornig gnejs som präglar geologin, vilken lämpar sig illa som byggnadsmaterial.⁸⁰¹

I föreliggande fallstudie riktas sökarljuset mot Naverstad och Mo kyrkor men också mot hur äldre minnen i manifesterats landskapet.

De äldsta kända namnformerna av häradet är *Bordærnom*, vilken har en koppling till ”bord” och att slutleden har med ”upphöjning” att göra.⁸⁰² I ett geologiskt perspektiv så har landhöjningen bidragit till att förändra landskapsbilden kring Bullarsjöarna. Nuförtiden ligger Södra Bullaresjön ca 40 meter över havet, och har därmed utgjort en djup havsvik och en förlängning av Idefjorden.⁸⁰³ Värt att notera är att namnfloran runt Bullaresjöarnas stränder liknar kustbygdens där Säms fjord och Östadsnäs får stå som två exempel. Längs stränderna finns även en lång vistelsekontinuitet från stenålder där boplatserna ligger som pärlband utefter sjöarna. Fynden från Naverstads socken hör till Ertebølle-Lihultstid. Sarauw och Alin framhåller att ”troligen går den äldsta bosättningen kring Bullaren tillbaka till tiden för Tapeshavets maximum, då Idefjorden sträckte sig ned i Bullaredalen”.⁸⁰⁴ Grönsten finns i området, vilket användes till de redskap som ingår i den lokala fyndbilden.⁸⁰⁵ Stenåldersfynden till trots så finns enbart en känd hällkista vid Påland. Det är dock särskilt intressant att notera att Smeviksön mitt i Södra Bullaresjön har flera registrerade stenåldersboplatser.⁸⁰⁶ Bullingarna var alltså båtburna

⁷⁹⁹ Oedman 1983 [1746] s. 271.

⁸⁰⁰ Holmberg II 1843 s. 244; Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1047.

⁸⁰¹ Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1050.

⁸⁰² DN 4 182 1334. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 Ortnamnen i Bullarens härad*, Göteborg, 1938 s. XIII f.

⁸⁰³ Sarauw & Alin 1923 s. 66; 188; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 1938 s. 66*.

⁸⁰⁴ Sarauw & Alin 1923 s. 188.

⁸⁰⁵ Sarauw & Alin 1923 s. 182.

⁸⁰⁶ Raä Mo 111, Mo 112, Mo 113, Mo 114.

tidigt. Bronsålderns lämningar är inte särskilt framträdande om man jämför med angränsande områden i de fyndrika häraderna Kville och Tanum. De registrerade hållristningarna är få och rösen ligger främst i östra delen av häradet. Ett för den här studien intressant röse har arrangerats om och försetts med altare, murar och erhållit namnet Porsås kyrka.⁸⁰⁷ Även en sentida runristning på en liten sten är kopplad till minnesarrangemangen vid Porsås. Under järnålder verkar en omfattande expansion ha skett, vilket avspeglar sig i gravfälten på västra sidan av sjöarna.⁸⁰⁸ En förklaring till expansionen skulle kunna vara att en inre kommunikationsled mellan Stångenäset och Färlev gick över Bullaresjöarna till det som skulle bli Norge.⁸⁰⁹ En stor koncentration av järnåldersgravar finns vid Naverstads kyrka, Östad och Säm. De två största högarna har fått namnen Drottninghögen och Kongshögen.⁸¹⁰ Holmberg som grävde i flera högar på 1840-talet menade att dessa är spår efter skottar som begravts efter stridigheter.⁸¹¹ Ett gravfält med runda högar som Holmberg undersökte vid Musland bestod av kolbäddar med brända ben och en täljstensgryta, vilket Sarauw och Alin menar, pekar mot en vikingatida datering. Holmberg lyfter fram en folkberättelse om ett slag som skall ha stått på platsen.⁸¹² Vi ska återkomma till högarna i samband med diskussionen om minnesarrangemangen vid Naverstads kyrka.

Utifrån en arkeologisk och historisk horisont måste häradet uppfattas som tämligen bortglömt. Under en period på närmare hundra år – från 1840-talet fram till 1950-talet uppmärksammades ofta lämningar och fynd från Bullaren, men i vår samtid verkar området rönt föga intresse. Inventeringsarbeten och undersökningar av Holmberg, Berg och Sarauw-Alin aktiverade forntida minnen, men de arkeologiska lämningarna blev aldrig föremål för någon specifik presentation i Hushållningssällskapets och Göteborgs och Bohus läns fornminnesförenings bokserie *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*. I ”Bullarens härads första bebyggelse”, skriven av konsthistorikern Philibert Humbla, för Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift år 1928, finns en sammanställning av den inventering som genomfördes av Humbla och läraren Axel Stene. Vi möter i stort sett samma frånvaro vad gäller forskningsinsatserna om medeltiden. Där det främst är Olsborgs slott/befästning som aktiverats.⁸¹³ Att häradets fornlämningar kommit att uppmärksammas beror mycket på grosshandlaren James Svensson. Han ägde gården Säm och var aktiv i Vikarvet och

⁸⁰⁷ RAÄ Naverstad 55. Hernek, Robert, ”Offerplatsen på Bufjället”, i *Bohuslän : årsbok*, 2006 s. 59-82.

⁸⁰⁸ Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1054; Humbla, Philibert ”Bullarens härads första bebyggelse”. *Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift* 1928.

⁸⁰⁹ Humbla 1928 s. 24.

⁸¹⁰ Holmberg II 1843 s. 252; Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1054.

⁸¹¹ Holmberg II 1843 s. 252f.

⁸¹² Holmberg, Axel Emanuel, ”Berättelse om anställd undersökning af några ättehögar uti Nafverstad Pastorat af Bohus Län” i *Runa* Tredje häftet 1843 s. 58; Sarauw & Alin 1923 s. 354.

⁸¹³ Holmberg II 1843 s. 251; Berg, Wilhelm, ”Olofsborg”, i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, sjunde bandet*, Göteborg, 1904 s. 443-557.

Sotenäsgilletts fornvårdande verksamheter. Arkeologen Sune Lindkvist var även han delaktig i Vikarvet och kom 1915 att undersöka sex gravhögar kring Säms udde som daterats till romersk järnålder och vikingatid.⁸¹⁴ Vikarvet finansierade även Lindkvists undersökningar av Grönehö, nära Blomsholms skeppssättning i Skee socken 1928.⁸¹⁵

Det mest kända medeltidsarkeologiska arbetet i häradet är kopplat till Olsborg/Olofsborg.⁸¹⁶ Befästningen undersöktes av Berg 1902. Den folkliga traditionen vill föra den första etableringsfasen till Olav den helige. Men det är först när de skriftliga källorna flödar ymnigare kring 1500-talet som vi kan vara mer säkra på att ett försvarsverk verkligen etablerats på platsen.⁸¹⁷ Arrangemanget med skyltning och en levande berättartradition i området vittnar om en tydlig minnesplats.

I häradets namnlandskap återkommer en rad kyrkoindikerande namn, utan att dessa verkar ha någon verklig kyrklig materiell kultur kopplad till sig. Det handlar, som på andra ställen, om namngivning av formationer som på ett eller annat sätt liknar kyrkor eller i berättelserna fungerat som sådana. Exempel på sådana minnesplatser är Kyrkestenen, som utgjorde en viloplats på väg till eller från kyrkan. En hel liten lista med övriga namnformer förekommer i området: Kyrkan, Kyrkberget, Kyrkejorden, Kyrkemyr, Kyrkeslätten, Kyrkestenen, Kyrkevallarna, Kyrkevägsmyren.⁸¹⁸ Men det är inte bara minnen som görs tydliga i Bullaren, även glömskan är påtaglig i häradet. Flera gårdar som nämns i Biskop Eysteins jordebok med *-rud* namn saknas det kunskap om.⁸¹⁹

Mo kyrkplats som minnesplats

Mo nuvarande kyrka ligger på ett höjdläge i landskapet. Om man jämför med grannsocknen Naverstads kyrka är dock placeringen inte fullt lika storslagen. Den nuvarande kyrkobyggnaden i Mo ska ha uppförts 1664, en datering som bygger på ett årtal som ska ha ristats in i en stock. I Bexells samling omtalas kyrkan som ”en liten och usel träkyrka”.⁸²⁰ Vid den nuvarande platsen för Mo kyrka återfinns Fressland. Namnet har troligen en koppling till den förkristne guden Frö/Frej.⁸²¹ Några fysiska spår efter förkristen kult eller kultbyggnad är inte kända från platsen. Vi kanske heller inte ska föreställa oss någon mer utbyggd organisation av kultbyggnader i den fornskandinaviska religionen, men ändå vara uppmärksamma på att

⁸¹⁴ SHM inv.nr. 15718.

⁸¹⁵ Jensen 2018 s. 213.

⁸¹⁶ RAÄ Naverstad 218.

⁸¹⁷ Holmberg II 1843 s. 251 f; Berg 1904; Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1054.

⁸¹⁸ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 1938* omnämner en rad ”kyrkonamn”.

⁸¹⁹ RB s. 361.

⁸²⁰ GUB. Sven Bexells samling. Vol 3. Mo kyrka.

⁸²¹ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 1938* s. XVII; Vikstrand, Per., *Gudarnas platser: förkristna sakrala ortnamn i Mälardalslandskapen*, Uppsala, 2001.

sakrala ortnamn kan indikera kult/kultutövande.⁸²² Namnet visar en aktivering och en riktning mot något specifikt och förkristet som kanske fallit i glömska men bevarats genom ett namn.

Den medeltida placeringen för kyrkan i Mo socken är okänd. Inte heller någon kunskap finns om föregångarens utseende. Men det finns ändå spår och traditioner kopplad till en sådan. Den medeltida kyrkan omnämns i biskop Eysteins jordebok (1391) som Moa kirkia och (1399) som Mo kirkia.⁸²³ Ser vi till ortnamnet Moa sokn (1334) och Moar kirkiu (1368) har ordet med ”sandslätt” att göra. Namnformerna ger inga närmare ledtrådar till om de går tillbaka på nuvarande kyrkplatsen eller Ramtvetsmon på östra sidan Bullaresjön.⁸²⁴ Vi svävar alltså i okunskap, dels om vad Mo var för en ort och ett ställe, dels var den medeltida kyrkobyggnaden var belägen. Det finns även indikationer på att Mo kyrka inte hade någon ordnad prästtjänst vid tiden för biskop Eysteins jordebok, eftersom ingen åtskillnad verkar ha gjorts mellan prästbordet och kyrkans egendom.⁸²⁵ Har vi här ett tidigt exempel på en annexkyrka eller ett kapell?

Efter reformationen levde häradets präst i Naverstad. Mo bildade då tillsammans med Naverstad Bullarens prästgård. En gammal och alltjämt levande minnestradition pekar ut förstlingsplatsen för Mo kyrka på östra sidan av södra Bullaresjön.⁸²⁶ En punkt för ”Plats med tradition” har fästs i fornminnesregistrets karta väster om Ramtvetesberget och öster om Hulteröds gård. På platsen hopas och aktiveras även andra berättelser och minnen; en om en stor svart hund som spökar samt en ättestupa.⁸²⁷

Varför flyttades kyrkan, eller kanske rättare sagt, har den någonsin flyttats från östra till västra sidan av sjön? En folklig tradition berättar om att de personer som framlevde sin tillvaro på östra sidan sjön skulle ha varit ogudaktigt folk som behövde kyrkan bäst. De västliga bygderna framförde dock att den tätare bebyggelsen skulle vara riktlinje för kyrkans placering. Saken avgjordes, enligt traditionen, genom att två oxar kopplades till en ekstock. Där nötkreaturen stannade uppfördes kyrkan.⁸²⁸

Vilka övriga spår har då denna minnestradition avsatt? Det är intressant att notera att platsen på Ramtveten har utgjorts av en större sandås, vilken använts som grustag.⁸²⁹ Om några spår efter en medeltida kyrka eller

⁸²² Ljungberg 1938 s. 212-227; Hultgård, Anders (red.), *Uppsala och Adam av Bremen*, Nora, 1997 s. 28-43; Vikstrand, Per, ”Berget, lunden och åkern: om sakrala och kosmologiska landskap ur ortnamnens perspektiv”, i Andrén, Anders, Jennbert, Kristina & Raudvere, Catharina (red.), *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*, Lund, 2004 s. 317-341.

⁸²³ RB s 361; RB s. 520.

⁸²⁴ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 1938*. Moar kirkiu 1368 DN 4, 364; Mo socken 1334 i DN 4 182.

⁸²⁵ Johnsen, Oscar Albert, *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde: en historisk-topografisk-statistisk studie*, Kristiania, 1905 s. 14.

⁸²⁶ DAG IFGH 5019 s. 10, IFGH 5367 s. 9.

⁸²⁷ Raä Mo 136:1.

⁸²⁸ *Bohusläningen* 1964-04-04.

⁸²⁹ *Bohusläningen* 1958-02-06.

begravningsplats framkommit i samband med arbete i grustakten är dock okänt. Minnestraditionen om en kyrka på Ramtveten går tillbaka till Oedmans 1700-talstext där kyrkan:⁸³⁰

Säges hafwa fordom varit ett Capell på östra Sijdan om Bullare-Watnet belägit på Ramwetz-Moen, som nu är me Liung öfwerwuxen och synes nu intet annat än en stor Stenhop, dock teckn til gamla Graf-Ställen, genom the många smala uppreste Stenar: hafwandes man funnit på samma Platz en stor Nyckel af Järn, hwilken än är i behåld på en Gård Ulseröd ock brukas til Bo-Nyckel, som förmenas ha varit Kyrcke-Nyckelen til Capellet.

Det är intressant att notera hur Oedman knyter traditionen till vissa materiella spår som får fungera som bevis. Även i 1830 års utförliga inventeringssprotokoll över kyrkan i Mo hänvisar kyrkans män till Oedmans uppgift om ett tidigare kapell på Ramtvetsmon. Historikern och fornforskaren Nils Henrik Sjöborg noterar vid sitt besök i Bullaren på 1810-talet att ”på Ramtvetsmoen rudera efter ett kapell”.⁸³¹ Holmberg förmedlar en något annorlunda tradition om att ett kapell vigt till St Mikael ska ha föregått Mo nuvarande kyrka och legat på Ramtvetsmon, där även ett antal resta stenar, enligt Holmberg, pekar ut platsen för begravingar.⁸³² Troligen bygger Holmberg sin tanke om patronus på den manshöga träfigur av den helige Mikael som finns i Mo kyrka, men vi kan heller inte utesluta att han har haft tillgång till någon annan källa som anger kyrkans skyddshelgon. I Bexells samling finns samma uppgift, om att Mo i ”forna tider har varit ett St Michaels capell”.⁸³³ Helige Mikael var en vanlig skyddspatron för kyrkor i Norge under medeltiden.⁸³⁴ Det saknas för övrigt uppgifter i Röde bog om patronus både för Mo och Naverstads kyrkor. Tankarna om den flyttade kyrkplatsen fortsätter in i vår samtid, exempelvis i en rapport över kyrkogårdarna i Mo och Naverstad pekar Bohusläns museum på att: ”Kyrkan låg före 1660-talet på annan plats i socknen, troligen öster om Bullaren.”⁸³⁵ Även skyltningen utanför Mo kyrka fastslår att en tidigare kyrka har legat på Ramtvetsmon. I folkminnena sägs även Naverstads kyrka ha legat på en annan plats, men att den blev flyttad av en jätte till den plats där den nu står.⁸³⁶

⁸³⁰ Oedman 1983 [1746] s. 268.

⁸³¹ ATA Vitterhetsakademien och riksantikvarien (1786-1922) E4:1 Antikvitetsintendenternas ämbetsberättelser N.H Sjöborgs Embetsberättelser 1814-1817. (Observera att årtalen på handskriften finns tillägget, i blyerts 1814-1817 samt noteringen ”upprättad 1815-1818”).

⁸³² Holmberg II 1843 s. 257.

⁸³³ GUB. Sven Bexells samling. Vol 3. Mo kyrka.

⁸³⁴ KLN M *Patronus* sp. 148; Emanuelsson 2005 s. 236 f; Norseng, Per G. & Eliassen, Sven G., *Østfolds historie. Bd 2, I Borgarsysle*, Sarpsborg, 2005, s. 284.

⁸³⁵ *Bohusläns museum. Rapport 25: Kyrkogårdar i Mo och Naverstads pastorat* s. 9.

⁸³⁶ DAG IFGH 5004 s. 21.

En stympad medeltid i Mo

Om och när de medeltida föremålen i Mo flyttats över från en äldre, numera okänd byggnad, till den nuvarande kyrkan är oklart. Oavsett hur det står till med den saken så upprätthåller föremålen, men också traditionen med en okänd kyrkplats, en tydlig riktning tillbaka till medeltid. Vilka föremål är det då som har upprätthållit den medeltida minnesplatsen i Mo? Vad finner vi för rörelser och aktiveringar i Mo? Likt på många andra platser har den medeltida materiella kulturen fått flytta in i en betydligt yngre helgedom än tingen själva. I minnesskapande ingår lokala berättelser som riktas mot dessa medeltida objekt och kyrkan. Här sker rörelsen hela tiden ut mot en ursprunglig medeltida byggnad som vi inte känner till. Kan vi tänka oss att det förekom liknande cirkulationer tidigare? Ändrades det i de medeltida arrangemangen, hade en biskop kanske med sig föremål som ansågs saknas och som var viktiga i gudstjänsten eller för att användas i undervisning? Det skapades ständigt arrangemang där föreställningar kunde få fäste. Helgonbilder som genom berättelserna fick liv är numera ofta stympade och förändrade. Det saknas attribut och kroppsdelar, som armar och händer, färg har försvunnit och tillkommit.⁸³⁷ Vart tog delarna vägen? Fick de ligga kvar en tid? Ändrade färgsättningar och placeringar är också rörelser och ger indikationer på både omvårdnad och kanske delvis ändrat meningsinnehåll.⁸³⁸ Vi får räkna med att de figurer som i dag är trärena, eller med spår av färg, var mångfärgade under medeltid. Lager på lager med färg vittnar om ett långt användande med många ommålningar. Bruket i dagens katolska kyrkor där helgonfigurerna har sin originalfunktion, och inte är några museiföremål och konstskatter, bättras då och då på med ny färg. Synligheten, som ofta förstärktes med färg och ljussättning var en slags aktivering, där också färgerna hade symboliska innebörder. Genom att öppna och stänga dörrar till altarskåp eller andra skåp för enskilda träskulpturer genomförde prästen tydliga handlingar som är kopplade till aktivering/avaktivering, kanske i samband med minnesdagar eller i undervisningen.⁸³⁹

Vad gäller Mo så har kunskapen och kontakten med de kyrkliga tingens medeltida placering, samt hur dessa en gång kommit till kyrkan brutits. Själva föremålets aktivering och cirkulationer kan följas genom omnämmanden i arkiven som ofta skvallrar om ändrade placeringar. Ibland är kunskapsmängden omfattande när man konsulterar dokumentationen, ibland saknas den helt. Ser vi till 1830 års inventering i Mo upptas: ”Tvenne mindre träbilder varav den ena föreställer frälsaren på korset, korset är dock

⁸³⁷ KLNLM *Helgonbilder* sp. 363; Se exempelvis om madonnaframställningarna som förlora händerna i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995 s. 253ff.

⁸³⁸ Ett exempel är ”Kornguden i Vånga”, Västergötlands museum.

⁸³⁹ KLNLM *Helgonbilder* sp. 357; Helander, Sven (red.), *Mässa i medeltida socken: en studiebok*, Skellefteå, 1993 s. 138; Tångeberg, Peter, ”Träskulpturens tekniker”, i Karlsson (red.) 1995 s. 281, 285f.

borta, den andra förmodligen Maria, står under predikstolen.” ”En stor människobild av trä” är det mest kända föremålet i Mo. Vid tiden för inventeringen anges att den var fastspikad i nedre rummet av tornet och att den ”skall vara St Michael”, enligt skrivaren i genomgången från 1830. I förteckningen anges även en primklocka samt ett dopfat. I 1843 års inventarieförteckning tas dopfat, dopfunt, en ringklocka och en primklocka som är ”sprucken och söndrig” upp.⁸⁴⁰

1911 inventerade Sigfrid Gunnäs Bullarens härads kyrkor. Då aktiverade han dopfunt, dopfatet, madonnabilden och St Mikael med konsthistorikerns blick.⁸⁴¹ Genom snabbinventeringens handlingar från augusti 1919, då Hanna Eggertz besökte Mo, får föremålen sin sedvanliga övergripande datering, något som exempelvis saknas i genomgången från 1830. Föremålen som upptogs 1919 är: Maria med krona 1100-tal, St Michael 1200-tal, Dopfunt 1300-tal samt ett dopfat som förts till 14-1500-tal.⁸⁴² Vare sig någon kristusfigur eller primklockan tas upp 1919. Att föremål existerade men inte togs upp i inventeringar och inventarieförteckningar är inget ovanligt.⁸⁴³

Gotiken är på intet sätt framträdande i undersökningsområdet, men här finns en för området unik dopfunt. Hallbäck, som ägnat dopfuntarna i Bohuslän ett närstudium, föreslår att Mo-funten i täljsten har importerats från Norge.⁸⁴⁴

Återvänder vi till 1800-talets början lämnas inblickar i Holmbergs och tidens sätt att se på de medeltida föremålen i kyrkorna. Holmberg ser kyrkorummet som en förvaringsplats för arkaiska föremål. Holmberg kallar dessa för ”katholska antikviteter” där ”S:t Michel i Mo” intar en särställning och har ”af et groft tillhuggen bild af Engelen Michael, trampande på draken”.⁸⁴⁵ Ett annat synsätt möter vi hos Oedman: ”Så wäl i Nafwerstad som i Mo Kyrcka står ännu Mariae Beläten, men gamla ock helt förfalne ock är troliget therföre, at thesse Kyrckor warit til thetta Helgon inwigde.”⁸⁴⁶ Historikern Terese Zachrisson är tydlig med att poängtera att ”i fråga om bilder är *Beläte* ett begrepp som idag har tydligt negativa konnotationer, men under tidigmodern tid hade begreppet en betydligt mer neutral innebörd”.⁸⁴⁷

Färgsättning är närmast att uppfatta som livgivande. Konstvetaren Lena Liepe har närmast sig problematiken och framhåller att:

⁸⁴⁰ RA GLA Naverstads kyrkoarkiv N:1. RA GLA GD FXIL:4.

⁸⁴¹ ATA Forskningsföretaget Sveriges kyrkor F2F:2. Erik Wennbergs excerptsamling. S Gunnäs arkiv-excerpter.

⁸⁴² ATA F1 Bohuslän Mo kyrka.

⁸⁴³ Bengtsson Melin 2014 s. 9.

⁸⁴⁴ Hallbäck 1961 s. 13, 24, 56.

⁸⁴⁵ Holmberg II 1843 s. 257.

⁸⁴⁶ Oedman 1983 [1746] s. 267.

⁸⁴⁷ Zachrisson 2017 s. 30. Om ”beläte”: *Göteborgs museum., Göteborgs musei tjugofemårs-berättelse från 20 december 1861 till 20 december 1886 jämte statsrådet O.I. Fåhraeus tal vid musei öppnade*, Göteborg, 1888 s. 67. ”Ett annat vårfru-beläte” Foss församling (GM inv. nr 172).

De i kyrkorummet framstått som på en gång närvarande och heliga gestalter [...] Den gudomliga närvaro som kultbilderna i sitt ursprungliga skick har levandegjort, och den kontakt med medeltidens kyrkobesökare som figurerna genom ansiktens uttryck och fokuserade blickriktning har förmedlat, kommer sällan till synes idag när figurerna ofta framträder i ett avskalat, naket trärent skick [...] det var genom stafferingen som en träskulptur erhöll sin gestaltning som kultbild. En skulptur utan färg och grundering var endast ett råämne, fullbordat först när målarens arbete var avslutat.⁸⁴⁸

En knappt manshög träfigur som föreställer ärkeängeln Mikael är placerad i Mo kyrka. Den har tilldragit sig stor uppmärksamhet. Figuren visar en ung man, och där Norberg menar att ”ängelns ansikte är framställt med nästan lyrisk känsla”.⁸⁴⁹ Det är särskilt intressant att notera förvandlingen och rörelsen från Ärkeängeln Mikael till Mickel i Mo. Att på detta sätt namnge och fästa en person vid en specifik plats är inte ovanligt. Figuren får liv med tydlig lokal förankring och knyts till kyrkan i Mo. Vad som ligger bakom denna förändring och när den skedde vet vi inte. Kanske hade den liturgiska betydelsen sedan länge spelat ut sin roll? Saken är en typisk uppfunnen tradition för att stärka betydelsen för figuren under en tid då den kanske var hotad för förstörelse. Det finns dessutom yttre spår på figuren som vittnar om åverkan. I Sven Bexells samling görs en notering om att den är illa medfaren.⁸⁵⁰ Den är delvis stympad; näsan är bortslagen, vingarna och höger arm saknas, likaså är drakens huvud borta. Inte heller svärd, spjut eller vågskål, som var symboler kopplade till Mikael, finns bevarade. Norberg har i denna skulptur sett ett norskt arbete med påverkan västerifrån, möjligen från England.⁸⁵¹ Vi ser här en förflyttning, från en namngivning till en annan och därmed skapas en lokal personlighet. Träfiguren (objekt) får identitet (subjekt) genom berättelserna. Den blir levande och kan sägas erhålla en dubbel identitet – som ärkeängel men också som en lokalt förankrad personlighet. Barn som inte skötte sig i Bullarebygden hotades med ”Mickel i Mo” och under 1800-talet finns det även en sägen som berättar om några ynglingar som inte kunde låta bli att pröva skulpturens farlighet genom att gå till attack mot dess näsa med en kniv.⁸⁵² Dessa minnen och berättelser vittnar om täta möten mellan människa och föremål. Gränsen mellan människa och föremål är inte alltid klar, det är som litteraturvetaren Sara Danius uttryckt det: ”Ting förmänskligas, människor förtingligas.”⁸⁵³ I Wideens rapport gällande konserveringen 1956 meddelas att ”skåpet” saknas, vilket indikerar att figuren

⁸⁴⁸ Liepe, Lena, *Den medeltida träskulpturen i Skåne: produktion och förvärv*, Lund, 1995 s. 18f.

⁸⁴⁹ Norberg 1939 s. 21.

⁸⁵⁰ GUB. Sven Bexells samling. Vol 3. Mo kyrka.

⁸⁵¹ Norberg 1939 s. 48.

⁸⁵² *Bohusläningen* 1964-04-04.

⁸⁵³ Danius, Sara, *Den blå tvålen: romanen och konsten att göra saker och ting synliga*, Stockholm, 2013 s. 245.

tidigare varit placerat i ett sådant.⁸⁵⁴ Spår av färg noterades i samband med snabbinventeringen och i Nordbergs genomgång från 1939. Eggertz noterar ”rött på draken, svart eller svartblått på skjortan” och ger en datering till 1200-tal.⁸⁵⁵

En kristusbild som dateras till 1500-talet är inte lika välkänd och omskriven. Den togs aldrig upp i inventeringen 1919. Figuren saknar armar, och den dåvarande intendenten vid Göteborgs museum Harald Wideen menade, i samband med översynen av kyrkan och inventarier 1956, att den vare sig hade något konstnärligt eller prydnadsvärde. Han menade att det skulle till alltför ”omfattande komplettering för att denna spillra bli en kultbild”. Församlingen framförde däremot en önskan att den skulle få en framträdande placering. Figuren skickades till Göteborg för konservering och hängdes sedan på östra väggen i sakristian.⁸⁵⁶ Detta är ett gott exempel på hur fackmäns uttalande kan aktivera eller avaktivera de medeltida föremålen och ge dem riktning.

Figur 38. Arkivhandlingar och fotomaterial ger inblickari tingens rörelser över tid. Här har ”Mickel i Mo” fotograferats i samband med snabbinventeringen 1919. Foto: Hanna Eggertz, Riksantikvarieämbetet.

Det var i samband med Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 och den omfattande reoveringen 1956 som det skedde en tydlig aktivering av de medeltida föremålen. Den rumsliga rörelsen bort från kyrkan till en tillfällig förvaring i Naverstad kyrkas sakristia samt konservatorsarbetena framställs också i arkiven och meddelas i tidningsartiklar.⁸⁵⁷ För övrigt verkar reportrar i tidningar vid tiden lägga stor möda och vikt på att bevaka restaureringar, reoveringar och återinvigningar vilket bidrog till att hålla minnesplatserna aktiva.

Figur 39. Kristusfiguren i Mo kyrka tas om hand. Föremålet är tämligen anonymt och har exempelvis inte tagits upp på informationsskylten utanför kyrkan där Mickel i Mo och madonnan behandlas ingående. Foto: G. Rudner, Kungl. Byggnadsstyrelsen.

⁸⁵⁴ ATA F1 Bohuslän Mo Kyrka.

⁸⁵⁵ ATA F1 Bohuslän Mo; Förteckning över lösa föremål... 1919; Norberg 1939 s. 48 noterar blått och rött.

⁸⁵⁶ RA GLA Mo kyrkoarkiv O I a:1; GSM Bebyggelse Kyrkor vol 5, Brev från Harald Wideen Göteborg 26 oktober 1956 till RAÄ; ATA Kungl. Byggnadsstyrelsen Fotografier av svenska kyrkor Göteborg och Bohuslän Mo.

⁸⁵⁷ Strömstads tidning 1956-06-21; Bohusläningen 1956-06-19.

Stulen medeltid och värderad medeltid

Mo kyrka utsattes för ett inbrott våren 1979.⁸⁵⁸ Genom handlingar i Mo kyrkoarkiv var det kyrkans dopfat som fördes bort av okända händer. En värderingshandling från Handelskammaren i Göteborg, kopplad till försäkringsfrågan anger: ”Dopskål i koppar 1400-tal 5000 kr.” Man argumenterar på följande sätt för att komma fram till ett värde: ”Beträffande dopskålen är uppgifterna här så knapphändiga att en värdering måste bli mer en gissning. Föremål av detta slag har emellertid ett begränsat intresse utom i rent sakrala sammanhang, varför föreslaget pris kan tyckas lågt. Med den dokumentation som finns – eller avsaknaden av sådan – är emellertid ett högre belopp oralistiskt.” Även i andra dokument i Mo kyrkoarkiv har stölden satt sina spår. Kyrkorådets protokoll visar att ett sammanträde med Mo församlings kyrkoråd den 1 april 1979 behandlar frågan. Här anges att det handlar om ett dopfat i koppar från 1400-1500-talet. Vi får också veta att församlingen gjorde en polisanmälan av inbrottet.⁸⁵⁹ Den materiella rörelsen bort från kyrkan genom stölden visar också på att minnesplatsen kopplat till just denna artefakt på ett plan är bruten och, tillfälligt eller för evigt, har övergått i en slags liminal fas mellan minne och glömska. Om föremålet återförs till kyrkan eller dyker upp på en auktion kan det aktiveras igen som en minnesplats. Men samtidigt fortsätter föremålet leva som ett minne.

Madonnan i Mo

Genom Holmbergs upplysningar får vi veta att madonnan var en söndrig träbild.⁸⁶⁰ Dateringen är oklar, och skilda uppgifter i arkiv och i litteratur gör hela sammanhanget rörigt, men också rörligt. Gunnäs anser 1911 att madonnabilden har byzantinska stildrag.⁸⁶¹ I snabbinventeringen ges dateringen 1100-tal.⁸⁶² De romanska stildragen till trots har det förslagits att figuren hör hemma i ett 1200-tal. Norberg har jämfört den med en träskulptur i Oldsaksamlinga i Oslo som tidigare funnits i Dyste kyrka.⁸⁶³ Den 73 centimeter höga figuren i Mo med sina ojämna kroppsliga proportioner skulle, enligt Norberg därför peka åt att det handlade om ett norskt arbete med förlagor i Sverige och Frankrike. Madonnan har varit rejält stympad, ett större stycke av bröstet hade gått förlorat, vilket gjorde att ett stort hål gapade tomt där barnet varit placerat.⁸⁶⁴ Även madonnans båda händer saknades liksom den

⁸⁵⁸ RA GLA Mo kyrkoarkiv Ol:a1, K III a:3 Kyrkorådets protokoll.

⁸⁵⁹ RA GLA K III a:3 Kyrkorådets protokoll.

⁸⁶⁰ Holmberg II 1843 s. 257.

⁸⁶¹ ATA Forskningsföretaget Sveriges kyrkor. F2F:2 Erik Wennbergs excerptsamling. S Gunnäs arkiv-excerpter.

⁸⁶² ATA F1 Bohuslän Naverstad kyrka.

⁸⁶³ Norberg 1939 s. 5.

⁸⁶⁴ Norberg 1939 s. 6 f. Även Ugglas, Carl R. af, *Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott: bidrag till kännedomen om stilströmningarna i Norden under den äldre medeltiden*, Stockholm, 1915 s. 99, 128f.

Figur 40. Madonnan i Mo.
Foto: Riksantikvarieämbetet.

originalsaker mot kopior.⁸⁶⁵ Enligt en folklig tradition skulle barnet ha gömts undan i en mellanvägg i kyrkan och att det i samband med arbete skulle ha kastats bort av några ynglingar.⁸⁶⁹ I de folkliga berättelserna vimlar det av gömda ting som placerats i kyrkväggar, det kan handla om exempelvis lagböcker eller hemliga skatter, eller inmurade människor. Bara fantasin verkar sätta gränser.

Skyltningen vid Mo kyrka tar upp två medeltida föremål: Maria med barnet och ”ärkeängeln Mickel”, samt anger även det lokalt förankrade namnet ”Mickel i Mo”. En nutida och gemensam placering för dopfunten, madonnan, och ”Mickel i Mo” utgörs av en digitalt skapad minnesplats,

ursprungliga färgen, men rester av senare färg fanns i ögonen.⁸⁶⁵ Wideen framför tanken om att madonnan var ett slags allmogearbete av Viklau-typ, men att dateringen skulle vara sen, 1600-tal.⁸⁶⁶ En sådan datering skiljer sig åtskilligt mot övriga dateringsförsök, möjligen blandar Wideen samman Mo-madonnan med någon annan figur? Med hjälp av en ”armerad gipskaka” har det stora hålet i figuren åtgärdats medan en kopia fick ersätta en försvunnen stolpe till stolen. Det noteras att ”bilden har försetts med konsol och enkel dorsal samt uppsats på norra korväggen, mitt för Mikaels-bilden”. Konservator C O Svensson hade fått upp ett spår efter det försvunna Jesusbarnet, som skulle ha flyttats till Naverstads prästgård under kyrkoherde Lindharts ämbetstid.⁸⁶⁷ I samband med Hallbäcks besök 1956 granskas figurerna som då stod uppställda i Naverstads kyrka. Hallbäck framhåller att ”församlingens representanter var mycket ivriga i att framhålla att bilderna borde helt restaureras med nya armar, färg etc.” men att det inte kunde tänkas att byta ut några

⁸⁶⁵ ATA Forskningsföretaget Sveriges kyrkor F2F:2 Erik Wennbergs excerptsamling. S Gunnäs arkiv-excerpter; af Ugglas 1923 nr 209. Dateras i katalogen till 1200-tal. Typen romansk. Svensk-Fransk förebild. GSM Jubileumsutställningen Kyrklig konst nr 209; Norberg 1939 s. 48. För en omfattande serie bilder se ATA Fotografisamlingen Bilder av kyrkor och kyrkliga föremål K1C:39.

⁸⁶⁶ RA GLA Mo kyrkoarkiv O I a:1; GSM Bebyggelse Kyrkor vol 5 Brev från Harald Wideen Göteborg 26 oktober 1956 till RAÄ.

⁸⁶⁷ GSM Bebyggelse Kyrkor vol 5 Brev till Harald Wideen 6/8 1956 från C O Svenson.

⁸⁶⁸ ATA F1 Bohuslän MO kyrka. Diariern. 1068/1956 Sven Axel Hallbäck 24/1 1956.

⁸⁶⁹ Bohusläningen 1958-02-06.

SHMs nätsida *Medeltidens bildvärld*, där bilder och korta föremålsbiografier finns att tillgå.⁸⁷⁰

Naverstads kyrkplats som minnesplats

Naverstad är Bohusläns till ytan största socken. Utefter den västra åsryggen, som löper parallellt med Södra Bullaresjön, hopar sig minnesarrangemangen från järnålder och medeltid. Vägen som löper förbi kyrkan och genom gravfältet ger en känsla av ”en helig väg” där man kommer nära inpå både äldre och yngre förhållanden.

Här samlas spåren efter funktioner för maktutövande, administration, rättslig praktik, begravning och kult. På ett höjdläge ligger kyrkan som grundlades under medeltid. Söder om kyrkan låg tingsplatsen, Tingvall. Det långsträckta pärlbandet av järnåldersgravar som löper cirka en kilometer i nordlig riktning bildar en synnerligen unik, men sällan uppmärksammas, fornlämnings- och minnesmiljö. Sjöborg reste genom Naverstads pastorat på 1810-talet och noterade dessa ”ätthögar” och aktiverade samtidigt Olsborgs ruiner samt lämningar vid Ramtvetsmon.⁸⁷¹ Prästadjunkten och Sjöborgs student, Holmberg, gjorde flera undersökningar i Naverstad på 1840-talet för att undersöka gravarnas konstruktion och söka efter fynd.⁸⁷² Gravhögarerna var den kategori av lämning som stod i fokus för tidens undersökningar. Det går heller inte att utesluta att gravar tagits bort på den plats där kyrkobyggnaden i Naverstad anlades. Bland de närmare 100 gravhögarerna av skilda former och storlek möter vi aktiveringar av skilda slag, genom både artefakter, spår i landskapet, berättelser och namngivning. Tydligast framkommer detta genom Kongshögen och Drottninghögen vilket ger en särskild laddning och riktning mot något viktigt att minnas.⁸⁷³ Inte heller här i Naverstad saknas minnen av ett blodigt slag mot skottar. Oedman berättar om jordhögar norr om kyrkan och att ”efter the gambles Saga, at ther

Figur 41. Informationsskyltar som upprätthåller minnesplatsen vid Naverstads kyrkplats. Notera skylten till höger som utsatts för åverkan. Foto: Författaren.

⁸⁷⁰ <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild>

⁸⁷¹ ATA E4:1 Antikvitetsintendenternas ämbetsberättelser N.H Sjöborgs Embetsberättelser 1814-1817.

⁸⁷² Holmberg 1843 s. 55-59.

⁸⁷³ Holmberg II 1843 s. 253. Raä Naverstad 165.

skedt ett stort Nederlag med Skottarna på bägge Ställen”.⁸⁷⁴ Därav kommer minnesnamnet Skottehögarna. Även Holmberg aktiverar traditionen om skottarna.⁸⁷⁵

Den främste företrädaren för aktiveringen av minnen i Bullarebygden är Holmberg. Det var i samband med dennes arbete som prästadjunkt i Bullaren och under färdigställandet av det omfattande bokverket *Bohusläns historia med beskrivning* som han undersökte flertalet gravar. Fyndbilden visar urnor, spännen, kammar och hartstätningar till gravurnor. Dateringar ger hänvisningar mot romersk järnålder och folkvandringstid som bygderna verkar vara rik på.⁸⁷⁶ Berättelserna är även många om Holmbergs verksamhet. En av de starkaste företeelserna som är kopplad till honom är det trapparangemang som leder brant uppför berget från angöringsplatsen vid sjön, där kyrkbåtarna la till. Dessa bär fortfarande hans namn och därmed minne.

Ett betydligt äldre mansnamn än Holmbergs åskådliggörs i själva sockennamnet. Ett minne av en mansperson, Nafarr, skvallrar förleden om i ortnamnet Naverstad. Vem denna Nafarr var har försvunnit in i glömskans domäner och har inte avsatt något minnesarbete. Det kan säkert kännas lockande att väva en berättelse om Nafarrs stormannaväld på platsen, med koppling till dessa gravhögar, särskilt Kongshögen. Kanske var han en frände eller konkurrent till småkungen Rodvulf? Källorna tiger. Inte ens den rika berättartraditionen i häradet har laddat Nafarr med livsberättelser eller utpekat något boställe eller grav kopplat till honom. Efterleden *staðr* betyder kort och gott ”ställe”. Naverstad kan alltså tolkas som ”Nafarrs ställe”.⁸⁷⁷ Mångfalden av stavningsalternativ av Naverstad syns i det skriftliga materialet från 1300-talet och framåt. I Eysteins jordebok 1391 anges Nafvastadz kirkia.⁸⁷⁸

⁸⁷⁴ Oedman 1983 [1746] s. 270.

⁸⁷⁵ Holmberg 1843 s. 55.

⁸⁷⁶ Fredsjö, Åke, ”Femtio fornminnen i Bohuslän” i *Bohuslän. Svenska turistföreningens årsskrift* 1964, s. 29; SHM inv. nr. 1270 (Axel Emanuel Holmbergs samling).

⁸⁷⁷ DN XI 75 s 68 o XI 76; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 1938 s. 101.*

⁸⁷⁸ RB s. 358; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 1938 s. 101.*

Figur 42. Naverstad kyrka från norr med tillbyggd sakristia t.v. Foto: Författaren.

Spåren efter många reoveringar är väl synliga i exteriören i Naverstad kyrka. Den medeltida byggnadskroppen har varit utsatt för en rad påfrestningar över tid; orkan, jordbävning (1729), åsknedslag och brand (1746). Det har inneburit återkommande behov av reoveringar. Tydligast syns detta i byggnadens södra murverk. Så sent som 1992 vittnade konservatorn Anders Darwall, i samband med pågående arbete inne i kyrkan, om ett kraftigt jordskalv. Då uppstod bland annat smärre skador på murverket, damm och sågspån föll genom springor i taket. Darwall noterade kort, och korrekt, att ”Naverstad ligger i en geologiskt orolig del av vårt land”.⁸⁷⁹ Mindre jordskalv förekommer i Oslo-området och längs den svenska västkusten, längs den så kallade Tornquistiska sprickzonen, som löper från Oslofjorden sydost ner över Skåne till Polen. Om dessa skalv beror på spänningar relaterade till jordskorpan's plattrörelser, eller spänningar relaterade till landhöjningen efter istiden, har varit en omdiskuterad fråga. Senare fynd av spår från kraftiga jordbävningar i Skandinavien antyder att de skalv som stundom sker är relaterade till landhöjningen efter istiden.⁸⁸⁰

⁸⁷⁹ ATA F1 Bohuslän Naverstad kyrka Dnr 7767/92.

⁸⁸⁰ Tack till maringeolog Lennart Bornmalm, Göteborgs universitet som förklarar de geologiska förhållandena. För att skador skall uppstå på byggnader behöver skalvet vara minst 5,0 på richtersskalan; RA GLA Naverstads kyrkoarkiv C:2. Noteras under rubriken ”märkliga händelser” i födelse- och dopboken. 11-12 Oktober 1729.

Dateringar har sedan arkeologi och konsvetenskap blev etablerade vetenskaper varit en högt prioriterad fråga. Dateringarna professionaliserades genom ämnesfältens etablering och framväxt. I samband med ett föredrag om Naverstads nyrestaurerade kyrka den 16 september 1928 ställde prästen John Gustaf Olsson Lindhardt frågan: ”När man står inför en sådan gammal kyrkobyggnad blir första frågan gärna denna: *Hur gammal kan den vara?*”⁸⁸¹ Om denna fråga inte varit ständigt förekommande förr, så är den det i vår tid, och aktualiseras ständigt på informationstavlor, i tidningsartiklar eller småskrifter och hos allmänheten. Föredragshållaren framhöll även vikten av att vårda och lämna över ett arv och ett minne till kommande generationer.⁸⁸² Minnesplatsen skulle byggas med kontinuitet både bakåt och framåt i tid, och i sin framställning använder prästen medeltida föremål i form av myntfynd, tympanonen, altarstenen, madonnabilden och foten till en nattvardskalk. Lindhardt reflekterar på ett intressant sätt om materiell kultur, tid och människor: ”Vi kunna säga, att själva stenarna i murarna äro ”talande stenar”, lagda som de äro av Edra förfäders händer.”⁸⁸³ Det är en tid då hembygdsrörelsen är stark, och där sockenkyrkan som minnesplats upprätthålls genom att lyfta fram tidigare generationer och äldre inventarier och byggnadsdetaljer. Minnesplatsen upprätthålls även genom bruket av kyrkan, muntliga berättelser och uppgifter i arkiven, men även genom rekonstruktioner och underhåll. De kulturvårdande myndigheterna har bevakat, dokumenterat samt försökt bevara och restaurera medeltid. På en informationstavla slås det fast att kyrkan är från 1100-talets mitt. En liknande text återkommer i en rapport över kyrkogårdarna i Mo och Naverstad där det framhålls att: ”Kyrkan stammar från medeltiden och är en av de bäst bevarade medeltidsskyrkorna i Bohuslän.”⁸⁸⁴ I en outgiven rapport på Bohusläns museum, *Kyrkor i Bohuslän inventering 1981-1983*, ges ett något äldre förslag på datering, tiden före 1100-talets mitt.⁸⁸⁵ Den nuvarande byggnadens planlösning med rakt avslutat kor ger oss aningar om dess utseende under medeltiden. Det tämligen stora långhuset för tankarna till kyrkobyggnaderna i Skee och Hvaler. Väggar och tak har ändrats och underhållits, och byggnadsantikvarien Robin Gullbrandsson har noterat att mycket tyder på att medeltida trädelar har återanvänts i de nuvarande takstolarna.⁸⁸⁶ Vid sitt besök den 18 juni 1620 pekar biskop Glostrup på att kyrkan var i gott skick.⁸⁸⁷ Kyrkoräkenskaper visar dock att renoveringar och ändringar gjordes kort därefter:

⁸⁸¹ Lindhardt, J G, ”Vår helgedom” i *Julhälsningar till församlingarna. Från präster i Göteborgs stift* 1928 s. 78.

⁸⁸² Lindhardt 1928 s. 78, 88.

⁸⁸³ Lindhardt 1928 s. 84.

⁸⁸⁴ *Kyrkogårdar i Mo och Naverstads pastorat. Bohusläns museums rapport* 25 s. 6. Jfr även Bolinder 1915 s. 16.

⁸⁸⁵ *Kyrkor i Bohuslän Inventering 1981-83*, del 2.

⁸⁸⁶ Gullbrandsson, Robin, *Medeltida taklag i Göteborgs stifts kyrkor: en förstudie*, Vänersborg, 2017 s. 18ff.

⁸⁸⁷ Glostrup, Nils, *Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637*, Christiania, 1895 s. 87.

1624/1625 anskaffas virke till nytt ”klockehus”, 1625/1626 gjordes inköp av kalk, och 1626/1627 sattes ett stort nytt fönster in, ”der hugges i muren”.⁸⁸⁸

I samband med renoveringar har det framkommit spår som tyder på att kyrkan skulle ha uppförts i etapper. Det har tolkats så att koret skulle vara äldre än långhuset och att det saknas förband mellan långhuset och koret. Myntfynden från 1200-talet indikerar möjligen att långhuset är yngre än koret.⁸⁸⁹ Holmberg noterar att Naverstads kyrka ”är bland länets äldre” och ”af tvenne gråstens murar fyllda med kullersten”.⁸⁹⁰ När omfattande ändringar genomfördes på 1920-talet uttalade sig ingenjör Forsberg, som är övertygad om att koret är äldst i kyrkan.⁸⁹¹ Genom skilda källor, både arkivhandlingar och studier på ort och ställe har bebyggelseantikvarier sökt skapa en linjär tidsbiografi över kyrkornas bebyggelseutveckling. När inga mer exakta dateringsmöjligheter finns har byggnaders och inventariers stildrag, mynt och analogier tagits till hjälp. Tiden, rummet, inventarierna och själva marken är i rörelse här, ständigt. Riktningarna går år skilda håll. I Bexells samling finns det uppgifter om små skåp i korets väggar.⁸⁹² Vilken funktion dessa har haft, och även dess ålder, är oklar. De reparationer som kom att genomföras på 1820-talet i Naverstad medförde, så vitt vi vet, inga ändringar av långhuset och korets ursprungliga utbredning. Då sattes de medeltida portalerna igen i sydväggen och en huvudingång öppnades upp i västra gaveln. En omfattande restaurering skedde drygt hundra år senare, 1927-1928. Då strävade man istället intensivt efter att återställa ”det gamla”, exempelvis uppfördes en ny triumfbåge i kyrkan och korportalerna öppnades upp igen. En minnesplats aktiveras med tydlighet, samtidigt moderniserades byggnaden för att möta samtidens krav på bekvämlighet och anpassas till samtidens gudstjänstliv.⁸⁹³ Kanske blev Jubileumsutställningen 1923 och det stora intresset för medeltiden en ögonöppnare, vilket ledde till ett försök att återställa medeltiden i Naverstad?

Några upplysningar i arkiven om byggnadens status, reparationer eller skick under medeltid saknas. Folkminnena berättar om att byggnaden fanns ”före syndafallet” och att kyrkan efter digerdöden växtes över med skog.⁸⁹⁴ Genom biskopen Jens Nilssøn vet vi att Naverstad, under slutet av 1500-talet, var huvudkyrka med två annex; Mo och Enningdal.⁸⁹⁵ Den 10 mars 1594 genomförde biskopen visitation i Naverstad. Kyrkan och kyrkogården var då i uselt skick. Vi får här också en intressant upplysning om att ”klockehuset

⁸⁸⁸ Rigsarkivet Regnskaber 1559-1660, Kirkeregnskaber Bohus len & Vigen 1618-27 (769); 1627-1636 (770).

⁸⁸⁹ ATA F1 Bohuslän Naverstad kyrka Dnr 1554 1931. Gullbrandsson 2017 s. 18. Gullbrandsson, Robin (red.), *Ovan valven. Medeltida kyrkvindar i Göteborgs stift*, Göteborg, 2020 s. 122.

⁸⁹⁰ Holmberg II 1843 s. 249.

⁸⁹¹ *Bohusläningen 1927-09-21*.

⁸⁹² GUB. Sven Bexells samling. Vol 3. Naverstads kyrka.

⁸⁹³ Lindhardt 1928.

⁸⁹⁴ DAG IFGH 4816 s. 8. I IFGH 5004 s. 21 berättas det om att en jätte flyttat Naverstad kyrka från Hovsäter vid norra Bullarsjön, söderut till Naverstad.

⁸⁹⁵ JN s. 11, 125.

staar paa kirckegaarden strax syden for kirckenn”, det handlar alltså inte om något torn som byggts samman med kyrkan utan ett fristående.⁸⁹⁶ Även Oedman framhåller på 1740-talet att stenbyggnaden är mycket gammal, men också att den varit svårt förfallen.⁸⁹⁷

I kyrkoinventarieförteckningen från 1829-30 lämnas ett kunskapsläge om synen på byggnaden och inventarierna.⁸⁹⁸ Anläggningsåret noteras i vanlig ordning som okänt, men med tillägget att alla stenkyrkor i Norrviken är av hög ålder. En intressant materiell rörelse återfinns i en notering om att koret är yngre än långhuset, vilket är tvärt emot andra iakttagelser, och att detta skulle vara uppfört av rester från Olsborgs slott. De omfattande reparationerna 1824-1825 noteras. I inventarieförteckningen för 1843 tas en Maria-bild av ek upp, vilken då står placerad bakom predikstolen.⁸⁹⁹ I Göteborgs domkapitels arkiv finns även en notering från 1850 om kyrkornas tillstånd ”I godt stånd ivarande Naverstad och Mo”, vilket kanske inte är så konstigt eftersom den omfattande renoveringen genomförts på 1820-talet.⁹⁰⁰

Rörelsen av byggnadsmaterial som eventuellt kommer från kyrkan har upptäckts på kyrkplatsen, men även vid prästgården. Prästen Lindhardt, som hade stort intresse för medeltiden och stark engagerad i arbetet med Naverstads kyrka, lämnar följande uppgifter i en rapport: ”Då man på prästgården nedref en gammal vedbod, fann man i grundmuren några stenar, som tydligen kommit från kyrkan. En af dem är en profilsten. En annan har suttit i ett hvalf. Möjligen ha de haft sin plats i triumfbågen.”⁹⁰¹ Cirkulationerna pågår ständigt, och man var noga med att återanvända byggnadsdelar.

Mynten i Naverstad

Myntfynd i och runt kyrkor har ofta aktiverats för att lämna en indikation om byggnadens ålder.⁹⁰² Statsheraldikern Henrik Klackenberg menar att de främst tappats av ”kyrkobesökare i samband med olika typer av kyrkliga förrättningar, framför allt i samband med offer”.⁹⁰³ Nedgången av antalet fynd av mynt kan mycket väl bero på att helgonkulten kom att motarbetas efter reformationen av protestantiska präster.⁹⁰⁴ Att mynt från skilda tider hamnat under golv i kyrkor och på kyrkplatsen är inte så konstigt, det tas upp kollekt, läggs mynt i offerstockar och folk träffas och tappar saker. Samtidigt ska vi inte bortse ifrån att mynt även kan vara avsiktligt deponerade. I Naverstad har mynten varit viktiga för att upprätthålla

⁸⁹⁶ JN s. 126.

⁸⁹⁷ Oedman 1983 [1746] s. 267.

⁸⁹⁸ RA GLA GD FXI L:4 1829-1830 Kyrkoinventarieförteckning.

⁸⁹⁹ RA GLA Naverstads kyrkoarkiv N:1.

⁹⁰⁰ RA GLA GD FXI L:3.

⁹⁰¹ ATA F1 Bohuslän Naverstads kyrka Dnr 1154/1931.

⁹⁰² Klackenberg, Henrik, *Moneta nostra: monetarisering i medeltidens Sverige*, Stockholm, 1992 behandlas mynt i kyrkor som bland annat skall uppfattas som offerspill.

⁹⁰³ Klackenberg 1992 s. 34f.

⁹⁰⁴ Klackenberg 1992 s. 36ff.

minnen av medeltid. I Ranrikes kyrkor är medeltida myntfynd annars i stort sett ett frånvarande källmaterial, vilket gör Naverstad unik. Mynten har sedan 1600-talet uppmärksamats och avhandlats i dels myntinventeringar, Annelie Lauréns c-uppsats *Naverstad, kyrka och mynt – En bohuslänsk kyrkas historia belyst genom dess myntmaterial* (1999) samt i en avhandling om norska medeltida mynt.⁹⁰⁵ Inalles finns det kännedom om 186 mynt från Norge, Tyskland, Sverige, Danmark och Frankrike i Naverstads kyrka. Åldersfördelningen sträcker sig från 1100-talet fram till 1700-talet.⁹⁰⁶ I korets östra vägg hittades den största delen i samband med renoveringarna 1927-1928. Noteras bör att mynten återfanns vid en reparation, och att det gick att få ut dem utan att riva muren. Det fanns alltså en möjlighet att placera mynten i en redan färdig mur, vilket också framgår av en restaureringsbeskrivning 1931.⁹⁰⁷ De 107 mynten är från 1190-talet.⁹⁰⁸ Om det är ett undangömt skattfynd, ett offer i samband med nybygget eller någon som lagt in mynten i samband med någon för oss okänd renovering är svårt att fastställa. Det kan dock inte uteslutas att kyrkan renoverades eller byggdes till under 1200-talet, särskilt med tanke på jordbävningsrisken i området. Fynden ger oss åtminstone hållpunkter och en möjlig främre tidsgräns gällande korets etablering. Genom arkiven lämnas uppgifter om att mynt även hade hittats i samband med arbeten i kyrkan 1693, den exakta platsen för arbetet i kormuren är dock okänd. Även 1824 ska fler fynd ha gjorts. Mynt från 1270-1285 i långhuset, skulle vara bevis för att denna del av kyrkan skulle vara yngre än koret.⁹⁰⁹

Mariabilden

Den sittande madonnan med barnet i Naverstads kyrka, har inte alltid varit stilla. Holmberg beskriver träskulpturen som ”af lemningar ifrån Katholska tiden finnes här en stor, groft arbetad Madonnabild af ek”.⁹¹⁰ Gunnäs omnämner den i sin inventering 1911 och för den till 1200-talet.⁹¹¹ Det är en stor figur på 134 centimeter. När Hanna Eggertz genomför ”snabbinventeringen” i augusti 1919 står figuren på en piedestal och beskrivs som: ”Maria med barnet, träskulptur, sittande. Omkring 1280.”⁹¹² Genom arkiven finns uppgifter om att den renoverats på 1800-talet samt att det finns spår av målning, vilket troligen utförts under 1600-talet. I samband med

⁹⁰⁵ Lauren, Annelie *Naverstad; kyrka och mynt*. C-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet. 1999. Eikje Ramberg, Linn, *Mynt er hva mynt gjør: en analyse av norske mynter fra 1100-tallet : produksjon, sirkulasjon og bruk*, Stockholm, 2017 s. 291; Kjellgren 2004 s. 52ff.

⁹⁰⁶ Laurén 1999 s. 3.

⁹⁰⁷ ATA F1 Bohuslän Naverstads kyrka Dnr 1554 1931.

⁹⁰⁸ Kjellgren 2004 s. 53.

⁹⁰⁹ Laurén 1999 sid 7, 15ff.

⁹¹⁰ Holmberg II 1843 s. 250.

⁹¹¹ ATA Forskningsföretaget Sveriges kyrkor. F2F:2 Erik Wennbergs excerptsamling. S Gunnäs arkiv-excerpter.

⁹¹² ATA F1 Bohuslän Naverstads kyrka.

den omfattande ändringen av kyrkorummet 1927-1928 flyttades madonnan från en piedestal i koret till en väggisch.⁹¹³ När man uppförde den nya triumfbågen fann man nischer både i norr och söder, och det påpekades att madonnan troligen hade haft sin placering i den norra sidonischen.⁹¹⁴ Mariaaltarets placering under medeltiden var på nordsidan. Detta blev i vissa kyrkor senare kvinnornas kak-, ost-, eller brödaltare där de ställde en gåva till prästen i samband med kyrktagningen.⁹¹⁵

Den tidsmässiga rörelsen mellan de skilda tolkningarna av madonnan, är ganska liten, och rör sig mellan slutet av 1240-talet och 1300-talet. Det har föreslagits av Norberg att kronorna och händerna tillhörande Jesusbarnet och Maria är gjorda senare, troligen tillverkades i samband med restaureringen på 1800-talet där även målning genomfördes. Även delar av madonnans ansikte, slöja och hår är troligen senare tillägg.⁹¹⁶ Lindhardt ger en försiktig datering av madonnan till 12- eller 1300-talet.⁹¹⁷ Norberg är i artikeln ”Bohusläns medeltida träskulpturer” inte nådig i sin kritik, och menar att Madonnabilden från Naverstad varit ”utsatt för attentat i form av en grov övermålning”.⁹¹⁸ af Ugglas menar att den taxliknande draken har paralleller i Europa och att dateringen kan föras till 1200-talets förra hälft.⁹¹⁹ Förslag har förts fram att detta skulle vara ett norskt arbete, av Harry Fett namngiven som Balkemästaren som var verksam i Oslo vid 1200-talets mitt.⁹²⁰ Norberg menar att detta är ett ungdomsarbete av Balkemästaren och kan föras till ca 1240-talet.⁹²¹ I våra dagar kan även madonnan nås genom historiska museets sida ”Medeltidens bildvärld”, där hon dateras till ”mitten av 1200-talet”.⁹²² Figurens engelska-norska stildrag har också framhållits.⁹²³

Altarets återkomst och klockorna i Naverstad

Inventeringsprotokollet från 1830 tar upp ett altare av sten. I handlingarna från 1927-1928 finns uppgifter om att en granithäll, som mellan 1840-1927 fungerade som gravhäll över prosten Wilhelm Geintscheins grav, skulle ha varit den ursprungliga ”bordsskivan” över altaret. Detta kunde, enligt rapporten, uppdragas genom en muntlig tradition i bygden. Denna intressanta rörelse och återbruk av en medeltida altarskiva samt dess färd ut från kyrkan och sedan in igen visar att en artefakt

⁹¹³ *Bohusläningen* 1927-09-21.

⁹¹⁴ ATA F1 Bohuslän Naverstads kyrka Dnr 1554 1931.

⁹¹⁵ Zachrisson 2017 s. 63f.

⁹¹⁶ Norberg 1939 s. 48.

⁹¹⁷ Lindhardt 1928 s. 87.

⁹¹⁸ Norberg 1938 s. 8.

⁹¹⁹ Ugglas 1915 s. 228 not 3.

⁹²⁰ Norberg 1939 s. 9

⁹²¹ Norberg 1939 s. 48; Christie & Christie 1959 s. 126, 128.

⁹²² <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild>

⁹²³ Karlsson, Lennart, ”Träskulpturen”, i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995 s. 266, 270.

sällan har *ett* användningsområde och *en* förklaring och i stort sett alltid har minnen kopplade till sig.⁹²⁴ Utöver huvudaltaret hade kyrkan ytterligare två altare, ett i söder som ofta var kopplat till kyrkans patronus samt ett Mariaaltare i norr.⁹²⁵ Vid dessa sidoaltaren kunde mässor eller andakt förekomma samt minneshandlingar tillägnade helgonen. Gränsen mellan skeppet och koret var en mycket laddad plats.⁹²⁶

Sinnenas betydelse för att uppfatta det medeltida kyrkliga arrangemanget skall inte underskattas. Blicken fästes vid de nya byggnaderna som låg strategiskt placerade i landskapet, ljuden från olika klockor som ljud ut över landskapet, men också inne i kyrkan, sången och prästens mässande.⁹²⁷ Även dofterna av rökelse och smakupplevelserna i nattvarden var nya och hade symboliska laddningar och ett minne som färdats långväga i både tid och rum. Församlingen blev del i något större. Det taktila, när man exempelvis kände på portalens figurer som huggits in, rörde vid en helgonfigur, doppade fingrarna i vigvattenskålen eller när barnet döptes i dopfunten har också påverkat minnet. Även ritualer och den sociala sammanhållningen i socknen hade stor betydelse för minnesskapandet. Rörelserna genom, och synen på, landskapet var annorlunda. Vägen gick till kyrkan och kanske bars ett heligt föremål, i form av ett kors eller helgon ut över bygderna. Genom det fjärde Laterankonciliet 1215 i Rom bestämdes det att alla troende skulle till söndagsmässan. Rörelserna och de materiella manifestationerna i landskapet kom att förändras genom den kyrkliga materiella etableringen.

Klockorna är särskilt laddade objekt med många funktioner, både religiösa och profana. Varje kyrkas klocka har sitt specifika ljud. Den medeltida praktiken att ringa i kyrkklockor avbildas på bonaden från Skog som daterats till tiden kring 1200.⁹²⁸ Även mindre klockor användes av prästerskapet både innanför och utanför kyrkan. Även i begravnings-sammanhang och vid själarängningen användes klockklangen. Särskilt kyrkklockor verkar ha aktiverats i Bullarens härad, där minnen kopplade till klangen och materialitet blir viktiga, och skapar berättelser. En sägen har till och med bidragit till att en ny kyrkklocka göts på slutet av 1920-talet. Den lyder att: ”Man hade gjort två kyrkklockor till Naverstads kyrka, och de hade blivit stöpta borta i Smeviken i Mo socken. Därifrån forslades de utefter eller möjligen på Bullaren. Vid Säm föll den ena klockan i sjön och blev liggande där. Sedan säger Naverstads klocka när den ringer

⁹²⁴ Lindhardt 1928; ATA F1 Bohuslän Naverstads kyrka Dnr. 1554 1931.

⁹²⁵ Härdelin 2005 s. 72.

⁹²⁶ Nilsén 1991.

⁹²⁷ Helander, Sven (red.), *Mässa i medeltida socken: en studiebok*, Skellefteå, 1993.

⁹²⁸ SHM inv. nr. 15275. Om Klockor, kyrkklockors och ljus se: KLMN *Klocka* sp 503ff; Bringéus, Nils-Arvid, ”Guds basuner – klockorna och den nya tron” i red Jakob Christensson *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*, Lund, 2004 s. 443-464; Lund, Julie ”Hvem ringer klockerne for?” i Chilidis, Konstantinos (red.) *Facets of archeology: essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*, Oslo, 2008 s. 497-508.

”Min maka ligger i Säms fjord.”⁹²⁹ Den äldsta klockan, som saknar inskriptioner, har förts till medeltid.⁹³⁰ Oedman kallade denna ”en stor klart ljudande klocka, utan någon inskrift uppå; sägen vara förärad av en rik bonde på Nor-Sem, som henne låtit strax där vid gården stöpa uti en stor, djup grop, som kallas än i dag Klocke-backen”.⁹³¹ Holmberg hakar på Oedman och uppger vidare, att man på platsen funnit två djupa hålur där klockorna tillverkats.⁹³² Holmberg beskriver vidare att det i Naverstad finns en sprucken primklocka där ”ser man 3 bomärken liknande runor”.⁹³³ När brödet förvandlades till Kristi kropp i den romersk-katolska nattvarden användes primklocka i ritualen.⁹³⁴

I snabbinventeringen 1919 upptas även en kommunionkalk, vars fot förs till 1400-1500 tal. I 1830 års förteckning noteras denna ”communionskalk med patén av silver förgylld”. Noteringen: ”Mycket gammal från 1500-talet”, lämnar ett ganska ovanligt exempel från dokumentationen 1830, där ett såpass noga dateringsförslag lämnas.⁹³⁵

Minnen upprätthålls kring vissa detaljer och föremål. Dessa skiftar över tid, när de blir synliga eller genom andra aktiveringar. Att datera genom sten och stil är alltid problemfyllt och har alltid något provisoriskt över sig. Överliggaren till korporten i sydväggen, som togs fram och blev synliggjord genom 1927-1928 år restaurering, utgörs av en sten med ett tydligt kors. Denna sten har tidigare varit en avgörande faktor för att datera kyrkan till ca 1150.⁹³⁶ Men var är den medeltida dopfunten som var så viktig för att kunna bedriva och upprätthålla en kyrklig verksamhet? Den lyser med sin frånvaro i arkivhandlingarna. Det finns inga spår efter den, vare sig i arkiven, i den muntliga traditionen, i något museum eller på kyrkplatsen. Vissa saker upprätthåller den medeltida minnesplatsen, medan andra har färdats ut ur den.

⁹²⁹ Holmberg II 1843 s. 250; Karlson, Frans E. (red.), *Bohuslän i ord och bild: Kalender med ortsbeskrivningar. 1*, 1924 s. 203; jfr DAG IFGH 4816 s 8, IFGH 5012 s. 19; Janson, Sverker, ”Kyrkor och kyrkklockor i Bohuslän”, i red. Bergstrand, Carl-Martin *Våra gamla berättade folkminnen från Västsverige*, Göteborg, 1944 s. 50: har formen ”min make” istället för Holmbergs ”min maka”.

⁹³⁰ Holmberg II s. 250; Åmark 1960 s. 12.

⁹³¹ Oedman 1983 [1746] s. 267.

⁹³² Holmberg II s. 250.

⁹³³ Holmberg II s. 251.

⁹³⁴ KLN M *Klocka* sp. 504; Bringéus 2004 s. 450.

⁹³⁵ ATA F1 Bohuslän Naverstad kyrka; RA GLA GD FXI L:4

⁹³⁶ Lindhardt 1928 s. 79; ATA F1 Bohuslän Naverstads kyrka Dnr 1554 1931.

Figur 43. Vem använde denna medeltida vikt i form av en häst? Vilka berättelser hade den kopplat till sig? Källorna tiger, men fynden av viktlot i form av hästar förekommer på norska östlandet. Fyndet är från Örmjält i Naverstad och var en del i Axel Emanuel Holmbergs samling som såldes till Historiska museet (SHM 1270). Den har tolkats som ett norskt arbete från 1300-talet. Enligt uppgift i SHMs föremålsregister har dessa vikter använts i magi och troldom

ända fram till 1840-talet, ungefär fram till den tiden då Holmberg var aktiv som präst i Bullarens härad. Foto: Sara Kusmin, Historiska museet/SHM (CC BY).

Minnen från Enningdal

Medeltiden ligger någorlunda fast och still i Naverstad i jämförelse mot Mo. Men i Enningdal är det svårare att komma tillrätta med de medeltida förhållandena. Här har minnespraktikerna hamnat mellan den norska och svenska nationsgränsen. Kyrkan ska ha varit annex till Naverstad fram till 1661 och varit placerad på Kirkeboen. Byggnaden nedrevs under samma århundrade och ersattes av en timmerkyrka, vilken i sin tur revs 1795. Det som tydligast vittnar om den medeltida kyrkans historia är ekonomiska uppgifter gällande ombyggnationer. Det finns en uppgift om att den romanska dopfunten finns bevarad samt ett kors i Oldsaksamlinga, som verkar ha cirkulerat vidare till en senare uppförd kyrka. Medeltidskyrkan i Enningdal ska enligt en uppgift ha varit en stavkyrka.⁹³⁷ Om så varit fallet utgjorde den Ranrikes enda kända medeltida träkyrka. Ett krucifix från Enningdals kirke finns bevarat. Kristusfiguren är dock från en annan kyrka. Korset kom först till Norsk folkemuseum, men överfördes 1907 till Oldsaksamlingen och proveniensen löstes först 1963.⁹³⁸

Sammanfattning

Naverstads kyrka kan, likt Svenneby gamla kyrka, på ett generellt plan uppfattas som fast och stabil, en värdig medeltida representant i landskapet. Mo däremot kan ses som en kontrast, och är rörlig och föränderlig. Vi svävar i okunskap om, dels vad Mo var för en ort under medeltid, dels var den medeltida kyrkan var belägen. Det saknas även kunskap om hur den såg ut. Detta har dock inte hindrat att medeltida föremål förts till Mo kyrka och blivit tydliga minnesplatser. Detta exempel visar med tydlighet hur problematiskt det är att utröna om när, var, hur och varför föremålen kom till Mo. Praktiken att

⁹³⁷ Christie & Christie 1959 s. 2f; Norseng & Eliassen 2005 s. 273; http://www.norgeskirker.no/wiki/Enningdal_kirke

⁹³⁸ Kulturhistorisk museum, Oslo. Oldsaksamlinga Inv. nr. C31404.

föra in äldre föremål i en kyrka kan tolkas som en symbolisk handling, där minnesplatsen integreras i en lång historia. Det sker en tydlig aktivering av den medeltida materiella kulturen i Mo och Naverstad. Inte bara i samband med återkommande översyn, inventering, renoveringar och restaureringar utan även i den lokala berättartraditionen och skyltning aktiveras medeltiden och minnesplatser upprätthålls. I Mo aktualiserades detta särskilt i samband med utlånen till Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 samt i samband med 1956 års stora renovering i kyrkan då medeltida träfigurer diskuterades, sågs över och fick en ny uppställning. Att ett föremål kan vara både en person, helgon och ett ting blir tydligt genom den stora träskulpturen föreställande helige Mikael. Transformationen och personifieringen till Mickel i Mo är framträdande i det lokala minnesskapandet och har skapat ett kraftfullt minnesobjekt. Vi saknar dock kunskap om hur kyrkornas inventariebestånd under medeltiden samt hur de var placerade, vilket hade varit synnerligen intressant att veta. Tongivande personer sätter etiketter och dateringar på föremålen, vilket kan ses som en rörelse både i tid och rum. I Naverstad finns en lång kontinuitet, där gravfälten tillsammans med kyrkan ingår i upprätthållandet av flera minnesplatser. Här har särskilt kyrkklockan blivit viktig. För dateringen av kyrkan har en tympanon tillsammans med myntfynd aktiverats och varit viktiga hållpunkter i upprättandet av en kronologi. Annars är det främst själva kyrkobyggnaden samt en madonnafigur men också arbetet med att delvis försöka återskapa ett medeltida kyrkorum vid restaureringen 1927-1928 som har stärkt och aktiverat Naverstad som medeltida minnesplats. Genom foto och arkivhandlingar kan även kunskapen om tingens färdvägar i Bullaren avtäckas och fördjupas. Tingen cirkulerar åt alla möjliga håll, och avstånden är skiftande, både i tid och i rum. Aktiveringen av den utpekade förstlingsplatsen för Mo kyrka vid Ramtvetsmon har blivit till en viktig minnesplats, trots att den inte kunnat fastställas om kyrkplats.

”BEGRAFWEN I THET LÅNGA TYSTHETZ MÖRCKER” – om nedlagda kyrkor i Ranrike

Inledning

Hur kan arkeologisk forskning bedrivas när fysiska spår saknas och kunskap om kyrkors exakta placering har hamnat på glömskans konto? På vilket sätt påverkar detta våra möjligheter att återskapa sammanhang och förståelse av materiella förhållanden? I föreliggande fallstudie kommer sex nedlagda medeltida kyrkor i Ranrike att stå i fokus. Det handlar här om hur nedbrytningar leder till komplexa och svårtolkade sammanhang som rör sig mellan minne och glömska samt helhet och fragment, men också om hur minnesplatser kan upprätthållas trots att exakta lokaliteter och materiella förhållanden är oklara. Med tydlighet visar denna genomgång att försvinnandet har en egen historia som aktiveras på olika sätt genom folkminnesmaterial, kulturmiljövård, lokala traditioner och ortnamn.

Varför har kyrkor lagts ner? Orsakerna till ödeläggelse kan ha varit flera. Det kan ha handlat om ekonomi eller befolkningsförändringar.⁹³⁹ Från år 800 kunde inte en kyrka läggas ner hur som helst. Biskopen hade myndighet att genomföra en nedläggning, men inte en lekman. Tanken bakom var att kyrkan som organisation ville ha kontroll och hindra privatkyrkornas utbredning.⁹⁴⁰ I det medeltida skriftliga materialet omtalas kyrkor av olika rang som fylkeskyrkor, häradskyrkor och högendiskyrkor.⁹⁴¹ Privatkyrkorna, eller högendiskyrkorna som de betecknas i det norska lagmaterialet, hade funktioner som är mycket svårtolkade. De fungerade troligtvis som en form av bekvämlighetskyrkor för stormän som valt att resa dessa på sina gårdar.⁹⁴² Samtidigt är det viktigt att ha i åtanke passagen i äldre Borgartingslagens kristenrätt om att kyrkor kunde resas på annan mans jord.⁹⁴³ Gårdens ägare skulle ansvara för prästens uppehälle. Samtidigt skulle biskopen även komma till dessa kyrkor och förse dem med olja (krisma).⁹⁴⁴ I svenska lagar finns inga spår av bestämmelser kring privatkyrkor. I Borgartingslagens äldre kristenrätt däremot återkommer högediskyrkorna, vilka inte fick förfalla och skulle hållas i ordning av ägaren.⁹⁴⁵ Utvecklingen från privata initiativ vad gäller kyrkobyggande till ett organiserat nätverk av sockenkyrkor är omtvistat, men vid något tillfälle förlorade högendiskyrkorna sin ställning.⁹⁴⁶ Fler privatkyrkor försvann när socknarna utkristalliserades. Prästerna vid de gamla huvudkyrkorna gick troligen över till prästtjänst i sockenkyrkorna, och biskopen fick därmed en övergripande makt över kyrkobyggande och prästtillsättning.⁹⁴⁷ I andra områden, som i de centrala inre jordbruksbygderna i Trøndelag, har arkivarien Anne-Marit Hamre spårat rester av högendiskyrkor i arkivmaterial.⁹⁴⁸ Arkeologen Jan A Brendalmo framhåller att en orsak till uppförandet var att det saknades politiska eller ekonomiska resurser för ett nät av sockenkyrkor i Trøndelag, därför kom kyrkor att uppföras på privata initiativ.⁹⁴⁹

⁹³⁹ Palm, Lennart Andersson, *Livet, kärleken och döden: fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300-1850*, Göteborg, 2001 s. 38; Wienberg 1993 s. 111 ff. behandlar problematiken om nedläggningen av Danska kyrkor, där forskningens syn på epidemier och agrarkris behandlas samt kyrkor som inte nämns i det skriftliga materialet.

⁹⁴⁰ KLNLM Ödekyrka sp. 627.

⁹⁴¹ Btl I:10, II:19, III:14.

⁹⁴² Dessa bekvämlighetskyrkor omnämns bl.a. i Btl I:8, II:16-17, III:12, III:19; Pettersson 1987 s. 47. I Sverres saga kap 117 berättas det om att det ” var gammel lov og sedvane, at kongen og bønderne kunde la bygge kirker paa sine gaarder og paa sin bekostning, om de vilde”, återgivet efter: *Norges Kongesagaer: 1914-utgaven. 3, Sverres saga*, Kristiania, 1914.

⁹⁴³ Btl I:8.

⁹⁴⁴ Btl I:10, III:14.

⁹⁴⁵ Btl I:8, II:16-17, III:11-12.

⁹⁴⁶ Krag, Claus, *Norges historie -Fram till 1319*, Oslo, 2000 s. 185.

⁹⁴⁷ Skre, Dagfinn, *Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.*, Oslo, 1996 s. 130ff.

⁹⁴⁸ Hamre, Anne-Marie (red.), *Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen 2 Trondjems Reformats 1589 ; Oslo Domkapittels jordebok 1595*, Oslo 1983 s. 31.

⁹⁴⁹ Brendalmo, A. Jan, *Kirkebygg og kirkebyggere: byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*, Oslo, 2006 s. 226.

Det skapas inte bara ett tomrum efter sex nedlagda medeltidskyrkor utan även gapande hål i kunskapen om kronologin samt i förståelsen av den kyrkliga organisationens historia i Ranrike. Blev dessa kyrkor permanent nedlagda efter digerdöden, eller bara för en tid? Genom arkivens uppgifter kan viss kunskap om materiella förhållanden och placering avtäckas. Om Ranrikes ruinerande kyrkor råder det lite av ett omvänt förhållande till än det vid katedralen i Chartres, där folk strömmade till för att hjälpa till att rädda och återuppföra kyrkbyggnaden som ödelades vid en brand 1194. Några liknande medeltida räddningsaktioner i Ranrike är inte kända.

Hur ska vi då finna spår efter det som är borta? Det kan direkt konstateras att kunskapsläget är dimmigt. Ytterligare ett problem är att det saknas kunskap om medeltida inventarier från de sex nedlagda kyrkorna i Ranrike. Ortnamn, traditioner, föremål och fysiska lämningar i landskapet kan indikera nedlagda kyrkor. Arkivarien och historikern Olof Holm menar att ”de materiella spåren av en för länge sedan nedlagd kyrka kan vara svåra att upptäcka och det skriftliga källmaterialet räcker ofta inte långt”.⁹⁵⁰ Fördelen med källäget, som behandlar förhållandena i Ranrike, är att det råder ett omvänt förhållande mot många andra geografiska områden; det finns en tidig jordebok men få kyrkundersökningar. Uppgifter om nedlagda kyrkor kan vara ytterst sparsamma i officiella handlingar, som i exemplet Vårfrukyrkan i Stenkyrka socken på Tjörn. Vårfrukyrkan undersöktes av Pettersson 1964. I Nilssøns visitationshandlingar 1594 och 1597 anges en Vår Frue kircke och i en handling från 1430 kallas byggnaden *capella beate Marie virginis*. Även i Bro socken utpekades en anläggning vid Hala, som skulle ha varit en tidigare kyrka. Här fanns även ett minne av en numera försvunnen Mariabild i metall.⁹⁵¹ Men efter en arkeologisk undersökning gick det inte att fastställas att byggnadslämningen i Bro haft religiös betydelse. Detsamma förhållandet visade sig vid undersökningen av den utpekade kyrkplatsen på gården Rellens ägor i Skee samt på Storö i norra Väderöarna, vilken tidigare behandlats i fallstudien om Kville härad. På 1590-talet omnämns vidare en annexkyrka i Tanum, *Thonums Borsse*. Möjligen har ett missförstånd eller sammanblandning smugit sig in i Nilssøns visitationshandlingar, då inget tyder på att en kyrka med det namnet skulle ingå i den bohüslän-ska kyrkliga organisationen.⁹⁵² I den ”kyrktomma” Tanums sockens bygder borde det möjligen ha funnits fler kyrkor. Samtidigt måste de topografiska, kommunikativa och ekonomiska förutsättningarna tas med i beräkningen för ett kyrkbygge samt möjligheterna för folk att ta sig till kyrkan och att det fanns ett behov. Kanske var behovet inte tillräckligt stort för att uppföra fler kyrkor i Tanum? Emanuelsson har lyft problematiken och rest ett par intressanta hypoteser kring det kyrktomma Tanum, där gården Håkeby,

⁹⁵⁰ Holm, Olof, ”Om källvärdet av kyrkplatssägner för studiet av nedlagda medeltidskyrkor”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2010 (60) 2011 s. 22.

⁹⁵¹ Pettersson 1955 s. 52 f; Om Hala se *Bohüslänningen* 1964-12-23; Om Mariabilden se *Bohüslänningen* 1957-10-26.

⁹⁵² JN s. 11; Pettersson 1955 s. 30.

Tanums kyrka och biskopsjorden i Gerumsområdet ingår i diskussionen.⁹⁵³ Ingen lokal tradition verkar heller ha pekat ut någon nedlagd kyrka i Tanumsområdet.

Folkminnen och ortnamn lämnar många gånger alternativa förklaringar till platser, byggnader och föremål och har laddats av lokalbefolkningen. De folkligt förankrade berättelserna har inte sällan uppstått i ett motstånd mot överhetens förklaringar. Istället för att glömskan tagit överhand aktiveras även berättelser och minnen, och som tar skilda riktningar från de förhållanden som vid ett visst tillfälle rådde på en plats. Det visar att skilda människor och skilda tider haft olika förklaringar. Det skapas minnesplatser där människan fyller den okända materiella kulturen och platserna med innehåll och förklaringar. Möjligen är det så att vi många gånger på förhand har en given bild av hur en ursprunglig medeltida kyrka bör se ut, men en sådan är färgad av vår tids kunskapsbild. Kanske en sådan idealbild bidragit till att det är svårt att spåra äldre förhållanden, vilket leder till att vi missar spår av exempelvis mindre provisoriska byggnader och arrangemang på gårdar som mycket väl kan ha haft religiösa funktioner. Eller litar vi blint på de yngre skriftliga källorna i form av jordeböcker, diplom och biskopsvisitationer och att det som inte omnämns där helt enkelt inte existerat? Det finns alltid en risk att materiella förhållanden tvingas in i en modell som beskrivits i ett skriftligt material, exempelvis de olika kyrkornas status och funktioner som lagmaterial hänvisar till. Som i allt skriftligt källmaterial och i människors minnen kan det ha uppstått sammanblandningar och missförstånd, vilket troligen är fallet i Jens Nilssøns uppgift om Thonums Borsse. Tomrum skapas också på arkeologernas utbredningskartor över fornlämningar. Arkivmaterial från skilda tider förs samman och inte sällan har förändringar och tillägg skett i dokumenten över tid. Detta speglar skilda tiders synsätt, och föreställningen som man just då, vid ett specifikt tillfälle, sitter inne med den korrekta kunskapen eller sanningen, om svårtolkade förhållanden. Ändringar och marginalanteckningar visar att ett skriftligt källmaterial, på samma sätt som en kyrkbyggnad är högst föränderliga material. Frågorna hopar sig när vi söker kunskap om de sex nedlagda kyrkorna i Ranrike prosteri. Den stora arkeologiska utmaningen blir som sagt hur vi ska förhålla oss till frånvaron av materiella spår och hur det som i dag är borta gestaltas och aktiverats. En annan utmaning är att förhålla sig till minnen och berättelser som är kopplade till en plats, en byggnad eller spår i jorden. Vilka tolkningar och spår väljer vi att aktivera och sätta sökarljuset mot? Gemensamt för Ranrikes sex nedlagda kyrkor är att vi inte ens med säkerhet kan fastställa deras fysiska lägen i topografin. Något är borta som tidigare har existerat. Genom namnen kan vi möjligen ringa in ett känt geografiskt område, men förändringar i namnlandskapet och eventuella gårdsförflyttningar, delningar

⁹⁵³ Emanuelsson 2005 s. 246; I RB s. 382 anges Riuks sokn, om denna är en numera försvunnen socken i Ranrike, och har en koppling till Tanum och ortnamnet Ryk, Kyrkoryk behöver utredas. Spår efter socknen borde isf finnas i andra handlingar.

och ändrade ägandeförhållanden över tid måste då tas med i beräkningen. Forskarnas sökarljus har hamnat på annat än de problematiska nedlagda kyrkornas historia. Arkeologin ses ofta som en minnets vetenskap, men till stora delar handlar det faktiskt om att närma sig något där glömskan har härjat och enbart fragment finns att tillgå. Analogier och teorier kan användas som hjälp för att få perspektiv på en materiell frånvaro. Frågan om vilka minnen det egentligen är som väcks till liv, och vilka minnesplatser som upprätthålls, är viktig att belysa. Borde då inte glömska och frånvaro av materiell kultur mera tydligt ingå i studiet av minne? Det är inte bara tingen och människorna som rör sig utan även minnet. Det som en gång kastats bort eller inte längre används får andra användningsområden och förklaringar. Att personer glömmes är behövt och självklart. Det finns även aktiv glömska inom skilda verksamheter, som exempelvis kyrkans förändrade förhållningssätt till den medeltida katolska materiella kulturen. Gallring i arkiv och samlingar är ett annat exempel på riktade handlingar som leder till glömska. Nora framhåller att minnesmiljöer ersätts av minnesplatser.⁹⁵⁴ Tillsammans med den lokala kyrkplatsen bildade pilgrimsleder, kors, relikier, helgonkult, heliga källor, gravar, ortnamn och stenar en större minnesmiljö och ett minneslandskap under medeltiden. Historikern Thomas Lindkvist har i sin artikel ”Historieskrivning som minne och glömska” påtalat den materiella kulturens betydelse under medeltiden:

Föremålet, artefakten hade ett större bevisvärde än minnet, bevarat och vidarefört genom generationer. Men för många var detta minne, en muntligt överförd tradition, bättre än den skriftliga dokumentationen. Ett dokument kunde förvanskas och förfalskas, det gällde i betydligt mindre utsträckning traditionen, och än mindre en spade, ett svärd eller ett annat föremål.⁹⁵⁵

Föremål, platser och naturformationer i landskapet fick sin förklaring av lokalbefolkningen. Enligt kyrkan som organisation var föremålen så laddade att det kunde ske mirakler i anslutning till dessa. I berättelser fördes byggnader, ting, människor och landskap ihop till ett sammanhang och fick sin historiska och religiösa förklaring. Detta skedde på skilda nivåer i samhället. Det går även i berättelserna att ana perspektivförskjutningar gällande den materiella kulturen. En viktig maktfaktor är att ha tillgång till en viss uppsättning laddade objekt och berättelser, som kunde användas för att kontrollera människor. Makt kan också handla om att utföra väl genomtänkta minnessabotage. Föremål kan genom aktiva åtgärder, men också genom glömska, tömmas på sitt meningsinnehåll, men det uppstår ständigt nya förklaringar kopplade till det som glömts bort. Att minnet skulle vara glöms-

⁹⁵⁴ Nora 2016 s. 78.

⁹⁵⁵ Lindkvist, Thomas, ”Historieskrivning som minne och glömska”, i Lindberg, Bo (red.), *Glömskan: Vård att minnas*, Göteborg, 2012 s. 40.

kans motsats framförs då och då. Genom att föremål göms undan, säljes, förstörs, stjäls eller bytas bort blir också de minnen, som är kopplade till den materiella kulturen, bräckliga eller åtminstone förändrade. Riktade och uttalade förstörelser av katolska föremål saknas i Skandinavien, men har existerat på kontinenten.⁹⁵⁶ Inventarieförteckningar och återkommande inventeringar har varit viktiga för att inte församlingarna skulle avyttra föremål så att dessa gick ut i en omloppsbanan till allmänheten. Att aktivera glömska kan ha varit en del i ett maktutövande. Att ändra om i kyrkorummet, lägga öde och ställa undan träföremål kan vara sådana exempel på aktiva val och handlingar. Sett över tid har kyrkan, men också andra aktörer, aktiverat och avaktiverat den medeltida materiella kulturen. Svenneby gamla kyrka är kanske det tydligaste exemplet i undersökningsområdet.

I bevarade berättelser ur folkminnessamlingar lämnas alternativa förklaringar till vem som uppförde kyrkor samt varför, hur, när och var detta skedde. Utpekandet av alternativa platser för kyrkor eller kyrklig verksamhet är vanligt. Föreställningarna om att kyrkobyggnader glömts bort och återupptäckts är ett återkommande tema i folkminnena. Ett likaledes återkommande tema är att de återupptäcktes av en slump i ett igenvuxet skogssnår när exempelvis en jägare letade efter en bortskjutna pil. Kulturen hade för en tid åter blivit natur. Berättelserna om det bortglömda, nedlagda och borttappade är också tydliga exempel på aktivering och avaktivering samt förhållandet mellan minne och glömska.

Nedlagda medeltidskyrkor i Ranrike

Kyrkor och socknar har något av evighetens skimmer över sig. Oförändrade har de stått emot tidens tand, eller? Det som vi kanske tror ligger fast förankrat och orörligt i landskapet över tid, visar sig istället vara högst rörligt. I historien om den kyrkliga organisationen visar det sig att gränser rör på sig, kartor ritas om och administrativa ordningar upphör och ersätts av andra. Nedlagda kyrkors socknar har gått upp i andra. Vad är det då för spår och uppgifter som blivit kvar efter de nedlagda kyrkobyggnaderna? När det inte längre finns någon levande person, eller något material, som kan peka ut en var en kyrkobyggnad en gång stod, är minnet av byggnaden borta då? Spåren i landskapet, ortnamn och berättelser kan hjälpa till med att ringa in en möjlig placering och en plats för vidare undersökningar. Det materiella försvinnandet är ibland lika svårfångat som själva etableringsprocessen av en kyrkobyggnad. Det finns inget som tyder på att de nedlagda kyrkplatserna senare skulle ha fått en förändrad funktion, eller att det etablerats någon annan verksamhet på de specifika platserna. En möjlig förklaring kan vara att platserna under lång tid var så laddade med minnen. I exempelvis fornminneslagen från 1867 blir dessa övergivna kyrkor aktiverade och ses som märkliga kvarlevor och fasta fornlämningar.⁹⁵⁷

⁹⁵⁶ Zachrisson 2017 s. 95.

⁹⁵⁷ SFS 1867: 71§2.

Till skillnad från de kyrkor där det finns en tätare väv av material bevarat, som kan delge hållpunkter för byggnadens kronologi och inventarier, är en situation med bortavaro av materiell kultur svår att komma tillrätta med. Tidigare forskningsinsatser för Ranrike saknas. Arkeologen Marianne Lönn har dock i en artikel diskuterat kultkontinuitetsaspekter mellan kyrkor och yngre järnålderns gravar i norra Bohuslän. I sin studie behandlar Lönn inte de nedlagda kyrkorna.⁹⁵⁸ Smedberg, en av få, som intresserat sig för ödekyrkoproblematiken framhåller att det i exempelvis i Uppland och Närke inte lades ner en enda sockenkyrka mellan åren 1314 och 1553.⁹⁵⁹ I Ranrike var förhållandena annorlunda.

De källor, som jag har använt mig av för att närma mig problematiken och minnespraktikerna, utgörs främst av uppgifter i skriftligt material, kartor, foton, iakttagelser i samband med fältbesök samt folkminnen. Sammantaget lämnar källäget en mycket brokig och fragmentarisk bild av de nedlagda kyrkornas placering i landskapet med divergerande uppgifter om hur och varför just dessa byggnader försvunnit. Här handlar det främst om att diskutera problemen samt inventera och lyfta upp ett kunskapsläge. Intresset och synen på dessa numera försvunna lämningar har varierat över tid. Uppgifter i skilda materialtyper av olika åldrar har använts för att se över kunskapsbilden samt visa hur och när det som förstörts, raserats och flyttats har aktiverats. En återkommande tanke i materialet – oavsett om det handlar om kulturmiljövårdens noteringar eller folkliga föreställningar – har varit att försöka peka ut platsen för den försvunna kyrkan, och skapa något som skulle kunna karaktäriseras som en förståelse av de nedlagda kyrkornas topografi. I folkminnesuppteckningar berättas det om försvunna och flyttade kyrkor, vilket även blir bärande i fornminnesregistrets utpekande av flera av platserna. Ett gott exempel är Mo kyrkas tidigare belägenhet som behandlades i fallstudien om Bullarens härad.

Inga uppgifter verkar finnas om eller när dessa nedlagda byggnader avsakraliserats i samband med nedläggningen. Enligt gängse praxis, sett utifrån den kanoniska rättens perspektiv, var det som nämnts biskopen som godkände en sådan nedläggning. Detsamma gällde för invigning. Det viktiga var att en donation lades till kyrkan så att den kunde bära sin verksamhet. Detta visar med tydlighet på hur kyrkans organisatoriska makt byggde på kontroll och monopol över den kristna verksamheten och den del av landskapet som utgjordes av kyrkplatsen. Syftet var bland annat att förhindra privatpersoner från att grunda kyrkobyggnader.⁹⁶⁰

En bidragande orsak till frånvaron av artefakter kan ha varit att platserna har rensats på byggnadsmaterial som sedan återbrukats till något annat. Vid äldre kyrkplatser med nedtagna kyrkor finns det ibland spår efter byggnadsdelar i kyrkogårdsmurarna eller på kyrkogården, vilket är fallet i Tossene och Askum. Senare tiders auktioner, köp och gåvor skvallrar om att kyrkliga

⁹⁵⁸ Lönn, Marianne Karlsson 1987.

⁹⁵⁹ Smedberg 1973 s. 95 ff; KLN M Ödekyrka sp. 628.

⁹⁶⁰ Smedberg 1973 s. 94 f; KLN M Ödekyrka sp. 627.

föremål cirkulerade vidare till profana ägare och muséer. I norra Bohuslän har heller inga stora exploateringar dragit fram genom landskapet, som kunnat avtäcka spåren efter de nedlagda kyrkorna. En vanlig förklaring är att lösa inventarier kunde förflyttas till den närmast belägna kyrkbyggnaden. Tyvärr saknar vi inventarielistor från medeltiden, men det medeltida materialet dyker upp i senare tiders listor där också frånvaron av medeltid kan utläsas. Sett ifrån Kville härads horisont så har i stort sett allt medeltida material samlats i Svenneby gamla kyrka. Noteringen att Kville haft tre klockor ger möjligen indikationer på att omflyttningar av tingen skett över tid.

Generella tolkningar av kyrkonedläggningarna har varierat och vi får räkna med olika orsaker till detta. Digerdöden har varit en allmän förklaring. Det kan dock leda till förhastade slutsatser att tro att de nedlagda kyrkorna en gång varit kopplade till små socknar som senare gått upp i större enheter. Detsamma gäller tanken att de nedlagda kyrkorna varit kyrkor som med privata medel uppförts som gårdskyrkor. Källorna tigger, men med tanke på placeringen på storgårdarna Åby och Vrem kan det inte uteslutas att dessa kyrkor vid någon tidpunkt har fungerat som privata gårdskyrkor.

Det fästs berättelser vid kyrkobyggnader. Samtidigt som de materiella spåren efter nedlagda kyrkor är få, och det råder osäkerhet i utpekandet av kyrkplatserna, vittnar ändå berättelser om aktiveringar och minnestraderingar. Under senare tid har det föreslagits av vem att man kunde begagna sig av sägner, traditioner och ortnamn för att återfinna försvunna kyrkplatser.⁹⁶¹ Holm har, med Jämtland som utgångspunkt, tagit hjälp av ett av Smedberg sammanställt äldre arkivmaterial för att diskutera källvärdet i traditionsuppgifterna. Han kom till slutsatsen att berättelserna inte är användbara för att spåra kyrkor.⁹⁶² Folkloristen Dag Strömbäck har fördjupat kunskapsbilden om dessa sägner, och om hur kyrkan etablerades på en plats. Sägner tar ofta upp övernaturliga krafter som hindrar uppförandet av den materiella kulturen från att etableras på en plats.⁹⁶³ Strömbäck skriver att:

Knappast någon händelse i en bygds liv har satt så djupa spår i folkdiktningen som kyrkans första grundläggning och uppbyggande. Det har gällt att på rätt plats placera det rum som skall uppföras av profana händer och sedan kristligen invigas av kyrkans män. Den rätta platsen var ej alltid lätt att finna i en tid då folktrons väsen hade så mycket att säga till om ute i markerna.⁹⁶⁴

⁹⁶¹ Brendalsmo, Jan & Stylegar, Frans Arne, "Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder till kirkeforskningen", i *Hikuin* 30 2003; Holm 2011 s. 22; En summering av problematiken finns i Dybdahl, Audun "Legendary Churches – Can They Be Found? i *ARV – Nordic Yearbook of Folklore* vol 75 2019 s 7-33.

⁹⁶² Holm 2011 s. 25.

⁹⁶³ Strömbäck, Dag, "Den första kyrkplatsen i sägen och folklig tro" i *Religion och bibel 1958*. Uppsala, 1959 s. 4.

⁹⁶⁴ Strömbäck, Dag "Hur kyrkan fick sin plats bestämd" i Campbell, Åke & Nyman, Åsa (red.), *Atlas över svensk folkkultur 2 Sägner, tro och högtidssed*, 1 Kartor, Uppsala, 1976 s. 37.

Laddningen av en plats och förklaringen till en byggnad får stor betydelse i lokala traditioner. Strömbäck framhåller vidare att ”knappast någonsin höjer sig detta material till verklig historisk sägen, inte ens när det gäller förhållandevis sent tillkomna kyrkor och där man kunde vänta t.ex. uppgifter om de i förhållandet deltagande personerna”.⁹⁶⁵

Rambers kyrka

Bland bergen, öster om Bottna kyrka, hopar sig en rad traditioner med koppling till kyrklig verksamhet. Rambers kyrka utgörs av ett hålrum under ett stenblock som ligger mitt emot kyrkan.⁹⁶⁶ En levande tradition i bygden berättar om den katolske prästen Ramberg som var den siste katolske prästen i Bottna. Han skulle ha dragit sig undan dit med sin katolska församling.⁹⁶⁷ Här är ett exempel på hur den laddade brytningstiden mellan katolsk tid och reformation får sin förklaring i lokal tappning. Numera är platsen ett skyltat besöksmål och grottan är en av Bohusläns längsta med sina 46 meter.⁹⁶⁸ En stig leder vidare norrut över åsryggarna mot Stenebacka. Där möter vandraren en skylt med en förklarande text till ett antal stenar i marken. En tradition om att Bottnas kyrka ursprungligen skulle uppföras just på den här platsen har aktiverats av lokala krafter. Traditionen berättar att det dock fanns konkurrerande meningar om var byggnaden skulle etableras. Några ansåg att placeringen var fel och att byggnaden skulle uppföras på den nuvarande platsen för Bottna kyrka. Detta resulterade i stridigheter inom socknen. Under nattliga råder rev meningsmotståndarna ner murarna för varandra, men till sist segrade gruppen som ville bygga kyrkan där den nu står.

Berättelsen från Bottna är bara ett exempel på den mångfald av kyrkliga sägner som finns från undersökningsområdet. Den spelar inte direkt an på de vanliga motiven i genren kyrksägner.⁹⁶⁹ Berättelsen är en blandning av flera olika motiv, bland annat den så ofta förekommande sägnen om att det som byggdes upp på dagen revs ner av osynliga övernaturliga krafter om natten. Strömbäck drog paralleller till legender från medeltid.⁹⁷⁰ Några av berättelserna är av ålderdomlig prägel, och den äldsta vi känner omnämns av biskop Jens Nilssøn på 1500-talet.⁹⁷¹ Det finns även många traditioner om Karl XII kopplade till norra Bohuslän. I en uppteckning framhålls det att Bottna kyrka användes som stall till Karl XII:s hästar.⁹⁷² Kyrksägner utgör ett omfattande material och det som är intressant

⁹⁶⁵ Strömbäck 1976 s. 37.

⁹⁶⁶ RAÄ Bottna 239:1.

⁹⁶⁷ I en annan version är Ramberg en jätte som levde ostörd på platsen tills kyrkans klocka störde honom. (DAG VFF 2217).

⁹⁶⁸ Bengtsson, Lars, *Grottor i Göteborgs och Bohuslän Miljövårdsrapport 1993:6*. Göteborg, 1993 (Grotta nr. 138).

⁹⁶⁹ DAG VFF 2217 berättar om denna byggnad, att det som byggdes på dagen revs ner på natten.

⁹⁷⁰ Strömbäck 1959 s. 6 f; Strömbäck 1976 s. 38.

⁹⁷¹ JN s. 87.

⁹⁷² DAG VFF 2217.

för den här studien är inte någon diskussion om sanningshalten och om det går att lokalisera kyrkor efter berättelserna, utan hur platser, föremål och arrangemang aktiveras i landskapet, ofta som en alternativ berättelse eller som ett motstånd mot den rådande ordningen. Berättelserna om exempelvis kyrkor samlades in i en tid, då rädslan var stor för att äldre föreställningar och den materiella kulturen skulle försvinna i samband med att städerna växte, jordbruket förändrades och industrialiseringen tog fart. Att lyfta fram sin hembygd och göra den betydelsefull, gärna med mustiga berättelser, verkar vara ett nationellt fenomen.

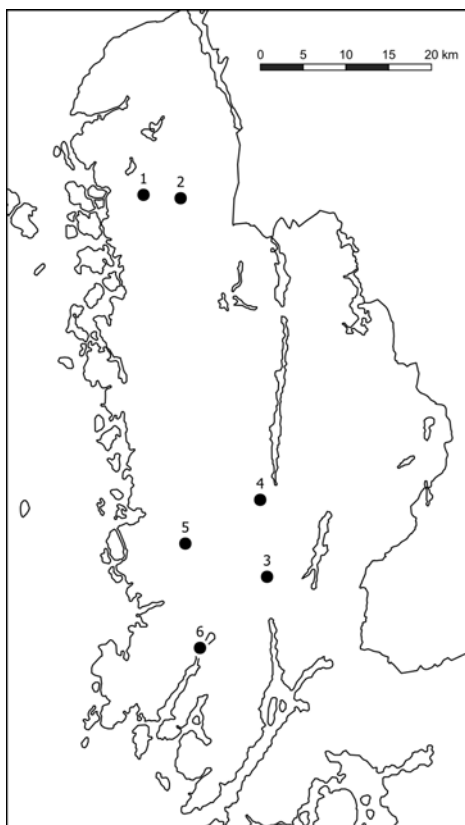
Sex stycken medeltida kyrkobyggnader i Ranrike kom att läggas ned. De tydligaste spåren som är kända är namnen: Vättland, Rellen, Vrem, Aspång, Tose och Åby. Vad som orsakat förtätningar, men också nedläggningar av kyrkobyggnader, kors och övrig byggd miljö, i Skee med Rellen och Vättland, samt i Bärfendal-Svarteborgområdet med Aspång, Tose, Vrem och Åby är inte klarlagt. Exempelen visar dock med tydlighet på hur den kyrkliga organisationens materiella förhållanden förändrades under medeltiden. Om korsen som omnämns i biskop Eysteins jordebok var fysiska kors, som placerats ute i naturen eller i någon byggnad är oklart.⁹⁷³ Om kyrkorna haft sin motsvarighet i medeltidens bebyggelseförtätningar eller fungerat som gårdskyrkor/privatkyrkor är också oklart. Järnålderns gravar finns i anslutning till flera av dessa platser och visar på en eventuell kontinuitet, vilket förhållande klarnat något under senare år genom arkeologiska undersökningar. Samtidigt måste man ha med i beräkningen att det på de flesta platser i Ranrike handlar om landskapsrum med mycket begränsade möjligheter att etablera byggnader på. En plats som uppfattades som passande under yngre järnålder var det säkerligen även under tidig medeltid. Trots allt är kunskapen om järnålderns bebyggelse i Ranrike begränsad, och det har antagits att gravar indikerar bosättning.

De materiella spåren och placeringen efter de nedlagda kyrkorna kan anas genom arkivhandlingar med skilda tidsdjup. Var det romanska stenmurar eller enkla träväggar som bröts ned när nedläggningarna blev ett faktum? Kanske fick tak och väggar stå kvar och förfalla i egen takt?

De nedlagda kyrkornas troliga placering, om man utgår ifrån ortnamnen, återfinns i förlängningen av de dalgångar där kommunikationerna sammanstrålar från havet i form av Idefjorden, Gullmarsfjorden, Åbyfjorden och Bottnafjorden. Flertalet mindre fjordar tränger djupt in i landskapet och möjliggör därmed sjötransporter in till dalgångar och slättlandskap. Dessa gamla fjordbottnar blev med tiden viktiga odlingsområden, men också betydelsefulla för utsklippning av timmer. Äldre uppgifter berättar även om att norra Bohuslän till stora delar var skogbevuxet. Ännu på 1600-talet hade enligt Claussøn Friis trakterna norr om Gullmarsfjorden stora skogar med svin och gott om vilt, liksom rikligt med timmer till skeppsbyggnad.⁹⁷⁴

⁹⁷³ Gardell, Sölve "Om kors och korshus i medeltidens Bohuslän" i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1930 s. 5.

⁹⁷⁴ Friis, Peder Claussøn, *Norriges oc omliggende Öers sandfaerdige Beschriffuelse ...*, 1632 s. 23.

Figur 44. Nedlagdkyrkor i Ranrike. 1. Vättland 2. Rellen 3. Tose 4. Aspång 5. Vrem 6. Åby. Karta: Daniel Gunnarsson, Picea kulturarv.

en är att göra kunskapsläget överskådligt. Eftersom materialet aldrig tidigare sammanställts så följer efter tabellerna även en genomgång av kunskapsläget.

Åt norr utvidgas här området upp till Tose och Svarteborgs slätter och vidare över Aspe- och Bullaresjöarna, mot Idefjorden. Detta område kan också nås via Gullmarsfjordens norra gren, Färlevskilen.⁹⁷⁵

Lönn har i samband med utbyggnaden av E6 på sträckan Gläborg-Rabbalshede studerat och reflekterat över äldre järnålderns fornlämningar, landskap, ortnamn och kommunikationer på slättområdet runt dagens Dingle.⁹⁷⁶ Lönn sammanfattar vilka svårigheter som erbjuds i det arkeologiska materialet: ”Det fattas mycket om till exempel ekonomin, kontakterna utåt, den sociala organisationen för att inte nämna vardagen och enskilda människors öden.”⁹⁷⁷

Vad har de utpekade platserna för de nedlagda kyrkorna gemensamt, och vad skiljer dem åt? I tabellerna nedan har jag valt att ställa samman en del av uppgifterna som samlats in i samband med min grundforskning. Tank-

⁹⁷⁵ Pettersson 1955 s. 58.

⁹⁷⁶ Lönn, Marianne, ”Tösinge: äldre järnålder på Dingleslätten”, i Claesson, Pia & Munkenberg, Betty-Ann (red.), *Landskap och bebyggelse*, Udddevalla, 2004 s. 90-134.

⁹⁷⁷ Lönn 2004 s. 123f.

Kyrka	Läge enligt Tradition	Funktion	Materiella spår	Ortnamn	Sista skriftliga belägget
VÄTTLAND	200 m N om gården Vettland.	Oklart	Svårbestämbara lämningar i området.	“Vättarnas bygd” eller försvunnet fjordnamn.	1391
RELLEN	150 m ÖSÖ om gården Rellen.	Oklart	Den utpekade platsen arkeologiskt delundersökt; inget som tyder på kyrklig funktion.	Oklar betydelse. Möjligen namn på tidigare å, Rolla, i betydelsen “skävla, darra” eller “skrålla, ljuda”.	1399
TOSE	Gården Tosemarken	Oklar. Omnämns som annex kyrka till Foss	Svårbestämbara lämningar på den utpekade platsen.	“Smal passage mellan två vatten”	Sista uppgiften i JN Nilssøns register. Inte nämnd 1594 i samband med visitationen.
ASPÅNG	500 m NV Aspångs skolhus.	Sockenkyrka	Inga tydliga spår.	Trädet Asp samt -angr fjord, vik.	Anges 1391 som nedlagd.
ÅBY	Åby Vedbacke	Oklar.	Inga spår. Lösa bearbetade stenar. Skelettfynd.	Gården/ byn vid ån	1391
VREM	Gården Vrem	Sockenkyrka	Inga spår	Undan-gömd plats i terrängen	1590-talet

Figur 45. Sammanställning av uppgifter gällande de nedlaga kyrkorna i Ranrike.

Kyrka	Raä Nr	Fornminnets art
VÄTTLAND	i.u	i.u
RELLEN	Skee 1285:1	(Plats med tradition)
TOSE	Svarteborg 85:2	Stensättning + plats med tradition
ASPÅNG	Svarteborg 256:5	Hög+Ovalhög+stensättning+husgrund (notera: överstruket Plats med tradition) uppgift om kyrka
ÅBY	Tossene 160	Kapell med kyrkogård (medeltida)
VREM	i.u	i.u

Figur 46. Antikvarisk bedömning av de utpekade platserna för nedlagda kyrkor
Källa: Fornminnesregistret/inventeringsdagböcker.

KYRKA	PATRONUS
VÄTTLAND	i.u
RELLEN	i.u
TOSE	Olav
ASPÅNG	Ecclesia non dedicata
ÅBY	Maria
VREM	i.u

Figur 47. Uppgifter om kyrkornas skyddshelgon. Källa: Biskop Eysteins Jordebok.

Vättland kyrka

På gården Vättland, strax söder om Skee, hopar sig gravhögarna upp mot ett höjdläge i nordväst.⁹⁷⁸ Hur många gravar som försvunnit i samband med uppodling är svårt att uppskatta, men genom äldre kartor och beskrivningar ur arkiven kan det vara möjligt att finna spår. I området finns även ett flertal oklara fornlämningsliknande lämningar, som inte kan bestämmas närmare utan arkeologiska undersökningar. Kunskapen om den kyrka, som ska ha legat på platsen under medeltiden, är minst sagt fragmentarisk. I Hakon Hårdabreds saga berättas det om Halldor Brynjulfssons gård i Vättland och att denna brändes ner.⁹⁷⁹ I Olof den heliges saga erhåller Brynjulf Ulvalde ett guldsmyckat svärd i julgåva av kungen. Gåvan bestod dessutom av storgården Vättland och länsherretiteln.⁹⁸⁰ Ulvaldes namn har avsatt spår på kartan, där en grav namngivits efter honom. Ser vi till Röde bogs noteringar ger inte heller dessa några fylliga deklamationer om vare sig byggnaden, nedläggning eller vilken helgodedikation som var kopplad till kyrkan. I några senare arkivalier nämns inte vare sig kyrka eller dithörande socken. Om det överhuvud taget funnits en socken förbunden med kyrkan borde den ha gått upp i Skee. I Brusewitz reviderade utgåva av Holmbergs *Bohusläns historia* 1867 (andra upplagan) aktiveras i en not, att det funnits en kyrka på Vetteland.⁹⁸¹ Pettersson förmedlade en tradition att ”platsen för denna kyrka utpekas 200 m N om manbyggnaden på Vettelands gård”.⁹⁸²

Namnformen Vettalandum anges i det norröna sagamaterialet samt i Röde bog.⁹⁸³ Det ålderdomliga namnlandskapet i Skee har intresserat ortnamnsforskningen. Hjalmar Lindroth förklarade namngivningen som ”Vättarnas bygd”.⁹⁸⁴ I ortnamnsboken för Vette härad tolkas förleden som ett möjligt ånamn, eller ”halvrunt eller kupigt lock på kista”. Slutleden har förklarats som land i betydelsen – åstrand.⁹⁸⁵ Thorsten Andersson menar att det nog handlar om en topografisk förklaring.⁹⁸⁶ Stefan Brink har framhållit att ”i bebyggelseonomastiskt hänseende är Skee sn [...] av de mest intressanta namnmiljöerna i Norden överhuvudtaget”.⁹⁸⁷ Brink menar vidare att namnet Vätte är dunkelt, men att vi troligen här har att göra med ett försvunnet fjordnamn, som i en förlängning skulle ha sträckt sig in mot Vättlands gård.⁹⁸⁸ De maritima kommunikationerna har även här varit av vikt för etablerandet av en kyrka. Kanske det strategiska läget och maktförhållandena liknade

⁹⁷⁸ Raä Skee 209.

⁹⁷⁹ Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor* 3 1993 s. 294.

⁹⁸⁰ Snorre Strulasson, *Nordiska kungasagor* 2 1993 s. 66.

⁹⁸¹ Holmberg, Axel Emanuel, *Bohusläns historia och beskrifning D. 2 Norrviken, Sunnerviken och Oroust*, Örebro, 1867 s. 20.

⁹⁸² Pettersson 1955 s. 37.

⁹⁸³ RB s. 395.

⁹⁸⁴ Lindroth, Hjalmar, *Bohusläns härads- och sockennamn*, Göteborg 1918 s. 21f.

⁹⁸⁵ Sohlberg, Gustaf (red.), *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 20 Ortnamnen i Vätte härad, (1) Skee socken*, Göteborg, 1943-1944 s. 100f.

⁹⁸⁶ Andersson 1984 s. 25.

⁹⁸⁷ Brink 1997 s. 75.

⁹⁸⁸ Brink 1997 s. 76.

dem vid Jore i Kville. I Skee fanns ett jordägar kors, troligen kopplat till Skärs mark, sydväst om Skee kyrka.⁹⁸⁹ Oedman förmedlar, från sin 1700-tals horisont, en minnesbild av byggnadsrester efter ett kloster på gården Skärs ägor ”som ther stådt i Catholiska Tijder”.⁹⁹⁰ Även den norske historikern Christian Lange som var aktiv under 1800-talets första hälft lyfter fram rester av tegelstensmurar på Skär. Han ställer sig dock kritiskt till att det skulle vara ett kloster, alternativt ett hospitem.⁹⁹¹ Gardell lyfter också fram möjligheten att det fungerade som ett ”härbärke för fattiga pilgrimer och resande” på väg till eller ifrån någon pilgrimsort i Norge.⁹⁹² Oedman lämnar även information om att sten togs från klostret i Skär när sakristian och klocktornet uppfördes vid Skee kyrka.⁹⁹³ Detta ger en inblick i hur den materiella kulturen förflyttar sig i skriftliga källor. I Skee finns även ett gårdsnamn, Krossekärr, som indikerar ett korsnamn.

Rellen kyrka

Gården Rellen ligger fyra kilometer öster om Vättilands gård i en terräng med hagar mellan berg i dagen och sandig grusmark. Enligt uppgifter i Röde bog, fanns det här en kyrka 1391 och 1399, *Rollina kirka*.⁹⁹⁴ Det är oklart när byggnaden ruinerades, men eftersom kyrkan inte omnämns av Jens Nilssøn vare sig 1591 eller 1598 var den då troligtvis nedlagd.⁹⁹⁵ En tradition riktar uppmärksamhet mot en plats där en kyrka ska ha funnits, närmare bestämt 150 meter ÖSÖ om gården Rellens huvudbyggnad.⁹⁹⁶ I Brusewitz reviderade utgåva av Holmbergs *Bohusläns historia* 1867 (andra upplagan) nämns i en not att det funnits en kyrka på Rellen.⁹⁹⁷ Lönnroth aktiverar Rellen i *Bohusläns historia* (1963) och antar att kyrkan går tillbaka på ett privat kyrkobyggnad.⁹⁹⁸ Vidare har Emanuelsson, i sin undersökning av kyrkojordens ursprung i Oslo biskopsdöme under medeltiden, pekat på att området ”genomsyras formligen av aristokrati men den genomsyras också av stark kunglig närvaro, och inte minst, ett behov av att visa kunglig närvaro”.⁹⁹⁹ Något som förundrar är varför ägarna till gården Rellen, med egen kyrka, förde över jord till Skee kyrka vid 1300-talets mitt?¹⁰⁰⁰ Den nuvarande ägaren till gården Rellen, Stig Karlsson, har ett stort historie-

⁹⁸⁹ RB 1879 s. 394; Gardell, Sölve, ”Om kors och korshus i medeltidens Bohuslän” i, *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift*, 1930 s. 15f; Pettersson 1955 s. 35.

⁹⁹⁰ Oedman 1983 [1746] s. 281.

⁹⁹¹ Lange, Christian, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*, Christiania, 1856 s. 493.

⁹⁹² Gardell 1930 s. 17.

⁹⁹³ Oedman 1983 [1746] s. 281.

⁹⁹⁴ RB s. 395, s. 543.

⁹⁹⁵ JN s. 11ff.

⁹⁹⁶ Pettersson 1955 s. 35.

⁹⁹⁷ Holmberg 1867 s. 20.

⁹⁹⁸ Lönnroth 1963 s. 99.

⁹⁹⁹ Emanuelsson 2005 s. 250.

¹⁰⁰⁰ Emanuelsson 2005 s. 187.

intresse och möjliggjorde en arkeologisk undersökning på platsen och har därmed aktiverat frågan om en nedlagd kyrka. I samband med en mindre undersökning 2007 på den av Pettersson utpekade platsen (Skee 1285:1) gjordes inga fynd som direkt kunde kopplas till någon kyrklig verksamhet.¹⁰⁰¹ Kol från en anläggning på platsen daterades till folkvandringstid/vedeltid (525-635) och keramikfynd kunde dateras till vikingatid/medeltid. I området öster om platsen med tradition finns ett rikt bestånd av fornlämningar och lösfynd, där bland annat en guldring från romersk järnålder och fynd från vikingatid/medeltid.¹⁰⁰² Ortnamnets betydelse är oklart, men går möjligen tillbaka på en tidigare å.¹⁰⁰³ Strax söder om Rellen finns även ortnamnet Prästtorp.

Aspång kyrka

I Röde bog skrivs namnformerna *Aspanga kirkia* och *Aspanga sokn*.¹⁰⁰⁴ Kyrkan gavs aldrig någon helgonedikation. Några tydligare gränser för socknens utbredning finns inga uppgifter om. En tolkning som framförts föreslår att socknen skulle innefattas av ett område kring södra Bullarsjön. I Röde bog noteras ”*Ecclesia nulla*”, ingen kyrka, men kyrkans jordägande tas ändå upp. Kyrkan var alltså nedlagd redan 1391 och nämns inte heller i biskop Nilssöns visitation på slutet av 1500-talet.¹⁰⁰⁵ Oedman framhåller dock ett minne av Aspångs kyrka:

...at Swarteborgs Giäl något längre tillbaka hafft then 3:die kyrckan benämnd Aspång, effter hwilken Aspångs-Gårdar än skola fådt sitt Namn, hafwandes Giästgifwarn Claes i Swarteborg, på min förfrågan här om, mig berättat, thet han sedt gamla Skriffiter om Aspångs-kyrcka; Men som jag them intet kan få ock Herr Kyrckoherden Eckersten, som mig mycket uplyst, här i kan intet ge mig Besked eller wijsa något Spor, hwar kyrckan stådt, nödgas man låta henne ligga i sin Mull och blifwa aldeles begrafwen i thet långa Tystheth Mörcker.¹⁰⁰⁶

Aspångs medeltida kyrkplats har pekats ut att ligga på nuvarande Stora Aspångs ägor, ungefär fyra km norr om Svarteborgs kyrka.¹⁰⁰⁷ Den ska

¹⁰⁰¹ Boplats, uppgift om utbredning saknas. Stolphål, härdar, kulturlager m.m. påträffades. Inga naturvetenskapliga dateringar gjordes då men keramiken som framkom var från vikingatid-medeltid. Vid forskningsgrävning år 2007 på den förmodade platsen för Rellens kyrka, Skee 1285:1, påträffades 1 härd, 1 stenskott stolphål, 3 relativt otydliga stolphål och kulturlager. Fynd av keramik, ben och flinta. Keramikfynden dateras från vikingatid och från hela medeltiden. (RAÄ dnr 321-3780-2008).

¹⁰⁰² Raä L2019:3233.

¹⁰⁰³ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 20 (1)*1943-1944 s. 65f.

¹⁰⁰⁴ RB s. 373.

¹⁰⁰⁵ RB s. 38, 373.

¹⁰⁰⁶ Oedman 1983 [1746] s. 217.

¹⁰⁰⁷ Raä Svarteborg 256:3, L1967:122 Kyrka/kapell; Holmberg III 1845 s. 58.

enligt traditionen ha uppförts på ett tydligt höjdläge i en dalgång ca 500 meter NV om Aspångs gamla skolhus. Ett folkminne som är kopplat till platsen berättar om hur kyrkan återupptäcktes. En jägare letade bortskjutna pilar i snårig terräng och fann byggnaden. I en artikel i Göteborgs-Posten den 8 mars 1965 aktiveras minnesplatsen. I artikeln presenteras även en rekonstruktion av kyrkan och kyrkplatsen, ritad av Ulla Matousek. Bilden föreställer en absidkyrka. Vad denna rekonstruktion bygger på framgår inte av artikeln. Där berättas att kyrkplatsen är lokaliserad och ska undersökas under sommaren.¹⁰⁰⁸ Sådana uppgifter i dagspressen är problematiska. Några rapporter eller uppgifter i arkiven, som styrker en genomförd undersökning 1965, verkar dock inte finnas. Troligen blev den planerade undersökningen aldrig genomförd. Efter upptäckten och aktiveringen verkar dock platsen ha fallit i glömska igen. Ortnamnet har tolkats så att det har med trädet asp att göra samt att andra ledet – angr – kan tolkas som fjord, vik (trång smal vik) och möjligen är det södra Bullaresjön som kan ha fortsatt i söder.¹⁰⁰⁹

Tose kyrka

Den som i vår tid färdas genom Tosedalen – namnet är i stort sett helt bortglömt – söder om Dingle undrar kanske varför det inte finns någon kyrka i dessa jordbruksbygder. Kommunikationerna från dalgångarna sammanstrålar här på slättlandet.¹⁰¹⁰ Dingle å/Dinglebäcken löper samman med Färlevsälven och rinner ut i Gullmarn.¹⁰¹¹ Viktigt att notera är gården Knarrevik vid Färlevsfjorden, vars förled indikerar ett medeltida handelskepp, samt hemmanet Ladet som ungefär betyder ”något upplagt, uppstaplat, upplagsplats vilket kanske pekar på att ”man kan ha lastat och lossat varor”.¹⁰¹² Sådana platser är viktiga att lyfta fram i förståelsen av kommunikationslandskapet.¹⁰¹³ En å rinner från området genom Bärfendalen och ut i Åbyfjorden. Under medeltiden existerade Tose kyrka vars minnen finns bevarade i det skriftliga källmaterialet liksom i den muntliga traditionen. Den utpekade och förmodade kyrkplatsen är belägen på ett tydligt höjdläge cirka 1 km SV om Dingle, på gården Tosemarken.

I jordeboken från 1391 återfinns namnformen Possaeides kirkia och vi får veta att St Olav var kyrkans skyddshelgon.¹⁰¹⁴ Kyrkan omnämns även 1399. Socknen ska ha omfattats av gårdarna i närområdet.¹⁰¹⁵ En möjlig anledning till att kyrkan lades ner är att ungefär fyra kilometer norrut låg Ranrikes halvfylikeskyrka, Svarteborg och som omnämns i Borgartings-

¹⁰⁰⁸ Göteborgs-Posten 1965-03-08.

¹⁰⁰⁹ Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 15 2001 s. 106.

¹⁰¹⁰ Lönn 2004 s. 94.

¹⁰¹¹ Ahlenius & Sjögren 1921 s. 1029.

¹⁰¹² Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 15 2001 s. 82, 92; Lönn 2004 s. 116.

¹⁰¹³ Lönn 2004 s. 116.

¹⁰¹⁴ RB s. 366, jfr s 537.

¹⁰¹⁵ Johnsen 1905 s. 27.

lagens äldre kristenrätt.¹⁰¹⁶ Kanske fungerade Svarteborg vid någon period som en minsterkyrka med ett ambulering prästerskap, som ombesörjde de kyrkliga åtagandena i mindre och underställda kyrkor/kapell i närområdet. Kunskapen om den kyrkliga organisationen och det tidiga kyrkobyggandet i Norden är mycket begränsad, och forskningen står på mer stabil grund kring år 1100 när den stora utbyggnaden av kyrkor tycks ha genomförts.¹⁰¹⁷ Socknen omnämns fortfarande i handlingar 1544, 1581 och 1586. Först 1888 går Tose socken upp i Svarteborg.¹⁰¹⁸ I Biskop Jens Nilssøns register över huvudkyrkor och annex i södra Viken framgår det att Thosseyde är en annexkyrka till huvudkyrkan Foss. Intressant i detta sammanhang är att en statusfylld halvfylkeskyrka, Svarteborg, då nedgraderats till en annexkyrka.¹⁰¹⁹ Om det var när Svarteborgs kyrkas ställning ändrades, genom digerdöd och folkminskning, som de närliggande kyrkorna försvann, har inte kunnat fastställas. Holmberg aktiverar kyrkan som minnesplats, och framhåller en tradition om att det endast hade begravts en enda person i Tose, som skulle vara av "resaslägtet" från Folkebergs Långgudde.¹⁰²⁰ I samband med Nilssøns visitation i området 1594 nämns inte Tose kyrka längre.¹⁰²¹ Att området kring Tose haft en särskild ställning under medeltiden indikerar även det jordägande kors som upptas i biskop Eysteins jordebok. Ytterligare ett fanns i Skee.¹⁰²² Om dessa kors utgjorde någon materiell markering i landskapet är oklart. Tankarna går osökt till de norska stenkorsen, vilka förekommer i Skandinavien, fram för allt i Norge, och här finns även resta stenar med ristade kors. Kristendomshistorikern Bertil Nilsson har fört dessa norska monument till 900-talets andra hälft och fram till ca 1030. Ett fåtal av stenkorsen har inskrifter. Det kan mycket väl, vilket Nilsson påpekat, även röra sig om minnesstenar och inte regelrätta gravmarkörer.¹⁰²³

De materiella spåren efter kyrkan i Tose verkar dock inte helt och hållet ha fallit i glömska. Johan Oedman noterar att:

Tosse Stenkyrcka, Annexan under Swarteborg wardt raserad ock ödelagd, så at allenast några få Rudera effter henne synas, lijkwäl behåller Socknen sitt Namn effter kyrckan och nämnes än idag uti Jordeboken, Swarteborgs och Tosse-Socknar, samt thet ¼ dels Prästebols-Hemman, som ligger tätt wid Rummet, ther kyrckan stådt, ljet mer än 1/4 dings wäg från Swarteborg Söder ut wid Lieut:s Bostället Bräcke, kallas Tosse-Marck.¹⁰²⁴

¹⁰¹⁶ Btl 1:8.

¹⁰¹⁷ En uppsummering av forskningen finns i Jón Viðar Sigurðsson, *Kristninga i Norden 750-1200*, Oslo 2003 s 49ff

¹⁰¹⁸ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 15 2001 s. 105*

¹⁰¹⁹ JN s. 11.

¹⁰²⁰ Holmberg III 1845 s. 58; Pettersson 1955 s. 39.

¹⁰²¹ JN s. 136.

¹⁰²² Gardell 1930 s. 15; Pettersson 1955 s. 65.

¹⁰²³ Nilsson, Bertil, *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*, Uppsala 1994 s. 63 ff.

¹⁰²⁴ Oedman 1983 [1746] s. 272.

När Hanna Eggertz genomför kyrkoinventeringar i området noterar hon i augusti 1918: ”Platsen där Tose kyrka uppgavs ha stått företer inga tecken på att kyrka eller kyrkogård funnits, möjligen är byggnadssten dold under några gräsvallar.”¹⁰²⁵ Pettersson beskriver platsen på följande sätt 1955: ”Där Tose kyrka utpekats ha legat, återstå ett numera svårbestämbart byggnadsverk. Lämningarna äro övervuxna med gräs, ljung och enebuskar samt äro belägna på en bergkulle med branta sidor och tämligen plan topp.”¹⁰²⁶ De återkommande noteringarna i RAÄ:s inventeringsbok av RAÄ Svarteborg 85 ger en tämligen dimmig bild. I samband med inventeringen 1976 noteras stensättning på platsen och att platsen är tät bevuxen. 1990 genomfördes en besiktning av platsen utan att några spår kunde fastställas. Här meddelas även att Göteborgsinventeringen uppfattade lämningen som grundmurarna till kyrkan.¹⁰²⁷

Inger Rudberg aktiverar Tose kyrka i artikeln ”Varför försvann Tose kyrka?” Hon undrar om inte det fornskandinaviska gudanamnet Tor döljer sig i ortnamnet Tose, och att St Olav fick överta platser där Tor tidigare hade dyrkats och att ”Tors hammare och Olufs yxa kunde smälla lika högt”.¹⁰²⁸ Genom en sådan tolkning och aktivering skapas en minneskontinuitet och ett aktiverande där det lokala sätts in i ett större perspektiv. Namnet Tose har en koppling till –ed och har tolkats som ”Smal passage mellan två vatten”.¹⁰²⁹ Ett ortnamn kopplat till kyrklig verksamhet – Korsängen – finns NNV om Gläborg.

Åby kyrka

Förtätningen av byggnader som är kopplade till Åby säteri ligger på ett strategiskt höjdläge med en klippbrant invid Åbyfjorden. År 1307 aktiveras Åby i de skriftliga källorna.¹⁰³⁰ Att platsen även tidigare haft en betydelse med sin strategiska belägenhet går inte att utesluta. Fjorden gick under medeltiden betydligt högre vilket leder till en delvis annan topografi. Det var nära ut till öppna havet och Åby låg som ett lås med utmärkta makt- och kontrollmöjligheter över kommunikationslederna både till sjöss och lands in och ut från Bärfendalen. I biskop Eysteins jordebok upptogs tolv gårdar som skattepliktiga under Åby kyrka.¹⁰³¹ Om kyrkan på Åby, helgad till jungfru Maria, ursprungligen eller under en viss tid, har haft en mer privat karaktär för gårdens inbyggare skvallrar dock inget källmaterial om. Uppgifterna i Oedman ger dock en rätt förvirrad bild om den kyrkliga verksamheten på Sotenäset: att Tossene kyrka skulle legat vid Åby säteri.¹⁰³² Placeringen

¹⁰²⁵ ATA Gemensamma handlingar. E10:3; GSM Kyrklig konst Bohuslän Sotenäs hd - Vätte hd.

¹⁰²⁶ Pettersson 1955 s. 40; *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 15 2001 s. 105.*

¹⁰²⁷ RAÄ Svarteborg 85:2.

¹⁰²⁸ *Bohusläningen* 1989-06-15.

¹⁰²⁹ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 15 2001 s. 105.*

¹⁰³⁰ SD 2 s. 516f.

¹⁰³¹ RB s. 376f.

¹⁰³² Oedman 1983 [1746] s. 234.

pekas ut av Oedman, som med prosten Kilander som källa, menar att kyrkan legat vid vedbacken i Åby. Oedmans sagesman hänvisade i sin tur till två domar från åren 1446 och 1448, vilka skulle visa att kyrkan borde ha funnits kvar i mitten av detta sekel. Även Axel Emanuel Holmberg omnämner Åby som en befäst kungsgård med kapell och begravningsplats och att det fortfarande fanns lämningar på dennes tid.¹⁰³³ Att några av Tossene, Askum eller Bärfendals nuvarande inventarier skulle ha kommit från Åby kan inte uteslutas.¹⁰³⁴ Det finns numera inga synliga spår efter någon kyrkobyggnad. Inte heller Eric Kuus lantmäterikarta från 1697, vilken visar en huvudbyggnad av trä, ger några vidare ledtrådar.

I samband med Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Antikvarisk-topografiska undersökning i Sotenäs härad sommaren 1927 noteras att ”gårdskyrkan” ska ha legat norr om säteriets huvudbyggnad, där skelettfynd gjorts.¹⁰³⁵ Tilläggas skall att även skelettrester har påträffats på säteriet 1954, vilka också kopplades till kyrkan.¹⁰³⁶ Fynd har gjorts av huggen röd granitsten på Åby. Om de kom från en gårdsbyggnad, en helgedom eller en befästning är inte känt.¹⁰³⁷ Här är ett gott exempel på ett fragment som cirkulerar utan att vi vet varifrån det kommer.

Åbyfjorden hette tidigare Berafjorden med namnkoppling direkt till Bärfendal och Bärfendalsälven.¹⁰³⁸

Vrem kyrka

Sockennamnet *Roaeims* omnämns första gången i ett brev, troligen skrivit 132(6?). I ett brev, daterat den 3 augusti 1346, skrivs ortnamnet *Roeim*.¹⁰³⁹ Åren 1391 och 1399 präntas *Roaeims kirkia* ned i biskop Eysteins jordebok. För prästen fanns då underhåll att hämta från gården Havallir.¹⁰⁴⁰ Spåren efter kyrkan upphör i slutet av 1500-talet då socknen gick upp i Kville. Biskop Nilssøn meddelar i sin visitationsbeskrivning 1594, att Kville har två annex – Bottna och Svenneby. I hans tidigare noteringar 1591 angavs Bottna, Svenneby och Vrem.¹⁰⁴¹ Inget utesluter egentligen att en kyrkobyggnad kan ha funnits kvar i fysisk form, men att den inte längre hade sina kyrkliga funktioner. Det har föreslagits att kyrkan borde ha legat i direkt anslutning till gården Stora Wrem, cirka 4 km sydöst om Kville kyrka.

¹⁰³³ Holmberg III 1845 s. 3.

¹⁰³⁴ Uppgift finns om att en klocka i Bärfendal skulle ha hört hemma på Åby. Se 1830 års inventarieförteckning för Bärfendal: RA GLA GD FXI L:4.

¹⁰³⁵ GSM Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings Antikvarisk-topografiska undersökningen Sotenäs härad, Tossene socken nr 291.

¹⁰³⁶ *Bohusläningen* 1954-11-01.

¹⁰³⁷ Pettersson, Johan, *Bohuslän förr: nyupptäckter, dokumentation, tillbakablickar*, Skärhamn, 2006 s. 27ff.

¹⁰³⁸ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14(2) 2009 s. 32.*

¹⁰³⁹ DN VI 128 s. 145, VI s. 144f, IV s. 247.

¹⁰⁴⁰ RB s. 384, 542.

¹⁰⁴¹ JN s. 11, 230.

1697 avbildas Stora Vrem som ett stenhus. Här finns en intressant notering att där huset stod tidigare ”forna varit En Kiörckia, då En dehl af denne Qville Sochn kallades Wrembs sockn”. Från 1837 finns i en arkivhandling, i form av Konungens befallningshavares utslag, en uppgift som stödjer detta: ”För icke mer än en mansålder tillbaka ett större stenhus nedrivits, däri kyrkan funnits.”¹⁰⁴² Möjligen var kyrkan en högendiskyrka, en tanke som aktiveras av Lönnroth 1963.¹⁰⁴³ Sverker Stubelius, som ägnat Kville gamla kyrka en omfattande studie, lyfter möjligheten att kyrkan i Vrem kan ha varit placerad inne i en större byggnad, i form av en kyrksal, och behöver därför inte ha varit en fristående byggnad.¹⁰⁴⁴ Ortnamnets förled kopplas till undangömd plats i terrängen. Slutleden har med gård, hemman att göra. Enligt en tradition ska namnet Kyrkeskåran ha en koppling till Vrems kyrka.¹⁰⁴⁵

Sammanfattning

En återkommande verksamhet – oavsett om det handlar om kulturmiljövårdens noteringar eller folkliga föreställningar – har varit att försöka peka ut platsen för en försvunnen kyrka, och skapa något som skulle kunna karaktäriseras som en förståelse av de nedlagda kyrkornas topografi. Kunskap om de nedlagda kyrkornas exakta placering, utseende och inventarier saknas. Själva namngivningarna går oftast tillbaka på naturförhållanden och topografin och säger inget direkt om någon kyrka. Genom ortnamnen kan deras troliga placeringar ändå ringas in. Gårdarnas markanta höjdlägen har pekats ut som möjliga kyrkplatser, där en kyrkobyggnad uppförts väl synlig i landskapet. Förhållandena i Vrem tyder på att kyrkan inte behövde vara en friliggande byggnad, utan kan utgöra en kyrksal i en profan byggnad. Kanske rådde likande förhållanden på Åby. Genomgående för samtliga nedlagda kyrkor är att de låg vid viktiga kommunikationsstråk, där gården Åby hade det mest strategiska läget. Genom att studera kommunikationer och passande lägen kan möjliga kyrkplatser ringas in. Ett särskilt intressant resultat är att de nedlagda kyrkorna låg i tydliga jordbruksbygder. Rellens kyrka försvinner tidigt ur kyrkans officiella skriftliga material, men aktiveras långt efter nedläggningen i minnestradiionen. Aspång och Tose lever kvar som sockennamn i senare källor. Utpekandet av oklara arrangemang i landskapet laddas med muntlig tradition och folkminnen och har fått ersätta mer exakt kunskap om kyrkplatserna. Detta är i sin tur en del i människans sätt att väva berättelser kring, och aktivera, föremål och platser.

¹⁰⁴² Stubelius 1947 s. 199.

¹⁰⁴³ Lönnroth 1963 s. 99.

¹⁰⁴⁴ Stubelius 1947 s. 197.

¹⁰⁴⁵ *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16* 1945 s. 196.

MINNESUTSTÄLLNINGEN OM VÄSTSVENSK MATERIELL KULTUR I GÖTEBORG 1923

Inledning - invid en ruinerad utställning om medeltida kyrkokonst

Figur 48. Allt har en början och ett slut. Männen på bilden destruerar en del av den omfattande Jubileumsutställningen i Göteborg. Byggnadsmaterial rensas, sorteras, tas tillvara och cirkulerar vidare. Kanske finns det spår i något arkiv om vad som hände med byggnadsdelarna som skulle symbolisera medeltida kyrkointeriörer? Foto: Göteborgs stadsmuseum.

Svensk industri och utvecklingen av densamma var huvudnumret vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Firandet av stadens 300-årsjubileum var planerat att gå av stapeln 1921 men flyttades fram två år. Framtidstron var stor efter första världskrigets ohyggligheter, samtidigt som minnen av flydda tider fanns med som ett inslag i minnesutställningarna.¹⁰⁴⁶ Arkeologi, personhistoria, konst och kulturhistoria var framträdande teman som fick stor uppmärksamhet. De materiella förhållandena, kopplat till allmogen och kyrklig verksamhet, väckte intresse trots att fokus kom att ligga på samtidens innovationer inom teknikområdet.

Hur gjorde man föremålen synliga på utställningen? I kronologisk ordning kunde besökaren följa utvecklingen i utställningssalarna från stenålder

¹⁰⁴⁶ Houlitz, Anders, *Teknikens tempel: modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Hedemora, 2003; Houlitz, Anders, "Industri blir historia: Göteborgsutställningen 1923 och industriarvets musealisering", *Dædalus*, 2004(72), s. 12.

fram till industrialismen. Avdelningarna byggdes upp efter en evolutionär historiesyn och var ett tydligt uttryck för modernismen.¹⁰⁴⁷

Redan 1915 hade det motionerats om en minnesutställning i Göteborg. Det var Göteborgs stadsfullmäktiges ordförande Axel Carlander som lyfte frågan om en utställning till stadens 300-årsjubileum. Utställningen skulle vara ”baserad på fast vetenskaplig historisk grund”.¹⁰⁴⁸ Själva utställningsområdet vid Götaplatsen kom att skapas av arkitekterna Sigfrid Ericson och Arvid Bjerke.¹⁰⁴⁹ När Göteborgs stads trehundraårsjubileum var över togs de flesta byggnaderna ned. Fyra miljoner besökare hade passerat revy genom utställningarna den regniga sommaren 1923. Hur många av dessa som besökte avdelningen för äldre kyrklig konst från västra Sverige är oklart. Genom spåren i arkiven samt i olika eftermälen finns omfattande information om hur föremål från kyrkor och museum lånades in och cirkulerade med en tydlig kursriktning mot utställningsrummen. Bevarade arkivalier är goda exempel på hur äldre förhållanden noteras och ingår i nya sammanhang. Tingen blev tillfälligt platsbundna i ett nytt sammanhang för att sedan återföras till ägarna. Något nytt skapas i arkiven, nya handlingar tillkom och fördes samman till nya helheter. På utställningen etableras även en tydlig minnesplats. Vilka föremål, arrangemang och minnen bidrog till att en minnesplats kunde etableras och upprätthållas 1923? Hur gick kunskapsinventeringen till? Vilka föremål lånades in och vilka urval gjordes? Vilka var de drivande krafterna bakom den kyrkliga utställningen?

Den omfattande administrativa apparaten kring jubiléet skulle upphöra vid utställningens slut och handlingarna därefter arkivläggas. Det är genom detta bevarade material som utställningsprocessen kan följas. Dokumenten som legat till grund för förarbetena splittrades dock upp på skilda institutioner, exempelvis snabbinventeringens handlingar som behandlade kyrkliga inventarier vilka historiska utskottet skickade vidare till forskningsföretaget Sveriges kyrkor i Stockholm. Utställningens mångfacetterade arkivhandlingar om äldre kyrklig konst från västra Sverige har i samband med arbetet kunnat spåras till följande institutioner: Regionarkivet i Göteborg, Göteborgs stadsmuseum och Riksarkivet/Landsarkivet i Göteborg. Sedan finns det insprängt material, främst i form av korrespondens, i en rad personarkiv och i ATA. Men allt det inventeringsmaterial som gällde kyrkobyggnader kom aldrig iväg till Stockholm. Delar finns fortfarande kvar i Göteborgs stadsmuseums arkiv, och utgör i dag en bortglömd minnesdepå, en aldrig tidigare utnyttjad arkivresurs, som ger unika inblickar i metoden

¹⁰⁴⁷ Houlitz, Anders, ”Att konstruera ett industriellt arv: moderna berättelser om förflutet och framtid på Göteborgsutställningen 1923”, i Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.), *Kulturarvens dynamik: det institutionaliserade kulturarvets förändringar*, Norrköping, 2005 s. 149.

¹⁰⁴⁸ Erixon, Sigurd, ”Utställning på kulturhistorisk grund”, i *Fataburen* 1929, s. 191; Houlitz 2004 s. 14; Sjöberg 2005 s. 175ff.

¹⁰⁴⁹ Houlitz 2004 s. 15.

gällande inventeringsarbetet i fält. Det handlar för Ranrikes del om Hanna Eggertz originalanteckningar och skisser från inventeringar i fält i Bohuslän 1918 och 1919, samt dithörande korrespondens och fotografier. Det är dessa uppgifter som sedan fördes in i de förtryckta inventeringsblanketter som utgör baskunskapen om medeltida kyrkliga förhållanden, och som brukar betecknas ”snabbinventeringen”.

På Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 ingick utställningen Äldre kyrklig konst från Västra Sverige vilken var placerad i det så kallade minnesfältet. Utställningen kom att få många positiva omdömen i recensioner. Målsättningen var att vidga kunskapen om, och att få de breda massorna att uppskatta, den kyrkliga konsten från de tre västsvenska landskapen Halland, Västergötland och Bohuslän. Argumentationen gick helt i linje med skapandet och etablerandet av ämnet konstvetenskap. Tanken om Västsverige som en sammanhållen och självklar enhet var också en viktig del i argumentationen vilket klart framgår i det cirkulär om förfrågan om utlån av kyrkliga föremål som gick ut till pastoraten. Utställningen:

Vill skänka en så vitt möjligt fullständig överblick över västra Sveriges kultur från äldsta tider, kommer att anordnas en utställning av äldre kyrklig konst, avsedd att belysa den kyrkliga kulturens och därigenom medelbart den kyrkliga liturgins utveckling inom Västergötland, Bohuslän och Halland.¹⁰⁵⁰

Det handlar här om nationen, men också om regionalt och lokalt identitetsskapande. Intressant att notera är att även den liturgiska kopplingen tydligt lyfts fram. Utställningen avsåg söka det ursprungliga kring den kyrkliga materiella kulturen, vilken för länge sedan hade spelat ut sin betydelse. Föremålen kom att lånas in från sockenkyrkor och i mindre utsträckning från museisamlingar.¹⁰⁵¹ Materialet var enormt. Hur skulle man erhålla en översiktlig kunskap om 650 kyrkor och deras inventarier? Spåren i arkiven visar med tydlighet den omfattande kraftansamling som krävdes för att bygga upp både kunskapsbas och utställningslokaler. Den materiella kulturens förflyttningar bidrog till att skapa ett, om än tillfälligt, helt nytt sammanhang där nya aktiveringar av tingen skedde. Färdvägarna för den materiella kulturen sträckte sig från kyrkor och museum vidare till utställningen och sedan tillbaka igen. Ibland var de fysiskt förändrade genom konservatorernas arbete, och även med tidsmässiga och rumsliga rörelser genom ändrade dateringar och bakgrundshistorier, upprättade av utställningens experter. I cirkulationen uppstod ett omfattande källmaterial som

¹⁰⁵⁰ GSM Utställningar Göteborg II Jubileumsutställningen 1923 PM, Planer... Bilder 1; Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923. E III:4-7.

¹⁰⁵¹ GSM Utställningar Göteborg II Jubileumsutställningen 1923 PM, Planer... Bilder 1; Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923. E III:4-7.; Ugglas 1923 s. 77; Bengtsson Melin 2014 s. 56.

sedan fått utgöra huvudmaterialet för kunskapen om Västsveriges medeltida kyrkor i det nationella projektet Sveriges kyrkor. I arkivmaterialet finns en fördjupad syn på föremålen och dess problematik. Den kunskap som kommunicerades till allmänheten i utställningarna handlade dock främst om ett föremåls datering samt vilken kyrka som var ägare. I katalogen fanns en fördjupad och förklarande inledning skriven av af Ugglas, men sedan är det korta fastställda faktauppgifter som lämnar en fastställd ”sanning”. I materialet finns alltså stora kontraster att upptäcka. Föremålen strålade samman i Göteborg. I nyuppförda rumsligheter och i katalogform skapades ett nytt sammanhang som samtidigt vittnar om skapandet av en västsvensk identitet. Etnologen Kerstin Arcadius lyfter i sin studie, *Museum på svenska*, fram detta identitetsskapande och menar att: ”Kyrkliga inventarier vetenskapliggjordes som ’kyrklig konst’, med den estetiska aura som låg i deras nya identitet byggd på tid, stil och om möjligt ett mästartamn.”¹⁰⁵² Detta ger en god sammanfattning av utställningens katalog och kunskapsförmedling som af Ugglas ansvarade för. Den kunskapsbas som låg till grund för utställningen krävde omfattande inventeringsåtgärder.¹⁰⁵³ I det cirkulär som gick ut till pastoraten som gällde utlån av föremål förklaras och länkas de äldre föremålen från västra Sverige tydligt samman, men också bristen på forskning som tydliggörs i följande citat:

Ökade kännedom om de ålderdomliga, ofta länge missaktade konstverken och deras liturgiska betydelse, hava dessa åter kommit till heders, räddats från förstörelse, bundit församlingen av idag fastare samman med gångna tiders gudstjänstliv och över huvud åstadkommit en starkare känsla för kyrkorummets traditioner, värdighet och helgd [...] den västsvenska konsten ännu tillhör den historiska forskningens minst kända område.¹⁰⁵⁴

Föremålen blev, på samma sätt som de västsvenska i den förhistoriska utställningen, till en slags identitetsmarkörer och fästes vid särskilda platser i landskapet. En tydlig förändring av föremålen innehåll kan åskådliggöras genom att det kyrkliga materialet nu var historiskt och kom att kategoriseras på ett annat sätt än när det användes i liturgiska sammanhang under medeltiden. När och om ett föremål kom in till ett museums samlingar sker en förändring. Föremålet kanske skänks eller köps in och får därmed en ny ägare, hamnar under andra regelverk, får sitt specifika accessionsnummer, dokumenteras på sätt som är relevanta för just det specifika museets arbete

¹⁰⁵² Arcadius, Kerstin, *Museum på svenska: läns museerna och kulturhistorien*, Stockholm, 1997 s. 148.

¹⁰⁵³ Brodin, Louise, *Göteborgsutställningen 1923: hägkomster och framtidsspår*, Sävedalen, 2006 s. 30f.

¹⁰⁵⁴ GSM Utställningar Göteborg II Jubileumsutställningen 1923 PM, Planer. Bilder 1; Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923. E III:4-7.

och vid ett specifikt tillfälle. Detta kom att bli huvudmaterial för konstvetenskapen.¹⁰⁵⁵ Uppdelningen, stilmässigt och tidsmässigt, mellan romansk och gotisk, blev också allt mer tydlig.¹⁰⁵⁶ På utställningen gjordes en tydlig åtskillnad; det skapas en romansk och en gotisk rumslighet, vilka fylldes med ett urval av medeltida materiell kultur. Föremål som aldrig tidigare förts samman bildade nu ett nytt sammanhang.

Figur 49. Medeltiden materialiseras på Jubileumsutställningen. Kyrkogården som arrangerats var mycket populär. Vykort med kyrkogården som motiv fanns att köpa på utställningen. Foto: Regionarkivet.

Arkivmaterialet som finns bevarat består av en mängd skilda typer av dokument som blanketter, korrespondens, protokoll, arbetsmaterial, inventeringslistor och utkast samt en tryckt katalog. Det skapas också dokumentation över dokumentation. Liksom tingen, cirkulerar även arkivmaterialet och uppgifter hamnar i skilda arrangemang över tid. Dokumentationen lämnar uppgifter om intentioner och urval och mycket annat som är kopplade till utställningen 1923. I det bevarande arbetsmaterialet finns även spår efter planerade föremåls-cirkulationer som aldrig blev av. Ett dokument som inte är daterat visar ett ”dopkapell”. Tanken var att ”praktexemplaren” av dopfuntarna skulle ställas ut i mitten. Istället kom dopfuntarna att placeras i en arkad.¹⁰⁵⁷

Förberedelser och föregångare

När man tar del av det bevarade arbetsmaterialet i form av utkast och skisser, som aldrig gallrades, framträder helt andra bilder än de som presenteras i de officiella, slutgiltiga och tillrättalagda handlingarna och publikationerna. Korrespondensen förmedlar med tydlighet att det var långt ifrån någon konfliktfri verksamhet att inventera den katolska materiella kulturen ute i bygderna. Vidare avslöjar korrespondensen vilka nätverk som existerade samt vikten av titlar och hierarkier. Även provinstänkandet lyser igenom.

¹⁰⁵⁵ Arcadius 1997 s. 148 ”Istället kunde också det kyrkliga materialet uppdelas på samma sätt som konst i övrigt, efter teknik (skulptur, mönster) eller material, textil, silver, guld...”

¹⁰⁵⁶ Arcadius 1997 s. 148.

¹⁰⁵⁷ GSM Utställningar Göteborg II Jubileumsutställningen. 1923, PM, Planer. Bilder 1.

Historiska utskottet stod inför uppgiften att samla in relevant material samt utreda, bedöma, datera och presentera detta för en bredare allmänhet. Utifrån ett inventerings- och kunskapsperspektiv fick af Ugglas en helt unik inblick i det medeltida materialet från västra Sverige. Tidens synsätt på den materiella kulturen, forskningsinsatserna och värnandet av särskilt skulpturer av trä, vilket var af Ugglas specialintresse, speglas tydligt i handlingarna. Träskulpturerna utgör den i särklass största materialkategorin i den kyrkliga utställningen med 222 nummer. Det var historiska utskottet, dirigerat av af Ugglas, som önskade föremål och som därigenom, redan vid insamlingsskedet kunde göra ett urval. Den översiktliga bilden fick han genom snabbinventeringen som genomfördes i norra Bohuslän under några intensiva sommarmånader åren 1918 och 1919. Under arbetet hade af Ugglas brevlades kontakt med inventerarna.¹⁰⁵⁸ Det är ett material som ger direkta inblickar i de dagliga rutinerna och mötena med människor och föremål.

Förarbetet till Jubileumsutställning vilade alltså på en gedigen kunskapsinventering av västsvenska medeltida kyrkor och inventarier.¹⁰⁵⁹ 1916 påbörjades förberedelserna. Riktlinjer drogs upp för kyrkoinventeringen. Där framhölls behovet av djuplodande inventeringar och samarbeten som måste till för att lösa uppgiften. 1917 kom af Ugglas att kopplas till utskottets arbete och administrerade förarbetet till den kyrkliga utställningen. En rad skilda typer av dokument finns bevarade som cirkulär och brev gällande förfrågningar om vilka föremål som önskade låna in och lämnar spännande inblickar i ett tidsödande administrativt kulturminnesarbete. af Ugglas arbetade med utgrävningarna i Gamla Lödöse under åren 1916-1920 och kom därefter att knytas till Göteborgs historiska museum där han var intendent 1923-1926. Själva inventeringsarbetet i fält skedde i nära samarbete med forskningsföretaget *Sveriges kyrkor* och många frågor berörde ekonomi.¹⁰⁶⁰ Att af Ugglas tidigare hade samarbetat med Curman och Roosval underlättade kunskapsutbytet mellan Göteborg och Stockholm.¹⁰⁶¹ I brev och handlingar som går mellan Jubileumsutställningen och representanterna för *Sveriges kyrkor*, behandlas olika förslag på omfattningen av inventeringsarbetet. Här framkommer även tidsandans övertygelse om att nå en fullständig kunskap. Det talas om den: ”Kyrkliga fornminnesvården”; ”Fullständig och definitiv inventering”; ”Fullständig inventering och fullständig beskrivning och afbildning af alla

¹⁰⁵⁸ Regionarkivet. Göteborgs kommun. Göteborgs historiska museum. Intendenternas brev E4:2; Regionarkivet. Göteborgs kommun. Museinämnden. Handlingar rörande jubileumsutställningen 1923. FI:4.

¹⁰⁵⁹ Brodin 2006 s. 139.

¹⁰⁶⁰ Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen. A I:2 Förslag av Sigurd Curman och Johnny Roosval Stockholm 17/11 1916; Bengtsson Melin 2014 s. 57.

¹⁰⁶¹ Bengtsson Melin 2014 s. 10.

kyrkans byggnader och inventarier” samt logistiska problem.¹⁰⁶² Även ett enskilt yttrande av af Ugglas inkommer 1916, eftersom han ännu inte var knuten till Jubileumsutställningen. Det gick ut på att begränsa utställningen till föremål från Göteborgs stift, samtidigt som han framhåller betydelsen om att ta in övriga delar av västra Sverige.¹⁰⁶³ Hur arbetet med förundersökningen skulle realiseras formulerades tydligare 1918. Då används beteckningen ”kyrkokonstutställningen” som arbetsnamn.¹⁰⁶⁴

Materialet som skapades bestod av uppmätningar, beskrivningar, fotografier av samtliga lösa och fasta inventarieföremål. Uppmätningarna skulle bestå av ”befintliga märkliga arkitekturmonument och därmed att direkt befämja vård af kyrkliga fornminnen”. Det ålderdomliga materialet som fanns i kyrkorna benämndes alltså som fornminnen, och begreppet ”märkliga”, som ofta verkar ha nyttjat i samband med beskrivningen av fornlämningar och kyrkor under exempelvis Curmans tid som riksantikvarie. Även senare, under 1930-talets, gjordes vissa kompletterande och uppföljande kontroller av kyrkornas inventarier.¹⁰⁶⁵

Även de kyrkliga utställningarna har bidragit till en omfattande aktivering, främst i den konsthistoriska forskningslitteraturen. Det handlar om ämnet konsthistorias etablering, om argument för att de religiösa objekten skulle sparas för framtiden och bli allmänt kända. De blev nu plötsligt aktiverade föremål som skulle värnas och exponeras.¹⁰⁶⁶ I cirkulären skrivs argumenten fram för att ställa ut föremålen:

...hvars betydelse just under senare år nått allmänt erkännande och ofta blifvit af de omdömesgillaste auktoriteter framhäfd såsom en i allmän mening nationell angelägenhet samt att tjäna till gagn för det med statsanslag understödda allmänna konsthistoriska inventarium ”Sveriges kyrkor”.¹⁰⁶⁷

af Ugglas framhöll föremålens religiösa aspekter, vilka sedan länge var avsakraliserade och inte längre användes aktivt i liturgin. En del var bortglömda, låg dammtygda på vindar, förråd eller var placerade på andra platser än sina ursprungliga och fungerade som prydnadsföremål, ibland togs

¹⁰⁶² Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen. A I:2 Förslag av Sigurd Curman och Johnny Roosval Stockholm 17/11 1916.

¹⁰⁶³ Regionsarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen. A I:2 Förslag av af Ugglas Göteborg 28/11 1916.

¹⁰⁶⁴ *Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, Göteborgs stads minnesutställning 1621-1921: handlingar. Nr 13*, Göteborg, 1918.

¹⁰⁶⁵ ATA. Ämbetsarkiv 3 E10:2 Bohuslän; *Inventering av fasta fornlämningar*, Stockholm, 1969 s. 3.

¹⁰⁶⁶ Billow, Anders, och Sigurd Wallin, ”Kulturhistorien på jubileumsutställningen i Göteborg”, i *Rig* 1923 s. 165; Arcadius 1997 s. 147; Bengtsson Melin 2014 s. 12; Liepe 2018 s. 19.

¹⁰⁶⁷ GSM Utställningar Göteborg II. Jubileumsutställningen 1923 PM, Planer, Bilder I.

de inte ens upp i kyrkornas inventarieförteckningar, trots att de fysiskt fanns på plats. Det är slående i arkivens handlingar hur kyrkliga föremål har en tendens att reaktiveras efter att ha varit bortglömda en tid. Från att ha tagits ur katolskt sakralt bruk, går de över till att befinna sig i en slags liminal form för att sedan bli utställningsföremål och återigen aktiverade som religiösa objekt. Utanför kyrkorummet och sitt kyrkliga sammanhang aktiveras de åter som religiösa föremål. Bengtsson Melin har belyst denna värdeförskjutning med hjälp av Walter Benjamin:

Den kyrkliga konsten får i utställningssammanhang en helt ny kontext och med detta ett helt annat bruksvärde. Föremålet ändras från att ha varit ett kyrkligt bruksföremål avsett att användas i andakt och mässa till att bli ett konstverk med en i första hand estetisk funktion. En värdeförskjutning är här klart skönjbar. Walter Benjamin diskuterar i *Konstverket i reproduktionsåldern* denna värdeförskjutning: hur ett föremål går från att ha ett kulturellt värde till ett konstvärde och ett i ytterligare skede även ett utställningsvärde.¹⁰⁶⁸

Hela processen med utställningen och de urval som gjordes till denna lämnar en tydlig bild av hur ting kan inaktiveras och aktiveras.

I samband med en utställning av kyrklig konst i Strängnäs 1910 framhöll af Ugglas att ”medeltidens konst är först och sist religiös”.¹⁰⁶⁹ Flera konstvetare pekar på denna religiösa aspekt, vi ser det bland annat hos Erik Lundberg. Kyrkokonst kom att förevisas på en rad uppmärksammade utställningar bland annat i Östersund, 1911, Härnösand 1912, Hudiksvall 1913, Malmö 1914 och Uppsala 1918 där omfattande aktiveringar av medeltiden skedde.¹⁰⁷⁰ Arcadius framhåller att:

Under 1910-talet ordnades en rad kyrkliga utställningar, som manifesterade både tradition, föremål och en nationell gemenskap som skulle bli en *svensk* konsthistoria.¹⁰⁷¹

Arcadius menar vidare att ”de tillfälliga utställningarna övertogs av museerna för de kyrkliga avdelningarna.”¹⁰⁷² I samband med att Jubileumsut-

¹⁰⁶⁸ Bengtsson Melin 2014 s. 96f.

¹⁰⁶⁹ Ugglas, Carl R. af (red.), *Katalog öfver Södermanlands fornminnesförenings kyrkomuseum i Strängnäs*, Strängnäs, 1911; Arcadius 1997 s. 148.

¹⁰⁷⁰ Arcadius 1997 s. 147; Palmsköld 2001 s. 67-76; Sandström, Birgitta, ”Till fromma för vetenskapen och för allmänhetens förståelse för dessa föremåls skönhet och historiska betydelse: utställningarna av äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910 och Härnösand 1912”, i Danbolt, Gunnar, Laugerud, Henning & Liepe, Lena (red.), *Tegn, symbol og tolkning: om förståelse og fortolkning af middelalderens bilder*, København, 2003 s. 261-277; Bedoire 2013 s. 235; Bengtsson Melin 2014; Liepe 2018 s. 23.

¹⁰⁷¹ Arcadius 1997 s. 147.

¹⁰⁷² Arcadius 1997 s. 148.

ställningens avslut skickade af Ugglas ut brev till kyrkorna med information om möjligheten att deponera eller lämna de utlånade föremålen som gåvor till Göteborgs museum. Några överlämningar av föremål från norra Bohuslän till museet verkar inte ha skett. Föremålen gick efter att utställningen var avslutad tillbaka till sockenkyrkorna. Bengtsson Melin har pekat på hur utställningarna även ledde till att statusen för kyrkliga föremål förändrades och kom att ses som ”konstföremål snarare än kulturhistoriska objekt”.¹⁰⁷³ Det sker alltså många intressanta rörelser och aktiveringar, inte bara fysiska utan även innehållsmässiga. Konstvetenskapen blir ett tydligt ämnesfält i moderniseringsprocessen.¹⁰⁷⁴ Konstvetaren Lena Liepe har även förklarat saken så att i den nationella berättelsen passade helt enkelt föremålen inte in utan blev istället konstobjekt.¹⁰⁷⁵ Spåren av detta blir ofta mycket tydliga i museisammanhang där de förhistoriska utställningarna övergår i en medeltid där konsten blir ett nyckelord och tema. Ett resultat av de kyrkliga utställningarna var en viktig metodutveckling kring hur föremålen beskrevs och katalogiserades.¹⁰⁷⁶ Detta kom att bli ett viktigt steg i *Forskningsföretagets Sveriges kyrkors* omfattande nationella inventering och insamling av information kring kyrkor och kyrklig konst, vilket påbörjades 1912.

I af Ugglas introducerande text till utställningen i Göteborg 1923, *Äldre kyrklig konst från västra Sverige*, skapas en tydlig programförklaring för vad som kan uppfattas som en västsvensk identitet. Platser, personer, ting och tid nyttjas för att påvisa en slags västsvensk särart, där bland annat spridningsvägar in från England länkar samman området till en helhet. Att området skulle ha kristnats tidigt behandlas av af Ugglas.¹⁰⁷⁷ I ett brev som han ställt till Göteborgs museum, gällande inlån av föremål ur samlingarna, framgår det tydligt att han avser att vilja visa upp en västsvensk kyrklig materiell kultur. Även föremålets estetiska värde finns med i argumentationen där de på det ”vackraste och fullständigaste sätt representera Västsveriges forntid”.¹⁰⁷⁸ Kanske fanns det en baktanke med visst innehåll av skapande av smicker som låg bakom sådana formuleringar för att få låna in de önskade föremålen. Det är också intressant att notera att af Ugglas använder begreppet forntid när han diskuterar de äldsta kyrkliga inventarierna. Liknande formuleringar återfinns i cirkuläret som gick ut till pastoraten.

¹⁰⁷³ Bengtsson Melin 2014 s. 105.

¹⁰⁷⁴ Arcadius 1997 s. 147.

¹⁰⁷⁵ Liepe 2018 s. 236.

¹⁰⁷⁶ Arcadius 1997 s. 147.

¹⁰⁷⁷ Ugglas 1923 s. 77. I cirkuläret till pastorsämbetet: ”vårt lands äldsta kristna områden”.

¹⁰⁷⁸ GSM Utställningar Göteborg II Jubileumsutställningen 1923 PM Planer... Bilder 1 Brev ställt till styrelsen för Göteborgs museum GBG 26/3 1923.

Utställningen

Figur 50. Den romanska kyrkointeriören på Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Genom utställningen kom tingen att pressas in i nya rumsligheter. Ett laddat rum där medeltiden härbärgerades och nya minnens skapas. Hur skulle en utställning om västsvensk medeltid gestaltats till stadens 400 årsjubileum? Ett liknande arrangemang kan än i dag skådas i det medeltida romanska kyrkorum som byggts upp på SHM i Stockholm. Foto: Regionarkivet.

*Figur 51. Stora kyrkallen/Gotikkyrkan. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923.
Foto: Regionarkivet.*

Ericson och Bjerkes beskrivning, men också skilda fotografers bevarade bilder, lämnar inblickar i de rumsligheter som skapades till jubileumsutställningen. Författarna ger i boken *Utställningens arkitektur* (1930) följande visualisering av utställningens kyrkliga avdelning:

En av utställningens i dekorativt hänseende mest påkostade avdelningar. De två huvudrummen bestod av en större utställnings-sal med gotisk resning fritt byggd på kyrkliga motiv, belyst genom högt sittande fönster och täckt med ett rikt bemålat bjälktak, samt en mindre, romansk medeltidskyrka. Denna senare hade en anläggning, som utan att direkt kopiera, någon bestämd äldre byggnad, dock var avsedd att i allt väsentligt ge intrycket av en västsvensk kyrka från denna tid. Utanför medeltidskyrkan, som var sparsamt upplyst av brinnande ljus, låg kyrkogården, helt överskuggad av åldriga lindar och almar.¹⁰⁷⁹

Beskrivningen bidrog till att minnesplatsen har kunnat upprätthållas, trots att den i fysisk materiell mening inte längre existerar. Att med hjälp av en vandring föra läsaren genom en numera försvunnen rumslighet återkommer även i Liepes metod att förklara de kyrkliga utställningarna, vilket måste uppfattas som något som de flesta kan känna igen sig i. Greppet blir både effektivt, klart och pedagogiskt.

Fokus har över åren hamnat just på skapandet av utställningens romanska kyrkorum. Arkitekturen verkar ha haft en bestående effekt på eftervärlden, en enkel lösning med flackande sken från stearinljus var en betydelsefull och stämningsskapande kuliss. Det romanska kyrkorummet uppskattades även av kritikerna:

Detta djärva grepp har tillfört utställningen ett värde som är att räkna bland de tyngst vägande posterna på vinstsidan, och ett moment, däri denna utställning kunnat gå vidare i fyllighet utöver sina föregångare.¹⁰⁸⁰

Detta skrev formgivaren Anders Billow och etnologen Sigurd Wallin i sin recension av Jubileumsutställningen i tidskriften *RIG* 1923.¹⁰⁸¹ I utställningen ingick även en rekonstruerad kyrkogård.¹⁰⁸² Kyrkogården var ett unikt och också högt uppskattat inslag på utställningen.¹⁰⁸³ I arkivet vittnar handlingarna om att den också kom in tidigt i planeringen.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁹ Ericson, Sigfrid & Bjerke, Arvid, *Utställningens arkitektur*, Stockholm, 1930 s. 15.

¹⁰⁸⁰ Ericson & Bjerke 1930 s. 15

¹⁰⁸¹ Billow & Wallin 1923 s. 166; Brodin 2006 s. 141.

¹⁰⁸² Brodin 2006 s. 140.

¹⁰⁸³ Bengtsson Melin 2014 s. 61.

¹⁰⁸⁴ GSM Utställningar Göteborg II Jubileumsutställningen 1923 PM, Planer... Bilder 1.

af Ugglas kom nogsamt att beskriva bakgrunden till kyrkointeriören och hur han hade tänkt sig denna återges i katalogen, men även i andra arkivdokument kom bakgrunden att framhållas:

Interiören skulle bestå av ett långhus med valvtravéer samt kor med absid, således en kyrkobyggnad från tidig medeltid med tjocka kraftiga murar samt med triumfkrucifix skiljande koret från långhuset. I korets mitt skulle altaret enligt katolsk sed, murat av sten och försett med den till utställningen anskaffade kopian av antemensalet från Statens historiska museum, uppställas och på altaret en kopia av relikskrinet från Eriksbergs kyrka, likaledes förvarat i samma museum.¹⁰⁸⁵

Syftet var att skapa en rekonstruktion av en ursprunglig miljö för besökarna.¹⁰⁸⁶ Rumsligheten var tänkt att visualisera ”en västsvensk – närmast västgötsk – medeltida landskyrka” med långhus, kor, absid, triumfbåge och tre altare. af Ugglas rekonstruktion var till och med orienterad i öst-västlig riktning.¹⁰⁸⁷ Kyrkan var tänkt att spegla ett tidig medeltida kyrkorum från 1000-talets slut eller början av 1100-talet. Om bilden på avhandlingens omslag visar rummet innan de kyrkliga föremålen placerats ut, eller när de cirkulerat därifrån, är svårt att fastställa. Många foton, särskilt av föremålen, togs först när utställningens monterades ner eftersom det var stor brådska inför öppnandet. Ett omfattande arbete hade lagts ner för att skapa en så autentisk miljö som möjligt.¹⁰⁸⁸ Den kyrkliga utställningen skiljer sig från övriga på utställningen, genom att inte använda sig av skapade miniatyrer och modeller, vilket möjligen är en av förklaringarna till varför den blev så uppskattad för sin autenticitet.

Var det något nytt som af Ugglas lyckats skapa eller fanns det föregångare? Här är det viktigt att lyfta fram Brusewitz utställning som genomfördes 1875 i samband med Svenska fornminnesföreningens möte i Göteborg. Då ställdes kyrkoföremål ut ur Göteborgs museums samlingar, men även föremål kom att lånas in från församlingar.¹⁰⁸⁹ I Östersund 1911 hade en stämningsskapande interiör av medeltida karaktär uppförts och även på Västergötlands museum skapades liknande arrangemang, både på vinden och i källaren.¹⁰⁹⁰ Begreppet ”kyrksal” dyker också upp i museisammanhang,

¹⁰⁸⁵ Ugglas 1923 s. 133ff; Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923. A II b:2.

¹⁰⁸⁶ Houlitz 2003 s. 57; Bengtsson Melin 2014 s. 59, 104.

¹⁰⁸⁷ Ugglas 1923 s. 133; Martling 2004 s. 14f, 26f.

¹⁰⁸⁸ Ugglas 1923 s. 133ff.

¹⁰⁸⁹ Nordstrand 2008 s. 31f.

¹⁰⁹⁰ Karlin, Georg, *Vägledning genom utställningen [i Östersund] av äldre kyrkliga föremål från Jämtland och Härjedalen*, Östersund, 1911 s. 3; Arcadius 1997 s. 148; Liepe 2018 s. 19.

och kan tidigast spåras till Nordiska museet 1907.¹⁰⁹¹ Genom arrangemangen i Göteborg 1923 fördes tidigare, i stort sett bortglömda föremål fram i blickfånget. Efter utställningen kan vi även skåda ett liknande intresse i kyrkorna som börjar exponera glömda, och ibland gömda, föremål från medeltiden. Ibland kom arrangemangen i kyrkorna att likna små utställningar. Vi skulle kunna kalla det efterdyningar av jubileumsutställningen där det lokala aktiveras och det skapas lokala minnesplatser. De rumsliga experimenten som återkom på utställningarna var skapade i folklivsforskaren Artur Hazelius anda.¹⁰⁹² Det har också sagts att sättet som de medeltida föremålen ställdes ut på fick sin fulländning genom af Ugglas skapelse i Göteborg 1923.¹⁰⁹³ När liknande arrangemang skulle skapas till SHM var han avogt inställd, och vägrade delta i arbetet, trots att han var medeltidsavdelningens chef.¹⁰⁹⁴

Föremålen

I vägledningen *Äldre kyrklig konst från västra Sverige* togs 1 226 föremål upp, vilket spänner över en omfattande tidsperiod på 800 år – från 1000-talet till 1800.¹⁰⁹⁵ Det blev en tydligt föremålsfokuserad utställning, med korta beskrivningar där datering och den kyrka där föremålet kom ifrån angavs. I kören av hyllningar kunde även en och annan negativ röst göra sig hörd. En klagan gällde att det saknades utförlig information i anslutning till utställningarna.¹⁰⁹⁶ Några av utställningens kataloger ska även ha varit försenade. Någon fördjupning över medeltiden och materialet kom dock aldrig att behandlas i sin helhet i serien Göteborgs jubileumspublikationer, men af Ugglas ger en introduktion till de västsvenska förhållandena i vägledningen. I nummer XVII i serien *Västsvensk kyrklig konst* behandlades ämnet kyrkotaksmålningar.¹⁰⁹⁷ På samma sätt som i den förhistoriska utställningen och förarbetena till denna kom det geografiska rummet att vidgas ut från staden Göteborg, mot Halland, Bohuslän och Västergötland. Även tidsaspekterna vidgas bakåt, långt från Göteborgs grundläggningsår 1621.

¹⁰⁹¹ Arcadius 1997 s. 148. 1916 skapades ett medeltida romanskt kapell på Nationalmuseet. Liepe, Lena, "Curating Medieval Artefacts in Swedish Museums. Art Objects and Historical Narratives", i Brückle, Wolfgang, Mariaux, Pierre Alain & Mondini, Daniela (red.), *Musealisierung mittelalterlicher Kunst: Anlässe, Ansätze, Ansprüche*, München, 2015 s. 208f.

¹⁰⁹² Liepe 2018 s. 146.

¹⁰⁹³ Liepe 2018 s. 122.

¹⁰⁹⁴ Janson, Sverker, Lundberg, Erik B. & Odelberg, Maj, *Tiotusen år i Sverige*, Stockholm, 1989 s. 64; Pettersson 2001 s. 140; Åman 2008 s. 206; Bengtsson Melin 2014 s. 88.

¹⁰⁹⁵ Ugglas 1923 s. 77-133. Bengtsson Melin 2014 s. 57.

¹⁰⁹⁶ Bengtsson Melin 2014 s. 59.

¹⁰⁹⁷ Hegardt, Hanna, *Studier i västsvensk kyrklig konst: västsvenska kyrkotakmålningar från sextonhundratalets slut till omkring 1800*, Göteborg, 1923.

Föremål från Svenneby gamla kyrka och Mo kyrka – två exempel från utställningen

Samtliga medeltida träfigurer från Svenneby gamla kyrka lånades ut till Göteborg 1923. Men vägen dit var långt ifrån rak. Arkivmaterialet i form av cirkulär, förtryckta blanketter av skilda slag och korrespondens cirkulerade mellan avsändare och mottagare; historiska utskottet och pastoraten ger en tydlig inblick i det omfattande administrativa arbete och diskussion som låg bakom utlåningsverksamheten. Cirkulären skickades ut med önskemål om vilka föremål som utställningen ville låna in. Även i de lokala kyrkoarkiven finns bevarade protokoll som behandlar frågorna. En hel apparat kring lånen bestod av översyn och kontroll av föremålen. Det handlade bland annat om konservatorsåtgärder och försäkringsfrågor. Mottagaren betalade fraktkostnaderna, och handlade det om större skrymmande föremål kom särskilda bud till kyrkan. Det hela skulle emballeras och skyddas ordentligt. Från pastoraten kanske man kände en viss stolthet av att vara utvalda och ingå i en större västsvensk krets, där friherrar och andra potentater deltog. Cirkulärens högtidliga formuleringar och programförklaringar speglar ett sätt att fånga uppmärksamhet. Vissa kyrkor var avogt inställda medan andra var överväldigat positiva och lånade gärna ut sina föremål. Två biskopar, en brandchef, Historiska museet i Stockholm samt Nordiska museet gick i god för utställningen, dess säkerhetsarrangemang samt brandskydd med mera.

I arkivet avslöjar handlingar från historiska utskottets cirkulär att det först inte alls skulle bli tal om något utlån från Svenneby socken, vare sig från den nya eller gamla kyrkan.¹⁰⁹⁸ Motståndet att låna ut motiverades inte i cirkuläret. Men eftersom Vikarvet hade nyttjanderätten över den gamla kyrkan, vilken fungerade som ett museum, skedde en ändring. På ett extrainsatt möte i Svenneby kyrkostämman, den 20 mars 1923, gav till sist församlingen sitt samtycke, och historiska utskottet fick ställa ut föremålen från Svenneby gamla kyrka.¹⁰⁹⁹

248. Triumfkrucifix. 1200-t:s senare del
249. Madonna. 1200-t:s senare del
250. Apostel. 1200-t:s senare del
251. Hel. Olof. 1200-t:s senare del

Figur 52. Träfigurer från Svenneby som tas upp i af Ugglas utställningskatalog.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁸ Regionarkivet Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen E III:5.

¹⁰⁹⁹ GLA Svenneby kyrkorarkiv. K II:1. Brev 20 mars 1923 extra kyrkostämma.

¹¹⁰⁰ Ugglas 1923 s. 93. Fördjupade genomgångar av af Ugglas finns i kapsalar i GSM. Västsvensk kyrkl. Konst 1 – 625. 248 noteras som ett Sydnorskt arbete omkring 1275. 249 noteras som ett engelskt arbete, eller sydnorskt influerad därifrån. 250 och 251 av samma mästare.

Triumpkrucifix: 1200-talets senare del
 Madonna: mitten av 1300-talet
 Apostel: slutet av 1200-talet
 Helige Olof: 1200-talets senare del

Figur 53. Eggertz sammanställning av föremålen från Svenneby i snabbinventeringen.¹¹⁰¹

Figur 54. Skulptur från triumfkrucifix, Svenneby gamla kyrka. Hur långt kan slitage och söndrande gå innan ett föremål kasseras? Foto: Evald Gustafsson, Riksantikvarieämbetet.

Dateringarna som af Ugglas gör här skiljer sig endast något litet från de som Hanna Eggertz ställer upp i snabbinventeringsblanketten i september 1919, vilka i sin tur bygger på hennes fältnoteringar.¹¹⁰² Trots att det bara sker en viss tidsförskjutning mellan dokumenten och katalogen, där den största skillnaden gäller madonnabilden, är det ändå ett gott exempel på att även små rörelser får betydelse för hur vi senare kommer att uppfatta och tolka den materiella kulturen. Här utsätts ett av de medeltida föremålen för förskjutningar i tid, och samtliga föremål gör en rumslig förflyttning och hamnar i ett helt nytt sammanhang, exponera och lyfts fram.

I förfrågan om föremål från Bullaren går allt mycket smidigt. Här ställer man sig mycket positiva till utställningen och lånar ut medeltida föremål i form av en madonna, ett manligt helgon och ett dopfat. Det är pastorn själv som uppskattar och anger försäkringssummorna i cirkuläret.¹¹⁰³

Mo kyrka
 209. Madonna. 1200-t:s mitt
 255. Hel. Mikael. 1200-t:s senare del.

Figur 55. Träfigurer från Mo som tas upp i af Ugglas utställningskatalog.¹¹⁰⁴

¹¹⁰¹ Jfr även här RA GLA Svenneby kyrkoarkiv N:1.

¹¹⁰² ATA. Inventering av kyrkliga föremål, ”snabbinventeringen” E10:2 Bohuslän; GSM Kyrklig konst. Bohuslän.

¹¹⁰³ Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen. E3:5.

¹¹⁰⁴ Ugglas 1923 s. 92f.

Maria med krona 1100-talet
S:t Michael 1200-talet

Figur 56. Eggertz sammanställning av föremålen från Mo i snabbinventeringen.¹¹⁰⁵

Figur 57. Mickel i Mo och Madonnan har först samman för fotografiering 1943. Foto: Nils Ivan Svensson, Riksantikvarieämbetet.

¹¹⁰⁵ ATA Inventering av kyrkliga föremål, ”snabbinventeringen” Bohuslän E10:3; I kapsel GSM Kyrklig konst. Bohuslän. Bullarens hd finns en notering gällande Mo kyrka, där anger Eggertz ingen datering för madonnan utan noterar: Chartres typ. Ugglas 1923 s. 92 noterar även ”Fransk-påverkat arbete”.

Från Bullaren skriver den medeltidsintresserade kyrkoherden Lindhardt, den 27 december på det inskickade formuläret: ”Önskvärt vore, att Mikaelbildens befrias från några högst opassande dekorationer i ansiktet, som någon gång anbragts af n. klåpare.”¹¹⁰⁶ Sådana noteringar ger unika inblickar i skicket och synen på föremålen just vid tiden för utställningen. af Ugglas svarar 5 februari 1923 gällande önskemålen om Mikaelbildens och meddelar att ”de ’vanprydande påstrykningar’ skola anförtros utställningens fackutbildade konservator”.¹¹⁰⁷ Laddningen kring Mickel i Mo pågår ständigt vilket berörts i fallstudien om Mo kyrka. Det skall heller inte uteslutas att strävan efter att återställa kyrkorummet i Naverstad kyrka till medeltid kan ha påverkats av utställningen i Göteborg 1923. Den pådrivande kraften för att aktivera medeltiden i Bullaren var Lindhardt.

Att plocka ner och låta föremålen färdas tillbaka till kyrkorna var ett omfattande efterarbete med en administrativ apparat. af Ugglas skickar – vilket framförts ovan – i samband med utställningens slut ut ett högtidligt förtryckt brev till präster och församlingar i Göteborgs stift. Frågan gäller om man vill lämna något av de utlånade föremålen i gåva eller som deposition vid Göteborgs museum.¹¹⁰⁸ När af Ugglas 1926 lämnar intendenttjänsten på Göteborgs museums historiska avdelning skriver han i ett brev till konsthistorikern Henrik Cornell: ”Ja efter att ha vistats 10 år – som jag nu gjort – här i Göteborg dvs rätt långt ute på den kulturella periferen, har det synts mig för min själs skull nödvändigt att söka mig lite närmare de vattenförande källorna.”¹¹⁰⁹ I Stockholm väntade nya utmaningar och iscensättningar av medeltiden.

Sammanfattning

Med hjälp av arkivhandlingar, foton och andra minnesmaterial går det att rekonstruera stora delar av förarbetet och själva genomförandet av Göteborgsutställningen 1923. Förberedelsearbetet för den tidsmässigt och tillfälliga utställningen vittnar om en omfattande mobilisering av medeltida föremål. Utställningen skapades i modernitetens anda där en naturvetenskaplig framstegstanke kom att prägla utställningen. Det bevarade arkivmaterialet och tidigare utställningar ger goda inblickar i det metodiska arbetet och hur medeltida föremålen ställdes ut och uppfattades i Sverige under 1910- och 1920-talet. Arbetet med det äldre kyrkliga materialet på Jubileumsutställningen i Göteborg påverkades av konstvetenskapen och det Curmanska-Roosvalska tankekollektivet, dels genom expertutlåtanden i samband med utställningsförberedelserna, dels i samband med insamlingen av basmaterial genom snabbinventeringen. I samband med

¹¹⁰⁶ Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923. E III:5.

¹¹⁰⁷ Regionarkivet. Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen. 1923 E III:5.

¹¹⁰⁸ Regionarkivet. Göteborgs kommun. Museinämnden. Handlingar rörande Jubileumsutställningen 1923. F1:3.

¹¹⁰⁹ RA KrA Cornellska släktarkivet Vol 64.

utställningens arrangemang skapas en tillfällig men tydlig minnesplats med hjälp av en omfattande materiell kultur som hämtas in från skilda kyrkor i västra Sverige. Tingen blev tillfälligt platsbundna i ett nytt sammanhang för att sedan återföras till sockenkyrkor och museum. En tydlig förändring av föremålens innehåll kan åskådliggöras genom att det kyrkliga materialet nu var historiskt och kom att kategoriseras på ett annat sätt än när det användes i liturgiska sammanhang under medeltiden. Det är slående i arkivens handlingar hur kyrkliga föremål har en tendens att reaktiveras efter att ha varit bortglömda en tid.

Uppmärksamheten fästes på det skapade romanska kyrkorummet och medeltida föremål, vilket skapar en tydlig minnesplats där föremål från västra Sverige samsades under ett tak. Här konstruerades en västsvensk identitet med hjälp av kyrklig konst. Föremålen kom att fungera som förbindelselänkar mellan det nationella, regionala och lokala. De överbryggar rumsligheter, tider och platser i sin många gånger omfattande och svärfångade cirkulationshistoria. I det på minnesutställningen mycket uppmärksammade och uppskattade romanska kyrkorummet och begravningsplatsen skapades en sakral känsla med en tydlig riktning bakåt i tiden.

Oavsett om det handlar om förvaringen av ting i ett magasin eller exponering i samband med en minnesutställning som den i Göteborg 1923, eller i arbetet med granskning av bilder eller beskrivningar av föremål i arkivhandlingar så aktiveras (aktiv) och avaktiveras (passiv) den materiella kulturen. De kyrkliga föremålens färdvägar och aktiveringar kan vara nog så komplicerade. Även små rörelser i form av omdateringar eller ändrade placeringar påverkar hur vi långt senare uppfattar skapandet och upprätthållandet av minnesplatser, tillfälliga så väl som mer beständiga. Genom rörelserna och aktiveringarna sker värdeförskjutningar. Då och då får även föremålen något exotiskt eller arkaiskt över sig. Det är särskilt tydligt hur många minnen som fästs vid utställningens romanska kyrkorum, vars rumslighet aktiverats i recensioner och i dokumentationen av utställningen.

KAPITEL 7

AVSLUTNING

Avslutning med utblick

Fragment, såg vi, glimtar, brottstycken som vi fick sätta samman till en fullständig bild, en mening, någonting helt.

Lotta Lotass, Everest

I avhandlingen har uppmärksamheten riktats mot den materiella kulturen och hur denna aktiverats, cirkulerat och använts i minnesarrangemang. Fokus har kretsat kring medeltida kyrkor, kyrkplatser och kyrkliga inventarier, där exempel har hämtats från Ranrike, det medeltida namnet på norra Bohuslän. Syftet har varit att med hjälp av materiell kultur, vilken på olika sätt kopplats samman med medeltid, undersöka och problematisera fornamnet och upprätthållandet av en minneskultur. Tre frågor har ställts upp som centrala i undersökningen: *Var* har den medeltida materiella kulturen sina lokaliteter över tid samt *hur* och *när* aktiveras och arrangeras den om?

I avhandlingens inledande del skapades en verktygslåda med begrepp, perspektiv på tid, plats, landskap, arkiv och arkeologi. Perspektiven som skisserats används för att problematisera, men samtidigt rikta sökarljuset mot, den materiella kulturen vilken uppfattats, eller tidfästs som medeltida. Förutsättningarna för kunskapsinsamling samt hur standarderna för dokumentation och arkivläggning är djupt sammanlänkade med det tankekollektiv och den tankestil som växte fram i *Forskningsföretaget Sveriges kyrkor*, vilken kom att påverka riktningen för hur kunskap förmedlats och förvaltats. Även skilda aktörer, från sockenbor till riksantikvarier, har bidragit till att minnena av en medeltida materiell kultur aktiverats, forskjuttits och förändrats över tid.

Studien visar att genom varje ändring och aktivering – liten som stor – bildas något unikt nytt som kan läggas till ett föremåls eller en byggnads historia. Berättelserna som skapas har en dokumenterande förmåga som rört sig i skärningspunkten mellan lokal kultur, privata forskningsföretag och kulturmiljövård. Medeltiden och den materiella kultur som förts till epoken har skapat samhörighetskänsla på lokal, regional och nationell nivå. Studien visar dock att lokala motstånd till elitens tolkningsföreträdare kan skapas, där alternativa historieskrivningar uppstår. Genomgången har visat hur de folkligt förankrade berättelserna laddat alternativa platser och föremål, vilka riktas

mot brytningstider som exempelvis kristnandet och reformationen. Samtliga aktiveringar har kommit att prägla bilden om hur medeltiden framställts och minnesplatser skapats och upprätthållits.

Som jag ser det är arbetet med att upprätthålla minnesplatser ett sätt att förneka förlusten av medeltiden. Merparten av den medeltida materiella kulturen som en gång fanns är i dag borta, eller starkt förändrad. Kunskap om medeltida förhållanden hämtas ofta in från betydligt yngre material, som exempelvis arkivhandlingar som upprättats i samband med inventeringar, renoveringar och restaureringar.

I avhandlingens fallstudier behandlas lokalsamhällets platser med sina religiösa, politiska, ekonomiska, sociala och kulturella funktioner. Geografiskt rör sig avhandlingen i en skärningspunkt mellan hav och land, i de särpräglade nordbohuslänska landskapsrummen. I undersökningen har landskapets förutsättningar lyfts fram, med särskild hänsyn till topografi, lämningar och kyrkor. Här blir även de kommunikativa aspekterna viktiga. Fallstudierna visar tydligt de maritima färdvägarnas och skärgårdens betydelse för lokalsamhället och den internationella handeln som drog förbi här på köl. Lokalkännedom och minnespraktik var avgörande för att ta sig fram i farlederna, och kan även ses som ett maktinstrument. Kunskapen har traderats muntligt, men avsatt spår i utländska sjökort från 1500-talet. Landsvägarna var, enligt biskopsvisitationer och reseskildringar, i uselt skick och knappt farbara.

Fallstudierna visar vidare hur de medeltida föremålen uppfattats, cirkulerat, förvarats, förvaltats, ändrats och gömmts undan. Det har handlat om köp, byteshandel, gåvor, stölder och försvinnande. Trots att kyrkorna har många inventarier och byggnadsdelar med skilda ålder och ursprung koncentreras historien vid det ursprungliga och medeltida. Detta väcker till eftertanke: Till vilken tid och vilken rum/plats hör ett föremål? En deponering på ett museum behöver inte betyda evig vila eller slutförvaring för ett föremål. Som flera exempel i avhandlingen visar sker även rörelser och förändringar på de nya vistelseorterna.

Genom att följa uttolkandet av den materiella kulturen genom skilda källkategorier har flera tidsskikt, aktiveringar och rörelser kunnat avtäckas. Föremålens omloppsbanor ger oss möjligheter att förstå hur komplex den mångfacetterade materiella kulturen är. Tydligast kan detta avläsas i arkivens handlingar. Det kan handla om tillfälliga eller mer permanenta placeringar. Ett exempel på hur medeltida kyrkliga föremål, av skilda ursprung förts samman i ett nytt sammanhang är Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Här blev föremålen västsvenska, och samtidigt delar av en större materiell utvecklingstanke, som genom modernitetens strävanden slutade upp i industrisamhällets tekniska landvinningar.

Människor har aktiverat platser, byggnader, lämningar, föremål och fäst sina erfarenheter av dessa på papper. Det skapas därmed pappersminnen. Arkivens uppgifter har visat sig ha en stor potential för utforskandet av föremålens meningstilldelningar och för att förstå hur föremålen flyttas

mellan rumsligheter och sammanhang. Även föremålens och byggnadernas föränderlighet avslöjas genom dokumentationen. Arkivet blir en viktig minnesdepå för kunskap. Tyvärr har arkivens uppgifter i liten utsträckning problematiserats trots att det är i handlingar, rapporter och litteratur som en arkeologisk praktikbärande genre kan åskådliggöras: hur den materiella kulturen beskrivs, dokumenteras och tolkas. Texter i skilda former, men också den muntliga kulturen är viktiga byggstenar för att undersöka medeltidens framträdelseformer. Uppgifter ur arkiven avslöjar skilda tiders synsätt på medeltid, vilket i sin tur påverkat vårt synsätt på hur epoken bör minnas och bevaras. Även arkivmaterialet har ändrats och rört på sig över tid. Det kan handla om verksamheters omorganisationer då arkiv slagits samman eller splittrats. Handlingar, eller enskilda uppgifter, kan flyttas och lyftas ut ur äldre ordningar och dokument för att sedan bilda nya helheter. Arkiven är likt medeltiden och föremålen inget som ligger fast förankrat i tiden och rummet. Även i ett enda enskilt dokument kan uppgifter om skilda tider, platser och materiella arrangemang föras samman. Handlingarna kan vara levande material med noteringar, överstrykningar och där även tillägg och rättelser kan förekomma. Det finns även skilda ”tidslager” inskrivna i vissa dokument. Ett exempel är katalogkort och annan dokumentation som ofta beskriver vilka rörelser och förändringar tingen företagit.

Föremålen påverkar, startar upp och upprätthåller minnesprocesser. I ritualer kom människor och sakrala föremål i rörelse, med en tydlig riktning och en ordning som var viktig att följa. Långa berättelsekedjor och minnen har bäddats in i det som skapats av sten, trä och metall. I avhandlingen har det lokala minnesarbetet ställts mot det kyrkliga respektive den statliga kulturmiljövården. Kyrkan hade sitt program för hur den materiella kyrkliga kulturen skulle användas, förklaras och vilka minnen som skulle kopplas till den. På lokal nivå uppstod alternativ, inte sällan som utmanande tolkningar. Den lokala viljan har varit stark, och är viktig i förståelsen om hur minnesplatserna skapats och upprätthållits. Bevarandet av föremål och byggnader är tydligt kopplat till maktutövande och kontroll av minnen. Aktiverandet av ursprung, ålder, men även begrepp som ”unik” och ”märkvärdigt” är återkommande i argumentationen. Dessa aktiveras särskilt när en byggnad eller ett föremål är hotat. Det kan handla om att en förfallen kyrka som hotas att störta samman eller om ett föremål som hotas av destruering eller förändring.

Platsexemplen i studien har över tid haft flera kunskapsdimensioner och parallella funktioner, och kan etiketteras på skilda sätt, som exempelvis kultplats, samlingsplats, arkeologisk eller antikvarisk plats, beroende på vilka praktiker som utförts. Den rumsliga indelningen av kyrkoplatserna i landskapet bildar en tydlig avgränsning från den profana världen: materiellt, andligt och juridiskt. Kyrkoplatserna har ändrats i snabb takt, samtidigt som aktiviteterna för att stoppa åldrandet och förändringen i kyrkorna många gånger har varit omfattande. Inte sällan har kyrkorummen fått museala funktioner, där ett urval av medeltida föremål fått en framträdande placering. Den medel-

tid som bevarats har inte sällan naglats fast i yngre byggnader. Föremål har förvarats undanstoprade för att säkras till framtiden. Vi kan få uppfattningen om att medeltiden är närvarande och välbevarad. Detta perspektiv förmedlas via informationsskyltar, bilder, litteratur och informationsblad. I detta minnesskapande materialiseras och gestaltas en tydlig medeltid. Denna närvaro framhålls även när den är materiellt frånvarande, eller ligger dold i starkt ombyggda kyrkobyggnader. Aktiverandet ger medeltiden aktualitet och betydelse i samtiden och fungerar därmed som ett viktigt drivmedel och argument i upprätthållandet av minnesplatser. Undersökningen visar att det under lång tid har skapats en känsla av tidsmässig förankring, men också en förtätad aktivering av medeltid.

Inte ens den materiella kultur som förefaller ligga fast och stadig har sällan några raka färdvägar, utan sträcker ut sig i tiden och rummet. Föremålens innehåll, utseende och användningsområden har förändrats över tid. Detta föranleder behovet av framtida diskussioner om proveniens, original och kopia samt hur mycket ett föremål, eller en byggnad, kan förändras innan något nytt och annorlunda skapas. Undersökningen visar med tydlighet att vi bara besitter brottstycken av kunskap om föremålens livslopp och cirkulationer. Medeltiden är svårfångad. Epoken observeras genom många gånger starkt ombyggda kyrkor och ett starkt reducerat antal föremål som är fragmentariska och inte sällan restaurerade. Det finns även en annan viktig aspekt av de materiella arrangemang som sällan belyses: glömska och frånvaro. Nedlagda, flyttade och försvunna kyrkor i undersökningsområdet är tydliga exempel på detta. Den materiella kulturen kan anas genom sin frånvaro. En tom relikgömma minner om en numera försvunnen relik, ett tomrum i ett altarskåp, eller nisch, vittnar om att en figur varit placerad där, ett rökelsekar minner om dofter och handlingar som inte längre ingår i ceremonierna. Detta visar med tydlighet att tomhet och förlust – en del av försvinnandets historia – också kan aktivera kunskap om materiella och sinnliga förhållanden.

Att föremål enbart varit bundna till en specifik rumslig lokalitet måste problematiseras och ifrågasättas. Det är inte bara mindre trä- och metallföremål som cirkulerat, utan även betydligt tyngre och otympliga föremål som dopfuntar och byggnadsdetaljer. Avsaknaden av medeltida inventarier i undersökningsområdet gör det problemfyllt att komma till rätta med vilka föremål som varit knutna till en specifik kyrka. Yngre listor och noteringar från 1600-talet och framåt vittnar om hur de medeltida föremålen aktiverats och avaktiverats. Inventarier och kyrkobyggnader var redan ålderstigna när vi möter dem i de första noteringarna i det skriftliga materialet. De enskilda föremålens medeltida fästpunkter och färdvägar under katolsk tid har vi alltså inte närmare kunskap om i undersökningsområdet, utan är hänvisade till generella liturgiska förklaringar om när, var, hur och varför kyrkans föremål användes och var placerade. Avhandlingen visar att föremål inte bara tillhör medeltiden utan ingår i andra senare tidsperioders materiella sammanhang. Ett enskilt föremål kan ha ett omfattande meningsinnehåll

vid en och samma tidpunkt. Det är dock viktigt att framhålla att byggnader och föremål bär på viktig och unik information om något ursprungligt. För att nå detta ursprungliga och mäta tiden används inte bara stilanalys. Arkeologins destruerande verksamhet ingår även i dateringsmetoderna där föremål och mänskliga kvarlevor delvis förändras. Kistor och gravar öppnas. Det borrar och tas delar från mänskliga kvarlevor, träföremål och metall. DNA, dendrokronologi och metallanalyser har blivit viktiga delar i arkeologins jakt efter tidsbestämningar och fördjupad kunskap.

Kristendomen är en tydlig minnesreligion. Föreställningarna laddade även landskapsrum, föremål och byggnader med innehåll, vilka efter hand även kunde förändras och få lokala förklaringsvarianter. Namngivningar bidrar till att upprätthålla ett minneslandskap där formationer, lämningar och rumsligheter i landskapet ges sakrala förklaringar och funktioner, som exempelvis kyrkor, altare och predikstolar, utan att någon kyrklig verksamhet har förekommit.

Den katolska kyrkans tidsuppfattningar med kalendertid, ett kyrkligt år, helgondagar, dödsdagar etcetera skapade en tydlig riktning bakåt i tiden, men även mot framtid och evighet. Lämningar på kyrkplatsen och nyttjandet av landskapet vittnar om betydligt äldre förhållanden än medeltid. Här existerar inte bara äldre spår, även en vidare kristen historia och förklaringsgrund vidgar ut sig i tiden och rummet. Även utvidgningar av kyrkogården och förändrandet av byggnader bidrar till att omdana kyrkplatsen. Arbetet med att skapa och upprätthålla minnesplatser visar tydlig riktning och hänvisning åt något ursprungligt och ålderdomligt. Det är på kyrkplatsen som den ursprungliga minnesmiljön kan pekas ut och anas materiellt. Här finns ett omfattande tidsdjup. Vidare utgör kyrkplatsen en social arena, en utpräglad samlings- och minnesplats. Ytterligare dimensioner kan läggas till kyrkor och kyrkplatser. Ett tydligt exempel som syns både skriftligt och materiellt är frågan om gräns och övergång. En rad tröskelmarkörer finns i form av ingångar och gränser in mot kyrkogården och kyrkan genom kyrkogårdsmuren och vidare in genom portaler och kyrkdörrar samt över gränsen mellan långhus och kor. Det handlar om övergångar där en materiell kultur och en kristen förklaring utgjorde viktiga delar i en större föränderlig minnesprocess. Även riktningen nedåt, under jord, i de omrörda lagren där de döda vilar, har kopplingar till både minne och glömska. En tydlig minnesplats utgör själva gravvården. På kyrkplatsen sker även mötet mellan levande och döda, det kollektiva och det enskilda i ett minnesarbete som har lång kontinuitet.

Genom mänskliga handlingar blir minnesplatser som exempelvis medeltida kyrkklockor aktiverade. Klockornas materiella och immateriella inverkan på det sociala rummet och livet i bygderna kan inte nog understrykas. Detta framgår även tydligt i de folkligt förankrade kyrkplatssägnera där bland annat jättar störs av ljudet från klockorna, men även hur förlorade och sjunkna kyrkklockor ska kunna bärgas. Det taktila, när man kände på portalernas figurer som huggits in i graniten eller figurerna på sandstens-

dopfontarna, att doppa fingrarna i vigvattenskålen eller när barnet sänktes ned i det heliga dopvatten, blev viktiga delar i minnesarbetet. Människorna påverkades av de materiella laddningarna och föremålets närvaro i kyrkorummet, smakupplevelsen i nattvarden, sångerna och orden, skådanset av smärtan som framställdes i bildvärlden, kampen som rasade på dopfontarnas och portalstenarnas bilder, doften av rökelse och skenet av levande ljus. Församlingen blev en del i något större, en del i en kristen gemenskap med en evig historia och kollektiva minnen. Berättelserna vidgade förståelsen av tiden, rummet och den materiella kulturen.

Stenmaterialet till kyrkobyggnader, val av byggnadsstil, bildframställningar och symboliken skapade tydliga riktningar både bakåt och framåt i tiden. Stenkyrkorna var inga tillfällighetsbyggen, utan har en tydlig riktning mot något evigt och robust. Kyrkorna visar tydliga spår efter varaktighet, omvandling och anpassning. Här sker ständigt något som skulle kunna betecknas som ”omförhandlingar” av föremål och byggnader. Vissa föremål har dragits ur den lokala kontexten – tillfälligt eller permanent – och fått förändrade funktioner och placeringar. Samtidigt bär dessa föremål med sig minnen av en lokalitet, där kyrkans namn blir en del i själva identifikationen av ett objekt, i exempelvis en katalog eller föremålsloggare. Ett tidigare sakralt föremål kan etiketteras som konstföremål, kulturhistoriskt objekt eller arkeologisk artefakt. Aktiveringen av vissa platser, kyrkor och enskilda föremål, vittnar om ett omfattande engagemang och ställningstagande för att bevara och upprätthålla medeltid. Det kanske tydligaste exemplet i undersökningsområdet är Svenneby gamla kyrka och det omfattande minnesarrangemang som pågått där sedan 1900-talets början. Här har medeltiden inte stått stilla utan med tydlighet aktiverats och materialiserats.

Undersökningen visar vidare att den ”rena” och ”oförändrade” medeltiden är en illusion. Medeltid i Ranrike är på en gång något gammalt, något nytt och något samtida. Med den omsorg som föremål och byggnader ges riktar den sig även mot framtiden. Medeltiden är laddad och varje tid producerar, arrangerar och upprätthåller sin medeltid. Trots att byggnader och föremål har fått utstå omfattande förändringar över tid så verkar det finnas ett behov av att återställa det materiella till något ursprungligt. Föremålen får genom sina rörelser en betydelsebredd och ett rikt idéinnehåll kopplat till sig. Berättelser och minnen fäster sig vid dessa ålderdomliga föremål, vilket bidragit till aktiverandet och bevarandet. Det är viktigt att inte uppfatta föremål som orörliga och fast förankrade. Föremål och minnen sträcker ut sig i tiden, får fäste och materialiseras på skilda platser, rumsligheter och i olika källkategorier.

För framtiden bör arkeologin fundera på vad man ska ha arkiven till och den nästan oöverskådliga mängd arkeologiskt material, som i dag förvaras i museernas magasin. Kanske finns det en risk att detta redan utgör en övergiven faktakyrkogård? Det kanske är dags att börja gräva i dessa samlingar och aktivera arkiven med arkeologihistoriska glasögon, och se vilka lager, fynd och praktiker som uppenbarar sig. Vem har grävt upp, samlat in, stu-

lit, köpt och bytt mänskliga kvarlevor och föremål? Jag tycker mig se att arkeologi handlar om försvinnandets återkomst och om människors förhållande till en materiell kultur som är djupt mångfacetterad.

Medeltiden har blivit en sammanhållande länk för kyrkornas historia och minnesproduktion i Ranrike, ibland undanställd, ibland försvunnen men samtidigt ändå bevarad, inte bortkastad och åtminstone inte helt förstörd och förändrad. Studien visar att det som i dag upprätthåller medeltiden i Ranrike, och blir stödjepunkter för minnet, är en mycket ojämnt fördelad materiell kultur, sett från ett geografiskt och tidsmässigt perspektiv. Aktiva handlingar för att skapa och upprätthålla en minnesplats är sammanlänkat med försöken att stoppa kyrkornas förfall. Lemlästade och fragmenterade träfigurer visas ofta upp som bevis för medeltid i starkt förändrade kyrkobyggnader. Arbetet med att upprätthålla medeltiden handlar också om att samla, ordna, dokumentera, ställa ut, rekonstruera och tolka, och underförstått även övertyga andra om att en viss tolkning är rätt och riktig. Som studien visat har även tomma borttagna altare, triumfbågar, altarskåp och söndriga dopfuntar en historia som är satt i rörelse. Att stoppa in skärvor, restaurerade kyrkor, stabiliserade och ombyggda kyrkväggar i en linjär tidslinje och förmedla en bild av en ordnad medeltida förblir lockande, men problematisk. Medeltiden är borta, och kommer aldrig igen, men försöken att återskapa och upprätthålla den pågår ständigt, och måste ses som en livfull och givande verksamhet för att förstå den materiella kulturens betydelsebredd.

English summary

The centre of attention in this thesis is medieval material culture and the way it has been activated, circulated and used in arrangement and creation of memories in a long-term perspective. Focus is on medieval churches, church sites and the furnishings of churches. The study takes its examples from Ranrike, which is the medieval name of the northern parts of the province of Bohuslän on the west coast of Sweden. Based on material culture that has been associated with the Middle Ages in various ways, the purpose is to investigate and problematise the formation and the maintaining of a culture of memories. Three questions are central to the study: *Where* has the medieval material culture been located over time, and *how* and *when* is it activated and rearranged?

In the introductory part of the thesis, a tool-box is created comprising concepts, and perspectives of time, place, landscape, archives and archaeology. Perspectives that are drawn up are used to problematise material culture regarded or determined as medieval, but also to direct the searchlight towards it. Further, the question of who has enabled the collection of knowledge is considered, as well as the standard of documentation and archiving. As shown by the study, this has influenced the communication of knowledge and therefore also what we today understand as medieval.

The theoretical section focuses on memory and memory work; inspiration comes from works by the historian Pierre Nora and the archaeologist Laurent Olivier. Throughout the thesis there is an ongoing discussion and problematising of the creation and maintaining of places for memories, which may, as indicated in the study, be of a temporary or long-term nature.

The methodology of the thesis can be characterised by close-up studies of materiality, text, pictures, landscape and places. Particular emphasis is directed towards archives as depots of memories and communicators of knowledge about material conditions. By identifying variations in the material culture through information from archival material, it has been possible to reveal the movement of objects, their materialisation in various forms of spatiality, and variations in dating. This has consequently illuminated the maintaining of places for memories. The thesis elucidates the great potential of archives for archaeological research; knowledge concerning objects, places, spatiality and landscape can be extensively broadened. The Middle Ages materialise not only physically in various forms of spatiality but also through the information of the written material.

The investigation demonstrates that people's memories are directed towards places, remains and objects. Objects influence processes of memory, set them in motion and keep them going. In the study, local memory work has been juxtaposed with ecclesiastical work, as well as regional and national heritage work. The Church had its own programme with a Christian understanding of how the material culture of the church should be commem-

orated. However, at a local level, alternative and sometimes challenging interpretations of the material culture arose.

The case-studies of the thesis deal with the places of the local community and their religious, political, economic, social and cultural functions. Several layers of time, activation and movement can be revealed by following the material culture in different categories of sources. The selection of areas where the case studies are carried out reflects the variety of places occurring in the landscape of northern Bohuslän. The benefit of conducting a close study of local conditions is that it can offer a deeper understanding of complex material arrangements, memory work, material culture and communication. The study also considers the scope of the landscape itself, particularly the topography, the selection of sites for churches and other remains, as well as communicative aspects.

Three case-study areas, each with their own distinctive characteristics, constitute the main part of the thesis. Each case-study contains a multitude of churches, objects and categories of remains. In Kville Härad, the study has a maritime perspective since this is a typical coastal region, with remains that have been explained as medieval. Sotenäs Härad encompasses a region with plains and fiords, and Bullarens Härad is an inland and border region. The study shows that the churches were placed at strategically selected places in the landscape, where communication routes between sea and land intersect. Waterways with interconnecting lakes were also important in the inland parts of Ranrike; these have, not least, been noticed in the memory work. The thesis also includes two thematic case studies. The first is a study of church sites no longer possible to locate, also involving a discussion of lost history and folk memory, and of forgetting. A significant result is that it was in the distinctive farming areas of the plains of Ranrike that churches were abandoned, not in communities in the narrow valleys near the sea. The last case study takes a step on in time, to 1923, for a discussion about the exhibition of ancient church art at the Gothenburg tricentennial Jubilee Exhibition. Amongst other matters, the preparatory work for the exhibition is discussed, as well as how medieval artefacts from the study area circulated and were moved around in connection with the exhibition. An important point of this case study is to conduct a closer study of the establishment of a temporary place for memories, and how the memory of this has survived.

With the help of case studies, my purpose is to show the benefit of using landscape, place, space and time, and material culture to conduct a closer study in order to reach an understanding of the creation of memories over time. The case studies disclose the spatiality of where the objects have been located, how they were kept, distorted and hidden away. Ranrike's medieval history was circulated and activated locally, regionally and nationally. It has been bartered, bought up, stolen or lost. Objects were relocated, sometimes to church sites or to museums. The Gothenburg Jubilee Exhibition is a striking example of when medieval ecclesiastical artefacts, originating from various places and contexts, were brought together into a new context. In

this context they also became part of a broader idea of material development connected to the contemporary industrial society through the endeavours of modernity.

On a general level, the study shows that it is difficult to tie an artefact to a specific placement, site or time. Moreover, the question of which period an artefact belongs to is difficult. There are no medieval inventories of churches in Ranrike, which makes it hard to determine where medieval items originally belonged. It is clarified in the thesis that the artefacts do not only belong to the Middle Ages but to other periods as well. Meaning and significance of objects have varied; objects have been used and changed in different ways over time. Despite the source critical problem of the provenience of movable objects, these have become closely associated to churches, which is evident in information found in archives and in exhibitions. The study emphasises that buildings and objects do indeed carry information about origin. Nevertheless, by broadening the perspective, it might also be revealed that changes in meaning and significance have taken place, as well as movements in time and space. An important result is that objects may be relocated and there may be a change of direction. A particular object may have had a broad range of meanings at the same point in time. The Catholic Church had its point of view; heritage management and the local community or individual persons interpreted matters and valued them from their own perspective. Not only are smaller objects of wood or metal moved around, there has also been a circulation of heavier items such as baptismal fonts and details from buildings. Various individuals and organisations have used the material culture; quite often by priming it with stories in order to fulfil a specific purpose. Activation and circulation of Ranrike's material culture has been uncovered at a local, regional and national level. For example, shifts in meaning might occur in written documents, in the stories told by individual people or in people's common ideas about objects or buildings. Not infrequently, resistance against authorities or other forms of power might arise locally and lead to a variety of ideas about places and material culture. Places and features in the landscape have been understood as medieval and were considered to have had religious significance, without any certain proof that they really did belong to the period.

Activation of certain places, churches and individual items reveals extensive engagement in maintaining places of memory. The clearest example comes from Svenneby old church and the events carried out there ever since the beginning of the twentieth century. In written sources and in the case studies, it can be seen that buildings and objects have been subject to substantial changes over time. Changes and shifts in meaning and significance have also occurred. The medieval material culture of Ranrike that is preserved is greatly varied, even though the major part of it has disappeared. It is readily associated with stories and memories, which has contributed to its preservation, but this also means that it has become worn and disintegrated. Items and memories stretch out in time, but get a foothold and material-

ise in different places, in diverse forms of spatiality and in various categories of source material. The concept of the Middle Ages is loaded, and each period produces, arranges and maintains its own ideas of the Middle Ages.

The thesis ends with a summary of the results of the introduction and case studies. Here, the outcome of the thesis is deepened: to not regard objects as immovable and fixed to a certain time, spatiality or site. Thereafter comes a reflective outward-looking text, on the theme: the breadth of meaning of the objects and their inherent ideas, and the way memories of material culture stretch out in time.

Tack

Efter flera år med blott 20% aktivitet på forskarutbildningen är nu avhandlingstexten klar att skicka till tryckeriet. Maritimhistorisk forskning, författande av lärobokstexter och artiklar, bokutgivning, utredningsarbete och undervisningsuppdrag har bedrivits parallellt med avhandlingsarbetet. Den tidsödande sidoverksamheten var kanske inte det mest strategiska vägvalet, men gav nya perspektiv. Det är som Robert Darnton skriver i sin bok, *Stora kattmassakern* (1987): ”Att förirra sig bort från allfarvägen är kanske inte någon lysande metodik men ger en åtminstone tillfällen att finna ovanliga utsiktspunkter, och dessa kan vara mycket avslöjande.”

Det hade aldrig blivit någon bok utan andra människors stöd, råd och hjälp. Särskilt står jag i djup tacksamhetsskuld till mina kloka, kunniga och vänliga handledare, Elisabeth Arwill-Nordbladh och Thomas Lindkvist, som lotsat mig genom arbetet. Jag bugar och tackar för all hjälp!

Ett stort tack vill jag även rikta till Pia Bengtsson Melin och Per Cornell för deras gedigna granskning av mitt manus i samband med slutseminariet. Min författarkollega till boken *Soten – en Bohuslänsk kulturhistoria från Hällö till Väderöbod*, Ulf Nyrén, har jag utsatt för en lång rad textutkast. Stort tack för att du alltid ställer upp, Ulf! Ett varmt tack går till mina forna doktorandkollegor Annika Bünz, Martin Dackling och Maria Persson som läst utkast och lämnat viktiga kommentarer. Även följande personer har gjort storartade insatser genom att läsa textutkast, kommit med uppslag eller på annat sätt bidragit med viktiga uppgifter: Lennart Bornmalm, Robin Gullbrandsson, Anna Gustavsson, Lars Hermanson, Martina Hjertman, Ulf Jonasson, Håkan Karlsson, Linda Lundberg, Annelie Nitenberg, Anna Nyqvist Thorsson, Oscar Ortman, Daniel Sjöberg, Staffan von Arbin och Anna Wessman.

Det har varit en stor förmån att få samtala med Jarl Nordbladh om arkiv, arkeologhistoria och fransk grottkonst. Tack Jarl för att du tipsade mig om Laurent Oliviers forskning. Jag vill även rikta ett varmt tack till Maria Sjöberg för uppmuntrande ord på vägen, samt att jag fick delta i bokprojekten *Bildligt talat*, *Personligt talat* och *Allvarligt talat*. Mina kunniga tvärvetenskapliga kollegor i ”fiskese seminariet”, Lennart Bornmalm, Per Hallén och Daniel Sjöberg förtjänar ett stort tack för högst givande morgonmöten, resor, wokshops och bokprojektet *Fisken i forskningen*. Ett tack skall även riktas till Johan Ling som uppmuntrat mig att bedriva maritim forskning. Under min tid som sekreterare i medeltidskommittén var Ingmar Söhrman ordförande. Jag vill tacka Ingmar för ett mycket gott samarbete under en tid med ett späckat seminarieprogram.

Utan inspirerande lärare under grundutbildningen skulle det aldrig ha blivit någon forskarutbildning för min del. Tack Britt Liljewall för att du introducerade mig i ämnesfälten minnesforskning och livsberättelser. Ett varmt tack går även till Britt-Mari Näsström som introducerade mig i ämnet religionshistoria. Till sist vill jag tacka min familj och mina vänner för att de då och då dragit mig ut från arkivens damm och fått mig att fundera på annat än stenar.

*Skepperviken, i väntan på att fyrljusen
på Måseskär och Hållö skall tändas.*

Nyårsdagen 2021
Henrik Alexandersson

Förkortningar

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet
BM Bohusläns museum
Btl Borgartingslagen
CF Peder Claussøn Friis
DN Diplomatarium Norvegicum
SD Svenskt diplomatarium
GD Göteborgs domkapitel
GLA Landsarkivet Göteborg – Riksarkivet
GM Göteborgs museum
GSM Göteborgs stadsmuseum
GUB Göteborgs universitetsbibliotek
JN Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser
KLNLM Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid
KrA Krigsarkivet - Riksarkivet
LUF Lunds universitets folklivsarkiv
RA Riksarkivet
RB Biskop Eysteins jordebog
SHM Statens historisk museum
KVA Kungl. Vetenskapsakademien

REFERENSER

Arkiv

Göteborgs universitetsbibliotek (GUB)

Handskriftsavdelningen
Sven Bexells samling

Institutet för språk och folkminnen, Avdelningen för arkiv och forskning, Göteborg (DAG)

Folkminnessamlingar
IFGH
VFF

Regionarkivet Västra Götalandsregionen & Göteborgs Stad, Göteborg

Göteborgs kommun. Jubileumsutställningen 1923
Protokoll
Korrespondens
Ämnesordnade handlingar

Göteborgs kommun. Göteborgs historiska museum
Brev

Göteborgs kommun. Museinämnden.
Handlingar rörande jubileumsutställningen
Brevkopieböcker
Cirkulär

Göteborgs stadsmuseum (GSM)

Göteborgs stadsmuseums arkiv
Accessionskataloger/Föremålslistor/Förteckningar över samlingar
Antikvarisk-topografiska undersökningar
Bebyggelse. Kyrkor. Bohuslän
Gustaf Brusewitz reseberättelser
Inventeringsdagböcker
Jubileumsutställningen. Kyrklig konst.
Kyrkl. Konst.af Ugglas anteckningar
Kyrklig konst. Bohuslän
Kyrkoinventarier
Museiliggare
Utställningar Göteborg. Jubileumsutställningen 1923.
Västsvensk kyrkl. Konst

Kungl. Vetenskapsakademien

Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografis arkiv (SSAG)
Protokoll från sällskapets sammankomster

Landsarkivet i Göteborg – Riksarkivet (GLA)

Göteborgs domkapitels arkiv

Handlingar rörande kyrkor och kyrkoinventarier

Bottna kyrkoarkiv

Räkenskaper för kyrka

Bärfendals kyrkoarkiv

Övriga handlingar gällande kyrka och kyrkogård

Räkenskaper för kyrka. Räkenskapsböcker.

Kville kyrkoarkiv

Övriga handlingar

Mo kyrkoarkiv

Handlingar angående kyrka

Kyrkorådets protokoll

Naverstads kyrkoarkiv

Födelse- och dopböcker

Visitationshandlingar samt inventarie- och arkivförteckningar

Svenneby kyrkoarkiv

Kyrkostämmans protokoll och handlingar

Räkenskaper för kyrka

Visitationshandlingar samt inventarie- och arkivförteckningar

Handlingar angående kyrkan

Linköpings stiftsbibliotek

Sigurd Erixons personarkiv

Korrespondens

Lunds universitets Folkminnesarkiv (LUF)

Mandelgrenska samlingen

Bilder kyrkor

Anteckningar kyrkor

Nordiska museets arkiv

Ämnessamlingen

Skissböcker

**Riksantikvarieämbetets arkiv, Antikvarisk-topografiska arkivet,
Stockholm (ATA)**

Enskilda arkiv

Emil Eckhoffs arkiv
Sigurd Curmans arkiv
Oscar Montelius arkiv

Kungl. Byggnadsstyrelsen
Fotografier

Vitterhetsakademien och riksantikvarien (1786-1922),
Gemensamma handlingar, Ämbetsarkiv 2.

Antikvarisk-topografiska beskrivningar, Bohuslän
Gustaf Brusewitz, reseberättelser för 1861, 1862, 1863
Antikvitetsintendenternas ämbetsberättelser

Vitterhetsakademien och Riksantikvarieämbetet (1923-1975),
Gemensamma handlingar, Ämbetsarkiv 3.

Antikvarisk-topografiska dossierer

Bohuslän, landskapet allmänt
Bohuslän, Bottna sn.
Bohuslän, Kville sn.
Bohuslän, Mo sn.
Bohuslän, Naverstad sn.

Forskningsföretaget Sveriges kyrkor
Erik Wennbergs excerptsamling

Fotografisamlingen

Inventering av kyrkliga föremål, ”snabbinventeringen”.
Blanketter

Rigsarkivet, København

Kirkeregnskaber

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Från norska Riksarkivet år 1900 överlämnade räkenskaper och handlingar.
Stiftsskrivaren Jakob Hansson Nörings berättelse om kyrkobesiktningen
i Bohuslän 1653-1654

Kunglig Majestäts kansli Skrivelser från landshövdingar Göteborgs och
Bohus län
Skrivelser

Krigsarkivet Riksarkivet Täby (KrA)

Cornellska släktarkivet
Korrespondens

Sjökarteverkets arkiv
Kartor
Dagböcker

Sjöfartsmuseet Akvariet i Göteborg

Sjöfartsmuseet i Göteborg arkiv
Rapporter
Dossierer

Digitala referenser

<https://www.raa.se/hitta-information/bebyggelseregistret-bebr/>
<https://goteborgsstadsmuseum.se/utstallningar/1000-talet-vikingr-mellan-oden-och-kristus>
<http://goterminden.blogspot.com/2008/06/dubbla-budskap-keaton.html>
<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild>
<https://www.newadvent.org/cathen/>
http://www.norgeskirker.no/wiki/Enningdal_kirke

Tryckta källor och litteratur

Abukhanfusa, Kerstin, Brunius, Jan & Benneth, Solbritt (red.), *Helgerånet: från mässböcker till munkepärlor*, Stockholm, 1993

Ahlenius, Karl & Sjögren, Otto (red.), *Sverige: geografisk, topografisk, statistisk beskrifning. D. 3 Älfsborgs, Skaraborgs samt Göteborgs och Bohus län*, Stockholm, 1921

Alexandersson, Henrik, ”Maritima lämningar på Storö/Ramnö i norra Väderöarna”, i *Arkeologen* nr 3 2008

Alexandersson, Henrik, ”Havet, landskapet och minnet - om den svenska Skagerrakkustens sentida maritima lämningar och praktik”, i Streiffert Eikeland, Katarina & Miller, Madelaine (red.), *En maritim värld: från stenåldern till idag*, Lindome, 2013

Alexandersson, Henrik, ”Färd med Saltskärs käring”, i Alexandersson, Henrik, Andreoff, Alexander & Bünz, Annika (red.), *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, Göteborg, 2014

Alexandersson, Henrik & Harlitz Kern, Erika ”Möte mellan kust och hav. En historiografisk undersökning av maritimhistorisk forskning kring Kattegatt-Skagerrak”, i *Forum Navale* nr 71, 2015

Alexandersson, Henrik, ”När de drunknade återvänder från havet: ett nystartat projekt om död och begravning i Bohusläns kustbygder”, i *Fynd* 2016

Alexandersson, Henrik, ”De ilandflutna: om begravningspraktik och minneskultur i Bohusläns kustbygder efter Skagerrakslaget 1916”, i *Sjöhistorisk årsbok*, 2016/2017

Alexandersson, Henrik, ”När de drunknade återvände från havet”, i Sjöberg, Maria (red.), *Allvarligt talat: berättelser om livet*, Göteborg, 2018a

Alexandersson, Henrik ”Från stävprydnad till minnesföremål. Några tankar om galjonsfigurernas förvandlingar och färdvägar” i Annika Bünz *Galjonsfigurens många öden och äventyr: studier av berättande-, minnes- och kunskapspraktiker*, Lund, 2018b

Alexandersson, Henrik & Nyrén, Ulf, *Soten: en bohuslänsk kulturhistoria från Hållö till Väderöbod*, Borås, 2019

Alexandersson, Henrik, ”Ekhoff och havet – om ett strandhugg på Väderöarna 1879”, i *Fynd* 2019

Ambrosiani, Sune, *Bland russ och hållristningar: Sune Ambrosianis dagböcker. 1 1891 - Tanums socken i Bohuslän och Kinnekulle i Västergötland*. Stockholm, 2018

Andersson, Aron, *English influence in Norwegian and Swedish figuresculpture in wood 1220-1270*, Stockholm, 1949

Andersson, Britt-Marie, *Emaux limousins en Suède: les châsses, les croix*, Stockholm, 1980

- Andersson, Hans ”Medeltidsarkeologi i Bohuslän. Tankar kring vad som gjorts och vad som kan göras”, i Andersen, Aage, Ambrosiani, Björn, Edgren, Torsten, Mårtensson, Anders W. & Andersson, Hans (red.), *Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7. juni 1988*, København, 1988
- Andersson, Hans, ‘Tradition and renewal’, i Andersson, Hans, Ersgård, Lars & Carelli, Peter (red.), *Visions of the past: trends and traditions in Swedish medieval archaeology*, Stockholm, 1997
- Andersson, Kent, *Guldålder: svenska arkeologiska skatter*, Uppsala, 2011
- Andersson, Lars, *Bärfendals kyrka – kort historik*, u.å.
- Andersson, Peter K., ‘Kan ingenting hända?: Om orörlig historia och det absurda i la longue durée’, *Historisk tidskrift*, 2010(130):4
- Andersson, Sten: ”Tingens psykoanalys” i Andersson, Sten; Johansen, Tom; Nilson, Gert; Østerberg, Dag (red): *Mellan människor och ting*, Göteborg, 1985
- Andersson, Stina & Ragnesten, Ulf (red.), *Fångstfolk och bönder: om forntiden i Göteborg*, Göteborgs stadsmuseum, Göteborg, 2005
- Andersson, Thorsten ”Hringaríki, Ranríki, Raummaríki: Till diskussionen om ordet ríke i gamla nordiska ortnamn”, *Saga och sed* 1976
- Andersson, Thorsten, *Västsverige för tusen år sedan: gammal territoriell indelning i ortnamnsbelysning*, Göteborg, 1984
- Andrén, Anders “Sociala förhållanden vid järnålderns slut” *Vid älven –Bygd och viking*, Göteborg, 1974
- Andrén, Anders, *Mellan ting och text: en introduktion till de historiska arkeologierna*, Eslöv, 1997
- Andrén, Anders, ‘Ad sanctos - de dödas plats under medeltiden’, i *Hikuin* 27 (2000)
- Andrén, Anders, ”Platsernas betydelse : norrön ritual och kultplatskontinuitet”, i Jennbert, Kristina, Andrén, Anders & Raudvere, Catharina (red.), *Plats och praxis: studier av nordisk förkristen ritual*, Lund, 2002 s. 331
- Anglert, Mats, *Kyrkor och herravälde: från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Stockholm, 1995
- Arbin, Staffan von, ”Tomtningar: mångtydiga spår efter forna tiders fiske”, i *Bohuslän.*, 2003
- Arbin, Staffan von & Linderson, Hans, ”Fartyglämning från 1200-talet i Jorefjorden, Kville socken, Bohuslän”, *Fornvännen* 106:2, 2011
- Arcadius, Kerstin, *Museum på svenska: läns museerna och kulturhistorien*, Stockholm, 1997
- Ari þorgilsson, *Landnámabok*, Reykjavik 1891
- Arill, David, Cederschiöld, Vilhelm, Kalén, Johan, Götlind, Johan, Bergman, *Folksägen och folkdiktning i västra Sverige*, Göteborg, 1923

- ”Arkeologerna och vården av de förhistoriska fornminnena. Diskussion vid föreningens sammanträde den 7 februari 1921” i *RIG* 1922
- Arnstberg, Karl-Olov, ‘Sigurd Erixon (1888-1968)’, i Hellspong, Mats, Skott, Fredrik & Bringéus, Nils-Arvid (red.), *Svenska etnologer och folklorister*, Uppsala, 2010
- Arrhenius, Birgit, *Merovingian garnet jewellery: emergence and social implications*, Stockholm, 1985
- Arvidsson, Håkan, Jensen, Henrik, ”Redaktörernas inledning” i Arvidsson, Håkan, Jensen, Henrik, Esmark, Kim & McGuire, Brian Patrick (red.), *Tusen år i Europa Bd 1 1000-1300*, Lund, 1999
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth, *Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid: förr och nu*, Göteborg, 2008
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth, ”Där fädrens kummel stå”: om fornlämningsplatser som offentligt rum’, i Engelmark, Roger, Larsson, Thomas B. & Rathje, Lillian (red.), *En lång historia-: festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen*, Umeå, 2005
- Assmann, Aleida, *Tid och tradition: varaktighetens kulturella strategier*, Nora, 2004
- Axel-Nilsson, Göran, *Thesaurus Cathedralis Lundensis: Lunds domkyrkas medeltida skattsamling*, Göteborg, 1989
- Axelsson, Tony, *Landskap - visuella & rumsliga relationer i Falbygdens neolitikum*, Göteborg, 2010
- Bacon, Francis, *The Works of Francis Bacon*, New York, 1884 Vol 1
- Bagge, Sverre, *Europa tar form: år 300 til 1350*, 2. utg., Oslo, 2004
- Bagge, Sverre ”Middelalderens kirkehistorie i Skandinavien –”bindestrekshistorie” eller samfunns-historie?” I *Historisk Tidsskrift for Finland* 1: 2005
- Barthes, Roland, *Det ljusa rummet: tankar om fotografiet*, Stockholm, 1986
- Baudou, Evert, *Den nordiska arkeologin - historia och tolkningar*, Stockholm, 2004
- Bedoire, Fredric, *Restaureringskonstens historia*, Stockholm, 2013
- Benedict, Lorentz, *Søkartet offuer Øster oc Vester Søen prentet i Kiøbenhaffn aff Laurentz Benedict 1568*, København, 1915
- Bengtsson, Lars, *Grottor i Göteborgs och Bohuslän Miljövårdsrapport 1993:6*. Göteborg, 1993
- Bengtsson Melin, Pia, *Medeltiden on display: uppställningar och utställningar av äldre kyrkokonst från omkring 1850 fram till i dag*, Stockholm, 2014
- Bentz, Emma, *I stadens skugga: den medeltida landsbygden som arkeologiskt forskningsfält*, Lund, 2008
- Berg, Wilhelm, ”Olofsborg”, i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, sjunde bandet*, Göteborg, 1904

- Berg, Wilhelm ”Hornborg”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Göteborg, 1910
- Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hållans Stenholm, Ann-Mari (red.), *Minne och myt: Konsten att skapa det förflutna*, Lund, 2004
- Bergstrand, Thomas ”Hamnholmarna. Omtag på en historisk hamn i Bohuslän”, i i Arbin, Staffan von, *Tjop tjop!: vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*, Skärhamn, 2015
- Berthelson, Bertil, ”Några ord om Erik Lundberg”, i *Fornvännen* 1969 nr 64
- Bertilsson, Ulf & Winberg, Björn, ”Bohuslan ett experimentområde”, i *Fornvännen* 73:2 1978
- Billow, Anders, och Sigurd Wallin, ”Kulturhistorien på jubileumsutställningen i Göteborg” i *Rig* 1923
- Biskop Eysteins jordebog: Den røde bog : fortegnelse over det geistelige gods i Oslo bispedømme omkring aar 1400*, Oslo, 1958[1879] Huitfeldt, H. J. (red.)
- Blindheim, Martin (red.), *Middelalderkunst fra Norge i andre land: Norwegian medieval art abroad : Norge 872-1972* Oslo, 1972
- Blockmans, Willem Pieter & Hoppenbrouwers, Peter, *Introduction to medieval Europe, 300-1550: age of discretion*, London, 2007
- Bohusläningen*
- Bohus-Posten*
- Bohusläns museum. Rapporter* (BM)
- Bolinder, Gustaf ”En irisk-anglosaxisk kyrktyp i Bohuslän”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1915
- Bolvig, Axel *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*, København, 1992
- Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar: Upplands kyrkor 1250-1350*, Uppsala, 1987
- Bonnier, Ann Catherine, ’Kyrkor, dopfuntar och gravmonument’, i Nilsson, Bertil (red.), *Kristnandet i Sverige: gamla källor och nya perspektiv*, Uppsala, 1996
- Borgartingslagens äldre kristenrätt i *Norges gamle love indtil 1387*, i red. R. Keyser & P.A Munch 1846.
- Borgström, Marianne, *Smultron i september: en verklighet i Bohuslän*, Göteborg, 1989
- Bradley, Richard, *The past in prehistoric societies*, London, 2002
- Brandt, Tomas, ”Bohuslänska medeltidsbilder i sten” i *Bohuslän. Årsbok 2006*
- Brendalsmo, A. Jan, *Kirkebygg og kirkebyggere: bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*, Oslo, 2006

- Brendalmo, Jan & Stylegar, Frans Arne, ”Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder till kirkeforskningen”, i *Hikuin* 30 2003.
- Brendalmo, Jan & Wikander, Johan A, ”Kirkebygninger langs norskekysten i middelelderen. Kildegrunnlag og kontekst i Arbin, Staffan von, *Tjop tjop!: vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015*, Skärhamn, 2015
- Bringéus, Nils-Arvid ”Guds basuner – klockorna och den nya tron” i red Jakob Christensson *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden.*, Lund, 2004
- Brink, Stefan ”Västsvenska namnmiljöanalyser”, i Strandberg, Svante (red.), *Ortnamn i språk och samhälle: hyllningsskrift till Lars Hellberg*, Uppsala, 1997
- Brink, Stefan, ‘Landskap och plats som mentala konstruktioner’, i Chilidis, Konstantinos (red.), *Facets of archeology: essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*, Oslo, 2008
- Britannica* (nätupplaga)
- Brodin, Louise, *Göteborgsutställningen 1923: hågkomster och framtidsspår*, Sävedalen, 2006
- Brunius, Carl Georg, *Antiqvarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*, Lund, 1839
- Brunow, Dagmar, ‘Den rörliga bildens kulturarv: minne, arkiv och videoband’, i Hegardt & Lundemo 2016
- Burström, Mats, *Arkeologiskt perspektivmedvetande*, Stockholm, 1989
- Burström, Mats, Winberg, Björn & Zachrisson, Torun, *Fornlämningar och folkminnen*, 1. uppl., Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1997
- Burström, Mats, ”Tingens tidsrymd: Arkeologiska perspektiv på samtidens heterogenitet”, i Hegardt & Lundemo 2016
- Burström, Nanouschka, *Ett eget värde: Gotlands tidigaste myntning, ca 1140-1220*, Stockholm, 2008
- Bäckström, Mattias, *Hjärtats härdar: folkliv, folkmuseer och minnesmärken i Skandinavien 1808-1907*, Möklinta, 2012
- Carelli, Peter *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Stockholm, 2001
- Carlie, Anne & Kretz, Eva, *Sätt att se på fornlämningar: en teoretisk och metodisk grund för värdebedömning inom kulturmiljövården*, Lund, 1998
- Carragáin, Tomás, *Churches in early Medieval Ireland: architecture, ritual and memory*, New Haven, 2010
- Cassel, Kerstin, *Det gemensamma rummet: migrationer, myter och möten*, Huddinge, 2008
- Cassel, Kerstin (red.), *Hugget i sten: för evigheten*, Nyköping, 2009
- Catholic Encyclopedia*

- C. F. Qvistbergs bohuslänska diarier 1749 och 1765” i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1954-1957*
- Christie, Sigrid & Christie, Håkon (red.), *Norges kirker. Østfold*, Land og kirke, Oslo, 1959
- Christensson, Jakob, ”Inledning” i Christensson, Jakob (red.), *Signums svenska kulturhistoria Medeltiden*, Lund, 2004
- Cornell, Per & Fahlander, Fredrik, *Social praktik och stumma monument: introduktion till mikroarkeologi*, Göteborg, 2002
- Cornell, Per & Hjertman, Martina, ”Stadsomvandling, kontinuitet och iteration – Rom och det tidigmoderna, i Ersgård, Lars (red.), *Visioner och verklighet: arkeologiska texter om den tidigmoderna staden*, Göteborg, 2013
- Crumlin Pedersen, Ole, *Archaeology and the Sea in Scandinavia and Britain*, Roskilde, 2010
- Cullberg, Carl, *Bohuslän: ett gränslands historia*, Bohusläns museum, Uddevalla, 1993
- Curman, Sigurd & Roosval, Johnny (red.), *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium. Uppland. Bd 4:1, Erlinghundra härad*, Uppsala, 1912
- Curman, Sigurd, Roosval, Johnny & Ugglas, Carl R. af (red.), *Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910*, Stockholm, 1913
- Curman, Sigurd ”Kyrkorna såsom kulturminnesmärken” i *Hävd och hembygd. Svenska fornminnesföreningens årsskrift 1923*
- Curman, Sigurd ”Hur vår historia räddas” i *Fornvännen* 1933 nr 33
- Curman, Sigurd, Nerman, Birger & Selling, Dagmar (red.), *Tiotusen år i Sverige*, Stockholm, 1945
- Curman, Sigurd, ”Curmans villor i Lysekil”, *Vikarvet*, 1958/1959 (21)
- Dahl, Ottar, *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*, Oslo, 1959
- Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, Stockholm, 2008
- Dalén, Lennart, *Bohuslän: en studie över dess landskapsregioner och antropogeografiska utvecklingshistoria och differentiering*, Lysekil, 1935
- Dalén, Lennart, *Den bohuslänska fiskelägesbygden*, Göteborg, 1941
- Danielsson, Rolf, ”En översikt över kyrkobygandet i Bohuslän”, i *Bohuslän* 1985
- Danius, Sara, *Den blå tvålen: romanen och konsten att göra saker och ting synliga*, Stockholm, 2013
- Derrida, Jacques, ”Archive fever: a Freudian impression”, i *Diacritics* vol 25 nr 2 1995
- Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen*, Christiania, 1849-

- Dybdahl, Audun, "Legendary Churches – Can They Be Found?" i *ARV – Nordic Yearbook of Folklore* vol 75 2019
- Dyke, Ruth M van & Alcock, Susan E., *Archaeologies of Memory*, Malden, 2003
- Edman, Victor, *En svensk restaureringstradition: tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*, Stockholm, 1999.
- Edquist, Samuel, *Att spara eller inte spara: de svenska arkiven och kulturarvet 1970-2010*, Uppsala, 2019
- Eikje Ramberg, Linn, *Mynt er hva mynt gjør: en analyse av norske mynter fra 1100-tallet : produksjon, sirkulasjon og bruk*, Stockholm, 2017
- Ek-Nilsson, Katarina "Att forska om ting" i *Nätverket, Etnologisk tidskrift* 2016:20
- Ekhoff, Emil, "Qville härads fasta fornlemningar" i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm, 1880
- Elgán, Elisabeth, 'Fernand Braudels artikel "La longue durée" och svensk historieskrivning idag: några reflektioner', *Historisk tidskrift.*, 2010(130)
- Eliade, Mircea, *Heligt och profant*, Stockholm, 1968
- Emanuelsson, Anders *Kyrkojorden och dess ursprung: Oslo biskopsdöme perioden ca 1000-ca 1400*, Göteborg, 2005
- Englert, Anton "Forbundet af havet -vilkår for sejlads og kommunikation over Skagerrak og Kattegat" i Pedersen, Anne & Sindbæk, Søren Michael (red.), *Et fælles hav: Skagerrak og Kattegat i vikingetiden : seminar på Nationalmuseet, København, 19.-20. september 2012*, Kbh., 2015
- Engström, Elin, *Eketorps veckningar: hur arkeologi formar tid, rum och kön*, Stockholm, 2015
- Ericson, Sigfrid & Bjerke, Arvid, *Utställningens arkitektur*, Stockholm, 1930
- Eriksdotter, Gunhild, *Bakom fasaderna: byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk*, Stockholm, 2005
- Eriksson, Anna-Lena, *Maktens boningar: norska riksborgar under medeltiden*, Stockholm, 1995
- Eriksson, Per-Erik, "Lotsarna på Väderöarna: en studie om en lotsplats och dess invånares historia från år 1754 till år 1966", C-uppsats Göteborgs universitet historiska institution, vt 1996
- Erixon, Sigurd, "Utställning på kulturhistorisk grund" i *Fataburen* 1929
- Erixon, Sigurd, *Svenskt folkliv: några kapitel svensk folklivsforskning med belysning av dess arbetsuppgifter och metoder*, Uppsala, 1938
- Ersgård, Lars, 'Dödens berg och Guds hus: förfäderskult, kristnande och kloster i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland', i Ersgård, Lars (red.), *Helgonets boning: studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*, Lund, 2006
- Farge, Arlette, *Smaken av arkivet*, Göteborg, 2019

- Feigenbaum, Gail & Reist, Inge, "Introduction", i Feigenbaum, Gail & Reist, Inge Jackson (red.), *Provenance: an alternate history of art*, Los Angeles, 2013
- Fem socknar i Munkedal: Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. [D. 1]*, Munkedal, 1980
- Fett, Harry, *Norges kirker i middelalderen*, Kristiania, 1909
- Fischer, Otto & Götselius, "Arkivens ordning. Introduktion till ett temanummer", i *Lychnos* 2013
- Fleck, Ludwik, *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum: inledning till läran om tankestil och tankekollektiv* Eslöv, 1997
- Forsström, Å G, "Ett biksopsmöte på Sotenäs 1594, *Vikarvet* 1972-1973
- Forsteh, Lars, "Maktcentra og forskeller mellom Østfold og Vestfold under jernalderen: en kildekritisk undersøkelse basert på de arkeologiske funnene og normminnene", i Jón Viðar Sigurðsson & Norseng, Per G. (red.), *Over grenser: Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, Oslo, 2003
- Forty, Adrian, "Introduction", i Adrian Forty & Susanne Küchler (red.), *The Art of Forgetting*, Oxford, 1999
- Foucault, Michel, "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias", i Neil Leach (red.), *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, London, 1997
- Framme, Gösta, *Ödegårdar i Vätte härad*, Göteborg, 1985
- Francis, Doris, Kellaher, Leonie & Neophytou, Georgina "The Cemetery: A Site for the Construction of Memory, Identity and Ethnicity", i Jacob Climo och Maria Cattell (red.), *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*, Walnut Creek, 2002
- Fredsjö, Åke "Femtio fornminnen i Bohuslän" i *Bohuslän. Svenska turistföreningens årskrift* 1964
- Fredsjö, Åke, "Bohuslänska fornsaker av guld: en översikt", i *Bohusläns Hembygdsförbunds Årsskrift* 1964
- Fredsjö, Åke, "Gunnar i ormgården i Bottna" *Bohusläns hembygdsförbunds årskrift* 1965
- Friis, Peder Claussøn, *Samlede skrifter*, Brøgger, Kristiania, 1881 (Förkortas C F)
- Friis, Peder Claussøn, *Norriges oc omliggende Öers sandfaerdige Beschrieffuelse ...*, 1632
- Gardell, Sölve, "Bohusläns medeltida altarskåp: en orienterande översikt", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesföreningens tidskrift* 1929, Göteborg, 1930
- Gardell, Sölve, "Om kors och korshus i medeltidens Bohuslän" i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift*, 1930
- Gardell, Sölve, "Den kyrkliga konsten i Uddevalla museum – en vägledning för besökande" i *Vikarvet* 1933 s 60-71

- Gazin-Schwartz, Amy & Holtorf, Cornelius, "As long as ever I've known it..." on folklore and archaeology," i Amy Gazin-Schwartz & Cornelius Holtorf (red.), *Archaeology and folklore*, London, 1999
- Geary, Patrick, *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, Princeton 1994
- Geary, Patrick, *Living with the Dead in the Middle Ages*, New York, 1994
- Geijer, Erik Gustaf, *Svenska folkets historia. D. 1, Till Gustaf Vasa*, Örebro, 1832
- Gerner, Kristian, 'Historien på plats', i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är nu: en introduktion till historiedidaktiken*, Lund, 2009
- Gillberg, Åsa, *En plats i historien*", Göteborg, 2001
- Glostrup, Nils, *Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637*, Christiania, 1895
- Gustafsson, Anders och Karlsson Håkan, *Plats på scen – kring beskrivning och förmedling av Bohusläns fasta fornlämningar genom tiderna*, Uddevalla, 2004
- Gustafsson, Evald "Svenneby gamla kyrka" i *Vikarvet*, 1960-1961
- Gustafsson, Evald, *Svenneby gamla kyrka*, Stockholm, 1966
- Gustafson, Gabriel, "Fasta fornlämningar i Sotenäs och Stångenäs härad" i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. Bd 3*, 1886
- Gustafson, Gabriel Adolf, *Norges oldtid: mindesmærker og oldsager*, Kristiania, 1906
- Gustavsson, Karin, *Expeditioner i det förflutna: etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*, Stockholm, 2014
- Grundberg, Malin, Hegardt, Johan, Nordström, Patrik & Svanberg, Fredrik (red.), *Ett museum måste irritera: fyra röster om Historiska museet*, Historiska museet, Stockholm, 2015
- Gräslund, Anne-Sofie "Arkeologin och kristnandet", i Bertil Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige: Gamla källor och nya perspektiv* Uppsala, 1996
- Gräslund Berg, Elisabeth, *Till prästens bruk och nytta: jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*, Stockholm, 2004
- Gullbrandsson, Robin, *Medeltida taklag i Göteborgs stifts kyrkor: en förstudie*, Vänersborg, 2017
- Gullbrandsson, Robin (red.), *Ovan valven. Medeltida kyrkvindar i Göteborgs stift*. Göteborg, 2020
- Gullbrandsson, Robin, "Tills du återupprättat helgedomarna": kyrkorestaureringar i Västergötland 1920-1960, Skara, 2008
- Göransson, Catharina, *Står i tiden fram: Svenneby gamla kyrka från medeltid till nutida bevarande*, Hamburgsund, 2016

Göteborgs museum., Göteborgs musei tjugofemårs-berättelse från 20 december 1861 till 20 december 1886 jämte statsrådet O.I. Fåhraeus tal vid musei öppnande, Göteborg, 1888

Göteborgs museum årstryck 1934

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning

Göteborgs-Posten

Göteborgs stifts tidning

Götselius, Thomas, "Åter till arkivet" i Ernst, Wolfgang, *Sorlet från arkiven: ordning ur oordning*, Göteborg, 2008

Hagberg, Louise, *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*, Stockholm, 1937

Hagnell, Axel & Haglund, Anders (red.), *Bohuslän: en bok för skola och hem*, Lund, 1923

Hagström Molin, Emma, *Krigsbyttets biografi: byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet*, Göteborg, 2015

Hahn, Hans Peter & Weiss, Hadas, "Introduction: Biographies, travels and itineraries of things", i Hahn, Hans Peter & Weiss, Hadas (red.) *Mobility, meaning and the transformations of things: [shifting contexts of material culture through time and space]*, Oxford, 2013

Hallam, Elizabeth & Hockey, Jenny, *Death, Memory and Material Culture*, Oxford, 2001

Hallbäck, Sven Axel, *Medeltida dopfuntar i Bohuslän*, Vänersborg, 1961

Hallbäck, Sven Axel, 'Jylländska lån i Bohusläns stenkonst', *Vikarvet*, 1962/1963

Hamre, Anne-Marie (red.), *Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen 2 Trondjems Reformats 1589 ; Oslo Domkapittels jordebok 1595*, Oslo, 1983

Hamsun, Knut, *Segelfoss by*, Kristiania, 1915

Harlitz, Erika, *Urbana system och riksbildning i Skandinavien: en studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050-1646*, Göteborg, 2010

Hasselmo, Margareta, *Marstrand*, Stockholm, 1980

Hasslöf, Olof, *Svenska västkustfiskarna: studier i en yrkesgrupps näringsliv och kultur*, Stockholm, 1949

Hasslöf, Olof, *Sotenäs - gränsbygd vid havet*, Munkedal, 1984

Hed Jakobsson, Anna, *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare: berättelser om vikingatid och tidig medeltid*, Stockholm, 2003

Hedeager, Lotte, "Epilog: Dalem i et europæisk perspektiv", i Hedeager, Lotte & Lars Forseth (red.) *Dalemsfunnet*, Oslo, 2015

- Hegardt, Hanna, *Studier i västsvensk kyrklig konst: västsvenska kyrkotakmålningar från sextonhundratalets slut till omkring 1800*, Göteborg, 1923
- Hegardt, Johan & Lundemo, Trond, ”Inledning. Minne, medier och materialitet” i Hegardt, Johan & Lundemo, Trond (red.), *Historiens hemvist 3 Minne, medier och materialitet*, Göteborg, 2016
- Helander, Sven (red.), *Mässa i medeltida socken: en studiebok*, Artos, Skellefteå, 1993
- Helle, Knut, *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo, 2006
- Henrici, Paul “Benfynd från boplatsen vid Rörvik”, i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings Tidskrift* 1932–36
- Hermanson, Lars, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Göteborg, 2000
- Hernek, Robert, ”Offerplatsen på Bufjället”, *Bohuslän : årsbok* 2006
- Hildebrand, Hans, *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid: en kortfattad öfversigt*, Stockholm, 1875
- Hobsbawm, Eric J., *Massproducerade traditioner*, Lund, 2002
- Holm, Olof, ‘Om källvärdet av kyrkplatssånger för studiet av nedlagda medeltidskyrkor’, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2010 (60) 2011
- Holmberg, Axel Emanuel, *Bohusläns historia och beskrifning I-III Fortsättning och slut på den enskilda beskrifningen*, Uddewalla, 1842-1845
- Holmberg, Axel Emanuel, ”Berättelse om anställd undersökning af några ättex högar uti Nafverstad Pastorat af Bohus Län” i *Runa* häfte 3 1843
- Holmberg, Axel Emanuel, *Bohusläns historia och beskrifning D. 2 Norrviken, Sunnerviken och Oroust*, Örebro, 1867
- Houltz, Anders, *Teknikens tempel: modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Hedemora, 2003
- Houltz, Anders, ‘Industri blir historia: Göteborgsutställningen 1923 och industriarvets musealisering’, *Dædalus*, 2004(72)
- Houltz, Anders, ”Att konstruera ett industriellt arv: moderna berättelser om förflutet och framtid på Göteborgsutställningen 1923”, i Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.), *Kulturarvens dynamik: det institutionaliserade kulturarvets förändringar*, Norrköping, 2005
- Houts, van Elizabeth (red) *Medieval Memories: Men, Women and the Past, 700–1300*, 2001
- Hovda, Per, *Norske fiskeméd: landsoversyn og to gamle médböker*, Oslo, 1961
- Hultgård, Anders ”Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? i Engdahl, Kerstin & Kaliff, Anders (red.), *Religion från stenålder till medeltid*, Linköping, 1996
- Hultgård, Anders (red.), *Uppsala och Adam av Bremen*, Nora, 1997

- Humbla, Philibert ”Bullarens härads första bebyggelse”. *Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift* 1928
- Hyenstrand, Åke, *Arkeologisk regionindelning av Sverige*, Stockholm, 1979
- Hyltén-Cavallius, Charlotte & Svanberg, Fredrik, *Älskade museum: svenska kulturhistoriska museer som kulturproducenter och samhällsbyggare*, Lund, 2016
- Hållans Stenholm, Ann-Mari, *Fornminnen: Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*, Lund, 2012
- Härdelin, Alf, *Världen som yta och fönster: spiritualitet i medeltidens Sverige*, Stockholm, 2005
- Hörman, Ernst, ”Svenneby ödekyrka” i *Vårdträdet* 1921
- Immonen, Visa ”The mess before the modern – Karen Barad’s agential realism and periodization in medieval archaeology in Finland” i Äikäs, Tiina & Salmi, Anna-Kaisa, *Archaeology of Social Relations: Ten Case Studies by Finnish Archaeologists*, Oulu, 2012
- Imsen, Steinar (red.), *Den kirkehistoriske utfordring*, Trondheim, 2005
- Imsen, Steinar (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo, 2005
- Interstellar* (2014)
- Inventering av fasta fornlämningar. Riksantikvarieämbetet*, Stockholm, 1969
- Jacobsson, Bengt, *Nils Månsson Mandelgren: en resande konstnär i 1800-talets Sverige*, Höganäs, 1983
- Jampol’skij, Michail, *Förlusten av framtiden: en essä om kultur, tid, rytm*, Göteborg, 2020
- Janson, Sverker, ”Kyrkor och kyrkklockor i Bohuslän”. I red. Carl-Martin Bergstrand, *Våra gamla berättade folkminnen från Västsverige*, Göteborg, 1944
- Janson, Sverker, Lundberg, Erik B. & Odelberg, Maj, *Tiotusen år i Sverige*, Stockholm, 1989
- Janzén, Assar ”Vedholmen och stora segelleden utefter Bohuslän” *Namn och bygd* 1945-1946
- Jennbert, Kristina, ”Människor och djur: kroppsmetaforik och kosmologiska perspektiv”, i Andrén, Anders, Jennbert, Kristina & Raudvere, Catharina (red.), *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*, Lund, 2004
- Jennbert, Kristina, ”Materialiserad tid”, i Salomon, Kim (red.), *Tiden*, Nyhamnsläge, 2017
- Jensen, Ola W. “Thoughts about archived thinkers: archives and contemporary archaeology”, i The Nordic TAG Conference, *Scandinavian archaeological practice - in theory: proceedings from the 6th Nordic TAG, Oslo 2001*, Oslo, 2003

- Jensen, Ola W., ”Konsten att konstruera ett kulturarv: Om fornlämningar och den antikvariska forskningens historia”, i Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.), *Kulturarvens dynamik: det institutionaliserade kulturarvets förändringar*, Norrköping, 2005
- Jensen, Ola W., *Fornlämningsbegreppets historia: en exposé över 400 år*, Stockholm, 2006
- Jensen, Ola W., *På spaning efter det förflutna: en historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600-1900*, Stockholm, 2018
- Jens Nilssøn, *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*, Ed, 1981[1885]
- Johannesson, Lena, *Konst och visuell kultur i Sverige Före 1809*, Stockholm, 2007
- Johansen, Birgitta, *Ormalur: aspekter av tillvaro och landskap* Stockholm, 1997
- Johansson, Jan, *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige: om bogård, balk och stiglucka*, Stockholm, 1993
- Johansson, Stellan, *Ruskiga historier och historiska ruskigheter*, Tanumshede, 1997
- Johansson, Sölve, *Hydrauliskt kalkbruk: produktion och användning i Sverige vid byggande från medeltid till nutid*, Göteborg, 2006
- Johnsen, Oscar Albert, *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde: en historisk-topografisk-statistisk studie*, Kristiania, 1905
- Jón Viðar Sigurðsson, *Kristninga i Norden 750-1200*, Oslo, 2003
- Jonasson, Anders, ’Medeltida kyrkor och centralorter i Bohuslän’, i Andersson, Hans, Carlsson, Kristina & Vretemark, Maria (red.), *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*, Uddevalla, 2001
- Jonasson, Ulf, ”Vem behöver Bohusläns vardar? Introduktion till pågående forskningsprojekt”, i *Forum Navale* nr 73 2017
- Jordanes, *Getica: om goternas ursprung och bedrifter*, Stockholm, 1997
- Joyce, Rosemary A., “From place to place. Provenience, Provenance, and Archaeology”, Feigenbaum, Gail & Reist, Inge Jackson (red.), *Provenance: an alternate history of art*, Los Angeles, 2013
- Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, *Göteborgs stads minnesutställning 1621-1921: handlingar. Nr 13*, Göteborg, 1918.
- Kalm, Pehr, *Pehr Kalms Västgöta och bohuslänska resa: förrättad år 1742 : med anmärkningar uti historia naturali, fysik, medicin, ekonomi, antikviteter etc. : jämte nödiga figurer*, Stockholm, 1960
- Karlin, Georg, *Vägledning genom utställningen [i Östersund] av äldre kyrkliga föremål från Jämtland och Härjedalen*. Östersund, 1911

- Karlsmo, Emilie, Lindblad, Jakob & Widmark, Henrik (red.), *De kyrkliga kultur-
arven: aktuell forskning och pedagogisk utveckling*, Uppsala, 2014
- Karlson, Frans E. (red.), *Bohuslän i ord och bild: Kalender med Ortsbeskrivningar.
I*, 1924
- Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 3] Den romanska
konsten*, Lund, 1995
- Karlsson, Lennart, ”Träskulpturen”, i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska
konsthistoria [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995
- Kelly, Eamonn P, ”The Tully Lough cross”, i *Archaeology Ireland*, vol. 17, 2,
nr 64, 2003
- Kempff, Margareta (red.), *Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som
källmaterial*, Stockholm, 1995
- Keyser, Rudolph & Munch, Peter Andreas (red.), *Norges gamle love indtil 1387
Bd I Norges love ældre end Kong Magnus Haakonssøns regeringstiltrædelse
i 1263*, Christiania, 1846
- Kindgren, Hans, ”Guldet från Kville” i *Bohuslän* 1992
- Kjellberg, Sven T. ”Dvärgslag, dvärgsmide och hängkors” i *Göteborgs och
bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1928
- Kjellgren, Richard, *Sveriges mynthistoria: landskapsinventeringen. II Myntfynd
från Bohuslän*, Stockholm, 2004
- Klackenberg, Henrik, *Moneta nostra: monetarisering i medeltidens Sverige*,
Stockholm, 1992
- Klingberg, Ewa, *Kyrkornas hemligheter*, Hestra, 2012
- KLNM = Andersson, Ingvar & Granlund, John (red.), *Kulturhistoriskt lexikon för
nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, Malmö
- Koch, Hal, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder*, København, 1936
- Krag, Claus, *Norges historie -Fram till 1319*, Oslo, 2000
- Krantz, Claes, *Köpstadsmän, hanseater och skärgårdsfolk: om Marstrand och
handelslivet i Bohuslän till år 1587*, Göteborg, 1919
- Krantz, Claes, ”Bronsåldersrösena som sjömärken. Ett stycke nautisk arkeologi”,
i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1940
- Krantz, Claes i Olof Thaning (red), *Tusen sevärdheter i Sverige*, Stockholm, 1960
- Kubler, George *The Shape of Time: Remarks on the History of Things*,
New Haven, 1962
- Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens årsbok*, 1933-1935
- Kville härad: Bottna, Kville, Svenneby*, Munkedal, 1985
- Kyrkoordningen 1686*

- Kyrkor i Bohuslän* inv. del 1& 2 1981-1983 (outgiven rapport Bohusläns museums bibliotek)
- Lange, Christian, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*, Christiania, 1856
- Larsen, Hjalmar ”Axel Emanuel Holmberg som arkeolog” i *Bohusläns Fornminnes- och Hembygdsförbunds Årsbok. Vikarvet* 1942
- Larsson, Lars-Olof, *Arvet efter Gustav Vasa: berättelsen om fyra kungar och ett rike*, Stockholm, 2005
- Latour, Bruno, *Artefaktens återkomst: ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Stockholm, 1998
- Lauren, Annelie *Naverstad; kyrka och mynt*. C-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet. 1999
- Le Goff, Jacques, ”Den långa medeltiden”, i *Res Publica* vol 11 1988
- Le Goff, Jacques, *Medieval civilization 400-1500*, Oxford, 2004 [1988]
- Liepe, Lena, *Den medeltida träskulpturen i Skåne: produktion och förvärv*, Lund, 1995
- Liepe, Lena, ’Kulturhistoria, konst och kulturarv: synen på den äldre kyrkliga konsten i går, i dag - och i morgon’, *De kyrkliga kulturarven : aktuell forskning och pedagogisk utveckling*, Uppsala, 2014
- Liepe, Lena, ”Curating Medieval Artefacts in Swedish Museums. Art Objects and Historical Narratives”, i Brückle, Wolfgang, Mariaux, Pierre Alain & Mondini, Daniela (red.), *Musealisierung mittelalterlicher Kunst: Anlässe, Ansätze, Ansprüche*, München, 2015
- Liepe, Lena, *A case for the Middle Ages: the public display of medieval church art in Sweden 1847-1943*, Stockholm, 2018
- Lihammer, Anna, *Bortom riksbildningen: människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*, Lund, 2007
- Lindberg, Christer, ”Det förflutnas framtid” i Fibiger, Thomas & Johansson Dahre, Ulf (red.), *Etnografi på museum: visioner og udfordringer for etnografiske museer i Norden*, Aarhus, 2015
- Lindhardt, J G ”Vår helgedom” i *Julhälsningar till församlingarna. Från präster i Göteborgs stift* 1928
- Lindman, Gundela, ”En försvunnen labyrint”, i *Fynd*, nr 1 1991
- Lindner, John, *Skogens krönika i Göteborgs och Bohus län*, Göteborg, 1935
- Lindkvist, Thomas, ”När Bohuslän var en del av Norge”, i *Bohuslän årsbok* 2004
- Lindkvist, Thomas, ”Historieskrivning som minne och glömska”, i Lindberg, Bo (red.), *Glömskan: Värld att minnas*, Göteborg, 2012
- Lindroth, Hjalmar, *Namnforskningar bland västkustens öar och skär*, Stockholm, 1921
- Lindroth, Hjalmar, *Bohusläns härads- och sockennamn*, Göteborg, 1918

- Linscott, Kristina, *Interpretations of old wood: figuring mid-twelfth century church architecture in west Sweden*, Göteborg, 2017
- Ljungner, Erik, ”Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän”, i *Vikarvet 1938-1939*
- Ljungner, Erik, *Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän*, Uppsala, 1938
- Lowenthal, David, *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history*, New York, 1996
- Lund, Julie ”Hvem ringer klokkerne for?” i Chilidis, Konstantinos (red.) *Facets of archeology: essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday*, Oslo, 2008
- Lund, Niels (red.), *Ottar og Wulfstan: to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*, Roskilde, 1983
- Lundberg, Erik, ”Problemet Hegvald”, i *Från stenålder till rokokko: studier tillägnade Otto Rydbeck den 25 augusti 1937*, Lund, 1937
- Lundberg, Erik ”Undersökningar i Bottna kyrka 1965”, i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1965*
- Lundin, Ingela & Nordell, Linnea, ”Spåren efter Sjöfarna. Om maritima ristningar i Bohuslän”, i *Fynd 2018*
- Lundström, Inga & Næss, Jenny-Rita, *Bevarandearkeologi: ett ämnes syn på sitt källmaterial*, Stockholm, 1993
- Lysekilsposten* (LP)
- Löfving, Carl, ”Förändringar i maktstrukturen kring östra Skagerrak vid kristendomens införande. En tvärvetenskaplig utgångspunkt för en arkeologisk studie”, i *Fornvännen 79*, 1984
- Löfving, Carl, *Vid nordliga leden: Västsverige för tusen år sedan*, Göteborg, 2007
- Lönn, Marianne Karlsson ”Hedendom och kristendom. Kultkontinuitet från yngre järnålder till medeltid” i *META 4*. 1987
- Lönn, Marianne, *Fragment av samtal: tvärvetenskap med arkeologi och ortnamnsforskning i bohuslänska exempel*, Kungsbacka, 1999
- Lönn, Marianne, ’Tösinge: äldre järnålder på Dingleslätten’, i Claesson, Pia & Munkenberg, Betty-Ann (red.), *Landskap och bebyggelse*, Uddedevala, 2004
- Lönnroth, Erik, *Bohusläns medeltid*, i Lönnroth, Erik (red.), *Bohusläns historia*, Stockholm, 1963
- Lönnroth, Louise, ”Kyrkoarkiven. Från medeltiden till idag”, i Carlsson, Carl Henrik (red.), *Den svenska socknen*, Stockholm, 2016
- Mandelgren, Nils Månsson, *Monuments Scandinaves du moyen age avec les peintures et autres ornements qui les décorent*, Paris, 1862
- Marmøy, Reidar, *Navn i Grimstad skjærgård*, Grimstad, 1991
- Martinsson, Tyrone, *Nils Strindberg: en biografi om fotografen på Andréés polar-expedition*, Lund, 2006

- Martling, Carl Henrik, ”Att läsa och avlyssna rummet”, i *Kulturmiljövård*, 1 1993.
- Martling, Carl Henrik, *Talande tystnad: om kyrkans symbolspråk*, Skellefteå, 2004
- McNicol, John, *Plasseringen av de første kirkene i Norge i forhold til de hedenske kultstedene. En historiografisk studie omfattande tiden efter 1830*. Oslo, 1997
- Moberg, Carl-Axel, ”Bohusläns forntid” i Lönnroth (red), *Bohusläns historia*, Stockholm, 1963
- Molander, Arvid, ”Från det bohuslänska sillfiskets historia” i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesföreningens tidskrift*, 1924
- Molin, Torkel, ”Att prägla landskap”, i Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.), *Kulturarvens dynamik: det institutionaliserade kulturarvets förändringar*, Norrköping, 2005
- Montelius, Oscar ”Bohuslänska dopfuntar” i *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia*, Stockholm, 1877
- Mowinckel, Rolf, ”Vor Nationale Billedkunst I Middelalderen”, i *Skrifter. Det Norske Videnskaps-akademi I Oslo* Vol 1926:4
- Myrberg Burström Nanouschka, *Ett eget värde: Gotlands tidigaste myntning, ca 1140-1220*, Stockholm, 2008
- Myrdal, Janken ”Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket” i *Historisk tidskrift* 2007:3
- Naguib, Saphinaz-Amal & Rogan, Bjarne (red.), *Materiell kultur & kulturens materialitet*, Oslo, 2011.
- Nedkvitne, Arnved & Norseng, Per G., *Middelalderbyen ved Bjørvika: Oslo 1000-1536*, Oslo, 2000
- Nielsen, Alf Ragnar & Kolle, Nils, *Norges fiskeri- og kysthistorie. [fram til 1720] Bd 1*, Bergen, 2014
- Niklasson, Pável, ”Sven Nilsson och Darwinismen”, i *Lychnos* 2013
- Nilsén, Anna, *Kyrkorummets brännpunkt: gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan : från romantik till nygotik*, Stockholm, 1991
- Nilsén, Anna, ’Kring ett Limogeskrucifix i Värvik på Dal.’, *Fornvännen*, 1998 (93)
- Nilsson, Bertil, *De sepulturis: Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*, Stockholm, 1989
- Nilsson, Bertil, *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*, Uppsala, 1994
- Nilsson, Bertil, *Sveriges kyrkohistoria 1. Missionstid och tidig medeltid*, Stockholm, 1998
- Nilsson, Bertil, ”Kyrka och lärdom”, i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Medeltiden* Lund, 2004

Nilsson, Bo G., 'Framtidens salt: om museernas och folklivsforskarnas bidrag till folkhemsbygget', i Hammarlund-Larsson, Cecilia, Nilsson, Bo G. & Silvén, Eva, *Samhällsideal och framtidsbilder: perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*, Stockholm, 2004

Nilsson, Ing-Marie, *Mellan makten och himmelriket: perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*, Lund, 2009

Nilsson Stutz, Liv, "Minnet och glömskan av de döda i Skateholm", i Gansum, Terje, Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hållans Stenholm, Ann-Mari, *Minne och myt: konsten att skapa det förflutna*, Lund, 2004

Nora, Pierre "Mellan minne och historia", i Sverker Sörlin (i samarbete med Inge-
mar Karlsson och Richard Pettersson) (red.), *Nationens röst*, Stockholm, 2001

Nora, Pierre, "Mellan minne och historia: Platsernas problem" i Redin, Johan & Ruin, Hans (red.), *Mellan minne och glömska: studier i det kulturella minnets förvandlingar*, Göteborg, 2016

Norberg, Rune, "Bohusläns medeltida träskulptur" i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1939

Nordanskog, Gunnar, *Föreställd hedendom: tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*, Lund, 2006

Nordbladh, Jarl, *Glyfer och rum kring hällristningar i Kville*, Inst. för arkeologi, Göteborg, 1980

Nordbladh, Jarl, "Ett försök till arkeologiska institutionens historia", *Fynd : tidskrift för Göteborgs stadsmuseum och Fornminnesföreningen i Göteborg* 1999:1/2

Nordbladh, Jarl, "Mandelbrand och Hildegren: två motparter, som var alldeles för lika", i Engemark, Roger, Larsson, Thomas B. & Rathje, Lillian (red.), *En lång historia: festskrift till Evert Baudou på -80årsdagen*, Umeå, 2005

Nordbladh, Jarl, "Det arkeologiska arrangemanget", i Welinder, Stig, *Sveriges historia. 13000 f.Kr.-600 e.Kr.*, Stockholm, 2009.

Nordbladh, Jarl, "Förhistorien och den tidiga historien hör ihop", i Harrison, Dick, *Sveriges historia. 600-1350*. Stockholm, 2009

Nordbladh, Jarl, "Att resa, samla och ordna" i Mansén, Elisabeth, *Sveriges historia 1721-1830*, Stockholm, 2011

Nordbladh, Jarl, "THE SHAPE OF HISTORY. To give physical form to archaeological knowledge", i Jensen, Ola W. (red.), *Histories of archaeological practices: reflections on methods, strategies and social organisation in past fieldwork*, Stockholm, 2012

Nordblom, Karl-Allan, *Inomskärs. Om öarna utanför Fjällbacka och Hamburgsund*, Sävedalen, 2004

Nordén, Arnold, "Sotenäs, Soten, Sotskär (-en): sker sota", i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift* 1975, Uddevalla, 1975

Nordstrand, Charlotta Hanner, *Göteborgs museums 1800-tal: fem decennier av kunskap och utveckling*, Göteborgs stadsmuseum, Göteborg, 2008

- Norges Kongesagaer: 1914-utgaven. 3, Sverres saga*, Kristiania, 1914
- Norges Kongesagaer: 1914-utgaven. 4, Haakons, Guttorms, Inges saga, Haakon Haakonssøns saga*, Kristiania, 1914
- Norman, Peter, *Medeltida utskærfsfiske: en studie av fornlämningar i kustmilj *, Stockholm, 1993
- Norseng, Per G. "Lovmaterialet som kilde til tidlig nordisk middelalder" i *Rapporter til den XX Nordiske historikerkongress* Bd 1 red. Gunnar Karlsson, Reykjavik, 1987
- Norseng, Per G. & Eliassen, Sven G., *Østfolds historie. Bd 2, I Borgarsysle, Østfold fylkeskommune*, Sarpsborg, 2005
- Norske Herredags-Dombøger, utgivet for Det Norske Historiske Kildeskri tfond ved E.A. Tholme, F rste Række (1578-1604), III Dombog for 1585*, Christiania, 1894
- Nyblom, Andreas, "Handen på papperet – arkivet och personminnets materialitet", i *Lychnos* 2013
- Nyborg, Ebbe "Enkeltmaend og faelleskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri" i red. Robert Egevang *Strejffys over Danmarks bygningskultur: Festskrift til Harald Langberg*, København, 1979
- Nyqvist, Roger, *Landskapet som ram: hus och grav som manifest*, Göteborg, 2001
- Nyström, Lars, *En industrialisering efter industrialiseringen: industrialiseringsprocesser på landsbygden i västra Sverige under efterkrigstiden*, Möklinta, 2012
- Nyström, Per "Mickel" i *Bohusläns hembygdsförbunds  rsskrift*, 1972
- N diga Förordning, angående forntida Minnesmärkens fredande och bewarande 17/4 1828. Fornminnesf rordningen 17 april 1828*
- N strom, Britt-Mari, *Fornskandinavisk religion: en grundbok*, Lund, 2001
- Oedman, Johan, *Chorographia Bahusiensis Thet  r Bahus-Läns Beskrifning*, Ed, 1983 [1746]
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, Hedemora, (nyutgåva) 2010
- Olivier, Laurent C. "Duration, memory and the nature of the archaeological record" I Gustafsson, Anders & Karlsson, Håkan (red.), *Glyfer och arkeologiska rum: en vänbok till Jarl Nordbladh*, Göteborg, 1999
- Olivier, Laurent "Varaktighet och mine" i *Res Publica* nr 53 2001
- Olivier, Laurent, *The dark abyss of time: archaeology and memory*, Lanham, 2011
- Olivier, Laurent "The business of archaeology is the present" i Gonz lez Ruibal, Alfredo (red.), *Reclaiming archaeology: beyond the tropes of modernity*, Abingdon, 2013
- Olsen, Bj rnar, *Fra ting til tekst: teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*, Oslo, 1997

- Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur: teknologiseringen av ordet*, Göteborg, 1999
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 18 Ortnamnen i Bullarens härad*, Göteborg, 1938
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 20 Ortnamnen i Vätte härad, (1) Skee socken*, Göteborg, 1943-1944
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 16 Ortnamnen i Kville härad*, Göteborg, 1945
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 12 Ortnamnen i Lane härad, (1) Bäve och Lane-Ryrs socknar samt Uddevalla stad*, Göteborg, 1966
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 15 Ortnamnen i Tunge härad*, Göteborg, 2001
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 Ortnamnen i Sotenäs härad. (2) Naturnamn*, Göteborg, 2009
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 14 Ortnamnen i Sotenäs härad (1) Bebyggelsenamn*, Göteborg, 2018
- Palm, Lennart Andersson, *Livet, kärleken och döden: fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300-1850*, Göteborg, 2001
- Palmsköld, Hugo, 'De tidiga utställningarna av kyrklig konst och sveriges kyrkor', *Konsthistorisk tidskrift.*, 2001
- Pedersen, Ellen Anne, Stylegar, Frans-Arne & Norseng, Per G., *Østfolds historie Bd 1 Øst for Folden*, Sarpsborg, 2003
- Pernler, Sven-Erik, *Sveriges kyrkohistoria 2 Hög och senmedeltid*, Stockholm, 1999
- Persson, Naemi & Hansson, Harald, *Berfendals kyrka*, Dingle, 1981
- Pettersson, Johan, "Två försvunna kyrkor i Bohuslän", i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1951-1953
- Pettersson, Johan, *Den svenska Skagerakkustens fiskebebyggelse: en etnologisk studie*, Lund, 1953
- Pettersson, Johan, "Ecclesia nulla. Studier över de ödelagda kyrkorna Rellen, Vettelanda, Aspång, Tose, Vrem och Åby i det gamla Oslo biskopsdöme", i *Julhälsningar till församlingarna i Göteborgs stift*, 1955
- Pettersson, Johan "Vilda läger", i *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift* 1967
- Pettersson, Johan, *Medeltidsborgen på Broberg*, Malung, 1987
- Pettersson, Johan, *Anonyma fiskeläger: märkliga kulturminnen i Bohusläns skärgård*, Stockevik, 1995
- Pettersson, Johan, *Skärgårdsbebyggelsen i Bohuslän under norska tiden: särskilt kring 1500-talets sillperiod*, Stockevik, 2001a

- Pettersson, Johan, *Kulturminnen i Bohuslän: grundforskning, dokumentation, granskning*, Skärhamn, 2004
- Pettersson, Johan, *Bohuslän förr: nyupptäckter, dokumentation, tillbakablickar*, Skärhamn, 2006
- Pettersson, Richard, *Fädernesland och framtidsland: Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering*, Umeå, 2001
- Piltz, Anders, ”I begynnelsen var idén” i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria Bd 3. Den romanska konsten*, Lund, 1995a
- Piltz, Anders. ”Medeltida konst i tid och rum”, i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995
- Piltz, Anders, ”Himlastormande och jordnära” i Augustsson, Jan-Erik (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 4] Den gotiska konsten*, Lund, 1996
- Pred, Allan, ”Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of becoming Places”, i *Annals of the Association of American Geographers Vol 74 No 2*, 1984
- Pred, Allan, *Place, practice and structure : social and spatial transformation in southern Sweden*, Totowa, 1986
- Redin, Johan & Ruin, Hans, ”Förord. Det kulturella minnets förvandlingar”, i Redin, Johan & Ruin, Hans (red.), *Mellan minne och glömska: studier i det kulturella minnets förvandlingar*, Göteborg, 2016
- Ricœur, Paul, *Minne, historia, glömska*, Daidalos, Göteborg, 2005
- RIG 1922
- Rindal, Magnus ”kristningen av Noreg og dei norske kristenrettene”, i *Misjon og teologi* årg. 3, 1996
- Roosval, Johnny ”Öppna fönsterna! Ett ord om de kyrkliga monumentens betydelse i hembygdskunskapen” i *Tidskrift för hembygdsvård*, 1920
- Roosval, Johnny & Gardell, Sölve, *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium. Bohuslän. Band 1. Häfte 1, Västra Hisings härad*, Stockholm, 1944
- Runa
- Røskaft, Merete, *Maktens landskap: sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingtid til kristen middelalder, ca 800-1200*. Trondheim, 2003
- Sandnes, Jörn ”Lovmateriale og lokalhistorie – våre middelalderlover som kilde-materiale i lokalhistorien” i *Heimen* bd 32 1995
- Sandström, Birgitta, ‘Till fromma för vetenskapen och för allmänhetens förståelse för dessa föremåls skönhet och historiska betydelse: utställningarna av äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910 och Härnösand 1912’, i Danbolt, Gunnar, Laugerud, Henning & Liepe, Lena (red.), *Tegn, symbol og tolkning: om forståelse og fortolkning af middelalderens bilder*, København, 2003
- Sarauw, Georg & Alin, Johan, *Götaälvsområdets fornminnen*. Göteborg 1923

- Schlanger, Nathan & Nordbladh, Jarl (red.), *Archives, ancestors, practices: archaeology in the light of its history*, New York, 2008
- Seuerszoon, Jan, *De kaert vander zee van Jan Seuerszoon (1532): het oudste gedrukte Nederlandsche leeskaartboek*, København, 1914
- Shanks, Michael, "The Life of an Artifact", i *Fennoscandia archaeologica*, Vol XV 1998
- Shils, Edward, *Tradition*, London, 1981
- Sjöberg, Jan Eric, *Att återerövra det förflutna: Georg F.L. Sarauw : botanikern som blev arkeolog*, Göteborg, 2005
- Sjöborg, Nils Henrik, *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar*, Stockholm, 1815
- Sjögren, John, *Återställsens glädje: en essä om att komma hem*, Skellefteå, 2017
- Sjögren, Karl Göran, "Naturforskning och arkeologi på 1840-talet", i Alexandersson, Henrik, Andreeff, Alexander & Bünz, Annika (red.), *Med hjärta och hjärna: en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, Göteborg, 2014
- Sjögren, Karl Göran & Ahlström, Torbjörn, 'Early Mesolithic burials from Bohuslän, western Sweden', i *Mesolithic burials: rites, symbols and social organisation of early postglacial communities: international conference, Halle (Saale), Germany, 18th-21st September 2013*, Halle, 2016
- Skre, Dagfinn, *Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 1350-200 e. Kr.*, Oslo, 1996
- Smedberg, Gunnar, *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie*, Lund, 1973
- Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor 1 Från Ynglingasagan till Olav Tryggvasons saga*, Stockholm, 1991
- Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor 2 Olav den heliges saga*, Stockholm, 1993
- Snorre Sturlasson, *Nordiska kungasagor 3 Magnus den gode till Magnus Erlingsson*, Stockholm, 1993
- Solhaug, Mona Bramer, *Middelalderens døpefonter i Norge I*, Oslo, 2001
- Solhaug, Mona Bramer "Christ as King and Priest on Limoges crucifixes: reflections of liturgy and materiality", i Poul Grønder-Hansen (ed.) *Image and Altar 800-1300. Papers from an International Conference in Copenhagen 24 October-27 October 2007*. Copenhagen, 2014
- Sontag, Susan, *Om fotografi*, Stockholm, 2001
- Staecker, Jörn, *Rex regum et dominus dominorum: die wikingenzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Stockholm, 1999
- Stahre, Nils-Gustaf, 'Rannsakningarnas förlopp', i Baudou, Evert & Moen, Jon (red.), *Rannsakningar efter antikviteter: ett symposium om 1600-talets Sverige* Stockholm, 1995

Stiftskrönikan

SOU 1922:11

SOU 1922:12

Stewart, Susan, *On longing: narratives of the miniature, the gigantic, the souvenir, the collection*, [New ed.], Durham, 1993[1984]

Stibéus, Magnus, "Medieval coastal settlement in western Sweden", i Andersson, Hans, Ersgård, Lars & Carelli, Peter (red.), *Visions of the past: trends and traditions in Swedish medieval archaeology*, Stockholm, 1997

Stolt, Bengt, *Kyrkorestaurering. Några funktionella synpunkter*, Stockholm, 1957

Stråth, Bo (red.), *Evaluering av norsk historiefaglig forskning: bortenfor nasjonen i tid og rom : fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning*, Oslo, 2008

Strömbäck, Dag, "Den första kyrkplatsen i sägen och folklig tro" i *Religion och bibel 1958*. Uppsala, 1959

Strömbäck, Dag "Hur kyrkan fick sin plats bestämd" i Campbell, Åke & Nyman, Åsa (red.), *Atlas över svensk folkkultur 2 Sägen, tro och högtidssed*, 1 Kartor, Uppsala, 1976

Strömstads tidning

Stubelius, Sverker, *Fjällbacka: skärgården : landsbygden : en vägledning*, Göteborg, 1940

Stubelius, Sverker, *Boken om Kville gamla kyrka*, Fjällbacka, 1947

Stubelius, Sverker, "Hembygdsvetenskap - hembygdsundervisning" i *Skolproblem hemma och ute. Festskrift till L G Sjöholm*, Stockholm, 1952

Styffe, Carl Gustaf, *Skandinavien under unionstiden: med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521 : ett bidrag till den historiska geografien*, Stockholm, 1911

Svanberg, Fredrik, *Museer och samlande*, Statens historiska museum, Stockholm, 2009

Svanberg, Jan, "Stenskulpturen", i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995

Svanberg, Jan, *John (Johnny) A E Roosval*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6854>, *Svenskt biografiskt lexikon*.

Svedjedal, Johan, *Spektrum 1931-1935: den svenska drömmen : tidskrift och förlag i 1930-talets kultur*, Stockholm, 2011

"Svennebykyrkan" i *Vikarvets årsbok 1929*

Svennung, Josef, "De nordiska folknamnerna hos Jordanes", i *Fornvännen 1965*

Svensk författningssamling 1867:71. Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, angående forntida Minnesmärkens fredande och bevarande. Stockholm, 1867.

- Svensk lots. D. 1, Skagerack, Kattegatt och Öresund, hufvudsakligen svenska kusten*, Norrköping, 1909
- Svensk uppslagsbok*, 1929
- Svenska fornminnesföreningens tidskrift*
- Svenskt diplomatarium: Diplomatarium Suecanum*, Stockholm, 1829-
- Svensson, Birgitta, *Varför etnologi?: en ämnesintroduktion för nya studenter*, Lund, 2012
- Tham, Pehr, *Göthiska monumenter; samlade och beskrifne*, Stockholm, 1794
- Tollin, Clas, "Härnevi och sockenbildningen i västra Uppland: rumsliga aspekter på Torstuna och Simtuna härad", i Olle Ferm & Mia Åkestam (red.), *Härnevi kyrka och socken: Perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden*, Stockholm, 2012
- Tranströmer, Tomas, *Det vilda torget: dikter*, Stockholm, 1983
- Tranströmer, Tomas, *Dikter och prosa 1954-2004*, Bonnier, Stockholm, 2011
- Tångeberg, Peter, "Träskulpturens tekniker", i Karlsson, Lennart (red.), *Signums svenska konsthistoria [Bd 3] Den romanska konsten*, Lund, 1995
- Törnqvist, Oscar, *Strandhugg. Om platser och handlingar i kustbandet*, Huddinge, 2020
- Ugglas, Carl R. af (red.), *Katalog öfver Södermanlands fornminnesförenings kyrkomuseum i Strängnäs*, Strängnäs, 1911
- Ugglas, Carl R. af, *Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott: bidrag till kännedomen om stilströmningarna i Norden under den äldre medeltiden*, Stockholm, 1915
- Ugglas, Carl R af "Äldre kyrklig konst från Västra Sverige" i *Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, Vägledning: forntiden, Gamla Lödöse, Nya Lödöse, privilegier och administration, krigsväsen, äldre kyrklig konst från västra Sverige*, Göteborg, 1923
- Widgren, Mats., *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750*, Uddevalla, 1997
- Vikstrand, Per., *Gudarnas platser: förkristna sakrala ortnamn i Mälardalen*, Uppsala, 2001
- Vikstrand, Per, 'Berget, lunden och åkern: om sakrala och kosmologiska landskap ur ortnamnens perspektiv', i Andrén, Anders, Jennbert, Kristina & Raudvere, Catharina (red.), *Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi*, Lund, 2004
- Vikström, Björn, *Den skapande läsaren: hermeneutik och tolkningskompetens*, Lund, 2005
- Väderöarna: historisk arkeologi vid en uthamn : forskningsundersökning : Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m. fl. : Storön, Norra Väderöarna 1:1, Kville socken, Tanums kommun*, Uddevalla, 2011

- Vägledning: forntiden, Gamla Lödöse, Nya Lödöse, privilegier och administration, krigsväsen, äldre kyrklig konst från västra Sverige*, Göteborg, 1923
- Wadström, Roger, *Ortnamn i Bohuslän*, AWE/Geber, Stockholm, 1983
- Wahlberg, Mats (red), *Svenskt ortnamnslexikon: utarbetat av Språk- och folkminnesinstitutet och institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet*, Uppsala, 2003
- Wallin, Sigurd "Studier i 103 volymer kyrkoinventeringar" *Rig* häfte 2 1960
- Welinder, Stig, *Min svenska arkeologihistoria: ett ekonomiskt och socialt perspektiv på 1900-talet*, Lund, 2003
- Wellhagen, Julius "Kyrkan och hembygdsrörelsen", i red. Sigurd Erixon & Åke Campbell *Svensk bygd och folkkultur i samling, forskning och vård* vol 2 1947
- Werne, Finn, *Den osynliga arkitekturen*, Vinga press, Göteborg, 1987
- Westerdahl, Christer, *Norrlandsleden 1 Källor till det maritima kulturlandskapet : en handbok i marinarkeologisk inventering*, Härnösand, 1989
- Westerdahl Christer, "Skärgårdskapell i Norden: en kortfattad översikt med några reflexioner", *Hikuin* nr 33, 2006
- Wideen, Harald "Minnesmärkena och vi", i *Bohusläns Fornminnes och Hembygdsförbunds Årsbok. Vikarvet* 1947
- Wienberg, Jes, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Stockholm, 1993
- Wienberg, Jes "Stormænd, stormandkirker og stormandsgårde – kritiske refleksioner" i *Meta* 4/1997
- Wienberg, Jes, "Gyldne altre, kirker og kritik", i *Hikuin* 22, 1995
- Williams, Howard, "Remembering and Forgetting the Medieval Dead", i Howard Williams (red.), *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*, New York, 2003
- Winberg, Björn, "Bohuslänska järnåldersgravfält – ett försök till strukturering". *Inventori in Honorem. En vänbok till Folke Hallberg*. Stockholm, 1980
- Wolodarski, Anna, Brunius, Jan & Björkvall, Gunilla, "Spåren av medeltida bokkultur: xplock från arbetet med de medeltida pergamentomslagen", i *Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens årsbok*, 2002
- Zachrisson, Terese, *Mellan fromhet och vidskepelse: materialitet och religiositet i det efterreformistiska Sverige*, Göteborg, 2017
- Zumthor, Paul, *Speaking of the Middle Ages*, Lincoln, 1986
- Åman, Anders, *Sigurd Curman: riksantikvarie - ett porträtt*, Stockholm, 2008
- Åmark, Mats, "Bohusläns medeltida kyrkklockor" i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1946-1947*
- Åmark, Mats, *Sveriges medeltida kyrkklockor*, Stockholm, 1960

Ödman, Johan, *Chorographia Bahusiensis Thet är Bahus-Läns Beskrifning*, Ed 1983 [1746] (stavas även Oedman).

Österberg, Eva ”Historia och arkeologi. Några reflexioner” i *Historia och arkeologi. Metodkonferens oktober 1977*, Stockholm, 1978

Östergren, Stefan, ”Arkeologi, arkiv och identitet: ett europeiskt forskningsprojekt”, i Abukhanfusa, Kerstin (red.), *Av kärlek till arkiv: festschrift till Erik Norberg*, Riksarkivet, Stockholm, 2002

